

İSAMƏDDİN SƏYİD OĞLU OSMANOV

MDB DÖVLƏTLƏRİNİN İQTİSADI-SOSIAL COĞRAFIYASI

DƏRS VƏSAİTİ

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 06.02.2004-cü il tarixli
101 sayılı protokolu ilə dərs vəsaiti

Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Bakı – 2004

Elmi redaktor:

c.e.n. dosent V.Ə.Əfəndiyev

Rəyçilər:

1. c.e.n., dosent Ç.İsmayılov

2. c.e.n., dosent C.R.Abbasov

91(41)

* 0-63

**MDB ÖLKƏLƏRİNİN
İQTİSADI-SOSIAL COĞRAFIYASI**

Universitetlərin coğrafiya fakültələri tələbələri üçün
dərs vəsaiti kimi qəbul olunmuşdur

242236

$\frac{1805010000 - 04}{658(07) - 28} - 28 - 2004$

**BDU-nun
Elmi kitabxanası**

© Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004

MÜNDƏRİCAT

MÜQƏDDİMƏ	5
-----------------	---

I hissə

İQTİSADI-SOSIAL COĞRAFIYASININ ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

1. İqtisadi coğrafiyanın tədqiqat üsulları	9
2. Təsərrüfat sahələrinin coğrafiyası	17
-Sənaye sahələrinin coğrafiyası	17
-Kənd təsərrüfatı sahələrinin coğrafiyası	49
-Nəqliyyat və iqtisadi əlaqələr	63
3. Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr	67
4. Ümumi və təsərrüfat xarakterli terminlər	71

II hissə

MÜSTƏQİL MİLLİ DÖVLƏTLƏRİN

İQTİSADI-SOSIAL COĞRAFIYASI

1. Rusiya Federasiyasının iqtisadi coğrafi səciyyəsi ..	78
Mərkəzi iqtisadi rayonu	110
-Mərkəzi Qaratorpaq rayonu	118
-Volqa-Vyatka rayonu	126
-Şimali Qərb rayonu	138
-Şimal iqtisadi rayonu	146
-Şimali Qafqaz rayonu	156
-Volqaboyu iqtisadi rayonu	167
-Ural iqtisadi rayonu	176
-Qərbi Sibir rayonu	185
-Şərqi Sibir rayonu	196
-Uzaq Şərq iqtisadi rayonu	207
② Ukrayna Respublikası	218
3. Moldova Respublikası	237
④ Belarusiya Respublikası	243

CƏNUBİ QAFQAZ DÖVLƏTLƏRİ

5. Azərbaycan Respublikası	264
6. Gürcüstan Respublikası	276
7. Ermənistan Respublikası	281
8. Qazaxıstan Respublikası	285

ORTA ASİYA DÖVLƏTLƏRİ

9. Özbəkistan Respublikası	301
10. Türkmənistan Respublikası	309
11. Tacikistan Respublikası	314
12. Qırğızıstan Respublikası	319

BALTİK SAHİLİ DÖVLƏTLƏR

1. Litva Respublikası	324
2. Latviya Respublikası	329
3. Estoniya Respublikası	333
4. Əlavə CƏDVƏLLƏR	339
İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı	341

MÜQƏDDİMƏ

MDB ölkələri sovet dövləti dağıldıqdan sonra, Baltik sahilı ölkələr isə hələ Sovetin son illərindən (1990) tam müstəqil dövlətlər kimi yenidən qurulmuş və yeni istiqamətdə inkişaf edirlər.

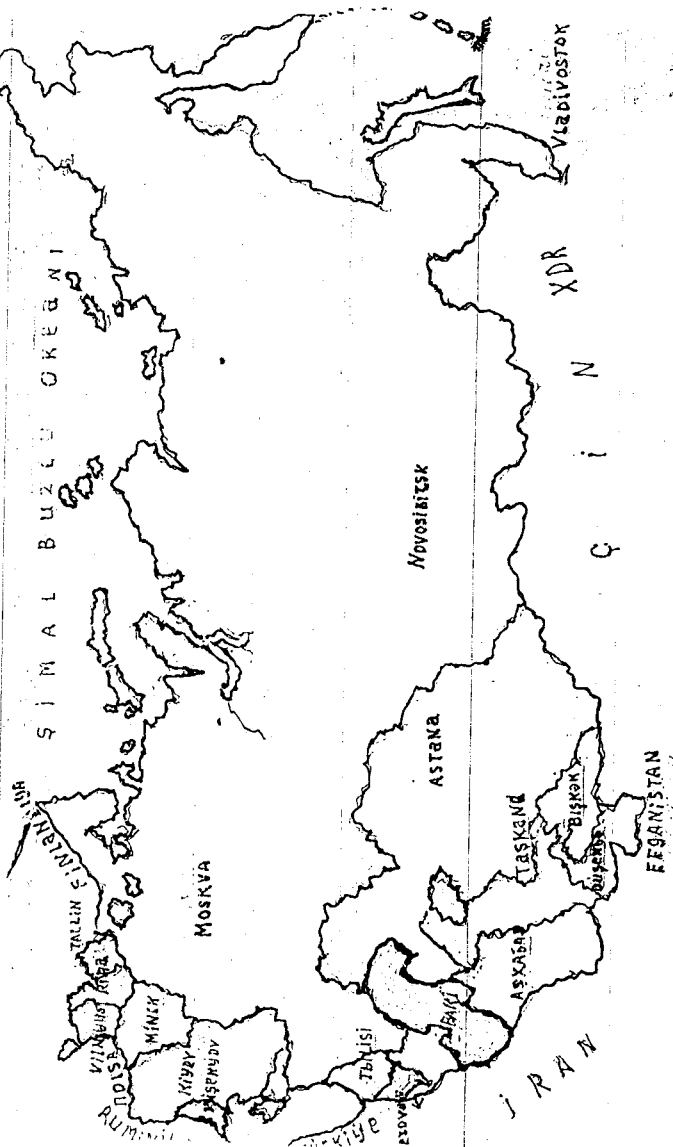
Məlum olduğu kimi keçmiş SSRİ-nin tərkibinə 15 müttəfiq respublika daxil idi. Onlardan üçü – Litva, Latviya və Estoniya hələ Sovet dövləti mövcud ikən onun tərkibindən çıxmış, qalan 12 respublika – Rusiya federasiyası, Ukrayna, Belarusiya, Moldova, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan və Qırğızıstan 1991-ci ildən, Sovet dövləti dağıldıqdan sonra müstəqil dövlətlər kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu 12 dövlət hazırda «Müstəqil Dövlətlər Birliyi – MDB-ni» yaratmışlar. SSRİ-nin tərkibində olarkən ictimai mülkiyyət əsasında inkişaf edən və qarşılıqlı əlaqədə olan bu müttəfiq respublikalar müstəqil milli dövlətlər kimi yenidən formalaşdıqdan sonra, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan – fermerlər, icarədarlar, torpaq sahibkarları, özəlləşdirilmiş sənaye müəssisələr, şirkətlər kimi yeni qurumlar əsasında inkişaf etməkdədir. Torpaqları və təbii sərvətləri özəlləşdirilməsi, xüsusi mülkiyyətin formalaşdırılması, keçmişdəki kolxoz-sovхоз formalı ictimai mülkiyyət sistemi əvəzinə, xüsusi mülkiyyət formalarının yaranması hesabına yeni istiqamətlərdə inkişaf etdirilir ki, məhz bunun üçün də «İqtisadi Coğrafiya» elmindən yazılan yeni dərsliyin məzmunu və onun tədris istiqamətinin də yenidən qurulması tələb olunur.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, əvvəllər yazdığım və 1989-cu ildə «Maarif Nəşriyyatında» nəşr olunmuş dərs vəsatinin təzələnməsi və onu yeni məzmununda yazaraq tələbələrin ixtiyarına verilməsi qərara alınmışdır. Ona görə də BDU-nun İqtisadi-Sosial coğrafiya kafedrası yeni dərs vəsaitinin yazılmasını yenidən mənə həvalə etmişdir.

Mən, yeni dərs vəsaiti aşağıdakı məzmununda yazmağı məqbul hesab edirəm. Yeni dərslik iki hissədən ibarət olmaqla, onun birinci hissəsi «iqtisadi-sosial coğrafiyanın ümumi məsələlərinə, ikinci hissəsi isə MDB dövlətlərinin iqtisadi-sosial coğrafiyasına həsr edilməli. Dərslikdə keçmiş SSRİ-nin tərkibində fəaliyyət göstərən müttəfiq respublikalar və hazırkı milli dövlətlərin hər biri müstəqil dövlət kimi təhlil olunur və onun iqtisadi-coğrafi səciyyəsi verilir. Yeni dərslik əsasən müstəqillik dövrünə aid məlumatlar əsasında yazılmışdır. Hər bir dövlət, coğrafi mövqeyindən, dövlət quruluşundan, onun təbii şəraiti, təbii ehtiyatları, əhalinin coğrafiyası, təsərrüfatın inkişafı, nəqliyyat-xarici əlaqələrin xarakterinə görə geniş tərzdə təhlil olunur.

Yeni dərs vəsaiti kartoqrafik materiallar və cədvəllər əsasında oxucuların zövqünə uyğun tərtib edirik ki, oxucu kitabı vərəqləməklə onun məzmunu barədə məlumat əldə edə bilsin. Kitabda hər bir dövlət barəsində verilən xəritə və cədvəllər tələbələrə müqayisə üsulu ilə ərazini, onun təsərrüfat inkişafı və əhalinin ərazidə məskunlaşmasını öyrənmək imkanı verir. Ümumiyyətlə, dərs vəsaitində müasir dövrün bir sıra dəyişiklikləri hərtərəfli təhlil olunur. Dərs vəsaitindən Universitet tələbələri ilə yanaşı, iqtisadi coğrafi məsələləri ilə maraqlanan oxucular da istifadə edə bilər.

MDR DÖVLETİLERİ VƏ BALTİK SAHİLİ ÖLKƏLƏR

I HISSƏ

İQTİSADI-SOSIAL COĞRAFIYANIN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

I HİSSƏ

İQTİSADI-SOSIAL COĞRAFIYANIN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

İqtisadi-sosial coğrafiya çox sahəli və geniş məzmunlu bir elm olub, özünəməxsus bir sıra qanunauyğunluqlara və elmi nəzəri xüsusiyyətlərə malikdir ki, onların barəsində dərslərdə bir sıra təhlillərin verilməsini vacib sayırıq. Həmin məsələlər barədə məlumatların verilməsi oxucularda maraq oyadacağına şübhə etmirik.

Əvvələn oxucuya aydın olmalıdır ki, «İqtisadi-sosial coğrafiya» elmi nədən bəhs edir və onun tədqiqat obyekti nədir? Suala cavab olaraq deyə bilərik ki, iqtisadi-sosial coğrafiya elmi təsərrüfat sahələrinin və əhalinin ərazidə təşkili məsələlərin təhlili, araşdırılması məsələləri ilə məşğul olub, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat sahələrinin və onların idarə edən əhalinin ərazidə məskunlaşması, onların yaşayış tərzini, adət-ənənələri barədə coğrafi araşdırmalar aparır. Bütün bunlar xüsusilə ərazidə təsərrüfatın formalaşmasının təhlili iqtisadi coğrafi tədqiqatlarının əsas istiqaməti olmalıdır. İqtisadi-sosial coğrafiya bu və ya başqa təsərrüfat sahələrinin, sənaye, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat obyektlərinin bu və ya başqa ərazidə yerləşdirilməsi barədə nə üçün, nədən ötrü, necə, hansı xammalara, enerjiyə, işçi qüvvəsinə və təbii mühit şəraitinə görə yerləşdirilməsinin qanunauyğunluqlarını müəyyən edir.

İqtisadi-sosial coğrafiya elmi bir sıra başqa elmlərlə, birinci növbədə «Fiziki coğrafiya elmi» ilə bağlıdır. Əvvələn ona görə ki, bu hər iki elm sahəsi ərazinin təbii mühit şəraiti ilə bağlı, yerin quruluşu, yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərdən bəhs edir. İqtisadi-sosial coğrafiya, fiziki coğrafiyadan fərqli olaraq təbii-coğrafi mühit şəraitini təhlil etməklə yanaşı, onların əsasında formalaşan təsərrüfat sahələrinin də coğrafiyasını təhlil edir. Həmin ərazidə yerləşməsinin səbəblərini,

inkişafı, iqtisadi-coğrafi qanunauyğunluqlarını da öyrənir və tədqiq edir. Bu baxımdan hər bir iqtisadi coğrafi, fiziki coğrafiya elmi ilə də bəhrələnməli və onun qanunauyğunluqlarını yaxşı bilməlidirlər.

İqtisadi-sosial coğrafiya, **xəritəşünaslıq elmi** ilə də sıxı bağlıdır. N.N.Beranskinin dediyinə görə xəritə coğrafiya elminin ikinci və mühüm dilidir. Apardığımız tədqiqatlarının əksərini, onun təhlillərini müxtəlif istiqamətlərdə tərtib olunan xəritələr əsasında şərh etməklə oxuculara çatdırırıq. Xəritələr müxtəlif olur, onların içərisində iqtisadi xəritələr, kosmosun tədqiqatların şərh edən, müxtəlif elm sahələrinə xidmət edən xəritələr, xəritə-sxemləri və başqa kartoqrafik materialları özündə əksətdirən əyani vəsaitlər kimi qiymətlənir. Xəritəşünaslıq və iqtisadi coğrafiya elmləri bir-birilə əlaqəli şəkildə inkişaf edir.

İqtisadi-sosial coğrafiya fənni **stastika elmi** ilə də bağlıdır. Əvvəllər uzun bir müddət ərzində iqtisadi coğrafiya elmi statistikanın coğrafiyası kimi də adlanırdı. Lakin sonralar əsasən çılpaq rəqəmlərin təhlili bu elmin mahiyyətini açmadığı üçün, onu yeni istiqamətə, təbii-coğrafi hadisələrin, təbii sərvətlərin, əhalinin ərazidə məskunlaşması, sənaye, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat sahələrinin ərazidə yerləşməsini coğrafi dildə təhlil edən elmə çevrilmişdir. Hazırda iqtisadi-sosial coğrafiya elmi statistik materiallarının təhlilindən də çox bəhrələnir, özünün tədqiqat obyektı olan təsərrüfat sahələri və əhalinin coğrafiyası məsələlərini öyrənməklə, onun ərazidə tədqiqinə üstünlük verir.

Məlumdur ki, statistik rəqəmlər, iqtisadi məlumatlar olmasa iqtisadi-coğrafi tədqiqatların təhlillərinin aparılması çətinləşir, demək olar ki, yaxşı nəticə vermir. Ona görə də statistika elmi bu sahədə iqtisadi-sosial coğrafiya elmini təchiz edir. Məhz ona görə də bu elmlər bir-birilə sıxı surətdə bağlıdır. Statistika elmi yalnız dərslik və dərs vəsaitlərin yazılması üçün deyil, həm də elmi işlərin icrasında, diplom və kurs işlərinin də yazılmasında vacib sahələrdən biridir.

İqtisadi coğrafiya elmi **iqtisadiyyat elmi** ilə də bağlı olub, onun bir sıra məlumatlarından bəhrələnir. Yəni əhali, sənaye, kənd təsərrüfatı istehsalı sahələri, nəqliyyatın bir sıra məlumatlarından istifadə edir. Təsərrüfatın inkişafı ilə bağlı məlumatlar, iqtisadi coğrafiya elminin də şərhinə ehtiyac duyur.

İqtisadi-sosial coğrafiya **riyaziyyat, təbiət-biologiya, kimya, tarix** və bir sıra başqa elmlərlə də bilavasitə əlaqədardır. Riyaziyyat elmi ilə riyazi hesabların aparılması, təbiət-biologiya elmi ilə bitki aləmi və heyvanatın coğrafiyasında baş vermiş və verməkdə olan hadisələr və dəyişikliklər, kimya elmi ilə təbiətdə baş vermiş hadisələrin təhlilində və onun xammal bazası, kimya sənayesinin məhsulları istehsal edən sənaye müəssisələrin coğrafiyası, tarix elmi ilə tarixi hadisələrin coğrafi aspektdə təhlili, tarixi coğrafiya, coğrafiyanın tarixi kimi sahələrin tədqiqi, fizika elmi ilə elektrik enerjisinin istehsalı məsələləri, elektrik stansiyaların coğrafiyası kimi məsələlərin tədqiq edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fiziki coğrafiya elmi ilə, iqtisadi-sosial coğrafiya elmləri arasında isə bunlardan fərqli olaraq daha sıx əlaqələr mövcuddur. Belə ki, təbii-coğrafi məsələlərin təhlili ilə bu elmlərin hər ikisi məşğul olduğu halda, iqtisadi-sosial coğrafiya coğrafi mühitə iqtisadi qiymətin verilməsi ilə yanaşı onun təsərrüfat inkişafındakı əhəmiyyətini şərh edən bir elm kimi də qiymətlənir. İctisadi coğrafiya təsərrüfat inkişafının ərazidə təşkili, niyə, nə üçün məhz bu ərazidə həmin sahənin yerləşməsi və formalaşmasının da qiymətləndirir. Məhz iqtisadi coğrafiya bu suallara cavab vermək imkanına malikdir.

MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrin iqtisadi-coğrafi, sosial qurluğu cəhətdən öyrənilməsi, onların keçmiş SSRİ tərkibində müttəfiq respublikalar kimi fəaliyyət göstərdiyi dövrdəki iqtisadi-sosial coğrafiyasının təhlilindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, ictimai mülkiyyət prinsipi, dövlət təsərrüfatlarına əsaslanan müttəfiq respublikalar, ha-

zırda xüsusi mülkiyyət əsasında qurulan müstəqil dövlətlər kimi formalaşmış: burada yeni təsərrüfat qurumları yaradılmış, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət bərqərar edilmiş, sənaye müəssisələri özəlləşdirilmiş, maddi maraq prinsipi əsasında təsərrüfatın yeni formaları yaradılmışdır. Məhz ona görə də müstəqil dövlətlərin iqtisadi-sosial coğrafiyası elminin forması və quruluşunda da yeni istiqamətlər formalaşmalıdır. Yeni əsaslarla yaranan müstəqil milli dövlətlərin «iqtisadi-sosial coğrafiyası» hər bir ölkənin müstəqil dövlət kimi formalaşmasını şərh etməli və yeni dövlət qurumlarının yaranması, təsərrüfat inkişafının yeni istiqamətlərindən bəhs etməlidir. Yeni yaranan istehsal müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və torpaq islahatlarının keçirilməsi, kolxoz-sovxozlar əvəzinə fermerlər, icarədarlar, torpaq mülkiyyəti sahibkarlarının yaranması, maddi maraq prinsipinin formalaşması iqtisadi-sosial coğrafiya elminin quruluşunda yeni dəyişikliklərə səbəb olmuş, onun yeni istiqamətlərdə formalaşmasına şərait yaratmışdır. Keçmişdə vahid SSRİ dövlətinin tərkibində birləşmiş respublikalarda sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri arasında yaranmış əlaqələr pozulmuş, hər bir müstəqil dövlət, öz daxilində sənaye kənd təsərrüfatı sahələrini formalaşdırır və bazar tələbatına uyğun olaraq ixtisaslaşdırır. Keçmiş əlaqələrin pozulması, müstəqil dövlətlərdə bir sıra çətinliklər yaratsa da, bu çətinliklər keçid dövründə getdikcə aradan qaldırılır. Müstəqil dövlətlərdə təsərrüfat inkişafının coğrafiyası və onun inkişafı istiqamətləri də dəyişilir. Yeni dərslərdə cavan müstəqil dövlətlərin yeni inkişaf istiqamətləri təhlil olunmalıdır.

İqtisadi-coğrafiyasının tədqiqat üsulları

Hər bir elmin tədqiqat obyektı və tədqiqat üsulları olduğu kimi iqtisadi coğrafiya elminin də özünəməxsus tədqiqat üsulları vardır. Onlardan – müşahidə, müqayisə, xəritələşdirmə, statistika, mövcud mətbuatdan istifadə, riyazi

tədqiqatlar, kartoqrafik materiallardan istifadə, ərazinin planlaşdırılması, tarixiliyini öyrənmə və bir sıra başqa üsullarını göstərmək olar.

Müşahidə üsulu – bu üsul coğrafi tədqiqatların, araşdırmaların aparılmasında çox yayılmış, coğrafiya elmində şöhrət tapmış üsullardan biridir. Coğraflar bu üsuldən, bu və ya digər ərazini tədqiq edərkən geniş tərzdə istifadə edir. Bu üsul vasitəsilə bir çox məsələləri həll edir və öyrənir. Coğrafin gözü iti və müşahidəçi xüsusiyyətə malik olduğundan, o əraziyə baxaraq bir sıra məsələləri oradaca hələtmə qabiliyyətinə malik olmalıdır. İqtisadi coğrafsünas bu və ya digər əraziyə baxaraq, onu müşahidə üsulu ilə tədqiq edərkən, həmin ərazinin müsbət və mənfi cəhətlərini öyrənir, orada hansı təsərrüfat sahələrinin yaratma imkanlarını meydana çıxarır və əraziyə öz qiymətini verir. Bu üsuldən sənaye, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat sahələrinin ərazi təşkilili və inkişaf etdirmə sahədə istifadə etmək mümkündür. Bu üsuldən elmi işlərin, dissertasiya, diplom və kurs işlərinin icrasında istifadə olunduğu kimi, dövlət quruluşu işlərində xüsusilə planlaşdırma işində geniş istifadə olunur.

Müqayisə üsulu – üzrə tədqiqatlar çox müxtəlif istiqamətlərdə aparılan elmi-pedaqoji tədbirlərdə tətbiq olunur. Müqayisə üsulu bu və ya digər ərazini, bir ölkəni və ya rayonu, bir müəssisəni digərləri ilə müqayisə edərkən, elmi-pedaqoji yazılarda, elmi işlərin icrasında geniş tətbiq olunur. Müqayisə üsulu ilə aparılan tədqiqatlarda biz işdəki çatışmamazlıqlarını da müəyyən edə bilirik. Bu üsuldən, tədqiqat zamanı bir çox elm sahələrində istifadə olunur. Coğrafi tədqiqatların, xüsusilə iqtisadi-sosial coğrafi tədqiqatlarda müqayisə üsulunun rolu olduqca böyükdür.

Xəritələşdirmə üsulu – coğrafi tədqiqatların aparılmasında ən vacib üsullardan olub, coğrafiyasünaslar və coğrafi tədqiqatları ilə məşğul olan hər bir şəxs bu üsulla bəhrələnməyə onun apardığı iş səmərəsiz olur. Xəritələşdirmə üsulu ilə başqa elmlərdə çalışanlar da maraqlanırlar. Lakin coğra-

fiya elmi ilə məşğul olan tədqiqatçılar, müəlliflər bu işdə xüsusi ilə fərqlənirlər. Xəritələr və onlardan istifadə etmə üsulları da müxtəlifdir. Fiziki və iqtisadi məzmunlu xəritələr, xəritə-sxemlər, bu və ya başqa elmi işlərdə işin məzmununa uyğun seçilir. İqtisadi-coğrafi xəritələr də müxtəlifdir. İqtisadi xəritə, xəritə-sxem, xəritə-dioqramma, xəritə-qramma, sxematik xəritələr və başqaları kimi formalarda tətbiq olunur. xəritələşdirmə üsulu, icra olunan məsələnin oxucuya əyani olaraq çatdırılmasında çox vacib şərtlərdən biridir.

Statistika üsulu – iqtisadi-sosial coğrafiyasından dərslər, dərslər vəsaitləri, monoqrafiyalar, dissertasiyalar, elmi məqalələr və başqa yazıların icrasında statistik rəqəmlərdən istifadə olunur. Statistik rəqəmlərdən istifadənin bu üsuluna Statistika üsulu deyilir. İqtisadi-sosial coğrafiya elmi müxtəlif dövrlərdə əhalinin artımı – azalması, təsərrüfat sahələrinin inkişafı və yaxud azalması məsələlərini araşdırmaqla, dövlətin və ya müəyyən bir rayonun ərazisində mövcud istehsal müəssisələrini tədqiq edir. Həmin rəqəmləri bizə statistika idarələri təqdim edir. Statistika üsulundan müxtəlif elm sahələrində istifadə edildiyi kimi, iqtisadi-sosial coğrafiya elmində də özünəməxsus xarakterdə istifadə olunur. Statistik rəqəmlərdən, cədvəllərdən xəritələr, sxemlərin tərtibində də istifadə edirik. Statistik üsul iqtisadi coğrafiya üçün vacib sayılır.

Mövcud mətbuatdan istifadə üsulu – Başqa elm sahələrində olduğu kimi, iqtisadi coğrafiya sahəsində də mövcud ədəbiyyatdan istifadənin üsulları vardır. Əvvələn ədəbiyyatın mövzuya müvafiq seçilməsi və ondan bəhrələnməsi üçün həmin ədəbiyyat mənbələri ilə yaxşı tanış olmalı, onları oxuduqdan sonra, əsərin müəllifi özünün seçdiyi mövzuya uyğun məlumatları mülahizələrinə əsasən qiymətləndirməli, əvvəlki müəlliflə razı olub, olmaması barədə fikrini bildirməlidir. Mövcud ədəbiyyatdan sitat gətirərkən mütləq müəllifə istinadən fikrini bildirməlidir. Adıca hər hansı ədəbiyyatdan bir fikri götürüb öz işinə köçürməməlidir. Belə

olarsa onu oğurluq malı hesab edəcək, səni isə bu sahədə plakiator adlandıracaq və müvafiq formada cəzalandıra bilərlər. İstifadə etdiyin ədəbiyyatı mütləq işin sonunda, istifadə etdiyin ədəbiyyat siyahısında göstərməlidir.

Riyazi tədqiqatlar üsulu – İqtisadi-sosial coğrafiyada bu üsulun xüsusi yeri vardır. İqtisadi coğrafiya elmində hesablamalar, riyazi üsullarla bu və ya digər tədbirlərin icrasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlərdə hətta riyazi coğrafiya kimi bir sahə də yaranmışdır. MDU-nun iqtisadi-sosial coğrafiyası kafedrasının alimləri bu sahədə geniş tədqiqatlar aparır, bu sahədə bir sıra əsərlər də yazılmışdır. Riyazi üsullarla coğrafi tədqiqatlar aparılır, bir sıra məsələlərin dürust həllini tapır. Bundan başqa elmi-tədqiqat işlərində həyata keçirilən bir sıra hesablamalar, tərtib olunan cədvəllər, işdə faizlərin çıxarılması, kosmik tədqiqatların aparılması kimi işlər riyazi üsul əsasında həyata keçirilir, kompüterlərlə tədqiqatların aparılması gələcəkdə riyazi üsullardan istifadənin rolunu daha da artıracaqdır.

Kartoqrafik materiallardan istifadə üsulu – İqtisadi coğrafiyada yalnız xəritələşdirmə üsulu deyil, bir sıra kartoqrafik materiallardan istifadənin də əhəmiyyəti böyükdür. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar zamanı çəkilən dioqramlar, sxemlər, cədvəllər xüsusi göstəricilərə malik bir sıra başqa əyani vasitələr xüsusi əhəmiyyətə malik olub, işin mahiyyətini şərh etməkdə işi əyaniləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Kartoqrafik materiallardan dərslik, dərs vəsaitləri, monoqrafıyalar, dissertasiya, elmi məqalələr və bir sıra başqa materialların yazılmasında şərhədiçi əyani vasitə kimi istifadə olunur.

Dioqramlar, şaquli, dairəvi və mayili olmaqla müxtəlif formalarda icra etməklə yazı materialını əyaniləşdirir. Sxemlər və cədvəllər isə işə yeni keyfiyyətlər verməklə, yazı işini inandırıcı vəziyyətdə oxucuya çatdırır. Coğrafiya elmi üzrə yazılan bütün materiallarda bu üsuldan istifadə olunması işin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə köməklik göstərir.

Planlaşdırma üsulu – Planlaşdırmadan xalq təsərrüfatının sahələrində istifadə olunduğu kimi, tədris prosesində də bu üsulu tələblərə öyrədilməsini vacib sayırıq. Planlaşdırma sənayedə, kənd təsərrüfatı istehsalında, nəqliyyat işlərinin təşkilində, maarif-mədəniyyət, tibbi işlərin təşkili, müxtəlif elm sahələrində, hər bir insanın həyat tərzində tələb olunan vacib tədbirlərdəndir. Planlaşdırma üsulları müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Bir planlaşdırma üsulu vardır ki, ərazi üzərində həyata keçirilir, şəhərlər, kəndlər, kanallar, yollar salınır. Ərazidə təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələri, bu və ya digər müəssisələrin yerləşdirilməsində istifadə olunur. Digər planlaşdırma üsulu mövcuddur ki, hər bir dövlət, rayon, müəssisə özünün həyata keçirmək istədiyi məsələnin icrası üçün həmin işi planlaşdırır. Hətta hər bir şəxs öz şəxsi işini planlaşdırır və onun dürüst həyata keçirməsinə nail olur. Coğrafların planlaşdırma üsulu əlbəttə özünün bu elm sahədə apardığı işlərin, təsərrüfat sahələrinin, şəhər və kəndlərin, həm də əhalinin ərazidə məskunlaşdırılması sahədə görülən işlərin planlaşdırması ilə bağlıdır. Burada planlaşdırma, elmi işlərin icrası, dərslərin yazılması vasitəsilə həyata keçirilir.

Tarixiliyin öyrənmə üsulu – Bu üsul hər bir məsələnin tarixiliyini öyrənilməsində tətbiq olunur. Bu işin icrası üçün köhnə məlumatlara, rəqəmlərə, arxiv sənədlərinə, ağsaqqaların verdiyi məlumatlara istinad olunur. Tarixiliyin öyrənilməsi coğrafiya elminin özünə və başqa elmi işlərdə təhlil olunan məsələlər üçün tələb olduğundan, bu üsuldən də geniş istifadə edilir. Lakin coğrafiya elminin tarixinə dair məlumatların öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Coğraflar, xüsusilə də iqtisadi coğraflar bu üsuldən istifadə etməsi üçün bir sıra illərə dair məlumatlar əldə etməklə müqayisəli şəkildə istifadə edir.

İqtisadi coğraflar yuxarıda göstərilən tədqiqat üsullarından geniş istifadə etməklə öz işlərini bəhrələndirirlər. İqtisadi coğrafi tədqiqat üsulları barədə bir sıra əsərlər yazıl-

mişdir ki, tələbələr bu üsulları indidən öyrənməli və gələcək işlərində tətbiq etməlidirlər. Coğraflar həmin tədqiqat üsullarından geniş istifadə etməklə özünün elmi-praktiki işlərinin icrasına nail olmalıdırlar.

Təsərrüfat sahələrin coğrafiyası

242236
Təsərrüfat sahələri dedikdə buraya üç sahə – sənaye, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat sahələri daxildir. Deməli təsərrüfat üç sahədən ibarətdir. Bu sahələrin özləri də şaxələnir, müxtəlif sahələrə ayrılır. Onu da deməliyəm ki, təsərrüfatın bütün bu sahələrin yaranması, inkişafı, formalaşması yaradıcı insanın ağı, gücü və imkanlarından asılı olaraq, coğrafi mühit şəraiti, təbii ehtiyatlardan (yerüstü və yeraltı) bəhrələnmənin nəticəsi kimi yaranır. Təsərrüfatın ilk iki sahəsi (sənaye və kənd təsərrüfatı) istehsalçı sahələr olub, üçüncü nəqliyyat sahəsi isə istehsalçı olmayıb, təsərrüfat sahələri, dövlətlər, rayonlar, şəhərlər, şəhərlə kəndlər arasında əlaqələri idarə edən, sərnişin və yüklərin daşınmasını təmin edən mühüm bir sahə kimi fəaliyyət göstərir. Təsərrüfatın bütün sahələri MDB ölkələrində müxtəlif istiqamətlər, müxtəlif inkişaf səviyyələri üzrə yerli və gətirmə xammallarından asılı olaraq yaranmış, inkişaf etməkdədir. Belə ki, təbii sərvətlərlə zəngin Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Qazaxıstan, Azərbaycan, Belarusiya və Orta Asiya dövlətləri kimi ərazilərdə sənaye istehsalının inkişaf səviyyələrində də bir sıra fərqlə mövcuddur. Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarusiya ağır sənaye sahələri üzrə daha çox inkişaf tapmışdır. Bu ölkələrdə sənayenin inkişafı əsasən yerli və qismən gətirmə xammallarına istinadən inkişaf edir və formalaşmışdır. MDB-yə daxil olan qalan ölkələrdə isə sənaye qismən az inkişaf tapmış, həm də sənayenin inkişafı isə əsasən gətirmə xammallardan asılıdır.

Təsərrüfat sahələrinin şaxələnməsinə gəldikdə, sənaye istehsalı – dağ mədən sənayesi, metal emalı, metallurgiya,

maşınqayırma və metal emalı, yanacaq-energetika, kimya, meşə-kimya, inşaat materiallarının istehsalı, inşaat sənayesi, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinə, kənd təsərrüfatı istehsalı – əkinçilik və heyvandarlıq, nəqliyyat sahəsi isə – dəmir yollar, şose yolları, hava yolları, su yolları (dəniz və çay), boru-kəmərlər nəqliyyatı, nəhayət – yüksək gərginliyə malik uzaq məsafələrə elektrik enerjisini ötürən elektrik şəbəkələri kimi yeni nəqliyyat sahəsinə malikdir. Keçmiş SSRİ respublikaları arasında mövcud təsərrüfat sahələri və müəssisələr arasında iqtisadi və texnoloji əlaqələr yaranmışdı, bu əlaqələr Sovet dövləti dağıldıqdan sonra pozulmuş, indi hər bir müstəqil dövlət təsərrüfat inkişafını bazar əlaqələri ilə bağlı olaraq, əsasən daxili tələbatını nəzərə alaraq inkişaf etdirir. Müstəqil dövlət kimi başqa dövlətlərlə də əlaqələr saxlayır. Əlbətdə bütün bunlar müstəqil dövlət kimi formalaşmış ölkələrin təsərrüfat həyatında bir sıra çətinliklər yaratmış, əvvəlki tam gücü ilə işləyən sənaye müəssisələr indi yarım gücü ilə də işləyə bilmir, nəticədə işsizliyin yaranması, iqtisadiyyatın bir növ zəifləməsinə səbəb olur. İctimai mülkiyyətin xüsusi mülkiyyətlə əvəz olunması, dövlətin ixtiyarında olan iri sənaye müəssisələrin özəlləşdirilməsi, şirkətlərə, sahibkarlıq müəssisələrinə çevrilməsi müasir dövrdə bir sıra çətinliklər törətmişdir. Əlbətdə bu çətinliklərin bir hissəsi keçid dövrünün yaratdığı, lakin gəldikcə aradan qaldırılması mümkün olan səbəblərdən irəli gəlmişdir. MDB dövlətlərində hazırda təsərrüfat inkişaf etdikcə formalaşdırmaq ərafəsindədir.

Təsərrüfat inkişafında sənaye istehsalı kənd təsərrüfatı istehsalından fərqli olaraq daha sürətlə inkişaf edir. Buna səbəb kənd təsərrüfatı istehsalının təbii şərait xüsusiyyətləri ilə bağlı olmasıdır. Bir zavodun başa gəlməsi, bir neçə ay və yaxud, bir il tələb olunursa, bir ağacın əkib becərməsi, meyvəyə çatdırılması isə ən azı 7-8 və hətta 10 il tələb edir. Lakin bu hər iki sahə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Sənaye istehsalı kənd təsərrüfatı istehsalının xammallarından istifadə

etdiyi kimi kənd təsərrüfat istehsalı da sənayenin məhsullarından, maşın texnikası, kübrələr və başqa məhsullardan bəhrələnir. Kənd təsərrüfatı istehsalına geniş torpaq sahəsi tələb olunduğu halda sənaye istehsalı isə torpaq sahəsindən qismən az istifadə edir. Kənd təsərrüfat istehsalı əsasən iqlim şəraitindən asılı olduğu halda, sənaye istehsalında iqlim şəraitinin bir o qədər təsiri olmur. Əlbətdə bütün bunlar təsərrüfatın bu iki sahəsi arasında bir sıra fərqlərin yaranmasına da səbəb olur.

Hazırda sənaye istehsalının inkişafına görə dünya ölkələri cərgivəsində MDB dövlətlərinin mövqeyini təhlil edərkən, onu necə qiymətləndirmək olar. Ümumiyyətlə müstəqilliyi yenidən əldə etmiş dövlətlər inkişaf etmiş kapitalist ölkələrdən (qabaqcıl ölkələrdən) bir qədər geridə qalır, bir növ inkişaf etməkdə olan ölkələrə müqabildir. Bununla yanaşı, MDB dövlətləri özləri də sənaye istehsalının inkişafına görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Onlarda bir növ xammallar çoxdur, emalədici sənaye müəssisələr qismən az və nisbətən kiçikdir.

Dağ-mədən sənayesi keçmiş Sovet dövlətinin tərkibinə daxil olan respublikaların əksərində yaxşı inkişaf tapmışdı, xüsusilə Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Belarusiya, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Türkmənistan, Qırğızıstan kimi respublikalarda dağ mədən sənayesi mövcud idi. Dağ mədən sənayesi əsasən – yanacaq energetik sərvətlər, filizli sərvətlər (dəmir filizi, manqan, əlvan metallar, az tapılan qiymətli metallar, nadir metallar), kimyəvi xammallar, müalicə əhəmiyyətli sular, inşaat materiallarının çıxarılması əsasında formalaşdırılmışdı. Belə sərvətlərlə Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan, Belarusiya və Qırğızıstan ərazisi daha zəngin olub, onların əsasında həmin dövlətlərdə sənaye istehsalının bir sıra sahələri formalaşdırılmış və inkişaf etdirilir.

Yanacaq-energetik sərvətlərdən Rusiya Federasiyasında – neft, təbii-mavi qaz, torf, yanar şistlər, odun yanacağı,

su enerjisi və bir sıra başqa sərvətlər mövcuddur. MDB dövlətlərində daş kömürün əsas yataqları – Rusiya Federasiyasında – Kuzbas (Kuznetsk hövzəsi), Varkuta, Yenisey çay hövzəsindəki Tunguzka hövzələri, Çeremxovo, Şərqi Donbas, Ukraynada-Donbass, Lvov-Volin, Qazaxıstanda-Ekibastuz, Qarakanda, Qırğızıstanda – Kok-Yanqak, Kızıllı-Kiya, Taş-Kumır, Gürcüstanda-Tkibuli, Tkvarçeli, Boz-kömür (qonur kömür) yataqları da Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Orta Asiya dövlətləri, Qazaxıstan ərazilərində mövcud olub, torf ehtiyatları Rusiya Federasiyasının şimal-şərq regionunda, Uralda, Belarusiya və Ukrayna ərazilərinin geniş bir hissəsində, yanar şist yataqları, Rusiya Federasiyasının, xüsusilə onu Asiya regionunun ərazisi təbii sərvətlərlə daha zəngindir.

Neft və təbii qazla çox qədimdən məşhur olan Azərbaycan, Şimali Qafqaz, Türkmənistan kimi ərazilərlə yanaşı, belə sərvətləri sonralar aparılan axtarışlar zamanı tapılıb Rusiya Federasiyasının Volqaboyu, Ural, Şimal rayonu, Qərbi Sibir kimi ərazilər, Qazaxıstanın, Qərbi (Manqışlaq və dəniz sahilləri), Ukrayna, Belarusiya və Orta Asiya dövlətlərinin bəzi əraziləri yeni neft-qaz yataqları ilə seçilir. Hazırda neft-təbii qazla tanınmış, zəngin ehtiyatlara malik ərazilər Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstan dövlətlərinin ərazilərində (xüsusilə Xəzər dənizi regionunda) mövcuddur.

Kimyəvi xammalları kimi geniş şəkildə işlənən duz (xörək duzu və kalium duzu), fosforitlər və başqa sərvətlərlə də MDB dövlətlərinin əraziləri Azərbaycanda – Naxçıvan, Ukraynada – Kaluş, Stebnyak, Azov Qara dəniz sahilləri, Rusiya Federasiyasında – Solikamsk, Berezniki, Ural rayonunda, Qərbi Sibir, Şərqi Sibir və Uzaq Şərqdə bir sıra yataqlar, Belarusiyada-Solixorsk, Türkmənistanda-Qarabogazqol körfəzi-mirablit və başq.) zəngindir. Bu göstərilən sərvətlərin yataqları çox müxtəlif şəkildə, bəziləri çox dərinədə, digərləri dayazda yerləşdiyi üçün, həm də onlar tərkibcə

müxtəlif olduğundan onlardan müxtəlif istiqamətlərdə istifadə olunur. Boz kömürdən elektrik stansiyalarda, istilik mərkəzlərində, daş kömürdən metallurgiya sənayesində və kimyada, neft-qazdan yüksək enerji mənbəyi kimi mühərriklərin hərəkəti, məişət xidmətləri, elektrik stansiyalarda və başqa məqsədlərdə istifadə olunur.

Yanacaq-energetik sərvətlər dedikdə buraya yuxarıda qeyd olunanlardan başqa bir sıra başqa ehtiyatları da daxil etmək olar. Belə sərvətlərdən meşə-odun ehtiyatları, su enerjisi ehtiyatlarını, küləyin və günəş enerjisinin, qabarma-çəkilmə hadisələri ilə əldə olunan enerji ehtiyatlarını da göstərmək olar. Meşə ilə zəngin ərazilər Rusiya Federasiyasının ərazisi, Belarusiya, Baltik sahili dövlətlərin əraziləri və Ukraynanın şimal hissəsi sayılır. MDB-yə daxil olan dövlətlərin digərlərinin ərazilərində isə ya meşə sahəsi çox azdır və ya heç yoxdur. Meşələrdən yalnız yanacaq kimi yox, həm də inşaat materialı, meşə-kimyanın xammalı, musiqi alətlər, mebel, məktəb avadanlığının istehsalında və başqa sahələrdə də istifadə olunur. meşənin həm də havanın təmizlənməsi, yeraltı suların səviyyəsinin qorunması, təbii gözəllik və ovçuluq-xəzçiliyin mənbəyi kimi də rolu böyükdür. Meşə məhsullarından kağız-selluloza, qiymətli yağlar, qətran, skippidar, partlayıcı maddələr və maşın hissələrinin istehsalında da istifadə olunur.

Neft çox qiymətli maye yanacaqdır. Təbii qaz isə özünəməxsus keyfiyyətlərə mənsub sərvət olub, bunların hər ikisi ilə MDB dövlətlərin bir çoxları fəaliyyət göstərir. Neft qiymətli sərvət olub, onun bir kiloqramı 11 min kalori istilik verir. Neftdən çox müxtəlif məhsullar istehsal olunur. Neft hələ qədimdən VI və VII əsrlərdən məlum olub, Azərbaycanı dünyaya «Odlar yurdu» kimi tanıtmışdır. 1901-ci ildə dünyada istehsal olunan neftin əlli faizindən çoxu Azərbaycandan çıxarılırdı. Hazırda da Azərbaycan neft-qaz istehsalına görə dünyada tanınmış ərazilərdən biridir. Neftçixarmanın və emalının mütəxəssislərinə görə tanınmış Azər-

baycan «dünyanın neft Akademiyası» kimi bir ad qazanmışdır. Bu ad ona onun ərazisindən çıxarılan keyfiyyətli neft sərvəti, onun emalı prosesləri, çox bacarıqlı mütəxəssislərə malik olmasına görə verilmiş addır. Neft və təbii qaz Rusiya Federasiyasının bir çox ərazilərindən – Volqaboyu, Şimali Qafqaz, Qərbi Sibir, Ural, Peçora çayının hövzəsi və Uzaq Şərq rayonları ərazilərdən çıxarılır. Ukraynada Karpat dağlıq sahədə və ərazinin şimal-şərq vilayətlərində çıxarılır. Yetmişinci illərdən sonra Litva və Belarusiyanın da ərazisindən qismən neftin çıxarılmasına başlanmışdır. Qazaxıstan və Orta Asiya respublikaları ərazilərindən, xüsusilə Türkmənistanın ərazisindən neft və təbii qazın çıxarılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Neftin çıxarılması və emalı prosesləri ilə yanaşı, Rusiya Federasiyasının bir sıra iri şəhər və qəsəbələrində neftlə bağlı nəhəng sənaye müəssisələri, neft emalının və neft maşınqayırmasının iri sənəfe mərkəzləri yaranmışdır. MDB dövlətlərinin ərazilərindən çıxan neft ehtiyatlarının keyfiyyətində bir sıra fərqlər mövcuddur. Belə ki, Rusiya Federasiyasından çıxarılan neftin tərkibində kükürd və Qazaxıstandan çıxarılan neftin tərkibində isə qətran çox olduğundan, ən yüksək keyfiyyətli neft sərvəti isə Azərbaycan (xüsusilə dəniz yataqları) və Şimali Qafqazdan çıxarılır.

Bir sıra neft yataqlarından, neftlə yanaşı yanar qazda çıxır ki, ondan da geniş istifadə olunur. Lakin elə yataqlarda vardır ki, həmin yataqlardan yalnız mavi qaz çıxır. Belə yataqlardan Şimali Qafqazın Stavropol diyarından, Volqaboyunun Saratov ətrafından, Qərbi Sibirin Tümen vilayəti ərazisindən, Azərbaycanın Qaradağ, Şah-dəniz, Türkmənistanın Qaraqum səhrası, Tecen, Murqab vadisindən istifadəyə verilmiş qaz yataqlarını və başqalarını göstərmək olar. Təbii qaz istehsalında Ukraynanın Daşava və Şebelinka yataqları da mühüm rol oynayır. Xəzər dənizi zəngin neft – təbii qaz yataqlarına malik olub, oradakı təbii qaz yataqlarının ehtiyatı 3 trilliyon kub. metrədən çox hesablanmışdır.

ki, onun da bir trilliyon kub. metrisi Şah-dəniz yatağının payına düşür.

Neft və təbii qaz istehsalı, onun axıdılması üçün kəmərlər nəqliyyatının salınmasında dünyanın bir sıra şirkətləri fəaliyyət göstərir. Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan ərazilərindən çıxarılan neft və təbii qazın ixracı üçün bir sıra neft və qaz kəmərləri çəkilib istifadəyə verilmiş və verilməsi üçün hazırlanılır. Bu kəmərlər vasitəsilə Avropanın bir sıra ölkələrində neft və qazın satışı təmin olunacaqdır. Bu kəmərlər içərisində Rusiyadan xaricə neft və qazı axıdan «sülh» kəməri, Şimali Qafqazın Çeçenistan, Krasnodar neft və Stavropol qaz kəmərləri, Azərbaycandan Avropa ölkələrinə doğru çəkilmiş neft kəməri və çəkilməkdə olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə və başqalarını göstərmək olar. Bu problemin həllindən iştirak edən 27 xarici şirkətin köməkliyini göstərmək olar. Deməli bütün yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq onu deyə bilərik ki, neft və təbii qazın çıxarılması və emalı prosesləri üzrə MDB dövlətlərində bir sıra ayrılıqlar mövcuddur. Bu sərvətlərdən bəhrələnen ən qədim ölkə Azərbaycandır. Hazırda da neft-qaz kompleksi üzrə inkişaf etmiş Azərbaycan özünün bu sahədəki mütəxəssisləri ilə, neft avadanlığının istehsalı ilə Rusiya, Türkmənistan, Özbəkistan, Ukrayna, Belarusiya və dünyanın bir sıra başqa ölkələrinə köməklik göstərir. Hazırda neft və təbii qazın çıxarılması və emalı, axıdılması prosesləri üzrə tanınmış dünya şirkətlərindən ABŞ-ın AMOKO, EKSON, PENZOYL, YUNOKAL, Böyük Britaniyanın BİPİ, REMKO, Norveçin – STATOYL, Yaponiyanın – İTOÇU, Rusiyanın-LUKOYL, Türkiyənin-TPAO və Səudiyyə Ərəbistanının – DELTA neft şirkətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dünyanın 20-dən artıq şirkəti ilə bir sıra müqavilələr imzavlamış, respublikada neft istehsalının artırılması sahəsində bir sıra tədbirlər görür. MDB ölkələrində neftin və təbii qazın axtarılıb tapmaq və istifadəyə verilməsi barədə bir sıra tədbirlər görülür.

Özünün yerli yanacağı malik olmayan dövlətlərdə də gətirmə sərvətlər hesabına emaledici sənaye müəssisələr yaradılmaqdadır. Bu ölkələrdə çıxarılan neftin miqdarı 328,4 milyon ton, təbii qazın miqdarı isə 750,8 milyard kub. metr olduğu göstərilir. Son və əsasən müstəqillik illərində MDB ölkələrində neft və təbii qazın çıxarılması sahəsində nailiyyətlər çox da böyük olmayıb, qismən azalması müşahidə olunur.

MDB dövlətlərində neft və təbii qazın istehsalı

Müstəqil dövlətlər	Neftin istehsalı Milyon tonla			Təbii qazın istehsalı Milyard küb.m.		
	1990	1995	1998	1990	1995	1998
1. Azərbaycan	12,5	9,2	11,4	9,9	6,6	5,6
2. Belarusiya	2,1	1,9	1,8	0,3	0,3	0,3
3. Rusiya Federasiyası	516	307	303	641	595	591
4. Gürcüstan	0,2	0,1	0,1	0,06	0,003	-
5. Ukrayna	5,3	4,1	3,9	28,1	18,2	18,0
6. Özbəkistan	2,8	7,6	8,1	40,8	48,6	55,6
7. Türkmənistan	5,7	4,5	-	87,8	32,3	-
8. Tacikistan	0,1	0,03	0,02	0,1	0,04	0,04
9. Qırğızistan	0,2	0,1	0,1	0,1	0,04	0,03
CƏMI:	539,9	334, 53	328,42	808,16	701,8	-

Cədvəldən göründüyü kimi neft və təbii qazın istehsalı Sovet dövrünə nisbətən bir qədər aşağı düşməsi ictimai mülkiyyət sistemindən xüsusi mülkiyyət sisteminə keçid dövründə yaranmış bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. Əvvəllər sənaye müəssisələrinin ritmik bir-birilə əlaqədar iş prosesi, hazır məhsulların satış bazarının olması, işçi qüvvəsindən də səmərəli istifadəsinə şərait yaratmışdı. İndi isə müstəqil dövlətlər şəklində formalaşması nəticəsində keçmiş respublikalararası əlaqələr pozulmuş, satış bazarı zəifləmiş və ya bir sıra çətinliklərlə üzləşdiyi üçün sənaye müəssisələr əlli fazilə, hətta daha aşağı səviyyədə olması, işsizliyin yaranmasına, məhsul istehsalının azalmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin neft və təbii qaz sənayesində bu vəziyyət bir qədər

başqa səmtə yönəldilmiş, xarici şirkətlərin bu işə cəlb edilməsi, bu sahədə bir qədər irəliləyişin yaranmasına səbəb olmuş, lakin bu şirkətlər də ölkədə çıxarılan neftin əksər hissəsini özlərinə qazanc məqsədləri ilə ölkə ərazisindən çıxarır, bu isə müstəqillik əldə etmiş yeni ölkələrin gələcək inkişafına mənfi təsir göstərir. Lakin bu ölkələr işi canlandırması üçün vəsaitin və texniki bazanın çatışmaması səbəbindən belə bir vəziyyətlə razılaşmasına vadar olunurlar. Xarici şirkətlər də var gücü ilə başqa ölkənin sərvətlərindən istifadə etməyə çalışır ki, qazanc çox əldə etsin. Lakin onlar başqa ölkənin gələcək taleyi ilə maraqlanmırlar. Bizcə yeraltı sərvətlərdən istifadənin özünü də planlaşdırmaq, gələcəyi düşünmək, vacib məsələ sayılmalıdır.

Çayların gücü, dəniz və okeanlardakı qabarma-çəkilmə hadisələrindən atom enerjisindən sülh məqsədləri üçün istifadə olunması məsələləri yenidən müstəqilliyi əldə etmiş dövlətlərin hamısında bir o qədər inkişaf tapmamış, bu sahədə görülməsi işlər hələ çoxdur. Onu da deməliyik ki, keçmiş Sovet respublikaları, hazırkı MDB-yə daxil olan müstəqil dövlətlərin ərazilərində bu sahədə bir sıra əsaslı işlər həyata keçirilmiş, Rusiya, Ukrayna, Belarusiya, Azərbaycan, Tacikistan kimi dövlətlərinin ərazilərində bir sıra iri su elektrik stansiyaları (Volqa, Yenisey, Nurek, Kur, Dnepr və bir sıra başqa çaylar üzərində, iri SES-lər) tikilib istifadəyə verilmişdir. Qabarma-çəkilmə hadisələri, günəşin, küleyn qüvvəsindən istifadə məsələləri hazırda bir o qədər inkişaf etməmiş, Qabarma-çəkilmə hadisələrdən istifadə etməsi sahədə Rusiyanın Ağ-dəniz sahilində kiçik bir stansiyanın tikilməsi ilə kifayətlənmişdir.

Metallurgiya sənayesi – qara və əlvan metallurgiya kimi iki sahəyə ayrılır, həm də kompleks xarakterini daşıyır. Əsasən metal filizlərinin əridilməsi (domna və marten sobalarında) prosesləri ilə bağlı olub, çox vacib sənaye sahəsidir. Bu sənaye kompleksinə metal filizlərin çıxarılması, saflaşdırılması, domna peçlərində əridilməsi, prokat lom şəkli-

nə salıb, təkrar emalı proseslərin keçirilməsi üçün marten sobalarında əridilərək, alət və maşın hissələrinə çevirməsi üçün qəliblənmənin aparılması və sonra cilalanıb sahmanlaşdırılması üçün yonucu dəzgahlarda işlənməsi tələb olunur. Bütün bu proseslər metallurgiyadan maşın hissələrinin hazırlanmasına qədər olan işin məzmununa aid şərhini göstərir. Metallurgiya kompleksinə yuxarıda deyilənlərlə yanaşı bir sıra başqa infrastruktur məsələlər də daxildir. Onlardan ötrü ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlığı, şirin su ehtiyatı, əhəng daş, keyfiyyətli yanacaq kimi koksun istehsalı və başqa daxildir. Domna və marten sobaları oda davamlı kərpicdən tikilir, həmin kərpicləri isə oda davamlı gillərdən hazırlanılır. Belə xammal hər yerdə tapılmır, onu tapmaq və əldə etmək vacib tədbirlərdəndir. Metallurgiya sənayesi əsasən Rusiya Federasiyasında, Ukrayna respublikasında, Qazaxıstan və Gürcüstan respublikalarında mövcud olub, təkrar metal əritmənin marten sobaları isə Azərbaycan, Belarusiya, Özbəkistanda, Baltik sahili ölkələrdən isə Latviyada mövcuddur. Gürcüstanda Azərbaycandan alınan saflaşdırılmış dəmir filizləri nəticəsində Rustavi şəhərində metallurgiya sənayesi formalaşdırılmışdır. Azərbaycanda isə metallurgiya sənayesi hazırda marten sobaları əsasında formalaşdırılmış qara metallurgiya təkrar metal əritmə əsasında Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin sənaye müəssisələrində, əlvan metallurgiya isə Zəylikdən çıxarılan zəy məhsulu əsasında Gəncə və Sumqayıt şəhərləri, Bakı şəhərinin iri sənaye müəssisələrində mövcuddur. Metallurgiya (qara və əlvan) sənayesi Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Qazaxıstan kimi iri dövlətlərdə yerli filizlər və yanacaq sərvətləri əsasında Ural, Kuzbass, KMA, Donbas-Krivoy Roq, Azov dənizi və Dnepr çayı sahilində, Qaraqanda-Ekibastuz hövzələrində inkişaf etməkdədir. Bu və ya başqa ərazidə qara metallurgiyanın inkişafı yerdən dəmir və manqan filizlərinin çıxarılması, onun saflaşdırılması, domna peçlərdə əridilməsi, bu peçlərin tikilməsi üçün oda davamlı gillərdən hazırlanan

kərpic məhsulu, şirin su ehtiyatlarının olması, əhəng daşları və daş kömürdən alınan koks yanacağı tələb olunur.

Qara metallurgiyanın inkişafına tələb olunan dəmir filizinin keyfiyyəti ayrı-ayrı yataqlarda müxtəlif olub, Krivoy-Roq hövzəsinin filizi yüksək keyfiyyətli (69 faiz) olub, KMA-da çıxarılan filizlərin keyfiyyəti isə (35 faiz) çox aşağıdır. Ural, Qərbi Sibir, Şərqi Sibir, Uzaq Şərq və Azərbaycanada çıxarılan dəmir filizləri 50 faizdən yuxarı keyfiyyətə malikdirlər. Onu da göstərməliyik ki, bir çox filizlərin tərkibində başqa maddələrin mövcud olması, keyfiyyətli polad istehsalına maneçilik törədir. Vaxtilə Uralda polad istehsalı üçün yanacaq kimi odun kömürdən istifadə olunurdu. Bir qədər sonralar onu daş kömür ilə və sonralar daş kömürdən alınan koks yanacağına keçmişdir. Lakin Uralın İsoet metallurgiya zavodunda indi də xas poladın istehsalı üçün ağac kömüründən istifadə olunur. Sovet dövründə qara metallurgiyanın inkişafı üçün UKK (Ural Kuznetsk kombinatı) yaradılmış, Uralın dəmir filizləri saflaşdırılaraq Kuzbasa, Kuzbasın kömürünü isə kömür-koks şəklində Urala daşınılmışdır. Uralla Kuzbas arasındakı məsafə 2 min kilometrdən çox olduğundan, sonralar onu azaltma məqsədi ilə Kuzbası Qarakanda kömürü ilə əvəz edilmişdir. sonralar bu kombinatı Urala daha yaxın Kustanay kömür yataqları ilə əlaqələndirilmişdir. Metallurgiya sənayesinin inkişaf maşınqayırmanın inkişafında başlıca sahə kimi qiymətləndirilir. Metallurgiyasız maşınqayırma, maşınqayırmasız da təsərrüfatın müasir inkişafı qeyri mümkündür. Ona görə də ölkədə metallurgiyanın inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilir. Metallurgiyanın inkişafında Ural və Krivoy-Roq hövzələri xüsusilə seçilir. Uralda dəmir filizləri ilə zəngin ərazilər İvdel-Serov, Tagil-Kuşva, Xəlilovo-Orsk rayonları olub, Visokaya, Blaqodat, Lebyajya və başqa dağlıq sahələr də dəmir filizləri ilə zəngindir. Ümumiyyətlə Ural sərvətlər mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Mendeleyev cədvəlindəki elementlərin hamısına Ural rayonunda təsadüf

etmək olar. Ural elə sərvətlər mənbəyidir ki, dünyanın heç yerində bənzəri yoxdur.

Əlvan metallurgiya kompleksi – üzrə MDB dövlətləri və Baltik sahilı ölkələrini müqayisə etmiş olarsaq, bu sahədə MDB ölkələri xüsusi ilə fərqlənir. Baltik sahilı ölkələrdə əlvan metalların istehsalı yoxdur, sənaye sahələrin həmin məhsullarına olan tələbat, Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan və Ukraynadan alınan məhsullarla təmin olunur. Əlvan, az tapılan qiymətli metallar, nadir metallarla Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Qazaxıstan, Azərbaycan, Özbəkistan və Tacikistan zəngindir. Əlvan metallardan mis, sink, qurğuşun, qalay və bir sıra başqa metallarını göstərmək olar. Belə metallara rəngli metallar da deyilir. Çünki, onlar hərəsi bir rəngdə olurlar. Əlvan metallara təbiətdə müstəqil formada və polimetal filizlər kimi təsadüf edilir. Əlvan və polimetal filizlərin tərkibində olan metalın miqdarı olduqca az (5-7 faiz) olub, 95 faizi tullantıya gedir. Əlvan metal filizlərinin tullantılarından kimya sənayesinin xammalı kimi də istifadə olunur. Bəzi əlvan metallar kimya sənayesinin xammalı olan duzlardan da alınır. Belə metallardan kali metalını göstərmək olar. Bu metalı kalium duzlarından alınır. Əlvan metallurgiya kompleksinə az tapılan qiymətli metallar və nadir metallar da daxildir. Az tapılan qiymətli metallardan – qızıl, gümüş, almas, platin və başqaları, nadir metallara isə – vannadium, cıvə, kadmium və başqaları daxildir. Belə metallara biz ən çox Uralda, Şərqi Sibir, Uzaq Şərq kimi rayonlarda, Qazaxıstan və Azərbaycanda geniş şəkildə rast gəlirik. Göstərilən ərazilərdə belə metalların bir sıra yataqları tapılıb istifadəyə verilmişdir. Lakin bir sıra çətinliklər üzündən bəzi yataqlar (Filizçay yatağı) istifadəsiz qalmışdır. İstifadəsiz qalan belə yataqlardan Rusiya Federasiyasının Şərq rayonlarında çoxdur.

Müstəqillik illərində xarici şirkətlər külli miqdarda vəsait qoymaqla istifadəsiz qalmış yataqların istifadəyə verməklə, külli miqdarda qazanc əldə edirlər. Bu sahədə ABŞ,

İngiltərə, Fransa, Almaniya və Yaponiya şirkətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əlvan metalların bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, bəzi əlvan metallar müxtəlif filizlərdən alınarsa, bəziləri də bir filizdən bir neçə cür metal alınır. Polimetal filizlərinin tərkibində bir neçə metal olur ki, həmin metallar ərimə dərəcələrinə görə filizin tərkibindən alınır. Aliminium üç cür filizin tərkibindən istehsal olunur. belə filizlərə boksit, alunit və nefelin deyilir. Mis müstəqil olaraq mis filizi və ya polimetal filizlərinin tərkibində qarışıq şəkildə olur. Əlvan metalların çox böyük əhəmiyyəti olub, maşınqayırma, cihazqayırma, elektron sənayesi, radiotexnika, televiziya cihazları, təyyarə və kosmik gəmilərin hazırlanması, həm də məişətdə bəzək əşyalarının hazırlanmasında istifadə olunur. Əlvan və az tapılan qiymətli metalların bir çoxu yüngüllüyü, paslanmaması, elektrik enerjisinin keçirmə qabiliyyətinin yüksək olması, çəkil altında yaxşı yayılması və başqa xüsusiyyətləri ilə də qara metallurgiyadan fərqlənir. Bu hər iki sahə bir-birilə sıx bağlı olub, təsərrüfat inkişafının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Maşınqayırma kompleksi. Sənaye istehsalının bu çox vacib və mürəkkəb sahə təsərrüfatının müxtəlif sahələri, xüsusilə metallurgiya sənayesi ilə sıx bağlıdır. Maşınqayırma kompleksi olduqca geniş sahə olub, həm də uzun tarixə malik sənaye sahəsidir. MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrin hamısında bu sahə mövcud olub inkişaf etməkdədir. Maşınqayırma sənayesinin inkişafı və ərazi təşkilində bir sıra qanunauyğunluq və prinsiplər mövcuddur. Ayrı-ayrı ölkələrdə bu sahəyə olan tələbat, onun inkişafı üçün mövcud imkanlar, ixtisaslı işçi qüvvəsinin olması, energetik imkanlar maşınqayırmanın inkişafında vacib şərtlərdən sayılmalıdır. Maşınqayırmanın MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrdə müasir inkişafı bir sıra fərqlərə malikdir. Bu fərqlər müxtəlif maşınlara olan yerli tələbat və imkanlardan asılı olaraq formalaşmış, bir sıra qanunauyğunluqları ilə inkişaf

etməkdədir. Qanuna uyğunluqlar dedikdə dəniz sahili ölkələrdə gəmiçilik, gəmiqayırma və gəmi təmiri müəssisələrinin yaranması, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə malik iri şəhərlər və qəsəbələrdə həssas maşınqayırma, cihazqayırma, energetik maşınqayırma, nəqliyyat maşınqayırma, dəzgahqayırma, dağ mədən sərvətlərinə malik ərazilərdə həmin ərazirin tələbatına uyğun maşın və avadanlıqların istehsalı inkişaf tapması ilə xarakterizə olunur. Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Belarusiya, Azərbaycan, Litva və Latviya dövlətləri bu sahədə xüsusilə seçilir. Rusiya Federasiyası, Azərbaycan və Gürcüstan dövlətləri maşınqayırmanın tələbləri üçün yerli metalın olması ilə seçilir. Qazaxıstan dövləti də öz yerli metallurgiyasının inkişafı və maşınqayırmanın bu sahədə tələblərini təmin edən ölkələr sırasındadır. Qalan dövlətlər isə maşınqayırmanın tələbləri üçün tələb olunan metalı, maşın hissələrini digər ölkələrdən almaqla maşınqayırma sənayesini inkişaf etdirirlər.

Ümumiyyətlə maşınqayırma sənayesi çox mürəkkəb sahə olub, onun inkişafında – dağ-mədən avadanlığı, dəzgahqayırma, nəqliyyat maşınqayırması, traktor və kənd təsərrüfatı maşınqayırma, elektroenergetik maşınqayırma, dəqiq maşınqayırma, məişətdə işlənən maşınların istehsalı, həssas maşınqayırma, radiotexnika, televiziya cihazlarının istehsalı, kompüterlərin istehsalı və bir sıra başqa sahələrə bölünür. Maşınqayırmanın bir sahəsi də hərbi texnikanın və kimyəvi maşınqayırma ilə bağlıdır. Maşınqayırma mürəkkəb sahə olub, yuxarıda göstərilən sahələrin bir çoxları da yeni qollara ayrılır. Bu sahədə nəqliyyat və kənd təsərrüfatı maşınqayırma sahələri xüsusilə fərqlənir. Nəqliyyat maşınqayırması – dəmir yol maşınqayırması şose yollar üçün maşınqayırma (avtomobil və başqa yolların təmiri üçün müxtəlif maşınların istehsalı), hava yolları üçün müxtəlif maşınların istehsalı – təyyarə, vertalyotların və

kosmik gəmilərin istehsalı, su yolları üçün gəmiqayırma və onunla bağlı sahələrə bölünür.

Maşınqayırmanın mühüm növü olan nəqliyyat maşınqayırma kompleksi dünyanın əksər ölkələrində mövcud olub, MDB dövlətlərinin də əksərində bu sahə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qədim tarixə malik maşınqayırma sənayenin inkişafı sahədə hazırda da geniş tədbirlər görülür, nəqliyyat maşınlarının yeni növləri hazırlanılır, onların forması və keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsinə tədbirlər görülür. Nəqliyyat maşınqayırması da çox mürəkkəb kompleks olub, onun tərkibinə – dəmir yol maşınqayırması (teplavoz, elektrovoz, sərnəşin və yük vaqonlarının istehsalı və başq.), avtomobilqayırma, dəniz və çay gəmilərin istehsalı, hava yolları üçün təyyarə, vertalyot, kosmik gəmilər və başq., borukəmərlərinin istehsalı, həm də bir sıra yardımçı vasitələrin (motosklet velisobət, matoruller və başq.) istehsalı daxil edilir. Ümumiyyətlə nəqliyyat vasitələri sərnəşin və yüklərin daşınması, ölkələr, şəhər və kəndlər arasında əlaqələrin yaradılması, təcili yardım göstərilməsi kimi vacib tədbirlərin həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir ölkə öz daxilində belə bir sənaye sahəsinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirir. Lakin müstəqillik illərində qarşıya çıxan çətinliklər üzündən bu işə nail ola bilmirlər. Onu da deməliyik ki, maşınqayırmanın ayrı-ayrı sahələrinin ərazidə yerləşdirilməsinin çox müxtəlif qanunauyğunluqları vardır ki, bu qanunauyğunluqlar maşın növlərinin texnoloji xarakteri, maddi imkanlar, tələbat, bazar münasibətləri və başqa səbəblərdən də asılıdır. Maşınqayırmanın ayrı-ayrı sahələri bu tələbata uyğun olaraq bu və ya digər ərazidə yerləşdirilir. Belə ki, metalı çox tələb edən maşınqayırma sahələri əsasən metal əritmə müəssisələrinə yaxın sahələrdə, gəmiqayırma su mənbələri ətrafında, hava nəqliyyatı təhlükəsiz və işçi qüvvəsinə malik ərazilərdə yerləşdirilir. Traktorlar, kənd təsərrüfatı maşınları və texnikası, tələbata uyğun olaraq müəyyən ərazilərdə yerləşdirilir. Maşınqayırmanın bütün bu

növləri MDB ölkələrinin çoxunda bu və ya başqa tərzdə inkişaf tapmış və istehsal prosesi həyata keçirilir. Xüsusilə Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Belarusiya bu sahədə fərqlənir.

İnşaat işləri, yolların salınması üçün maşınqayırmaya — Bulduzerlər yol maşınları, yük qaldırıcı kranlar, kanal qazma işlərində istifadə olunan maşınlar, ekskavatorlar və başqa növ maşınqayırma sahələri daxildir. Ev tikmə, kanal qazma, zavod və fabriklərin binalarının tikintisi, liman avadanlığının istehsalı üzrə bir sıra avadanlıqların istehsalı üzrə MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrdə bir sıra sənaye müəssisələr fəaliyyət göstərir. Xüsusi ilə dağ mədən sənaye sahələrində, filiz çıxarma, yanacaq sərvətlərin çıxarılması, energetika kompleksi, elektrik stansiyaların tikintisi, yaşayış binaların inşası və formalaşdırılması üçün lazım gələn bir sıra maşınqayırma sahələri inşaat sənayesi ilə bağlıdır. Onların ərazidə yerləşdirilməsi bir sıra qanunauyğunluqlara malikdir. Coğraflar bu qanunauyğunluqlarını öyrənməli, təsərrüfat həyatında onları tətbiq etməyi elmi əsaslarla sübut etməlidirlər. Belə ki, bu və ya başqa tikintiyə başlamazdan qabaq həmin ərazidə baş verə biləcək təbii hadisələri təhlil etməklə inşaatçılara köməklik göstərə bilər. görülməli işlərin keyfiyyəti həmin işdə işlənən maşın və texnikanın da keyfiyyətindən asılıdır. Məlum olduğu kimi ərazinin xarakterindən asılı olaraq tikintidə işlənən maşınlar formalaşdırılmalı və ərazinin xarakterinə uyğun olaraq qurulmalıdır.

Elektroenergetika maşınqayırması aqrekatlar, turbageneraturlar, turbinlər və bir sıra başqa maşınların istehsalı daxildir. Turbinlər və turbageneratorların istehsalı Sankt-Peterburq, Novosibirsk, Omsk, Moskva, Xarkovda, atom elektrik stansiyaları üçün maşın və aqrekatların istehsalı Volqa-Don şəhərlərində mərkəzləşdirilmişdir. Buralarda istehsal edilən turba-generatorlar MDB dövlətlərindən başqa dünyanın bir sıra ölkələrinə də göndərilir. Misirin Assoan bəndində tikilib istifadəyə verilmiş elektrik stansiya məhz

Sankt-Peterburq və Xarkov zavodlarında hazırlanan mühərriklər sayəsində yaradılmışdır. Maşınqayırma sənayesinə – dəzgahqayırma, soyuducular və kondisionerlərin, süd sağan, yun qırخان, toz soran, yağ-pendir emal edən, un üyüdən, taya vuran, ot çalan, yığan, taxıl biçən-yığan, sualtı qayıqlar, metal yuyucu dəzgahlar, mebel və kağız istehsalının maşın-qurğuları və bir sıra başqa məişətdə işlənən maşınların, qurğuların istehsalı da nəzərdə tutulur. Bu müəssisələr müstəqillik illərində təcrid olunmuş formada fəaliyyət göstərir, lakin onların bir-birilə əlaqələndirilməsi bazar münasibətləri üçündə vacib sayılmalıdır.

Kimya sənaye kompleksi, xammalın zənginliyi, istehsal olunan məhsulların çoxsahəli olması ilə xarakterizə olunur. Bu sahə həm də tullantı nə olduğunu bilməyən və bütün tullantılardan da istifadə edən sənaye sahəsi kimi qiymətlənir. Dağ mədən sənayesinin bütün sahələri, qara və əlvan metallurgiya, maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı istehsalı bu və ya digər şəkildə kimya sənaye kompleksilə bağlıdır. Kimya sənaye kompleksi dedikdə buraya üzvü və qeyri-üzvü kimyanın bütün sahələri, neft və təbii qazın emalı, kömür-koks sənayesi, müxtəlif duzların emalı prosesləri, rezin-kauçukun istehsalı, azot, kalium və fosforit kübrələrin istehsalı, yuyucu maddələrin və məişətdə işlənən kimyəvi məhsulların, kağız-sellulozanın istehsalı, soda istehsalı, boyaların, müxtəlif həşəratlara qarşı zəhərli maddələrin istehsalı, təbabətdə işlənən dərmanların istehsalı və bir çox başqa sahələr daxildir. Kimya sənaye kompleksi-nə bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanması, kimyəvi maşınqayırma, onlardan istifadənin texnologiyasının hazırlanması və başqa məsələlərini də özündə birləşdirir.

MDB ölkələri və Baltik sahili dövlətlərdə kimyanın inkişaf müxtəlif səviyyələrdə olub, bəzi ölkələr kimyanın inkişafına bir o qədər də müsbət hal kimi baxmırlar. Belə bir vəziyyətə Baltik sahilində müşahidə edirik, lakin burada da kimyanın torfun və şistin emalı, lak-boyaq istehsalı, plastik

kütlələrin istehsalı ilə bağlı, meşə sənayesi ilə əlaqədar inkişaf etməsinin şahidi oluruq. Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Belarusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan kimi mədən sənayesinin inkişaf etdiyi dövlətlərdə kimyanın müxtəlif sahələr üzrə inkişaf tapmışdır.

Elektroenergetika sənayesi, elektrik enerjisinin istehsalı ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi elektrik enerji çox müxtəlif sərvətlərdən – kömür (daş və qonur), torf, yanar şistlər, neft məhsulları, təbii qaz, atom enerjisi, su enerji qüvvəsi, günəş, külək və qabarma-çəkilmə hadisələrin enerji qüvvəsindən istifadə etməklə qismən baha, su enerjisi üzərində işləyən stansiyalarda isə ucuz başa gəlir. Elektrik stansiyalar – İES, İEM, DRES, AFS kimi müxtəlif növlərə bölünür. Yanacaq sərvətləri mövcud olmayan dövlətlərdə su enerjisi və atom enerjisindən istifadə etməklə elektrik stansiyalar tikilib istifadəyə verilir. İri hidroelektrik stansiyaları Rusiya Federasiyasının Avropa və Asiya hissələrində olan iri çaylar – Volqa, Yenisey, Anqara, Ob-İrtiş, Ukraynanın Dnepr, Tacikistanın Nurek, Azərbaycanın Kür və bir sıra başqa çaylar üzərində tikilib istifadəyə verilmişdir. Onlardan Sayan-Şuşensk SES (6,5 milyon kilovat), Krasnoyarsk (6 milyon kvv), Voljsk SES (2,5 milyon kvv), Kuybişev SES (2,3 milyon kvv), Çeboksarı SES (2,5 milyon kvv), Zaparojye SES (0,5 milyon kvv), Nurek SES (2,5 milyon kvv), Mingəçevir SES (360 min kvv) və başqalarını göstərmək olar. Bunlardan başqa MDB dövlətlərində bir çox kiçik su elektrik stansiyalar, RF-nın Ağ dəniz sahilində kiçik qabarma-çəkilmə hadisədən istifadə edən hidro stansiya mövcuddur. MDB dövlətləri ərazilərində hələ istifadəsiz qalmış hidroenerji ehtiyatları hələ çoxdur.

MDB dövlətlərində kömür, neft, təbii qaz, torf və yanar şistlər kimi yanacaq sərvətlərdən istifadə etməklə yaradılmış güclü istilik elektrik stansiyalar da çoxdur. Bunlar tələbata uyğun olaraq adətən iri şəhərlər və mədən yataqları ətrafında yaradılmışdır. Belə stansiyalardan ən iriləri Ru-

siya Federasiyasında Kaşira DRES, Novomoskovsk DRES, Şekino DRES, Çerapovets DRES, torfla işləyən Şatura İEM, Azərbaycanda Əlibayramlı DRES, Mingəçevir DRES və bir sıra başqa stansiyaları göstərmək olar.

MDB dövlətlərində atom elektrik stansiyalar da fəaliyyət göstərir. Məlum olduğu kimi yanacaq-energetik sərvətlərlə az təmin olunan və ya bu sahədə başqa ölkələrə möhtac olan dövlətlərdə atom elektrik stansiyaların tikilib istifadəyə verilməsi qanunauyğun bir hal kimi inkişaf edir. Hazırda Rusiya Federasiyasında səkkiz və Ukraynada beş atom elektrik stansiya mövcud olub, Ermənistanda da belə stansiyanın tikilməsi üçün tədbirlər görülür. Atom elektrik stansiyalarının ucuz elektrik enerjisinin istehsalı ilə yanaşı, onların təhlükəli cəhətləri də olub, onlarla ehtiyatlı davranmaq, təhlükəsizliyini təmin etmək ən vacib məsələlərdən biridir. Çernobil hadisəsi yaddan çıxmaz təbii fəlakət kimi unudulmazdır. AES-lərdən Rusiya Federasiyasında – Kalinin, Smolensk, Rostov, Nijni-Novqorod, Voronej və Krasnodar atom elektrik stansiyaları, Ukraynada-Çernobildan başqa Zaporozhye, Xmelnytsk, Rovno və Cənubi Ukrayna AES-lərini göstərmək olar.

Elektronenergetikanın ölkədə inkişafı, mədəniyyətin yüksəlməsi, texniki tərəqqinin artması, qənaətciliyə şərait yaratması, ekoloji şəraitin təmiz saxlanması, şəhər və kəndlərdə inkişaf şəraitinin yüksəlməsi və əhəlinin maddi-məişət şəraitinin yaxşılaşmasında çox böyük rolu vardır. Ölkənin elektrik enerjisi ilə təmin olunması orada təsərrüfatın inkişafı və əhəlinin maddi məişət şəraitinin yaxşılaşmasının başlıca amili kimi qiymətləndirilməlidir. Elektrik enerjisi, işin sürətinin artması, evdə işıq olması, ailənin yaşayış tərzinin fəal keçməsi, xoş əhval-ruhiyyəsinin yaranması, mətbəxdə xörəyin tez və təmiz hazırlanması, istidən tez xarab olan məhsulların soyuducuda saxlanması, bir sözlə insanların, ailənin həyat tərzinin normal inkişafı üçün tələb olunan

başlıca amillərdən biridir. Işıq aydınlıq, xoş əhval-ruhiyyə deməkdir.

İnşaat materiallarının istehsalı və inşaat sənayesi – təsərrüfat inkişafında vacib sahələrdən olub, bir-birini təmamlayır. Məlum olduğu kimi inşaat materialları inşaat sənayesi üçün material hazırlayır. Bu hər iki sahə şəhər, qəsəbə, kəndlərin salınması, müxtəlif binaların inşası, zavod, fabrika, elektrik stansiyaları, kimya sənaye kompleksləri, yaşayış binaları və başqa tikinti işləri ilə məşğul olurlar. İnşaat materiallarının istehsalı dedikdə – kərpic, keramit, sement, binaların tikintisi üçün hazır beton hissələrin hazırlanması və sair nəzərdə tutulur. MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrdə həmin sahələr geniş bir tərzdə inkişaf tapmışdır. Lakin hər bir tikinti materialı hər dövlətdən tapmaq olmaz, mərmər, qranit kimi materialları hər yerdə yoxdur, məhz onları isə tələb olunduğu təqdirdə mövcud ölkədən əldə edirlər. İnşaat materialların rəngarəngliyinə görə Rusiya Federasiyası xüsusilə seçilir. Rusiya Federasiyası həm də memarlıq işlərinin müxtəlifliyi ilə də fərqlənir. Çünki, burada milli tərkibin müxtəlifliyi, onların zövqünə müvafiq memarlıq işlərinin həyata keçirilməsini tələb etdiyi üçün, burada tikinti işləri əhalinin adət-ənənələrinə müvafiq formalaşdırılır. Onu da deməliyik ki, tikinti işləri dövrün tələbləri ilə də ayaqlaşdığından, vaxtilə SSRİ-nin respublikaları olan və sonradan müstəqil dövlətlər şəklində formalaşmış MDB dövlətlərində tikinti işləri ictimai mülkiyyətə istinadən inkişaf edən bu ölkələrdə indi müstəqillik şəraitində tamam başqa stildə formalaşdırılmış, Sovet dövründə əhaliyə yaşayış binaları pulsuz dövlət tərəfindən növbə ilə çatdırılması əvəzinə, müstəqillik şəraitində isə pulla satılması, maddi cəhətdən çətinlik çəkən əhali üçün əlçatmaz olmuş və imkansızlıq özündən bəzi ailələr mənzil şəraiti üçün çox çətinliklər qarşısında qalmışdır. Doğrudur indi keyfiyyətli inşaat materiallarından istifadə etməklə daha gözəl binalar inşa edilir, bəla olduğu üçün onları yalnız imkanlı ailələr

əldə edə bilirlər. Zavod və fabrikalardan bir çoxu işləmədiyi üçün, sənaye istehsal sahəsində inşaat işləri qismən zəif aparılır. Bütün bunları nəzərə alaraq onu deyə bilərik ki, müstəqillik illərində inşaat işlərinin keyfiyyəti yüksəlmiş, inşaat materialları daha sərfəli şəkildə, insan zövqünə oxşar formada hazırlanır.

Meşə və meşə-kimya sənayesi. Bu sənaye sahəsi dünyanın bir sıra ölkələrində mövcud olduğu kimi MDB dövlətlərinin də bəzilərinin ərazilərində fəaliyyət göstərir. Meşə zəngin təbii sərvət olub, onun əhəmiyyəti olduqca çoxdur. Təbiətin bu gözəl sərvəti atmosferdə oksigenin artırılması, yeraltı suların tənzimlənməsi, torpaq sürüşmələrinin qarşısının alınması təbii gözəllik kimi insan zövqünün oxşaması, ovçuluq-xəççiliyin mənbəyi kimi qiymətlənməsi ilə yanaşı, onun inşaat materialı, kağız-selluloza istehsalının mənbəyi, müxtəlif kimyəvi məlumatlarının xammal mənbəyi, mebel, musiqi alətlər istehsalının xammal mənbəyi, yanacaq sərvət kimi də qiymətlənir. Meşə sahələri qismən hündür ərazilərdə dağ ətəklərində, 1500 metrə qədər hündür ərazilərdə yaxşı bitir. Düzən ərazilərdə də meşələr mövcuddur, lakin şoran torpaqlarda, daşlıq çingilliq ərazilərdə, bataqlaşmış ərazilərdə bitən meşələr qarışıq vəziyyətdə olub, həm də tez sıradan çıxır. Ümumiyyətlə, meşələrin bitməsi üçün normal rütubətli torpaq sahələri tələb olunur. Çox hündür dağlıq sahələrdə yeraltı suların dərinə olması, təbii mühit şəraitinin quru keçməsi, həm də ilin şaxtılı qış dövründə torpağın donması nəticəsində belə ərazilərdə meşələr çox çətin bitir. Dünyanın meşə sahəsi ilə zəngin ərazilərini nəzərdən keçirdikdə, yuxarıda dediklərimizin bir daha şahidi oluruq.

Dünyanın müxtəlif ərazilərində bitən meşə sahələrindəki ağac növləri də müxtəlifdir. Belə ki, Rusiya Federasiyası, Kanada kimi yer şərinin şimal yarısında soyuq iqlim şəraitinə malik meşələrlə, yer şərinin ekvator hissəsində və ondan cənubda bitən meşələr (Cənubi Amerika və Afrikada bitən) arasında böyük fərqlər mövcuddur. Yer şərinin şimal

yarısında bitən meşələrdə bitən ağac növlərinin əksəri şam, küknar, ağ şam, qara şam, sidr ağacı, ağcaqovaq, qızıl ağac, cökə və başqa ağac növləri ilə seçilir. Belə ağac növləri Norveç və İsveç meşələrində də təsadüf olunur. Deməli şimal meşələri xaraktercə eynidir.

MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrin əksəri meşə sahəsi ilə zəngin olub, Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan və Qaxazıstan kimi dövlətlərin ərazilərində meşələr çox azdır. Rusiya Federasiyası, ukrayna, Belarusiya və Moldovada meşələr genişdir. Meşə sahələri az olan dövlətlərdə, həmin meşələrdən başqa məqsədlər və hətta qoruq sahələr kimi istifadə olunur. Meşə ilə zəngin ərazilərdə həmin meşə sahələrindən sənaye istehsalında və başqa məqsədlərlə geniş istifadə olunur. Meşələrin yanğın təhlükəsi, müharibələr və başqa hadisələrdən qorunması tələb olunur.

Məlum olduğu kimi meşə materiallarından əvvəllər tikinti sahədə çox geniş tərzdə istifadə olunduğu halda, müasir dövrdə tikintidə dəmir-beton, metal, plastik maddələrdən, ev tikmə kombinatlarında hazırlanan konstruktiv materiallardan istifadə etdiyindən meşə materialına tələbat azalmışdır. Belə ki, XX əsrin 70-ci illərində inşaat işləri üçün ölkədə tələb olunan meşə materialı, keçmiş SSRİ-nin ərazisində 270 milyon kub metr hesab olunurdusa, hazırda onun həcmi 100 milyon kub metr hesab edilir. Deməli tikintidə, inşaat sənayesində yeni konstruksiyalardan plastik kütlələrdən, dəmir-beton hissələrdən istifadə olunması meşə materialına olan tələbatının azalmasına səbəb olmuşdur. İndi meşə materiallarından kağız-selliloza, kimyəvi məhsullar, mebel, musiqi alətlərin istehsalında geniş tərzdə istifadə olunur. Tikintidə isə meşə materiallarından – parket, faner, qapı və pəncərə çərçivələrinin hazırlanmasında istifadə olunur. Rusiya Federasiyasında meşə materialının emalının iri mərkəzləri kimi – Moskva, Sankt-Peterburq, Arxangelsk, Krasnokamsk, Volqoqrad, Balaxna, Segej, kondopuqa, Vyatka və başqalarını misal göstərmək olar. Bu mərkəzlərdə

hazırlanan meşə materialları ölkənin digər tələbkar rayonlara və hətta başqa dövlətlərinə belə göndərilir.

MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrində kağız-selluloza istehsalının mərkəzləri Rusiya Federasiyasında – Sankt-Peterburq, Segej, Kondopuqa, Balaxna, Pravdinsk, Kotelniç, Novoyatsk, Pijma, Kem, Maklakova, Bratsk, İqarka və başqalarını göstərmək olar. Kağız istehsalının iri mərkəzləri bir qaidə olaraq su mənbələri ətrafında və çay qıraqlarında yerləşdirilir. Çünki bu mənbələr meşə materiallarının kağız-selluloza istehsalının müəssisələrinə çatdırması üçün münasibdir. Kağız-selluloza istehsalının Belarusiyada iri mərkəzləri Dobruş, Reçitsa, Pinsk, Slonim, Ukraynada isə Ujgorod, İvano-Frankovsk, Raxov, Şostka, Gürcüstanda-Zuqdidi, Baltik sahilində isə – Ryapinka, Liqatiya, Qriqişkes, Sovetsk, Klaypeda və başqa mərkəzlərdə yerləşdirilmişdir. Müstəqillik illərində bütün bunlar yeni texnologiya əsasında yenidən qurulmuş, yüksək keyfiyyətli kağız istehsalı ilə tanınılır. Bir sıra xarici şirkətlərin köməyi ilə istehsal olunan kağız-selluloza məhsullarının bir hissəsi xarici ölkələrin də tələbləri üçün cavabverici təriqi ilə formalaşdırılmışdır. Meşə materiallarından musiqi alətlərinin, parket, faner istehsalında da istifadə olunur. Meşə sərvətindən kimyəvi xammal mənbəyi kimi istifadə edilərək, lak, boyaq partlayıcı maddələrin istehsalı, sənaye və kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində istifadə olunmasının böyük əhəmiyyəti olduğu kimi bəzi dövlətlərdə meşələrdən qoruq kimi istifadə olunması qiymətli ağac növlərinin qorunması, fauna və floranın mühafizə olunması, arılar, quşlar və müxtəlif heyvanların da qorunmasında əhəmiyyət kəsb edir. Rusiya Federasiyasında elə meşəliklər vardır ki, orada balta səsi eşidilməmişdir. Belə ərazilərdə maral, cüyür, çöl donuzu və başqa qiymətli xəz-dərili heyvanların vətəni kimi tanınmış, ovçuluq-xəzçiliyin də vətəni sayılır.

Cənubda yerləşən dövlətlərin ərazilərindəki meşə sahələri digər qiymətli cəhəti qiymətli ağac növləri (dəmir

ağacı), yabanı alma, armud, əzgil, zoğal, qoz, fındıq, dərman bitkiləri və başqa meyvələrin olması ilə də seçilir. Meşələr tarlaları küləkdən qoruma, yeraltı suların səviyyəsinin normal saxlama vasitəsi kimi əhəmiyyətə malikdir. Canlı aləm, xüsusilə insan həyatında çox mühüm əhəmiyyəti olan bu nemətin qorunması və artırılması üçün say göstərilməsi bütün insanlardan tələb olunur. Məhz cavanlar bu sahədə düşünməli meşələrin artırılmasına köməklik etməlidir.

Yüngül sənaye kompleksi. Əhaliyə və təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə xidmət edən bu mühüm kompleks dünyanın bütün ölkələrində olduğu kimi MDB dövlətlərində də kənd təsərrüfatı və sənayenin bəzi sahələrinə istinadən inkişaf edir. Onun əsas xammalı kənd təsərrüfatı istehsalından alsa da bəzi sənaye məhsullarına da möhtacdır. Onun inkişafı ölkənin iqtisadiyyatı ilə bağlı olub, onun ayrı-ayrı sahələri bu formada da ixtisaslaşır. Belə ki, ölkədə toxuculuq sahəsi üçün lazım gələn məhsullar mövcuddursa, həmin sahə üzrə, ayaqqabı istehsalı üçün xammala maliksə həmin sahə üzrə, trikotaj sənayesi və ya musiqi alətlərin istehsalı üzrə xammallar maliksə həmin sahə üzrə ixtisaslaşır. Onu da qeyd etməliyik ki, yüngül sənaye kompleksi üzrə tam ixtisaslaşmış ölkələr yoxdur, lakin bu sahə üzrə ixtisaslaşmada fərqlənən ölkələr mövcuddur. Belə ki, bu ölkədə toxuculuq, digərində ayaqqabı istehsalı, üçüncüdə tikij sənayesi, digərlərində xalçaçılıq və başqalarında isə mebel və musiqi alətlərin istehsalı ixtisaslaşdırılmışdır.

Yüngül sənaye dedikdə buraya – iplik eyirmə, parça toxuma, trikotaj məhsullarının istehsalı, xalçaçılıq, ayaqqabı istehsalı, gön dəri emalı, xəz emalı, musiqi alətlərin istehsalı, mebel istehsalı, məişətdə işlənən məhsulların istehsalı daxildir. Yüngül sənayenin xammalları pambıq, yun, ipək, kətan, kənaf, dəri məmulatı, xəz məmulatı, süni dəri, rezin, kauçuk, plastik kütlələr, metal məmulatları, ağac materialları, müxtəlif əlvan rənglər, kimyəvi boyalar, kimyəvi liflər, və bir sıra başqa materiallar daxildir. Bütün bunları kənd

təsərrüfatı və sənayenin bəzi sahələrindən alır. Kimya sənayesinin məhsulları olan süni liflər, süni dəri, kauçuk, rezin, plastik kütlələr, müxtəlif boyalar yüngül sənayesinin inkişafında mühüm rol oynayır. Yüngül sənayesi sahələrinin bu və ya başqa ərazidə yerləşdirilməsi sənayenin başqa sahələrinə nisbətən daha asandır. Belə ki, pambıq, yun, ipək, kətan kimi məhsulları istənilən ərazidə sənaye istehsalının inkişafına şərait yaradır. Belə ki, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Belarusiya toxuculuq sənayenin inkişafı üçün xammal Orta Asiya və Cənubi Qafqaz (xüsusilə Azərbaycan) dövlətlərindən alır. Yüngül sənaye sahəsinin MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrində inkişafının tarixi qədim olub, hələ XIX əsrdə mahir sənətkarlarla tanınmışı Narva toxucuları, Kreenhulm manafakturası, İvanovo toxucuları, Sankt-Peterburq sənətkarlığı xüsusilə seçilmişdir. Orada istehsal olunan mahud parçaları, çit, satin, ağ dünya bazarlarında ad qazanmış, hazırda isə bu müəssisələrin adı indi də hörmətlə yad edilir.

Müstəqil dövlətlər kimi formalaşmış MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələr toxuculuq sənayesi pambıq, yun, ipək, kətan, kanaf, süni liflər, sintetik məhsulları üzrə dünya standartlarına uyğun yeni texnologiya əsasında formalaşmış və inkişaf etməkdədir. Bunun üçün pambığı becərən Orta Asiya dövlətləri və Azərbaycan, həm də ipək və yun məhsulları ilə də zəngin olub, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Belarusiya, Moldova və Baltik sahili dövlətlərini həmin məhsullarla təchiz edən bazalar kimi qiymətlənir. Kətan məhsulu ilə Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsinin şimal rayonları, Belarusiya, Ukraynanın şimal əraziləri Baltik sahili dövlətlər fəaliyyət göstərir. Toxuculuq sənayesi MDB dövlətlərinin hamısında bu və ya daşqa tərzdə inkişaf tapmışdır. Bu sahədə bir sıra xarici şirkətlər də fəaliyyət göstərir və toxuculuq sənayesini yeni texnologiya əsasında inkişaf etdirməyə fəaliyyət göstərir. Xarici şirkətlər içərisində İngiltərə, Fransa, Almaniya, İsveç, Norveç və Yapon şirkətləri-

nin rolu daha çoxdur. MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrinin toxuculuq sənayesinin inkişafı etdirilməsindəki imkanları genişdir. Bunun üçün zəngin xammal ehtiyatı və bacarıqlı sənətkarlar mövcuddur.

Yüngül sənayesinin ikinci mühüm sahəsi ayaqqabı istehsalı sahəsidir. MDB ölkələri və Baltik sahili dövlətlərdə bu sahədə də bir sıra irəliləmələr, zəngin xammal ehtiyatları və mahir sənətkarlar mövcuddur. Müstəqil dövlətlərdə ayaqqabı istehsalı bir sıra mərhələlər keçmiş, hazırda yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. SSRİ dövründə bu sahədə bir sıra iri ayaqqabı fabrikləri yaradılmış, çox geniş şəkildə məhsul istehsalına başlamış, lakin bu müəssisələrin əksərinin istehsal etdiyi məhsullar, heç də yüksək keyfiyyətli olmamışdır. Yalnız Leninqradın «skoroxod» və Moskvanın «Vosxod» ayaqqabı fabriklərində hazırlanan yüksək keyfiyyətli ayaqqabılar dünya standartlarına cavab verməyə qabil idi. Onlar xarici firmaların hazırladığı ayaqqabılarla rəqabət apara bilərdi.

Ayaqqabıların istehsalı üzrə müstəqillik illərində təşkil olunan müəssisələr çox da iri olmasa da onlarda istehsal olunan məhsulların keyfiyyəti yaxşı, xarici görünüşcə yaraşqlı və dünya standartlarına uyğundur. Çünki, belə şəraitdə hazırlanan ayaqqabılar alıcıların zövqünü oxşamalı, alıcının marağına cavab verməlidir. Məhz belə bir şərait müasir dövrün tələblərinə uyğun olmalıdır. İndi rəqabət – xüsusi mülkiyyət əsasında formalaşmaqda olan yeni müəssisələr, onun məhsulları möhkəm-keyfiyyətli olmalıdır. Texniki tərəqqinin yeni yüksəlişi dövründə hazırlanan məhsullar yalnız dəridən olmayıb, həm də kimyanın məhsulları ilə qarışıq şəkildə hazırlanılır. Kauçuk, rezin, ağac və başqa sintetik materiallardan istifadə etməklə hazırlanılır. Belə ayaqqabılar yüngül, hərəkət üçün rahat və sərfəlidir. Belə müəssisələr alıcılara yaxın iri sənaye mərkəzlərində mövcuddur.

Tikiş sənayesi. Bu sahə pambıq, yun, ipək və kətan parçalardan tikilən – köynək, şalvar, kastyum, palto və bir

çox başqa məhsulların hazırlanması ilə xarakterikdir. Tikiş sənayesinin özünün qanunauyğunluqları olub, müxtəlif iri yaşayış məntəqələri və sənaye mərkəzlərində fəaliyyət göstərir. Tikiş sənayesi, toxuculuq və tpikotaj sənayesi ilə bağlıdır. Sənayenin bu sahəsi də əhalinin tələbatına uyğun bütün ölkələrdə formalaşdırılır. Yüngül sənaye sahəsi əhalini işlə təmin edən, xüsusilə qadın əməyindən istifadəyə sərfəli sahə kimi tanınır. Bir sıra müstəqil dövlətlərdə bu sahə yerli məhsulların hesabına inkişaf tapdığı halda, digərlərində isə gətirmə xammal əsasında inkişaf edir.

Mebel və məişət avadaqlığı sənayesi. Əhalinin yaşayış tərz, mədəni-maarif, səhiyyə, məktəb, idarə və müəssisələr, ev əşyaları üçün müxtəlif mebel, məişətdə işlənən müxtəlif məhsullarının istehsalı, yüngül sənayenin mühüm sahələrindən sayılır. Bu sahənin məhsullarına bütün MDB dövlətlərində tələbat böyükdür, lakin həmin sahələr Rusiya Federasiyası, Belarusiya, Baltik sahili ölkələrdə inkişaf tapmışdır. Mebel dedikdə yataq mebeli, mətbəx mebeli, kabinet mebeli, uşaq oyuncaqları və mebeli, məktəb avadanlığı, musiqi alətlərin istehsalı bu sahə üzrə formalaşdırılır. Yeni yaranan müstəqil dövlətlərdə sənayenin bu növünə olan tələbat da çoxdur. Ona görə də müstəqilliyi əldə etmiş yeni dövlətlər xarici texnologiyaya əsasən mebel və avadanlıqlarının istehsalına hər vəchlə çalışır. Çünki, həmin dövlətlər vaxtilə SSRİ-nin respublikaları kimi onu mərkəzləşdirilmiş qaidədə əldə etdiyi halda, indi özü-özünün qeydinə çalışmalıdır. Rusiya Federasiyasının demək olar ki, əksər şəhərləri və qəsəbələrdə sənayenin bu növü mövcud olub, indi qalan müstəqil dövlətlərdə də gətirmə xammal əsasında mebel və avadanlıq istehsalı sahəsi inkişaf etməkdədir. Hazırda istehsal edilən mebel, öz yaraşdıqlığı, zövq oxşamasına görə əvvəlki mebellərdən əsaslı şəkildə fərqlənirlər. Hazırda müstəqil milli dövlətlərdə köhnə məktəb avadanlıqlarını yenilərlə əvəz olunur, müasir tələblərə uyğun qurulur.

Məişətdə işlənən müxtəlif avadanlıqların başqa ölkələrdən idxal edilməsi bir o qədər də müsbət tədbir hesab edilmir, çünki, bu dövlətin özünün formalaşması və inkişafına mənfi təsir göstərir. Yaxşı olardı ki, belə xırda məsələlərin həlli dövlətin öz daxilində həll edilmiş olsun. Lakin məcburiyyət qarşısında çəngəl-bıçağı belə xaricdən almaq məcburiyyətində qalır. Əlbəttə bunu müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Musiqi alətlərinin, mətbəx avadanlığının və uşaq oyuncaqlarının hazırlanması ailə həyatının formalaşması və inkişaf tapmasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yeyinti sənaye kompleksi. Sənayenin bu sahəsinin inkişafı, əsasən kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafından, onun xammal bazasından asılıdır. Yeyinti sənayesi də çoxsahəli, kompleks xarakterlidir. Onun tərkibinə un üyütmə, çörək və qənnadi məhsulların istehsalı, şəkər sənayesi,ət məhsullarının emalı, konserv sənayesi, süd məhsullarının emalı, yağayırma və yağ istehsalı balıq və dəniz heyvanlarının emalı, şərab-spirt, araq-konyak kimi alkoqollu içkilər və alkaqolsuz içkilər (meyvə şirələrinin istehsalı), mineral suların qablaşdırılması, çay emalı və bir sıra başqa sahələr daxildir. Dünyanın başqa ölkələrində olduğu kimi MDB dövlətlərində də yeyinti sənayenin bu və ya başqa növü inkişaf tapmışdır. Bəzi ölkələrdə yeyinti sənayenin müəyyən bir növü, xarici ticarət bazarına rəqabət xarakterli məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. MDB ölkələrinin bəzilərinə də istehsal olunan yeyinti sənaye məhsulları öz əhalisinin təchizinə belə çatmır. Digərləri isə xarici satış bazarı üçün bir sıra məhsullar istehsal edir.

Yeyinti sənayesinin ərazidə yerləşdirilməsinin bir sıra qanunauyğunluqları mövcuddur. Başlıcası ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarına istinadən yaradılan yeyinti sənaye sahəsi, məhsul istehsalının təzə halda istifadədən artıq qaldıqda, həmin məhsulun sənaye məhsul kimi formalaşdırılmasına şərait yaradır. Ərazidə istehsal olunan üzüm

məhsulu təzə halda istehlakdan artıq qaldıqda ondan spirt və şərab istehsalı həyata keçirilir. Tərəvəz məhsulları və ya süd məhsulları təzə halda istifadədən artıq olduqda konservləşdirilir və başqa məhsullar istehsal edilir. Un üyütmə, çörək-qənnadi məhsullar istehsalının öz qanunauyğunluqları mövcuddur. Unu üyüdüb uzaq məsafələrə daşımaqda olsa, taxıl kimi daşımaq, lazım gələn ərazidə üyüdərək çörəyə çevirmək, çörək bişirən müəssisələri isə istehlakçılara yaxın ərazidə yerləşdirmək daha sərfəlidir. Bu prinsip və qanunauyğunluqlar dövlətin xarakteri, onun təbii şərait xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır.

Dünyanın başqa dövlətlərdə olduğu kimi MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrdə də yeyinti sənayesinin ayrı-ayrı sahələri daha dərinlən ixtisaslaşdırılmışdır. Belə ki, Rusiya Federasiyası və Ukrayna un üyütmə və çörək bişirmə, şəkər sənayesi – qənnadi məhsulların istehsalı, süd-ət emalı prosesləri, konserv sənayesi – qənnadi məhsulların istehsalı, balıq məhsullarının emalı və b. Moldova-şərabçılıq, konserv sənayesi, bitki yağların emalı, Belorusiya – heyvandarlıq və quşçuluq məhsullarının emalı, sala istehsalı, kraxmal-patka istehsalı, Azərbaycan özünün meyvə-tərəvəz, üzüm məhsullarının emalı, şərab istehsalı, balıq-kürü məhsullarının emalı, konserv sənayesi, çay emalı, bir sıra nadir məhsulların istehsalı (zəfəran və başqaları), Gürcüstan-uzum şərabları istehsalı, çayçılıq, subtropik meyvələrin emalı, balıq məhsullarının emalı, konserv sənayesi, Orta Asiya dövlətləri, heyvandarlıq məhsullarının emalı, balıq məhsullarının emalı, taxıl istehsalı, un-üyütmə, Baltik sahili dövlətlər – heyvandarlıq və quşçuluq məhsullarının emalı, bekon istehsalı, balıqçılıq məhsullarının emalı prosesləri ilə tanınmışdır. Yeyinti sənayesinin müxtəlif sahələrinin inkişafı və ərazi təşkilində MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələr arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Yeyinti sənaye məhsulları ilə daha yaxşı təmin olunanlar Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Belarusiya, Moldova və Baltik sahili ölkələr sayı-

lır. Lakin digər ölkələrdə də müstəqillik illəri ərzində yeyinti sənaye məhsulları ilə təchiz olunmasında bir sıra irəliləmələr mövcuddur. Lakin bu məhsulların əksər hissəsi başqa ölkələrdən gətirilir. Misal olaraq Azərbaycanı göstərmək olar. Hazırda – Azərbaycanın şəhər və kəndləri satış məntəqələrində satılan məhsullar və qismən bazarlarda satılan məhsullarını nəzərdən keçirsək, un və çörək məhsulları əsasən Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Qazaxıstandan alınan taxıldan, yağ və pendir Almaniya, Avstriya, Yeni Zelandiya, Rusiya Federasiyası və Baltik sahili dövlətlərdən, yumurta və meyvə məhsulları Dubay, Türkiyə və başqa ölkələrdən gətirilən məhsullardır. Bəzən adama elə gəlir ki, Azərbaycanda belə məhsullar ya yoxdur və ya onları istehsal etmək çətindir. Lakin belə deyil, toyuğumuz, arılarımız, süd verən inəklərimiz, yağımız, ətimiz, pendirimiz və müxtəlif meyvələrimiz də vardır. Onları artırmaq və əhalinin öz məhsulları ilə təmin etmək bacarığa malik olmaq lazımdır. Bu bacarığı dövlət meydana çıxarmalı, onları yetişdirə bilən mahir sənətkarlara köməklik göstərməlidir. Beləliklə dövlət öz daxili imkanlar hesabına əhalini təmin edir və artıq qalan məhsullarını da ixrac edir. Vaxtilə Azərbaycan sarı buğda çörəkli ölkə idi, hətta taxılı qonşu dövlətlərə də satırdı. İndi isə özü keçmişdə taxıl yetişdirə bilməyən maldarlıq – ovçuluq ərazisi tanınılan Qazaxıstana möhtacdır, ondan taxıl – un alır. Bəzən adam bu sahədə fikrə dalır, niyə hər cür nemətlərə malik Azərbaycan belə bir çətin vəziyyətə düşmüş sualı ilə öz-özünə müraciət edir. Belə misalları çox gətirmək olar. Lakin əsas məqsədimiz yeyinti sənayesinin coğrafiyası barədə olduğundan, işi bu istiqamətdə təhlil etməyə imkanımız azdır. Taxılı becərmək, onu yığmaq və un üyütmək çox çətin proseslərdən olub, lakin əhalinin çörəyə olan tələbatının ödənməsi dövlətin qüdrətinin yüksəlməsi üçün ən vacib məsələ olduğundan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Un sənayesində belə bir qanunauyğunluq mövcuddur ki, üyüdülmüş unu uzaq məsafələrə daşımaqda, taxılın daşın-

ması, tələb olunan ərazidə una çevrilməsi daha əlverişlidir. Çünki, un dağılsa yığıb təmizləmək qeyri-mümkündür. İkincisi də un çox qalanda acıma çürümə prosesini də keçirir. Ərazidə çörək bişirmə müəssisələrinin yerləşdirilməsinin də öz qanunauyğunluqları vardır, belə müəssisələri əhali çox yaşayan ərazilərə doğru yerləşdirilməlidir.

Şəkər və şirniyyat məmulatlarının tərkibinə şəkər, şəkər məmulatları müxtəlif konfetlər daxil edilir. Belə məhsullar ölkənin daxilində istehsal edilməklə yanaşı, həm də bu sahədə ixtisaslaşmış ölkələrdən gətirilən məhsulları əhali rəğbətlə qarşılayır. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Rusiya Federasiyası, Ukraynada hazırlanan şirniyyat məhsullarına əhali üstünlük verir. Şəkər istehsalının əsas dövlətləri Rusiya Federasiyası, Ukrayna olub, Qırğızıstan, Gürcüstan, Moldova və Baltik sahili ölkələrin bəzilərində də şəkər istehsalı müəssisələri yaradılmışdır. Bu sahədə Azərbaycan da çalışır, lakin yetişdirilən şəkər çuğunduru emal üçün Türkiyə və İrana göndərilir. Şirniyyat məhsulları çeşidlərinin artırılması müasir dövrün tələblərindən gəlir və əhalinin marağına səbəb olmuşdur.

Ət və süd məhsullarının emalı çox mürəkkəb sahə olub, bu sahədə MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrin hamısı məşğuldur. Lakin bu sahədə Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Belarusiya və Baltik sahili dövlətlər daha çox ixtisaslaşdırılmışdır.

Balıq və dəniz heyvanlarının ovlanması, qurudulması, konservləşdirilməsi əsasən dəniz sahili ölkələrində — Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Türkmənistan, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Baltik sahili dövlətlərdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Balıq məhsullarının emalı prosesləri ən çox Rusiya Federasiyası, Baltik sahili dövlətlər, Ukraynada daha çox xarakterikdir. Həmin dövlətlərdə balıqları qurutmaq, konservləşdirməklə hazırlanan məhsullar dünyanın başqa dövlətlərinə də həmin məhsulları ixrac edir. Bir sıra dövlətlərdə daxili sülardan, su mənbələrindən, çaylardan ba-

lıqların artırılması və ovlanması proseslərini həyata keçirməsi işində istifadə olunur.

Konserv sənayesi çox mürəkkəb sahə olub, buraya meyvə-tərəvəz, ət, süd, balıq məhsullarının konservləşdirilməsi daxil edilir. Həm də buraya müxtəlif növ mirabbalların konservləşdirilməsi məsələləri daxil edilir. konservləşdirmə əsasən tez xarab olan, istifadə müddətini uzatmaq lazım gələn məhsulların emalı ilə bağlıdır. MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrində konserv sənayesi müxtəlif formada, yerli əhalinin adət-ənənələrinə müvafiq inkişaf etdirilməkdədir. Sənayenin bu sahəsinin ərazidə yerləşdirilməsində əsas qanunauyğunluq məhsul istehsalı rayonları ilə konserv istehsalı müəssisələri arasında əlaqələrin yaradılmasıdır.

Spirтли içkilər və şərab istehsalı sənayesində – spirt, araq, konyak, şərab istehsalı kimi sahələr daxildir. Belə məhsullar – taxıl məhsulları, üzüm, meyvə, kartof kimi yeyinti məhsullarından istehsal edilir. MDB ölkələrinin hamısında demək olar ki, spirтли içkilər istehsal olunur. Lakin bu sahədə bir sıra fərqlər mövcuddur. Belə məhsulların istehsalı üzrə Moldova, Ukrayna, Rusiya Federasiyası, Ermənistan, Gürcüstan və Belarusiya xüsusilə fərqlənir. Spirтли içkilərin hazırlığında bu fərqlər onların emalında işlənən xammallar, onların yerli və ya gətirmə olmaları ilə müəyyən olunur. Spirтли içkilər Moldova, Ukraynada, Rusiyanın Şimalı Qafqaz rayonu, Cənubi Qafqaz dövlətləri və Orta Asiya dövlətlərində yerli üzüm məhsullarından hazırlandığı halda, Ukraynanın orta və şimal rayonlarında, Rusiyanın qalan geniş ərazidə kartof və ya taxıl məhsullarından hazırlanırlar. Əlbətdə taxıldan alınan spirt daha təmiz və keyfiyyətli olsa da baha başa gəlir. Üzümdən alınan spirt, konyak, araq, çıxır nisbətən ucuz olub, həm də keyfiyyətə yaxşıdır. Tərkibində spirt az olan lakin insan üçün xeyirlisi pivə məhsuludur. Pivə də taxıldan alınır.

MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrdə biskvit və müxtəlif şirniyyat məhsulların istehsalı sahədə əsaslı fərqlər

mövcud olub, hər ərazi və xalqın öz adət-ənənəyə uyğun məhsullar hazırlanır. Azərbaycan və Orta Asiya dövlətləri kimi müsəlman ölkələrində şirniyyatın bir sıra yerli növləri (Şəki halvası, Quba paxlavası, bükmə və yerli konfet növləri) hazırlanır. Qazaxıstan və Orta Asiyada xüsusi içki növü olan kumis də hazırlanır.

Bizim fikrimizcə insan üçün ən xeyirli içki növü çaydır. Çay yayda sərinlədirsə və qışda isə soyuğa qarşı tədbir, bədəni isitməsi üçün, xörəkdən sonra yediyi məhsulu həzm etməkdən ötrü ən yaxşı tədbir sayılır. Çayı dünyanın hər yerində yaşayan insanlar tərəfindən hörmətlə qarşılanan sevimli içkidir. Çay əkinləri və çay məhsulunun hazırlanması MDB dövlətlərində Gürcüstan və Azərbaycanda, həm də Rusiya Federasiyasının Adler-Tuabse rayonunda (Krasnodar Diyarı) mövcuddur.

Kənd təsərrüfatı istehsalının coğrafiyası

Bu və ya digər ərazinin coğrafi mühit şəraiti ilə bilavasitə bağlı təsərrüfat inkişafının ikinci mühüm sahəsi olan kənd təsərrüfat istehsalı bu və ya başqa tərkibdə MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrin hamısında inkişaf tapmışdır. Təsərrüfatın bu sahəsiz ölkəni təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Çünki, kənd təsərrüfatı canlı aləmi cana və qana gətirən bir sahədir. Torpaqsız və onun verdiyi bəhrələrdən istifadə etmədən yaşamaq, həyat sürmək qeyri-mümkündür. Kənd təsərrüfatı dedikdə kəndin təsərrüfatı, torpaq sərvəti, ondan istifadə olunması, müxtəlif məhsulların becərilməsi, təbiət, onun gözəlliyi, cazibədarlığı, canlı aləmi, xüsusilə insanları doyuzduran taxılın, meyvələrin, üzümün, tərəvəz məhsullarının yetişdirilməsi, maldarlığın-quşçuluğun inkişafı və onun məhsulları ilə bəhrələnməsindən söhbət gedir. Məhz ona görə də kənd təsərrüfatı istehsalı kimi çox qiymətli təsərrüfat sahəsini öyrənməmək, onun vəziyyətindən nəfəs almadan yaşamaq mümkün deyil. Kənd təsərrüfat təbii hadisələrlə daima təmasda olan, təbii şərait xüsusiyyətlərinə görə formalaşan bir sahədir. Torpaq bizə həyat verir, məhz ona görə

də yalnız onu qorumaq kifayət etməz, onu canlandırmaq və ondan həyatımızı qorumaq üçün istifadə etməyə bacarmalıyıq. Onu da bilməliyik ki, yer şarının müxtəlif yerlərində olan torpaq növləri də müxtəlifdir. Münbit torpaqlar, şoran torpaqlar, daşlı-çınqıllı torpaqlar, qara, sarı, şabalıdı torpaqlar və sairə. Deməli torpaqların becərilməsində torpaq növlərinin rolu da böyükdür. Bəzi ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafı çox əziyyətlə başa gəlirsə, digər ölkələrdə isə bu iş qismən asan-ucuz başa gəlir və yüksək məhsul əldə olunur. Bunun bir səbəbi də torpağın tərkibi, iqlim şəraiti, rütubətin kifayət dərəcədə olması və veqetasiya dövrünün xarakterindən asılıdır. Məlum olduğu kimi ən uzun veqetasiya dövrü ekvatorun ətrafında və ən qısa dövrü isə şimal və cənub qütblərinə yaxın ərazilərdə olur. Yəni günəş ekvatoru çox qızdırır, buraya günəş şüuaları şaquli şəkildə düşdüyü halda ekvatorun şimala və cənuba getdikcə günəş şüalarının yer şarına düşmə bucaqları getdikcə çox meyilli olur və yeri az qızdırır. Nəticədə veqetasiya müddətləri də qısalmır. Lakin bitkilərin veteqراسiya dövrlərinə olan tələblər də müxtəlif olub, buğdanın yetişməsi üçün veqetasiya dövründə 1200 dərəcə istilik tələb olunduğu halda, pambığın yetişməsi üçün 5000 dərəcəyə yaxın temperatur, üzümün yetişməsi üçün isə – 3500 dərəcə istilik tələb olunur. Bundan başqa onların əkin dövrlərində də fərqlər olduğu kimi, rütubətə olan tələblərində də fərqlər mövcuddur. Deməli kənd təsərrüfatının inkişafı və ərazi təşkil məsələlərində bir sıra qanunauyğunluqlar mövcuddur. Kənd təsərrüfatı istehsalında həmin qanunauyğunluqlara riayət olunmalıdır. Həm də burada insan faktoru mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatı müəssisələri, müxtəlif üsullardan kimyəvi kübrələrdən, ziyanverici həşəratlara qarşı müxtəlif kimyəvi dərmanlardan, enerji qüvvəsi və texniki vasitələrdən istifadə etməklə yüksək məhsul əldə etməyə çalışır. Xüsusilə fosforit, kalium və azot kübrələrdən daha çox istifadə olunur. Müstəqillik illərində də bir sıra çətinliklərə baxmayaraq kənd təsərrüfatı istehsa-

linda yeni fermer təsərrüfatları texniki tərəqqinin yeni nailiyyətləri, süni suvarma işlərindən istifadə etməklə kiçik sahələrdən belə yüksək məhsul əldə etməyə nail olurlar. İndi əkin sahələri yalnız yerdən axınla suvarma sistemi ilə yox, həm də süni yağış yağdırma üsulu ilə də suvarılır. Hazırda MDB dövlətlərinin çoxunda bu üsuldən istifadə etməklə əkinçilikdə yüksək nəticələr əldə edirlər. Müstəqillik illərində xüsusi mülkiyyət sistemi, maddi maraq prinsipi, rəqabət sistemi, yeni fermer təsərrüfatlarda yüksək məhsuldarlığa nail olması üçün şərait yaratmışdır. Lakin müstəqilliyin ilk dövrlərində yeni təsərrüfat qurumlarının bir sıra çətinliklərlə qarşılaşması, tək təsərrüfatlar, kiçik şirkətlərin məşin avadanlığı və baha başa gələn kimyəvi gübrələrə və başqa vəsaitə imkanları çatmadığından keçid dövründə kənd təsərrüfatı istehsalı bir qədər durğunluğa səbəb olmuşdur. İnkişaf etmiş başqa ölkələrdə isə belə çətinliklər müşahidə olunmadığından yüksək məhsuldardırlar. Lakin vaxt gələcəkdir ki, yeni müstəqillik əldə etmiş, keçmiş SSRİ respublikalar, indiki müstəqil dövlətlər, kənd təsərrüfatı istehsalında yeni nailiyyətlər əldə edəcək, inamla yeni istiqamətlərdə inkişaf tapacaqdır. Əlbəttə buna dövlətin bilavasitə köməkliyi lazımdır ki, kəndli ayağa qalxa bilsin.

Kənd təsərrüfat istehsalı əsasən iki hissəyə – əkinçilik və heyvandarlıq kimi sahələrə bölünür ki, həmin sahələrin özləri də bir sıra şaxələrə bölünür. Əkinçiliyə –dənli bitki, texniki bitkilər, tərəvəz-bostan bitkiləri, kökü meyvəli bitkilər, yağlı bitkilər, meyvəçilik, üzümçülük, subtropik bitki əkinləri, çayçılıq və yem bazası kimi ot əkinləri heyvandarlığa isə iri buynuzlu malqara, xırda buynuzlu malqara, donuzçuluq, arıçılıq, baramaçılıq, quşçuluq və balıqçılıq kimi sahələr daxildir. Həmin sahələr məhsul növlərinə görə ətlik, ətlik-südlük, südlük, ətlik-yunluq, ətlik-xəzlik, qaragül qoyunçuluq, balıqçılıq məhsullarının əldə olunması, bal istehsalı, ipək istehsalı, ət-yumurta istehsalı, həm də minik, yük daşıma və başqa məqsədlər üçün də istifadə olunur. Xırda

buynuzlu malqaradan yun, süd və ət istehsalında donuzçuluqdan isə piy (sala) və bekon istehsalında istifadə olunur. Arıçılıqdan isə bal istehsalından başqa, mum istehsalı, meyvəçilikdə çarpaz tozlandırmanın həyata keçirilməsi, müalicə işlərində də geniş tərzdə istifadə olunur.

Hər bir dövlətdə bu göstərilən sahələrin hamısı eyni dərəcədə inkişaf tapmamışdır. Bəzi dövlətlərdə bəzi kənd təsərrüfatı sahələri inkişaf edərək dar ixtisaslaşmanı həyata keçirir. Dar ixtisaslaşma şimala getdikcə daha xarakterikdir.

Taxılçılıq (dənli bitki əkinləri) dedikdə buraya — buğda, arpa, çovdar, vələmir, qarğıdalı, mərçi və paxlalı bitki əkinləri daxil edilir. Taxıl əkinləri yazlıq və payızlıq olmaqla iki yerə bölünür. Bu bitkilərin veqetasiya dövrlərində fərq olub, payızlıq bitkilər payızda əkilir, yayda yığılır, yazlıq bitkilər yazda əkilir, yayda yığılır.

Buğda əkinləri veqetasiya dövründə 1200⁰-yə qədər temperatur tələb etdiyindən qismən soyuq şəraitli Baltik sahili dövlətlər, Finlandiya Kanada kimi dövlətlərin ərvazilərində də əkilir və yüksək məhsul əldə olunur. Buğda, arpa, qarğıdalı kimi dənli bitkilər yazlıq və payızlıq olmaqla iki növə bölünür. Həm də buğdanın bərk və yumşaq növləri olub bərk növləri şimal və yumşaq növləri isə cənub rayonlar üçün daha sərfəlidir. Buğda və qarğıdalı çox məhsuldar taxıl növlərindən olub, orta hesabla hər hektardan 15-20 sentner məhsul götürüldüyü halda, bəzi ölkələrdə 25-35 sentner, Kanada, ABŞ, Meksika, Almaniya, Argentina kimi dövlətlərdə, hər hektardan orta hesabla 45-50 sentner məhsul götürən fermer təsərrüfatları da vardır.

Dünya ölkələri içərisində buğda, arpa və qarğıdalı əkinləri ilə məşğul olan ölkələr içərisində — ABŞ, Kanada, Meksika, Braziliya, Argentina, Almaniya, Rumıniya, Polşa, Pakistan və Avstraliyadır. MDB ölkələri içərisində yuxarıda göstərilən taxıl növləri ilə məşğul olmayan dövləti söyləmək çətinidir. Lakin şimal ölkələri ərazilərində qarğıdalı dənlik üçün yox, yaşıl kütlə alınması, malqararın yem bazasının

möhkəmləndirilməsi üçün istifadə olunur. Arpa, çovdar, vələmir və darı kimi boz taxıl növlərinin MDB dövlətləri ərazilərində becərilməsi bir sıra xarakter xüsusiyyətlərə malikdir. Darı xüsusilə istilik və quraqlıq sevən bitki olduğundan Qazaxıstan, Qırğızıstan və Ermənistan kimi dağlıq və quraqlıq ərazilərdə becərilir, ondan kurpa istehsalında istifadə olunur.

Dünyada ərazicə ən iri dövlət olan Rusiya Federasiyasının ərazisinin yalnız 12 faizindən əkin sahəsi kimi istifadə olunur, qalan ərazi isə meşəlik, dağlıq, bataqlıq sahələr, tundra, daimi donuşluq sahələri təşkil edir. Rusiyadan sonra iri dövlət olan Qazaxıstan ərazisinin isə 25 faizi kənd təsərrüfatı istifadəsindədir. Ukrayna və Molodova kimi dövlətlərdə isə ərazinin 80 faizindən çoxu kənd təsərrüfatı istifadəsindədir. Cənubi Qafqaz dövlətləri içərisində geniş əkin sahələrə malik ölkə Azərbaycan olduğu halda, onun da ərazisinin 40 faizi kənd təsərrüfatının istifadəsindədir. Taxıl əkinləri ilə də ən çox məşğul olan Azərbaycan Respublikasıdır. Müstəqillik illəri ərzində taxıl əkinləri bir növ azalmışdır. Lakin xüsusi mülkiyyətə sahib olduqdan sonra bu dövlətlərdə yaranmış yeni qurumlar – fermer təsərrüfatları sahibkarlar özlərinin sahəcə kiçik də olmuş olsa ərazilərdən yüksək məhsul əldə etmək, onun ərazisini daha da genişləndirməyə çalışır. Özünün daxili tələbatından artıq taxıl istehsal edən MDB ölkələrindən Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Qazaxıstanı göstərmək olar. Keçmişdə maldarlıqla məşğul olan, öz taxılı özünə çatmayan Qazaxıstan, xam torpaqlardan istifadə etməyə başladıqdan sonra (1954), daxili tələbatdan iki dəfə çox taxıl istehsal etməyə başlamışdır. Ukrayna isə özünün təbii imkanlarına görə tarixən taxılçılıq ölkə kimi tanınmışdır. Belarusiya və Baltik sahili dövlətlər buğda, arpa, çovdar, kartof əkinləri ilə xarakterizə olunur.

Cənubi Qafqaz dövlətlərinə gəldikdə isə deməliyik ki, bunların üçündə də taxıl istehsalı mövcuddur. Azərbaycan özünü yerli taxılla 50 faiz, Gürcüstan 30 faiz və Ermənistan

isə 20 faiz ödəyə bilir. Taxılın istehsalına görə Azərbaycan daha geniş imkanlara malikdir. Azərbaycan çəltik əkinləri üzrə də inkişaf tapmış, bu sahədə yeni fermer təsərrüfatları yaradılmışdır. Çəltik əkinləri Rusiya Federasiyasının Şimali Qafqaz rayonu, Orta Asiya dövlətlərinin də çoxunda əkilir.

Texniki bitki əkinləri. Pambıq, kətan, kəndir, günəbaxan, şəkər çuğunduru, tütün, tənbəki kimi əsasən texniki məqsədlər üçün sərf olunan bitkilərə texniki bitkilər deyilir. Belə bitkilərdən toxuculuq sənayesi üçün iplik, müxtəlif məqsədlər üçün işlənən yağlar, şəkər və şəkər tozu, partlayıcı maddələr, yeyintidə işlənən müxtəlif məhsullar alınır. Pambıq və tütün istiliyə çox məruz olduğundan MDB-nin cənub dövlətlərində, şəkər çuğunduru isə Ukrayna, Rusiya Federasiyasının bir çox ərazilərində, Orta Asiyada xüsusilə Qırğıstanda, Cənubi Qafqazda, günəbaxan bitkisi MDB ölkələrinin hamısında, tənbəki bitkisi isə soyuğa davamlı olduğundan əsasən şimal regionlarda, xüsusilə dağlıq və dağətəyi ərazilərdə becərilir. Kətan və kəndir istiyə çox məruz qalmadığından MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrdə becərilir. MDB dövlətlərində texniki bitki əkinlərinin mövcud olması burada sənayenin də bir sıra sahələrin inkişafına səbəb olmuşdur. Bir sıra ölkələrin xarici şirkətləri, Özbəkistan, Tacikistan, Türkmənistan və Qazaxıstanda pambıqçılığın inkişafına xüsusi diqqət yetirir, texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərindən istifadə etməklə yüksək məhsul əldə etməyə çalışır. Görülən bu tədbirlər nəticəsində müstəqilliyi yenidən əldə etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatı yüksəlir.

Kətan, kənaif, kəndir əkinləri Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Belarusiya, Azərbaycan, Baltik sahili ölkələrdə, Qırğıstanda mövcud olub, geniş ərazilərdə becərilirdi və onlardan toxuculuq sənayesi üçün xammal və yeyintidə işlənən məhsullar alınırdı. Kəndirin liflərindən iplik istehsal etməklə, ayaqqabı istehsalı, bir sıra başqa məhsulların istehsalında istifadə olunur.

Şəkər çuğunduru əkinləri Ukrayna, Rusiya Federasiyası, Cənubi Qafqaz dövlətləri, Orta Asiya ölkələrində geniş yayılmış, şəkər istehsalının inkişafında və tullantılardan malqaranın yemlə təchizatında geniş istifadə edilir. Dünyanın bəzi dövlətlərində şəkəri şəkər qamışından da istehsal edirlər.

Texniki bitkilərin bəzi növləri lifli, yağlı, həm də şirniyyat istehsalı üçün yararlı növlərə ayrılır. Soya, gənəgərçək, xardal, maya otu, zəfəran kimi çox qiymətli bitkilər də becərilir. Belə bitkilərdən təsərrüfatın və məişətin müxtəlif sahələrində istifadə olunur. Soya bitkisi əsasən Rusiya Federasiyasının Uzaq Şərq rayonunda becərilir, lakin sonralar bu bitki əkinləri bir sıra qərb və cənub dövlətlərin hətta Azərbaycanın da ərazisində becərməyə başlamışdır. Xardal əkinləri isə, Rusiya, Ukrayna, Belarusiya, zəfəran isə yalnız Azərbaycanın Bilgə mahalı ərazisində becərilir və emal edilir.

Tərəvəz-bostançılıq. Əkinçiliyin mühüm növlərindən olan bu sahə MDB dövlətləri və Baltik sahilı ölkələrin hamısında olub, onun ayrı-ayrı sahələri – növləri mövcuddur. Lakin mülayim və isti qurşaqlarda yerləşən dövlətlərin ərazilərində bu sahə daha geniş tərzdə yayılmışdır. Tərəvəz məhsulları tərkibinə – pomidor, xiyar, soğan, kələm, yer kökü, istiot, badımcın kimi məhsullar və müxtəlif göyərtilər daxildir. Həmin məhsulların yetişdirilməsinə isti iqlim və çoxlu rütubət tələb olunur. Lakin kələmlə soğanın soyuq iqlimə davamlılığı onların şimal dövlətlərin ərazilərində də yetişdirməyə imkan verir. Sarımsaq, istiot, yer kökü, müxtəlif göyərtilər (keşniş, şüyüd, ispanağ, göy soğan, nanə, qır-salat, cəfəri, reyhan və başqalar) cənubda yerləşən bir sıra dövlətlərdə iqlim şəraitinin isti keçməsi və uzun vəqetasiya dövrünə görə bütün ilboyu yetişdirilməsinə imkan verir. Tərəvəz məhsullarının qida maddələri kimi çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Tərəvəz məhsullarının konserv sənayesinin inkişafındakı rolu da böyükdür. Fərəş tərəvəz məhsulları,

əhalinin yeyinti məhsulları və vitaminlərlə təchizində çox mühüm rol oynayır. Azərbaycanın Lənkəran-Astara rayonu fəraş tərəvəz məhsullarının istehsalı üzrə Sovet dövrünün ən iri bazarlarından birinə çevrilmişdi.

Bostan bitkiləri dedikdə – qarpız, yemiş, boranı və bir sıra başqa bitkilər nəzərdə tutulur. Bu sahə Belarusiyadan cənubda yerləşən ərazilər, Rusiya Federasiyasının Mərkəz Qaratorpaq, Volqaboyu, Şimali Qafqaz, Ural, Qərbi Sibir kimi rayonların çöl zonaları üçün, Cənubi Qafqaz dövlətləri, Ukrayna, Moldova, Qazaxıstan və Orta Asiya dövlətləri üçün daha səciyyəvidir. İqlim şəraitinin xüsusiyyətlərinə görə bostan bitkilərinin yetişmə keyfiyyətlərində bir qədər fərqlər mövcuddur. Belə ki, Orta Asiyada yetişdirilən qovunla, Ukraynada yetişdirilən qovun (yemiş) arasında xeyli fərq vardır. Orta Asiya və Qazaxıstan dövlətləri ərazilərində yetişdirilən qarpız və qovun şirinliyinə görə daha üstündür. Orta Asiyada yetişdirilən qovunlar qurudulub saxlanması da xüsusi fikir verilir. Bostan bitki əkinləri Orta Asiyanın Fərqanə dərəsi, Tecen, Murgab, Amu-Dərya, Sırdərya çaylarının dərəlik sahələr, xüsusilə hissar ovalığı kimi ərazilər münasib sayılır.

Kartof əkinləri. Kartof ikinci çörəkdir deyirlər. Bu bitkinin əkini ilə MDB dövlətlərinin və Baltik sahili ölkələrinin əksəri məşğuldur. Onun əkinləri ilə ən çox Rusiya Federasiyası, Belarusiya, Ukrayna, Moldova, Cənubi Qafqaz dövlətləri tanınmışdır. Kartof bitkisi sərin hava şəraiti, yumşaq ovuntulu torpaq sahələri və rütubətli hava şəraiti tələb edir. Məhz bu baxımdan Qazaxıstan və Orta Asiya dövlətlərinin əraziləri kartof əkini üçün münasib deyildir. Qırğızıstan və Tacikistan əraziləri isə daha münasibdir. Azərbaycanda Kiçik Qafqaz, Gədəbəy, Tovuz, Şəmkir, Qusar rayonunun dağlıq hissələri daha münasib olub, həmin ərazilərdə müsbət nəticələr əldə olunur. Müstəqillik illərində torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət bərqərar olmuş, kartof əkinləri artırılmış və məhsuldarlıq yüksəldilmişdir. İstehsal

edilən kartofun bir hissəsi yeyinti məhsul və digər hissəsi isə malqara üçün yem kimi istifadə olunur. kartofdan həm də spirt istehsal olunur. Kartof, tərəvəz-bostan bitkiləri əhəlinin ərzalqa təchizində mühüm rol oynamaqla, müstəqillik illərində yaranan yeni fermer təsərrüfatları torpaq sahibkarlar xarici şirkətlərin köməyi ilə bu sahədə də yeni irəliləmələr həyata keçirir.

Meyvəçilik və subtropik əkinçilik ərzaq məhsulları istehsalının mühüm sahəsi kimi qiymətlənir. Bu sahələrin inkişafına xüsusi coğrafi mühit şəraiti tələb olduğundan, MDB ölkələrin hamısı üçün mənsub olmayıb, bu sahədə bir sıra dövlətlər xüsusi ilə Ukrayna, Moldova, Cənubi Qafqaz dövlətləri, Orta Asiyanın bəzi dövlətləri seçilir. Məlum olduğu kimi meyvə ağaclarının becərilməsi üçün müvafiq torpaq növləri, yeraltı suların normal vəziyyəti, vəqetasıya dövründə 3000 dərəcədən az olmayaraq temperaturun olması, qış aylarında torpağın temperaturu mənfi 20 dərəcədən aşağı düşməməsi tələb olunur.

Meyvə ağacları və giləmeyvəliklərin yetişməsində Cənubi Qafqaz dövlətləri, xüsusilə Azərbaycan və Gürcüstan, Orta Asiya dövlətləri, Ukrayna, Moldova xüsusilə seçilir. Rusiya Federasiyasının Şimalı Qafqaz, Mərkəzi Qaratorpaq və Volqaboyunun cənub hissəsində meyvəçiliyin bəzi növləri yetişdirildiyi halda, Belarusiya və Baltik sahili dövlətlərində də meyvəçiliyin bəzi növlərinə təsadüf olunur.

Azərbaycan, Gürcüstan və Rusiya Federasiyasının Şimalı Qafqaz rayonunun meşəlik sahələrində bir sıra cır meyvələrə, dağətəyi sahələrindəki çay qırağı kolluqlarda isə bir sıra giləmeyvələrə təsadüf edilir ki, əhəli təbiətin bu nemətlərindən istifadə edərək, konservlər, meyvə şirələri və müxtəlif növ mürəbbələr hazırlayır. Müstəqillik illərində keçmişdən miras qalmış bağlar torpaq sahəsi kimi əhəliyə paylanması nəticəsində, bağ sahələri azalmış və bu da meyvəçiliyin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir.

Keçmiş SSRİ-nin ərazisində 2967 min hektar meyvə bağları olub, onun da 870 min hektarı Rusiyanın, 889 min hektarı Ukraynanın, 135 min hektarı Belarusiyanın, 214 min hektarı Gürcüstanın, 136 min hektarı Azərbaycanın, 213 min hektarı Moldovanı, 46 min hektarı Litvanın, 32 min hektarı Latviyanın, 48 min hektarı Qırğızistanın, 69 min hektarı isə Tacikistanın payına düşürdü. Hazırda bu meyvə bağları demək olar ki, yarıbayarı azalmışdır. Meyvə bağlarının yenidən artırılması və yüksək məhsul əldə edilməsi sahədə yeni qurumlar bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə çalışır.

Üzümçülüyn coğrafiyası. Üzüm də meyvənin bir növüdür. Üzüm tənəklərinin yetişdirilməsi də uzun bir proses tələb edir. Üzümün yetişdirilməsi üçün vəqetasiya dövründə 3500 dərəcədən az olmayaraq istilik tələb olunur. Üzüm məhsulu iki növdə – süfrə və şərab istehsalına sərf olunan texniki çeşidlərdən ibarətdir. Üzümün yetişdirilməsi üçün temperaturla yanaşı, ona münasib normal coğrafi şəraitdə olmalıdır. Ona görə də MDB dövlətlərinin bəzilərinə bu sahə inkişaf etməmişdir. Meyvə ağaclara nisbətən üzüm tənəkləri tez yetişir və tez də məhsuldarlığa çatır. Meyvəçilikdə olduğu kimi üzümçülük sahəsində də müstəqillik illərində bir sıra çətinliklər yarandığı üçün üzüm plantasiyalarının sahəsi də xeyli azalmışdır. Torpaq sahələrin xüsusi mülkiyyətə çevrilməsi, keçmiş üzümçülük sovxozları və kolxozların əraziləri kəndlilərə paylanması, həmin ərazilərdən yeni sahibkarlar başqa müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etməsi üçün üzümçülük sahələri sıradan çıxarmışdır. Sovet dövründə böyük ərazilərdə üzümçülük sovxoz və kolxozlar yaradılmış, üzümün emalı proseslərinə xüsusi diqqət yetirilmişdi.

Keçmiş respublikalar, hazırki müstəqil dövlətlərin ərazilərində (1970-1990 illərdə) üzümçülüyn ümumi sahəsi 1124 min hektara çatdırılmışdı ki, onun da 170 min hektarı Rusiyada, 181 min hektarı Ukraynada, 127 min hektarı Öz-

bəkistanda, 26 min hektarı Qazaxıstanda, 119 min hektarı Gürcüstanda, 197 min hektarı Azərbaycanda, 203 min hektarı Moldovada, 9 min hektarı Qırğızıstanda, 31 min hektarı Tacikistanda, 32 min hektarı Ermənistanda və 29 min hektarı isə Türkmənistanda olmuşdur. Yeməxana (süfrə üzümü) çeşidlərinin ümumi miqdarı 120,6 min hektardan 220,6 min hektara çatdırılmışdı. Müstəqillik illərində həmin üzümçülük sahələri yarıdan çox azalmış, lakin bir sıra yeni fermer təsərrüfatları yenidən üzümçülüyn artırılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirirlər. Nəticədə keyfiyyətli üzüm çeşidləri yaradılır və üzüm şirələri, şərab istehsalının dünya standartlarına uyğun inkişaf etdirməyə başlamışdır.

Giləmeyvələrin MDB dövlətləri və Baltik sahili dövlətlərdə becərilməsi və təbii halda mövcud belə meyvələr, ərəziləri şimalda yerləşən dövlətlərlə, ərəziləri cənubda yerləşən dövlətlər arasında, onların məhsullarının keyfiyyətləri, çeşidləri sarıdan bir sıra fərqlər mövcuddur. Belə bitkilərdən Rusiya Federasiyasında, Belarusiyada, Ukraynada və Baltik sahili dövlətlərin ərəzilərində bitən və yetişdirən ciyələk, qara-qırmızı-ağ qarağat növləri, moruğ kimi bitkilər, çay tikanı, ziriş, əzgil, zoğal və başqalarını göstərmək olar. Rusiya və Ukraynada ciyələyin bir çox növləri – qranatovaya, zenit, nadejda, purpurovaya, festivalnaya, zenqa, zenqena, zoloşka kimi çeşidlər mövcuddur. Qara qarağatın isə – Kolubka, Doçka, Naslednitsa, Primorskiy, Çempion, Biryolevskaya, İzmaylovskaya kimi çeşidlər, qırmızı qarağatın isə – Versalovskaya Belaya, Çulkovskaya, Varşeviça, Qollandskaya krasnaya, Moruğun isə Barnaulskaya, Balzam, Novost, Kozmina, Kirjaç, Lazarevskaya və Sputnisa kimi çeşidlər xarakterikdir. Bütün bunlardan təzə halda yeyinti məhsul və konservləşdirilmiş halda istifadə olunur. Cənubi Qafqaz dövlətləri və Orta Asiyada çay tikanı və ziriş kimi bitkilərdən yeyinti məhsul, müxtəlif yağlar alınır ki, onların da təbabətdə dərman kimi əhəmiyyəti böyükdür.

Heyvandarlığın coğrafiyası. Kənd təsərrüfatı istehsalının ikinci mühüm sahəsi olan heyvandarlıq bitkiçiliklə bağlı olub, bu iki sahə bir-birini tamamlayır. Bitkiçilik heyvandarlığı yemlə, heyvandarlıq içə bitkiçiliyi peyin gübrəsi ilə təchiz edir. Dünyanın bütün ölkələrində olduğu kimi MDB dövlətlərində də heyvandarlıq, quşçuluq, baramaçılıq və arıçılıq bu və ya başqa tərzdə inkişaf etdirilir. Yalnız baramaçılıq yem bazası ilə bağlı şimal dövlətləri ərazilərində mövcud deyildir. Əvvəllər kənd təsərrüfatı istehsalının bir sıra sahələrində heyvan növlərindən bu və ya başqa şəkildə qoşqu yük daşıma, minik, sərnişin daşıma sahədə istifadə olunurdu. Hazırda texniki vasitələrdən, maşın qüvvəsindən geniş şəkildə istifadə etdiyindən heyvan növlərindən bu sahədə nadir hallarda istifadə olunur. Hazırda heyvandarlıq əhalini ərzaq məhsulları (ət, süd, yun, piy, yumurta, bal və başqa) ilə təchiz edən əsas sahə kimi qiymətlənir.

Heyvandarlıq sahəsinə –İri buynuzlu malqara (qara mal, xırda buynuzlu malqara (qoyun və keçilər), donuzçuluq, Atçılıq, quşçuluq, baramaçılıq, arıçılıq, dəvəçilik və balıqçılıq kimi sahələr daxildir. Məhsul növlərinə görə isə heyvandarlıq-ətlik, ətlik-südlük, südlük-ətlik, ətlik-yunluq, piylik, bekon istehsalı, bal istehsalı, ipək məhsulları istehsalı, ət-yumurta istehsalı, balıq məhsulları istehsalı kimi növlərə bölünür. Bütün bu malqara növləri yem bazası və iqlim şəraiti ilə bağlı olaraq MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrdə inkişaf etdirilir. İri buynuzlu malqara (qara mal) dedikdə buraya – inək, camış, ətlik malqara, yak kimi malqara daxil edilir. Belə malqara növləri (yakdan başqa) MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrinin hamısında saxlanılır. Ən çox saxlanılan malqara növü südlük malqaradır. Elə bir ölkə tapmaq olmaz ki, orada südlük malqara olmasın. Coğrafi mühit şəraiti, zəngin yem bazasına görə şimal ərazilərdə saxlanan inəklər gömrah olub, daha çox süd verir.

MDB dövlətləri və Baltik sahili dövlətlərdə saxlanılan davar (qoyun və keçilər) özlərinin xarakteri, növ tərkibinə

görə bir-birindən fərqlənir. Cənubi Qafqaz və Orta Asiya dövlətlərində saxlanan qoyunlar iri, ağır çəkili, piyli dağ qoyunları sayılır. Burada qaba yunlu və həm də zərif yunlu, həm də xəzli, qaragül qoyun növləri də vardır.

Sovetin tərkibində olan respublikalarda 1987-90-cı illərdə 120592 min baş iri buynuzlu malqara və 147243 min baş qoyun və keçilər saxlanılırdı. Malqara ən çox Rusiyada, Ukraynada, Belarusiyada, Qazaxıstanda, Türkmənistan və Qırğızıstanda olmuşdur. Rusiyada 59801 min baş iri buynuzlular, 62970 min baş xırda buynuzlu malqara, Ukraynada 25969 min baş iri buynuzlu malqara, 19313 min baş xırda buynuzlu malqara, Belarusiyada 7365 min baş iri buynuzlu malqara, 614 min baş qoyun və keçilər, Qazaxıstanda 3207 min baş iri buynuzlu malqara, 36388 min baş xırda buynuzlu malqara (qoyun və keçilər) saxlanılırdı.

Müstəqillik illəri ərzində yenidən formalaşmış dövlətlər, malqaranı inkişaf etdirmək, onun məhsuldarlığını artırma sahədə bir sıra tədbirlər həyata keçirirlər. Belə ki, müstəqillik şəraitində malqaranın özəlləşdirilməsi, xüsusi mülkiyyətə çevrilməsi, maddi marağı artırmış və bu sahədə yeni dəyişikliklərə nail olmuşlar. Lakin bu sahədə qarşıya çıxan bəzi çətinliklərə görə müstəqil dövlətlərdə malqaranın bir qədər azalmasına da səbəb olmuşdur. Bu da ölkədə bir sıra problemlərlə bağlıdır. Söz yox ki, bu çətinliklər vaxt gəldikcə aradan qalxacaq və yüksəlişə səbəb olacaqdır.

Donuzçuluq da malqara növü olub, soyuq iqlimə malik şimal, əhalinin xristian dinə malik ölkələrdə daha çox saxlanılır. Donuzlar tez artan və ət-piy istehsalında mühüm əhəmiyyətə malik heyvan növü olub, sala və bekon xarakterli növlərə ayrılır. Belarusiya, Baltik sahili dövlətlərdə, Rusiya Federasiyasının əksər rayonlarında bu hər iki növ donuzlar saxlandığı halda, bekon donuzçuluq əsasən Baltik sahili ölkələrə xas malqara növüdür. Hazırda xüsusi fermer təsərrüfatlarda donuzçuluğun artırılması sahədə yaxşı nəticələr əldə edilir.

Quşçuluq. Quşçuluğun ət, yumurta, tük istehsalında mühüm rolu vardır. Quşçuluq yem bazası ilə bağlı olaraq dünyanın əksər ölkələrində saxlanılır. MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrin hamısında – toyuq, qaz, ördək, in-duşka saxlanılır. Bu sahədə bir sıra iri təsərrüfatlar yaradılmış, şəhər əhalisinin toyuq əti və yumurtaya olan tələblərinin ödənməsi kimi tədbirlər həyata keçirilir. Quşçuluq əhalinin həyatı sahələrdə də saxlandığı və əhalinin maddi-məişət şəraitini yaxşılaşdırmada yardım göstərən sahələrdəndir.

Baramaçılıq. Təsərrüfatın bu sahəsi əsasən cənubda yerləşir (tut ağacları, tut plantasiyaları ilə bağlı) Rusiya Federasiyasının Cənub rayonları (Şimali Qafqaz), Orta Asiya dövlətləri və Cənubu Qafqaz ölkələri ərazilərində inkişaf tapmışdır. Bu sahədə ən çox məhsul istehsal edən Özbəkistan, Tacikistan, Gürcüstan və Azərbaycan dövlətidir. İpəyi Rusiya, Ukrayna və Avropa dövlətlərinə göndərilir.

Arıçılıq. Qazanlı və məhsuldar sahələrdən biridir. Arılar qiymətli məhsul olan bal, mum və arı zəhəri verir. Arılardan bir sıra xəstəliklərin müalicəsində də istifadə olunur. Bal ən qidalı məhsul olub, ondan bir sıra xəstəliklərin müalicəsində də istifadə olunur. Arılar meyvəçilikdə çarpaz tozlandırma işlərində köməkçidirlər. Arılar – MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrinin hamısında saxlandığı halda Şimali Qafqaz, Başqırdistan, Qırğızıstan, Azərbaycanın dağlıq ərazilərində hazırlanan bal daha qiymətli sayılır. Arıçılıqla əhali öz həyatı sahələrdə də məşğul olur və ondan yükmək qazanc əldə edirlər.

Balıqçılıq təsərrüfatı. Kənd təsərrüfatı sahəsi kimi təbii ehtiyatlar fonduna daxildir. Balıq və dəniz heyvanları tükənməz sərvət kimi ərzaq məhsulu və sənayenin xammalı olaraq əhəmiyyət kəsb edir. Dünya okeanları, dənizlər, su anbarları, çaylar balıqçılığın əsas mənbələri sayılır. Baltik sahili dövlətlər və MDB ölkələrin bir çoxları, xüsusilə Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Azərbaycan, Gürcüstan, Türk-

mənistan və Qazaxıstan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qalan dövlətlərdə isə daxili su mənbələri, çaylarda balıq sərvətinin artırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Balıq növləri çox müxtəlif olub, ən qiymətli növlərdən – nərə balığı, Ağ balıq, Qırmızı balıq, zalım, kütüm xanı balığı, ilan balığı, sardinə balığı və başqa növləri göstərmək olar. Çay balığı dəniz balığından daha şirin olur. Balıq sərvətindən konserv istehsalı, balıq qurusu, balıq kürüsü ərzaq məhsulu kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Balıqçıqıq məhsullarının istehsalında Uzaq Şərq dənizləri, Ağ dəniz, Baltik dənizi, Qara və Azov dənizi, Xəzər dənizi daha əhəmiyyətli olub, dünya okeanlarından da balıq və dəniz heyvanları ovlanılır. 1995-ci il dünya statistika məlumatına görə kənd təsərrüfatı istehsalının tutduğu faizə gəldikdə Rusiya Federasiyası 6,5 faiz, Ukraynada 21,1 faiz, Belarusiyada 17,7 faiz, Moldovada 29,9 faiz, Litvada 7,3 faiz, Latviyada 7,8 faiz, Estoniyada 8,6 faiz, Azərbaycanda 27,1 faiz, Gürcüstanda 52,3 faiz, Ermənistanda 49,3 faiz, Qazaxıstanda 12,9 faiz, Özbəkistanda 28,7 faiz, Tacikistanda 19 faiz, Qırğızıstanda 34,7 faiz göstərilir.

Nəqliyyat və iqtisadi əlaqələr. Nəqliyyat həyatın formalaşması və inkişafında ən vacib təsərrüfat sahəsi olub, sənaye və kənd təsərrüfatı kimi istehsalədiçi sahə olmayıb, sərnişin və yük daşımalarda, şəhərlə şəhər, dövlətlərarası əlaqələrdə, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarını istehlak rayonlara, sənaye mərkəzlərinə çatdıran əlaqə vasitəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəqliyyatın inkişafı iqtisadiyyatın yüksəlməsində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Nəqliyyatın bu vaxta kimi beş mühüm sahəsi – dəmir yolları, şose yolları, su nəqliyyatı (dəniz və çay yolları), hava yolları və boru kəməri nəqliyyatı olub, hazırda onun yeni bir sahəsi yaranır ki, bu da uzaq məsafələrə elektrik enerjisini nəql edən yüksək gərginliyə malik elektrik xətlərindən ibarətdir. Bu nəqliyyat növləri iş şəraiti, sürəti, yük və sərnişin daşıma imkanlarına görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənirlər. Dəmir yolları, çox yük götürmə imkanları, bütün il

boyu işləmə imkanlarına görə başqa növlərdən seçilir. Hava yolları tez daşıma imkanları və sürətli hərəkəti, tez xaraə olan məhsulların, müalicəyə ehtiyacı olan xəstələrin və ümumiyyətlə sərnişinlərin tələb olunan məntəqəyə vaxtında çatdırma imkanları, Su nəqliyyatı isə – təmiz ekoloji şəraitdə sərnişin və çoxlu yükdaşımaların ucuz başa gəlməsi ilə seçilir. Boru-kəmərlər və elektrik xətləri ilə yüklərin daşınmasına gəldikdə, bu xüsusi xarakterli sahələr boru kəmərləri su, neft və neft məhsulları, təbii qazın axıdılması, elektrik şəbəkələri isə yalnız elektriki nəql etmə əhəmiyyətinə malikdir. Avtomobil nəqliyyatı – qismən yaxın məsafələrə yüklərin və sərnişinlərin daşınmada, rayon daxili, ölkə daxili və hətta ölkələrarası əlaqələrin yaranmasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Avtomobil nəqliyyatının rolu müstəqillik illərində xüsusilə artmışdır. Ümumiyyətlə nəqliyyat vasitələrinin təsərrüfatın inkişafı və əhalinin maddi-məişət şəraitinin təmin olunmasındakı rolu böyükdür.

MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrdə nəqliyyatın demək olar ki, bütün sahələri (bəzi dövlətlərdə su nəqliyyatından başqa) inkişaf tapmışdır. Ərazicə ən böyük dövlət olan Rusiya Federasiyasında nəqliyyatın bütün sahələri mövcud olduğu halda, bütün ərazi nəqliyyat sahələri xüsusilə dəmir yolları ilə yaxşı təmin olunmamışdır. Ərazisi Asiya ilə Avropa qitələrinin birləşməsində yerləşən Rusiya Federasiyası Yaponiya, ABŞ, Koreya, Çin XR kimi şərqdə yerləşən dövlətlərlə Avropa ölkələri, əraziləri cənubda yerləşən İran, Cənubi Qafqaz dövlətləri, Əfqanıstan, Hindistan, Pakistan kimi dövlətlərlə əlaqə saxlayan nəqliyyat karidoru kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rusiya Federasiyasının paytaxtı Moskva şəhərinə dörd tərəfdən 12 dəmir yol xətti və ondan bir qədər çox şose yolları daxil olur. Dəmir yollarının 130 min kilometri elektriklişdirilmiş, Rusiyanın daxili rayonları, Qərbi Avropa ölkələri, Şərqdə və cənubda yerləşən dövlətlərə Çinə, İrana, Orta Asiya dövlətlərinə, Qazaxıstan, Cənubi Qafqaz dövlətləri – Azərbaycan, Gürcüstan

və Ermənistana doğru hərəkət edir. Rusiyanın Şərq rayonları xüsusilə onun şimal-şərq hissəsi nəinki dəmir yolları, hətta şose yollarla da yaxşı təmin olunmamışdır. Avropa hissəsi rayonları isə qismən nəqliyyatın bütün növləri ilə yaxşı təmin olunmuşdur.

Ukrayna dəmir yolları ilə yaxşı təmin olunan dövlət olub, burada dəmir yolların sıxlığı hər kv m-ə 24 km hesab olunur. Dəmir yollarının sıxlığına görə Ukrayna Baltik sahili dövlətlərdən sonra ikinci yer tutur. Belarusiyanın da ərazisi dəmir yollarla yaxşı təmin olunmuş, Cənubi Qafqaz, Qazaxıstan və Orta Asiya dövlətlərində dəmir yollar seyrəkdir. Son illərdə dəmir yolların elektrikləşdirilməsi və kompyuterlərlə idarə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrdə dəmir yollarının salınması XIX əsrin ilk illərində başlamış, Çar Rusiyasında ilk dəmir yol xətti 1809-cu ildə Pyotr Frolov tərəfindən Altay ölkəsinin Zmenoqorsk zavodunda 1,8 km məsafəlik ərazidə atların çəkici qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən dəmir yolu olmuşdur.

Dəniz və çay nəqliyyatı (Su nəqliyyatı). Belarusiya, Ermənistan, Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızıstanın dəniz nəqliyyatından payları yoxdur. Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Moldovada çay nəqliyyatı mövcuddur. Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Türkmənistan və Baltik sahili dövlətlərin dəniz nəqliyyatından geniş bir tərzdə istifadə imkanları vardır və istifadə edilir. Su nəqliyyatı ekoloji cəhətdən təmiz və ucuz, lakin sürəti aşağı olan nəqliyyat sahəsidir. Rusiya və Baltik sahili dövlətlərdə su nəqliyyatı XV əsrin ortalarından inkişafa başlamış, I Pyotr tərəfindən, dəniz ticarət əlaqələrinin XVII əsrin axırı, VIII əsrin əvvəllərində Rusiyanın Arxangelsk limanından yeni əsası qoyulan Peterburq limanına köçürməklə gəmiçiliyin inkişafına yeni istiqamət vermişdir. Sank-Peterburq, Kalininqrad, Novorosseysk, Soçi, Murmansk, Arxangels, Vladivostok, Maqadan, Oxotsk, Ust-Kamçatsk, Petropav-

lovsk-Kamçvatsk, Naxodka, Aleksandrovsk və başqa limanlar Rusiyada dəniz nəqliyyatının inkişafına şərait yaradır. Xəzər dənizindəki Rusiyanın Həştərxan, Mahacqala, Qazaxıstanın – Quriyev, Şevçenko, Türkmənistanın Türkmenbaş, Azərbaycanın Bakı, İranın Pəhləvi limanları arasında, Qara və Azov dənizlərindəki Odessa, Yalta, Sevastopol, Batumi, Suxumi, Soçi kimi limanlar, Türkiyənin Ankara limanı vasitəsilə Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan, Azərbaycan və Türkiyə kimi dövlətlər arasında iqtisadi-mədəni əlaqələri yaradır. Hazırda boru-kəmərlər nəqliyyatının inkişafı ilə əlaqədar dəniz nəqliyyatı vasitəsilə neft yüklərinin daşınması azalsa da, yenə bu sahədə dəniz nəqliyyatının rolu hələ böyükdür. Hazırda bir sıra dənizlərdən, xüsusilə Xəzər dənizindən neft-təbii qaz istehsalı sürətlə inkişaf edir. Lakin dəniz nəqliyyatının əsas istiqamətlərində balıqçılıq təsərrüfatı, taxıl və başqa yüklərin daşınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dəniz gəmiçiliyinin ölkə müdafiəsindəki rolu da böyükdür. Qara və Baltik dənizləri limanları vasitəsilə turizmin inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Çay nəqliyyatı əsasən – Volqa, Kama, Neva, Don, Dnepr, Dnestr, Yenisey, Amur, Lena kimi çaylarda mövcud olduğu halda, mövsüm xarakterli çay nəqliyyatı Amu-Dərya, Sır-Dərya, çaylarında və Belarusiyanın çaylarında mövcuddur. Onu da yada salmaq lazımdır ki, keçmişdə Yunanlardan Varyaklara qədər olan su yolu da bu ərazidən keçmişdir. MDB ölkələrinin ərazilərində olan çay nəqliyyatı yollarının ümumi uzunluğu 20 min km-dən çox olub, perspektivli çay yollarının mümkün olan uzunluğu 50 min km-dən çox hesablanmışdır.

Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr

Dövlət əhəmiyyətli iqtisadi əlaqələr çox müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Məlum olduğu kimi hər dövrün öz tələbatına görə iqtisadi əlaqələr formalaşdırılır. Bütün bu məsələlər dövlətin tələbatı və özünün mədəni quruculuq sahədə təsərrüfatın aparıcı sahələr üzrə, ixracat məsələləri və başqa tədbirlər baxımından həyata keçirilir. Müstəqil dövlətlər şəklində formalaşmış MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələr Sovet dövründə ictimai əsaslarla, sosialist sistemi prinsiplərinə müvafiq, bir-birilə iqtisadi-texnoloji əlaqələr saxlayırdı. Sənaye müəssisələri respublikalar arasında ehtisaf paylanmışdı ki, müəyyən bir məhsul istehsalının bir hissəsi bir respublikada, digər hissəsi isə başqa respublikada mövcud idi, onlar bir-birilə xammal mübadiləsi və sənaye məhsul növlərinin istehsalına görə əlaqələrə mənsub idi. Sovet hakimiyyətinin dağılması, keçmiş respublikalarının yeni müstəqil dövlətlər şəklində formalaşması bu iqtisadi əlaqələrin də pozulmasına gətirib çıxarmış, nəticədə müstəqil dövlətlər öz sənaye müəssisələrini əvvəlki kimi formalaşdırılması və iş üsuluna keçirilməsi sahədə böyük çətinliklərlə üzlənməmişdir. Ona görə də sənaye müəssisələrin rejimi pozulmuş, məhsul istehsalı azalmış və ya zavod-fabrika tamamilə dayandırılmış, alıcı bazarı (ixracat bazarı) zəifləmiş, işsizlik yaranmışdır. İndi dövlətlərarası sərhəd xətlərinin qorunması, kömrük nəzarətinin qolyulması, yeni yaranan dövlətlərin arasında gəliş-gedişin çətinləşməsi, ticarətin bir qədər pozulması, ixracatın da azalmasına səbəb olmuşdur. MDB ölkələri içərisində yalnız Rusiya Federasiyası ilə Belarusiya dövləti arasında sərhəd xətləri üzrə kömrük nəzarətinin götürülməsi, bu iki dövlətin siyasi-iqtisadi əlaqələrdə birgə hərəkəti formalaşdırılır. Bu tədbir onların iqtisadi inkişaflarına müsbət təsir göstərmişdir. Bu iki dövlət arasında ittifaq bağlanmış iqtisadi-mədəni əlaqələrdə birgə hərəkəti bərpa olunmuşdur. Bu işə Qazaxıstan və Ukrayna da qoşulmalarına cəhdlər

göstərilir, lakin bu işdə hələlik bir dönüş görünmür. Baltik sahili dövlətlərlə Rusiya Federasiyası arası sərhədlərdə, Cənistanla, Rusiya arasındakı münaqişəsi nəticəsində, Rusiya Federasiyasının Azərbaycan və Gürcüstanla sərhəd xətlərində tez-tez xoşa gəlməz hallar müşahidə olunur. Bəzən ticarət əlaqələrini həyata keçirən yüzlərlə maşınlar kömrük və hərbi nəzarətçiləri tərəfindən günlərlə saxlanılır, hətə Bakı-Rostov dəmir yolu tez-tez bağlanılır. Bu iş xüsusilə Samur çayı üzərindən Dağıstana keçən yolda müşahidə olunur. Bütün bunlara baxmayaraq rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan və Gürcüstan arasında dostluq münasibətləri həmişə saxlanılır.

Rusiya Federasiyasının 60 min kilometrdən çox olan quru və dəniz sərhəd xətlərinin mühafizəsi heç də asan məsələ olmayıb, xüsusilə şərq hissədə, Uzaq Şərq rayonunda Yaponiya, Koreya, Çin və Monqolustan dövlətləri ilə olan sərhəd xətlərində aparılan mühafizə və gömrük nəzarəti işlər daha çətin və mürəkkəddir.

Bütün bunlara baxmayaraq MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələr arasında hazırda da bir sıra mədəni-iqtisadi əlaqələr mövcuddur. Prezidentlər arası danışıqlar nəticəsində bağlanılan müqavilələrə əsasən ixracat-idxalat işləri formalaşdırılmış, mədəni-iqtisadi əlaqələr həyata keçirilir. Hazırda MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələr hər biri müstəqil şəkildə dünyanın əksər ölkələri ilə əlaqələr saxlayırlar. Bu əlaqələri əksər ölkələr dəmir, şose, hava və dəniz yolları ilə idarə edirlər. Dəniz nəqliyyatından ən çox Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Azərbaycan, Gürcüstan kimi dövlətlər, Baltik Sahili ölkələr istifadə edirlər. İdxalat və ixracatda əsas yer əhalinin tələbatı üzrə yüngül yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı məhsullarına verilir. Müxtəlif ağır sənaye məhsulları – neft avadanlığı, müxtəlif növ maşınlar, kimya sənaye məhsullarının ixracı və idxalı məsələlər ön plana aparılır. İndi bütün ölkələr ticarət əlaqələrini genişləndirir və dövlətlərarası münasibətlər getdikcə yaxşılaşır. Rusiya Fe-

derasiyası özünün iqtisadi əlaqələrini MDB dövlətləri, Baltik sahili ölkələr, Avropa, Amerika, Asiya və Afrika dövlətləri; Ukrayna-MDB-yə daxil olan qalan bütün dövlətlərlə, Baltik sahili ölkələrlə, dünyanın bir sıra başqa dövlətləri ilə Belarusiya – MDB-nin qalan dövlətləri, Baltik sahili ölkələrlə; MDB-nin digər dövlətləri isə qonşu dövlətlər və dünyanın bir sıra ölkələri ilə aparır. Moskva, Sankt-Peterburq, Kiyev, Xarkov, Odessa, Donetsk, Nijni-Novqorod, Rostov-Don, Bakı, Tbilisi, Nijni Taqıl və Çelyabinsk kimi şəhərlərdə hazırlanan məhsullar xarici bazarlarda maraqla qarşılır. Ümumiyyətlə müstəqillik illərində MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələrdə istehsal olunan sənaye məhsullarını alıcılar yüksək qiymətləndirirlər.

Dünyanın iri regionları ilə rusiya federasiyasının xarici ticarət əlaqələri

İllər	Regionlar	Avropa	Amerika	Afrika	Cənubi şərqə Asiya	Cənubi qərbi Asiya	Şərqi Mərkəzi və cənubi Asiya, Okeaniya	Başqa ölkələri	MDB dövlətlər
1994	İxracat	34702,0	4137,0	395,8	1005,5	1448,6	8537,6	2775,4	13861,0
	İdxalat	18884,9	2805,5	160,3	298,8	520,5	4171,5	1501,5	10317,0
	Dövriyyə	53586,9	6942,5	556,1	1303,8	1969,1	12709,1	4277,9	24178,0
	Qalıq	15817,1	1331,5	235,5	706,2	928,1	43666	1279,2	3544,0
1996	İxracat	45819,2	8077,5	943,6	1242,1	3657,8	11568,4	16,1	15633,7
	İdxalat	20514,1	4528,8	513,5	486,3	924,5	4371,3	18,2	14039,9
	Dövriyyə	66333,3	12605,7	1457,1	1728,4	4582,3	15939,7	34,3	29673,6
	Qalıq	25305,1	3549,3	430,1	755,8	2733,3	7197,1	-2,1	1593,8
1999	İxracat	39423,7	7705,2	1112,5	879,8	3459,9	8302,9	-	10688,5
	İdxalat	13670,4	4175,8	463,1	298,9	488,5	2666,6	-	8333,2
	Dövriyyə	53094,1	1188,1	1575,6	1178,7	3948,4	10969,5	-	19026,7
	Qalıq	25753,3	3529,4	649,5	580,9	2971,4	5636,3	-	2350,3

Cədvəldən aydın göründüyü kimi Rusiya Federasiyasının MDB və dünyanın başqa ölkələri ilə çox tərəfli əlaqələr mövcud olub, onun ixracatı idxalatdan həmişə üstün olmuşdur. İxracat əlaqələri əsasən Avropa, Asiya və Amerika ölkələri, MDB dövlətləri ilə aparır. Rusiya Federasiyası başqa ölkələrə sənaye malları ilə yanaşı, xammal şəkilində mədən sərvətlərini, meşə materiallarını, kənd

təsərrüfatı xammalarını da ixrac edir. Onu da deməliyə ki, MDB dövlətləri və Baltik sahili ölkələr özləri də başqa dövlətlərdən sənaye kənd təsərrüfat məhsullarını alırlar. Dövlətlərarası əlaqələr yalnız ticarət sahədə olmayıb, həm də bu ölkələr arasında mədəni quruculuq sahədə də aparılır.

Müstəqillik illəri ərzində dövlətlərarası əlaqələrdə əsasən əhali tərəfindən çox işlənən məhsullarla ticarət münasibətləri inkişaf etdirildiyi halda, sənayenin məhsulları, xüsusilə ağır sənaye məhsulları ilə, maşın, dəzgah və başqa avadanlıqlarla aparılan ticarət münasibətləri hələ normal vəziyyətdə deyildir. Buna səbəb, keçmiş Sovet respublikaları, indiki müstəqil dövlətlərdə ağır sənaye müəssisələrinin tələb olunan qaidədə formalaşmamışdır. Onların ərazilərində keçmişdən qalmış zavod və fabrikalardan bir çoxu hazırda tələb olunan qaidədə işləmir, məhz ona görə də işsizlik yaranmış, sənaye müəssisələr bir növ fəaliyyətdən dayanmışdır. Onların bərpası və yeni müəssisələrin tikilməsi tələb olunur ki, bununla da yeni müstəqil dövlətlər öz məhvərini tapsın və dünyanın başqa ölkələri ilə olan əlaqələr tənzimlənmiş olsun. Belə bir vəziyyətə çatması üçün müstəqil milli dövlətlərinin əksərinin imkanları vardır. Onlar yerli xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə öz sənaye istehsalını inkişaf etdirsə, işsizliyi aradan qaldıra və dövlətin qüdrətini yüksəldə bilər, bu sahədə xarici şirkətlərin maliyyə köməyindən istifadə etməklə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkəyə çevrilə bilərlər. Bizim fikrimizcə bu ölkələr ilk növbədə yerli imkanlara, yerli mütəxəssislərə arxalanmalı, vətənin sərvətini çox da dağıtmamalı, ondan sahibkarcasına istifadə etməyi bacarmalı və bir hissəsini də gələcək nəsə saxlaması üçün çalışmalıdırlar.

Ümumi xarakterli terminlər

1. Dövlət və ya ölkə – Müəyyən bir ərazidə yaşayan əhalinin idarə aparatı, idarəetmə sistemi olub, dövlət şəklində formalaşmış bu idarəetmə aparatının, vahid dövlət başçısı – prezident və ya baş nazir, onun idarə aparatı, dövlət sərhədləri, dövlət bayrağı, dövlət gerbi, ordusu, xüsusi pul vahidi, qanunverici dövlət aparatı, ixtisaslaşdırılmış təsərrüfat sistemi və başqa idarə sistemlərinə malik olur. Bir çox hallarda ölkələr də demək olar ki, dövlət mənasında işlənir. Ölkə və dövlət terminləri arasında fərq azdır. Ölkə termini böyük əraziyə malik ərazi bölgülərinə də deyilir.

2. Rayon – Dövlətin tərkibində ayrılmış inzibati bölgü vahidi olub, dövlətin daxilində tələb olunan inzibati məsələlərin, ictimai xarakterli tədbirlərin həlli ilə məşğul olan inzibati bölgü vahididir.

3. İqtisadi rayon – Xalq təsərrüfatı ixtisaslaşdırılmasına görə dəqiq təzahür olunmuş, rayon daxili və rayonlararası texnoloji və iqtisadi əlaqələrə, müstəqil inkişaf üçün tələb olunan təbii sərvətlərə və əmək ehtiyatlarına malik vahid ərazidə kompleks şəkildə yerləşmiş inzibati-iqtisadi rayonlar qrupudur. İqtisadi rayonun formalaşmasında inzibati rayonlar iştirak edir ki, iqtisadi rayonun təşkilində onların sərhədlərini pozmaq yaramaz.

4. Paytaxt – Dövlətin və ya ölkənin dövlət aparatı yerləşən iri şəhərlərə deyilir ki, bu cür mərkəzlərdə dövlət aparatına məxsus olan idarə və müəssisələr də yerləşir. Paytaxt şəhərlər dövlətin qalan əraziləri ilə nəqliyyat əlaqələrinə malik, həm də iri sənaye müəssisələrinədə malik olub, xüsusi mühafizə dəstələri və ordu qərargahı ilə də mühafizə olunur.

5. Mərkəz – Dövlətin daxilindəki xırda bölgülərini idarə edən şəhər və qəsəbələrə deyilir. Belə mərkəzlər sənaye

cəhətdən inkişaf tapmış, formalaşmış və ya kənd təsərrüfatı sahələri, emaledici müəssisələrə də malik ola bilər.

6. Şəhər – Əhalisi 10 mindən artıq olan, keçmiş şəhər tipli yaşayış məntəqələrə şəhər adı verilir. Şəhərlər kənd və qəsəbələrdən fərqli olaraq sənaye və mədəniyyət müəssisələrinə malik olurlar. Burada əhalinin əsas məşğuliyyət sahələri sənaye istehsal sahələri, mədəni-maarif müəssisələri, ticarət və nəqliyyat sahələri sayılır.

7. Kənd yaşayış məntəqələri. Əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı sahələri olan, əhalinin tarixən yaşadığı məntəqələrə kənd deyilir. Kəndlər əhalinin məşğuliyyəti sahələrindən asılı olaraq – maldarlıqla məşğul dağ kəndləri, əkinçilik, meyvəçiliklə məşğul olan, düzən ərazilərdə yerləşən aran kəndləri kimi adlanır.

8. Sənaye mərkəz. Dövlətin ərazisində sənayecə inkişaf etmiş inzibati ərazi bölgü vahidi sənaye mərkəzi kimi adlanır. Sənaye mərkəzlər ətraf şəhərlər və xammal bazaları ilə də bağlı olur.

9. Sənaye rayonu. Ölkə ərazisində təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə ixtisaslaşdırılmış – sənaye və kənd təsərrüfatı rayonları kimi bir-birindən fərqlənən ərazilər mövcud olur. İnzibati və ya iqtisadi xarakterli rayon və i.a. Sənayecə çox inkişaf etmiş və ixrac etdiyi məhsullar əsasən sənayenin məhsuludursa ona sənaye rayonu deyilir.

10. Sənaye qovşağı. İki və üç, daha çox sənayecə inkişaf etməkdə olan və etmiş şəhərlərin, texnoloji əlaqələr əsasında birlik yaratmasına sənaye qovşağı deyilir. Sənaye qovşaqlar başqa şəhər və xammal bazaları ilə bir sıra əlaqələrə mənsubdur.

11. Sərhəd. Sərhədlər müxtəlif olur – dövlət sərhədləri, rayon sərhədləri, kəndarası sərhədlər, torpaq növlərini bir-birindən ayıran sərhədlər və i.a. Ümumiyyətlə sərhəd sözü ayırma mənasında işlənir. Dövlət sərhəddi, dövlətlərin ərazilərini bir-birindən ayırmasında, Rayon sərhəddi iki rayonu bir-birindən ayırmasında və i.a. işlənir.

Təsərrüfat xarakterli terminlər

1. Aqlomerasiya – bu çox mənalı termin olub, kənd təsərrüfatı istehsalında, sənayedə, əhalinin məskunlaşmasında müxtəlif şəkildə işlənir. Sözün ilkin mənası yığma, birləşdirmə ifadəsini verir. Sənayedə bir-birilə bağlı sahələr, kompleks, sənaye kompleksi, kənd təsərrüfatında torpağın meliorativ tədbirlərin birliyi, əhalidə isə şəhər və kəndlərin qruplaşması mənasında işlənir.

2. Antrosit. Parıldayıcı rəngdə olan, sıx quruluşa malik, çox növlü daş kömür, yandırılanda mavi alov verən yanacaq növü olub, Pensilvaniya antrositin tərkibində 85-93 faiz karbon qazı, Uelsin antrosit kömürünün tərkibində 83-96 faiz karbon qazı olur. Bir sıra antrosit kömür növləri tüstüsüz mavi alovla yanır və qoxusu da olmur.

3. Assosiasiya – Sənayedə, ekoloji şəraitlə bağlı məsələlərdə, bitkiçilikdə eyni ekoloji şərait tələb edən bir-birilə uyğunlaşan bitkilərdən təşkil olunan qrupa, bitkilərin assosiasiyası kimi baxılır.

4. Boksit. Tərkibində dəmir məhlulu olan oksidləşmiş alüminium ($Al_2O_3 \cdot H_2O$) özünə bir çox mineral növlərini qəbul etmiş, torpağın alt qatlarından çıxarılan filiz sərvətidir. Əsasən alüminium istehsalının xammalı kimi işlənir. Lakin ondan bir sıra başqa maddələr də alınır.

5. Metallurgiya. Əsasən metal istehsalı ilə məşğul olan sənaye sahəsidir. O iki hissəyə qara və əlvan metallurgiyaya ayrılır. Onun əsas emalı müəssisələri domna və marten sobalarıdır.

6. Polimetal filizləri. Tərkibində bir neçə metal olan filizlərə deyilir. Polimetal filizləri mis-sink-qalay və ya sink-qurğuşun kimi tərkibdə ola bilər. Belə filizlərdən metalları ərimə dərəcələrinə görə ayırırlar.

7. Pirometallurgiya. Metalın yüksək hərarətlə ərimə prosesinə deyilir. Bu hərarət domna sobalarında 1700 dərəcədən çox olur. Metallurgiya çox mürəkkəb prosesidir.

10. Aqlomerat. Topa, yığın, müxtəlif mineral və suxurların yığını, qarışıq, toplaşma, yığışma kimi mənalarda işlənir. Aqlomerat sözü dağ-mədən sənayesi, metallurgiyada işlənir.

11. Veqetasiya dövrü. Bitkilərin becərmə dövrü, toxum yerə səpilməsindən onun yetişib yığılana qədər olan dövrə veqetasiya dövrü deyilir. Bu dövrün müddəti yer şərinin müxtəlif ərazilərində müxtəlif müddətlərdə keçir. Veqetasiya dövrü ekvatorndan şimala və cənuba getdikcə qısaldır. Azərbaycanca veqetasiya dövrü 290 günə kimi davam etdiyi halda, Rusiya Federasiyasının Mərkəz rayonları ərazilərində 150-160 günə kimi azaldır.

12. Aqrokultura. Kənd təsərrüfat bitkiləri, əkinçilik, aqranomiya, aqrotorpaq mənalarında işlənir. Aqrokultura rus sözüdür, Aqro-kənd təsərrüfat, kultura – bitkilər mənasını verir.

13. Allüvial. Gillicə torpaq növü, çayların axını ilə yığılan, çay kənarı torpaqlar, məhsuldar torpaq növüdür.

14. Amin-zemlemer – və ya topoqraf, kənd ərazilərində torpaqların planlaşdırılması, ölçülməsini həyata keçirən mühəndis.

15. Anomaliya. Yunanca düzgün olmayan, dərə-təpə vəziyyətli ərazi bölgüsü, qeyri düzgün vəziyyət.

16. Aspekt. Müxtəlif mənalarda işlənir, baxış mənasında, ilin fəsilərinə baxış, yazlıq, payızlıq, yay fəsilərinə münasibət mənasında işlənir.

17. Kadastr. Bu çox mənalı termindir. Siyahıyaalma, rəqəm məlumatlarının toplanması; ümumi məlumat əldə olunması mənasında işlənir. Torpaq kadastrı çox geniş yayılmış termin olub, torpağın ölçülməsi, yer quruluşu məsələləri ilə bağlıdır. Kadastr üzrə torpaq xəritələri 1:2500 və ya 25344 düyümlü (bir mildə) kadastr xəritələr plan və başqa xəritələr tərtib olunur. Sənayedə də hesablamalar toplusu və başqa mənalarda işlənir.

RUSIYA FEDERASIYASININ REGIONLARI

Şimali iqtisadi rayonu

1. Murmansk vilayəti – Murmansk.
2. Korelya respublikası – Petrızavodsk.
3. Arxangelsk respublikası – Arxangelsk.
4. Nen milli mahalı – Naryanmar.
5. Komi respublikası – Sıktıvkar.
6. Voloqda vilayəti – Voloqda.

Şimal-Qərb iqtisadi rayonu

1. Leninqrad vilayəti – Sankt-Peterburq
1. Novqorod vilayəti – Novqorod
3. Pskov vilayəti – Pskov.
4. Sankt-Peterburq şəhəri.

Mərkəzi iqtisadi rayonu

1. Tver vilayəti – tver.
2. Yaroslov vilayəti – Yaroslavl.
3. Kostroma vilayəti – Kostroma.
4. İvanovo vilayti – İvanovo.
5. Vladimir vilayəti – Vladimir
6. Ryazan vilayəti – Ryazan.
7. Tula vilayəti – Tula.
8. Oryol vilayəti – Oryol.
9. Bryansk vilayəti – Bryansk.
10. Kaluqa vilayəti – Kaluqa.
11. Smolensk vilayəti – Smolensk.
12. Moskva vilayəti – Moskva.
13. Moskva şəhəri.

Volqa-Vyatka iqtisadi rayonu

1. Nijninovqorod vilayəti – Nijni Novqorod
2. Kirov vilayəti – Kirov.
3. Mari Respubliası – Yoşkar-Ola.

4. Çuvaş respublikası – Çeboksari.
5. Mordva Respublikası – Saransk.

Mərkəzi-qaratorpaq iqtisadi rayonu

1. Kursk vilayəti – Kursk.
2. Lipetsk vilayəti – Lipetsk.
3. Tambov vilayəti – Tambov
4. Voronej vilayəti – Voronej
5. Belqorod vilayəti – Belqorod

Volqaboyu iqtisadi rayonu

1. Penza vilayəti – Penza.
2. Ulyanovsk vilayəti – Ulyanovsk
3. Tatarıstan respublikası – Qazan
4. Saratov vilayəti – Saratov
5. Samara vilayəti – Samara
6. Volqoqrad vilayəti – Volqoqrad
7. Kalmıkiya respublikası – Elista.
8. Həştərxan vilayəti – Həştərxan

Şimali Qafqaz iqtisadi rayonu

1. Rostov vilayəti – Rostov-Don
2. Krasnodar diyarı – Krasnodar
3. Adıqey respublikası – Maykop
4. Karaçayev Çerkask respublikası – Çerkəsk
5. Kabardino-Balkar respublikası – Nalçik
6. Stavropol diyarı – Stavropol
7. Şimali Osetiya respublikası – Vladikafqaz
8. İnquşetiya respublikası – Maras.
9. Çeçenistan respublikası – Qroznı
10. Dağıstan respublikası – Mahacqala

Ural iqtisadi rayonu

1. Komi-permiyak müxtar mahalı – Kudımkar
2. Udmurt respublikası – İjevsk

3. Perm vilayəti – Perm.
4. Sverdlovsk vilayəti – Yekaterinburq
5. Başqırdıstan respublikası – Ufa
6. Orenburq vilayəti – Orenburq
7. Çelyabinsk vilayəti – Çelyabinsk
8. Kurqan vilayəti – Kurqan

Qərbi Sibir iqtisadi rayonu

1. Yamalo-Nen milli mahalı – Salixard
2. Xanti-Mansi milli mahalı – Xanti-Mansi.
3. Tümen vilayəti – Tümen.
4. Omsk vilayəti – Omsk
5. Tomsk vilayəti – Tomsk
6. Novosibirsk vilayəti – Novosibirsk
7. Kemerovo vilayəti – Kemerovo
8. Altay diyarı – Barnaul
9. Altay respublikası – Qornı Altaysk

Şərqi Sibir iqtisadi rayonu

1. Taymır (Dolqano-Nen) milli mahal – Dudinka
2. Evenk milli mahalı – Tura
3. Krasnoyarsk diyarı – Krasnoyarsk
4. Xakasiya respublikası – Abakan.
5. Tuva respublikası – Kızıl.
6. İrkutsk vilayəti – İrkutsk
7. Ust-Urdinsk Buryat muxtar mahalı – Ust-Ordinsk
8. Buryat respublikası – Ulan-Ude.
9. Çita vilayəti – Çita.
10. Aqinsk – Buryat milli mahalı. – Aqinsk

Uzaq Şərq iqtisadi rayonu

1. Çukot milli mahalı – Anadır
2. Koryak milli mahalı – Palana
3. Maqadan vilayəti – Maqadan
4. Kamçatka vilayəti – Petropavlovsk-Kamçatsk

5. Saxa respublikası (Yakutiya) – Yakutsk
6. Xabarovsk diyarı – Xabarovsk
7. Saxalin vilayəti – Yujni Saxalinsk
8. Amur vilayəti – Blaqoveşensk
9. Yəhudi muxtar vilayəti – Birobidcan
10. Primorye diyarı – Vladivostok

1. Kalininqrad vilayəti – Kalininqrad

RUSİYA FEDERASIYASI

Sahəsi – 17.075.4 mln.kvm.

Əhalisi – 147 mln. nəfər

Paytaxtı – Moskva şəhəri.

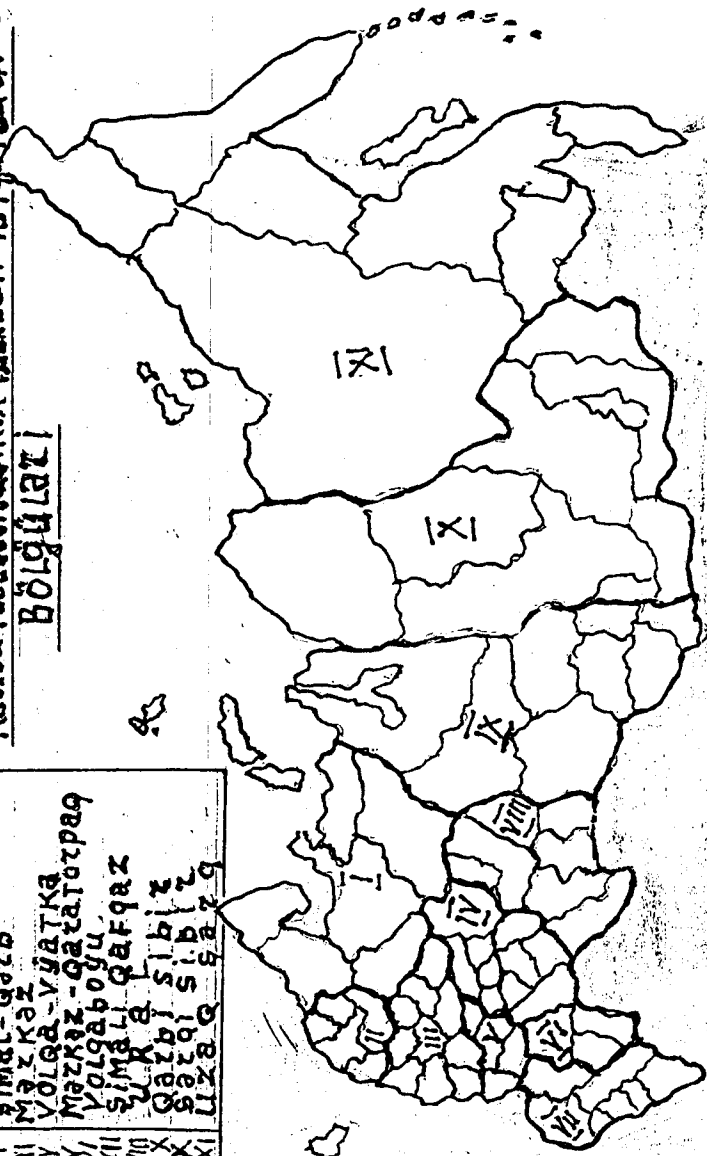
Ərazicə dünyanın ən iri dövləti olan Rusiya Federasiyası, Avropa və Asiya qitələrinin üzərində, Avropanın şərqində və Asiyanın isə şimalında geniş ərazidə yerləşir. Rusiya həm də çox millətli dövlət olub, Federal quruluşa malikdir. Onun tərkibinə 89 subyekt, 21 respublika, 6 diyar və 49 vilayət kimi inzibati bölgülər, 1 muxtar vilayət və 10 milli mahal kimi milli bölgülər və 2 federal əhəmiyyətli şəhər daxildir. Bu çox böyük ərazi coğrafi mühit şəraitinin rəngarəngliyi, təsərrüfatın çox sahəli formalaşması, əhalinin adət-ənənələri, məişət şəraitinin xarakter xüsusiyyətlərinə görə bir-bitrindən fərqlənən 11 iri iqtisadi rayon – regiona ayrılır.

Sovet dövləti dağıldıqdan sonra federal quruluşlu milli dövlət kimi formalaşdıqdan sonra dünya dövlətləri tərkibində Prezident aparatı ilə idarə olunan, sənayecə inkişaf etmiş güclü dövlətdir. Onun qanunverici iki palatalı milli məclisi – Duma dövləti idarə edən nazirlər kabineti, nazirliklər, ayrı-ayrı əyalətlərin idarə forması kimi qubernatorlar fəaliyyət göstərir. Bir dövlət kimi dövlət bayrağı, dövlət himni, milli

İQTİSADI RAYONLAR

I	ŞİMAL
II	ŞİMAL-QƏRB
III	MƏZKƏR
IV	VOLGA-VYATKA
V	MƏZKƏR-QAZAN
VII	VOLGABOYU
VIII	ŞİMALI QAFQAZ
IX	QAZAN SİBİRİ
XI	QAZAN SİBİRİ

Rusiya Federasiyasının inzibati Və iqtisadi Bölgüləri

pul vahidi – rubl, qanun əsası – konstitusiyası, konstitusiya məhkəməsi və güclü ordusu vardır.

Rusiya Federasiyasının sərhəd xətlərinin uzunluğu 58,7 min kilometr sərhədləri təşkil edir. Şimaldan cənuba 4,5 min kilometr, qərbdən şərqə Kuril adalarına qədər uzanan ərazisi 11 saat qurşağında yerləşir. Murmansk və Taymir yarım adalarından cənuba dövlət sərhəddinə qədər yüksələn, həm də şərqə getdikcə yüksək dağlarla əhatə olunan ərazisi şimaldan-tundradan başlayaraq cənuba bir-birini əvəz edən tayqa, çöl və yarım səhralara ayrılır. Rusiya Federasiyası ərazisinin təbii sərvətlərlə zənginliyi sənaye istehsalının inkişafı üçün möhkəm bünövrə yaratmışdır. Müstəqil dövlət kimi formalaşaraq iqtisadiyyatının yenidən qurulması, xüsusi mülkiyyətə istinadən yaranan şirkətlər, fermer təsərrüfatları, tək kəndli təsərrüfatları, sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, maddi maraq prinsipi əsasında yaranan yeni qurumlar dövlətin inkişafını yeni istiqamətə çevirmişdir.

Rusiya Federasiyası dünya dövlətləri içərisində çox sahəli təsərrüfat ölkəsi kimi tanınmış, burada təsərrüfatın aparıcı sahəsi sənaye istehsalı olub, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat sahələrinə görə də inkişaf tapmışdır. Sənayedə mədən sənayesi, metallurgiya, energetika, kimya kənd təsərrüfatı istehsalında isə taxılçılıq, kartof əkinləri, heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, balıqçılıq təşkil edir. Dövlətin ərazisi üç tərəfdən dənizlərlə əhatə olunması, burada balıqçılıq təsərrüfatının inkişafına səbəb olmuşdur. Bu sahədə Uzaq Şərq dənizləri, xəzər dənizi sahili, Baltik dənizi, Ağ dəniz, Murmansk, Arxangels ətrafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Rusiya Federasiyasının geniş ərazisi yeraltı və yerüstü sərvətlərlə çox zəngindir. Yerüstü sərvətlərdən çox növlü torpaq sahəsi, su mənbələri, meşə sərvəti, çox müxtəlif təbii şəraitə malik regionlar qiymətli şirin sü mənbələri göllər (dünyanın şirin su ehtiyatlarının 20 faizini təşkil edən Baykal gölü) və başqalarını göstəmək olar. Rusiyanın xüsusilə

Asiya regionu çox zəngin yeraltı sərvətlərə malikdir. Burada xəzinələr sərvəti olan Ural, neft, təbii qaz, kömür ehtiyatları ilə zəngin Qərbi Sibir, ölkədə olan kömürün yarısı, qiymətli və az tapılan metallar, dəmir filizi ehtiyatları, zəngin hidroenerji ehtiyatlarına malik Şərqi Sibir, qızıl, almas, polimetall filizləri və başqa qiymətli sərvətlərinə malik Uzaq Şərqi göstərmək olar. Sovet dövründə indi müstəqil dövlət kimi formalaşmaqda olan Rusiya Federasiyasının ərazisində apardığı axtarış işləri nəticəsində bir sıra təbii sərvətlər istifadəyə verilmiş və onun şərq rayonlarında təsərrüfatın inkişafı yenidən qurulmuşdur. Dağ mədən sənayesinin inkişafı ilə bağlı olaraq, Uralda-İvdel, Serov, Krasnoşersk, İjevsk, İşimbay, Miass, Satko, Ust-Katav, Qərbi Sibirdə – Tümen, Surqut, Şaim, Beryozovo, Nijni Vartovsk, İşim, Biysk, Aleysk, Samotlor, Aleksandrovskeye, Şərqi Sibirdə – Dudinka, Norilsk, İqarka, Bratsk, Tayşet, Çernaqorsk, Nazarovo, Minusinsk, Anqarsk, Kızıl, Jeleznoqorsk-İlimskiy, Nercinsk, Uzaq Şərqdə – Vilyuysk, Mirni, Tında, Blaqovşensk, Amur, Oxa, Aleksandrovsq-Saxalinsk və başqalarını göstərmək olar. Bütün bu mərkəzlər dağ mədən sərvətlərinin istifadəyə verilməsi ilə yaranmışdır.

Rusiya Federasiyasının Asiya regionu Avropa regionuna nisbətən təbii zənginliklərlə daha yaxşı təchiz olunmuşdur. Lakin sənaye istehsalının inkişafı, yeraltı sərvətlərinin emalı proseslərinin inkişafı və formalaşmasına görə Avropa hissəsi daha çox inkişaf tapmışdır.

Rusiya Federasiyası müstəqillik illəri ərzində vaxtilə qazanılmış nailiyyətlərin artırılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başlamış, yeni şirkətlərin yaranması, xarici şirkətlərin köməkliyi, sənaye müəssisələrin özəlləşdirilməsi, xüsusi mülkiyyətə çevrilməsi, maddi maraq prinsipinin yaranması sənayedə istehsalın keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi, istehsal edilən sənaye məhsullarının dünya standartlarına uyğunlaşdırılması kimi tədbirlər həyata keçirilir. Lakin müstəqilliyə keçid şə-

raitində sənaye istehsalı bir qədər ləng inkişaf edir, hətta bir sıra müəssisələrdə durğunluq baş vermişdir. Milli gəlirin miqdarı sənaye istehsalında faizlə götürüldükdə RF-da 1985-ci ildə 48,6 faiz, 1990-cı ildə 42,2 faiz idisə, müstəqillik illərində 1993-cü ildə 43,2 faiz, 1994-cü ildə 36,7 faizə enmişdir. Hazırda müstəqilliyi yenidən əldə etmiş ölkələr, o cümlədən Rusiya Federasiyası ölkədə iqtisadiyyatı yüksəltməsi üçün xarici kreditə möhtac qalır. Əlbəttə bu çətinliyi daxili imkanlar hesabına aradan qaldırmaq da mümkündür, lakin buna uzun vaxt tələb olunur. bu işi qaidəyə salınması üçün müstəqilliyi yenidən əldə etmiş ölkələrin bəziləri öz daxili resurslarını başqa ölkələrə ixrac etməklə özünün iqtisadi inkişafını normaya salmağa çalışır. Hazırda Rusiya Federasiyası da özünü dünya bazarında tanıtməsi üçün hər cür imkanlardan istifadə edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə də Sovet dövründə bir sıra nailiyyətlər əldə olunmuş, müstəqillik illəri ərzində kənd təsərrüfatı istehsalında əldə olunan nailiyyətlər, ictimai mülkiyyətdən xüsusi mülkiyyətə keçid, yeni təsərrüfat qurumlarının yaranması, rəqabət sisteminə müvafiq formada inkişaf tapmaqdadır. Rusiya Federasiyasının bütün ərazisi üzrə istər əkinçilik və istərsə də heyvandarlıq sahəsində əldə olunan nailiyyətlər onun iqtisadiyyatının daha da təkmilləşdirilməsinə imkan yaratmışdır.

Rusiya Federasiyasının ərazisi nəqliyyat əlaqələrinə görə də inkişaf tapmış, yeni yollar salınmış, nəqliyyatın yeni növləri inkişaf etdirilmiş, dünyanın ayrı-ayrı ölkələri ilə əlaqələr sistemi təkmilləşdirilmişdir.

Rusiya Federasiyasının təbii şəraiti və təbii sərvətləri. Rusiya Federasiyasının səth quruluşu çox mürəkkəbdir. Onun qərb hissəsi düzən, şərq hissəsi isə dağlıq sahələrdən ibarətdir. Ərazinin 70 faizi düzənlik sahələr təşkil edir. Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsinin şimalında Xibin dağlıq sahə və cənubunda isə Baş Qafqaz dağlıq ərazinin

yerləşməsi, şimaldan Uralın Varkuta yüksəklikləri, şərqdən Ural dağları, orta hissədə Volqaboyu yüksəkliklərin yerləşməsi, Avropa regionunun əksər hissəsinin düzən xarakteri, Uraldan Şərqdə yerləşən Asiya regionunun əsasən dağlıq xarakteri, Sibirin orta zolağının düzən – ovalıq xarakteri, cənubundakı Altay, Sayan, Sixot-Alin və şərqindəki Çukot, Kamçatka və Maqadan kimi dağlıq sahələr təsərrüfat inkişafında öz təsirini göstərməkdədir. Belə ki, ərazinin şimalında havalar şiddətli soyuq keçən ərazilərdə əkinçiliyin inkişafı və əhalinin məskunlaşması üçün şərait olmadığı halda, cənuba getdikcə təsərrüfatın canlanması və əhalinin yaşayış məntəqələrin çoxalması aydın təzahür olunur. Əlbəttə dağlıq sahələrlə düzən ərazilərin arasında da bir sıra fərqlər mövcuddur. Rusiya Federasiyasının Asiya hissəsində Sibir magistral dəmir yolu ətrafında iri şəhərlər yaranmış və yaranmaqdadır. Deməli relyef quruluşu və nəqliyyatın təsərrüfat inkişafındakı rolu olduqca böyükdür.

Rusiya Federasiyasının geniş ərazisində Mendeleyev cədvəlindəki bütün elementlər mövcud olub, Ural, Altay, KMA, Şimali Qafqaz, Qərbi Sibir, Şərqi Sibir və Uzaq Şərq bir sıra rayonları yanacaq-energetik sərvətlər, filizli sərvətlər, kimyəvi xammal ehtiyatları, az tapılan metallar, qiymətli metal filizləri ilə zəngindir. Rusiya Federasiyasının ərazisində – neft və təbii qaz Şimali Qafqaz, Volqaboyu, Uxta-Peçora, Ural, Qərbi Sibir və Uzaq Şərq rayonunda, daş kömür – Şimali Qafqaz, Şimal, Qərbi Sibir, Şərqi Sibir və Uzaq Şərq rayonunda, dəmir filizləri, Mərkəzi Qaratorpaq, Şimal, Ural, Qərbi və Şərqi Sibir, Uzaq Şərq rayonlarında, Əlvan və polimetal filizləri, az tapılan, qiymətli-nadir metal filizləri, inşaat materialları və kimyəvi xammal ehtiyatları, mineral sular mövcuddur. MDB dövlətləri ərazilərində mövcud hidroenerji ehtiyatlarının 75 faizi və meşə ehtiyatlarının 65 faizi Rusiya Federasiyasının payına düşür.

Rusiya Federasiyası ərazisinin iqlim şəraiti olduqca mürəkkəbdir. Qara dəniz sahili rütubətli subtropik iqlimin-

dən tutmuş. Verxoyan dağlıq sahəsinin (Oymakan dərəsi mənfi 71 dərəcə) kəskin şaxtalı iqlim şəraitinə qədər fərqlənir. Rusiya Federasiyasının şimalında daimi donuşluq, qar və buzlaqlarla örtülü tundra, kontinental iqlimli orta tayqa, cənubda Xəzərsahili yarımsəhralar, tayqa ilə yarımsəhralar arasındakı münbit torpaqlı çöl zonası, daha cənub və şərqə getdikcə yüksək dağlıq iqlim tipləri xarakterizə olunur. Rusiyanın mühüm bir hissəsi mülayim iqlim qurşağında yerləşir. Ərazidə yağıntılar qeyri-bərabər paylanmışdır. Şimali Qafqaz rayonunun Qara dəniz sahillərində yağıntının miqdarı 1500-2000 mm olduğu halda, Xəzər dəniz sahilində 150-250 mm, Avropa hissəsinin əksər rayonlarında 600-700 mm, Uzaq Şərqin Primorye hissəsində 1000 mm qədər olur.

Rusiya Federasiyasının ərazisi zəngin hidroqrafik şəraitə malikdir. Burada uzunluğu 10 km-dən çox olan çayların miqdarı 120 minə qədərdir. Həmin çayların ümumi uzunluğu 2,3 milyon km-dir ki, onun da 400 min km-si gəmiçilik üçün yararlıdır. Rusiya Federasiyasının cənub hissədəki çaylardan süni suvarmada istifadə olunur. Rusiya Federasiyası ərazisində suyu şirin və qismən duzlu 2 milyona kimi göl də vardır. Onlardan ən böyükləri Baykal, Oneqa, Ladoqa və başqalarını göstərmək olar. Rusiya Federasiyasının ərazisindən axan çaylar və orada mövcud göllərin bəzilərinin gəmiçilik, balıqçılıq, taxta şalbanın axzıdılması, suvarmada və şirin su mənbələri kimi istifadə olunmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Bu su mənbələrindən kənd təsərrüfatı işləri və məişətdə geniş istifadə olunur. şirin sudan metallurgiya və kimya sənayesinin bir sıra sahələrindən də istifadə olunur.

Rusiya Federasiyasının ərazisi şimaldan cənuba doğru tundra, meşə-tundra, meşə, çöl, yarımsəhra, subtropik və yüksək dağlıq zonalara ayrılır. Bunların içərisində meşə zonası daha geniş ərazini (43 faizi) tutur.

Respublikanın torpaq və bitki örtüyü də çox müxtəlifdir. Şimalında tundra, tayqa zonalarında küllü və bataqlıq

torpaqlar, çöl zonasında qara və qonur torpaqlar, dağlıq və dağətəyi sahələrdə şabalıdı torpaqlar və şaquli zonallıq qanuna uyğun olaraq bir sıra başqa torpaq növləri yayılmışdır. Aşağı Don, Volqaboyunun cənubu və Zabaykalye üçün şabalıdı və qonur torpaqlara malik quru çöllər səciyyəvidir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları. Rusiya Federasiyasının ərazisində əhalinin məskunlaşması və təbii artımının bir sıra fərqləri mövcuddur. 1979-cu il siyahıyaalma məlumatlarına görə RSFSR-də 137,6 milyon nəfər, 1990-cı ildə 148,2 milyon nəfər və nəhayət 1999-cu ildə 147 milyon nəfər göstərilir ki, onun da 107 milyonu şəhər əhalisi, 40 milyonu isə kənd əhalisi təşkil edir. Rusiya Federasiyasında əhalinin təbii artımı təxminən bir faiz hesabı ilə gedir. Ətraf dövlətlərdən buraya gələnlər və buradan köçüb gedənlərin hesabına respublikada əhalinin ümumi sayı bir qədər stabil şəkildə qalır. Əhalinin orta sıxlığı 8,6 nəfər olub, respublikanın Avropa hissəsində hər kv km-ə orta sıxlıq 27 nəfər olduğu halda, Asiya regionunda orta sıxlıq 2 nəfər hesab olunur.

Rusiya Federasiyasında əhalinin milli tərkibi çox müxtəlifdir. Burada rus xalqının və başqa azlıq təşkil edən xalqların məskunlaşmasında bir sıra tarixi mərhələlər mövcuddur. Hazırda respublikada yaşayan əhalinin 83 faizindən çoxu ruslar təşkil edir. Ruslardan başqa burada 100-ə qədər müxtəlif xalq və millət yaşayır ki, onların bir çoxu muxtariyyət hüququnu qazanmış, respublika, muxtar respublika, milli mahal kimi təşkil olunaraq, federal hökumətin tərkibinə daxilirlər. Rusiyanın ayrı-ayrı ərazilərində mövcud qeyri-bərabər iqtisadi inkişaf və müxtəlif təbii şərait xüsusiyyətləri burada əhalinin məskunlaşmasına öz təsirini göstərmişdir.

Sovet dövləti ərzində Rusiyada sənayenin inkişafı ilə əlaqədar başlamış şəhər quruculuq işləri milli dövlət kimi formalaşma illərində də davam etməkdədir. Burada köhnə şəhərlər yenidən qurulur, inkişaf edir, yeni şəhərlər yaranır.

Bütün bu proses nəticəsində şəhər əhalisinin miqdarı da getdikcə artır. Moskva, Sank-Peterburq, Nijnovqorod, Samara, Yekaterinburq, Perm, Novosibirsk, Çelyabinsk, Omsk, Kazan, Volqoqrad, Rostov-Don və Ufa kimi şəhərlərin əhalisi milyondan çoxdur.

Rusiya Federasiyasının tərkibinə 89 subyekt daxildir ki, onun da 21 respublika, 6 diyar, 10 milli mahal, bir muxtar vilayət, 49 vilayət və Moskva, Sankt-Peterburq kimi iki federal əhəmiyyətli şəhər daxildir.

Əmək ehtiyatları ilə təmin olunması dərəcəsinə görə Rusiya Federasiyasının iqtisadi rayonları arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Ümumiyyətlə, Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsi, Asiya hissəsi regionuna nisbətən yaxşı təmin olunmuşdur. Məhz ona görə də Asiya hissəsi regionunda işçi qüvvəsinə az tələbatı olan sənaye müəssisələr tikilməsi ilə yanaşı, həm də burada avtomatlaşdırma və robotlaşdırma işlərinə də xüsusi diqqət yetirilir.

Rusiya Federasiyasında əmək ehtiyatlarının miqdarı, ümumi əhalinin 60 faizi qədər təşkil etdiyi halda, hazırda təsərrüfat istehsalı ilə aktiv şəkildə məşğul olan əhalinin miqdarı çox azdır. Dövlətin ərazisində fəhlə və qulluqçuların miqdarı 65 milyon nəfərə qədərdir, onun da 55 faizi qadınlar təşkil edir. Dövlət sektorunda məşğul olan əhali 1990-cı ildə 63747 min nəfər idisə, 1994-cü ildə 30470 min nəfərə qədər azalmış, icarədar müəssisələrdə işləyənlərin sayı isə 2.764 mindən 15.127 minə qədər artmış, fermer təsərrüfatlarında işləyənlər 7 mindən 950 minə kimi artmış, maddi nemətlər istehsalı, sənaye istehsalında işləyənlərin sayı xeyli azalmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, ictimai mülkiyyət sistemindən xüsusi mülkiyyət sisteminə keçid vəziyyətində əhalinin məşğuliyyəti formaları dəyişildiyi kimi, onun məzmunu da xeyli şəkildə dəyişilmişdir. Sənaye istehsal müəssisələrinin bir qədər azalması, özəlləşdirilməsi, müstəqil formada yenidən qurulması işçi qüvvəsinin də azalması ilə nəticələnmişdir.

Çox millətli Rusiya Federasiyası, həm də əhalinin məişət şəraiti və adət-ənənələrinə görə də çox fərqlənirlər. Burada çox müxtəlif dini xüsusiyyətlərə malik — xristianlar, müsəlmanlar, bəndəpərəstlər və başqalarının olması, onun bir-birindən öz adət-ənənələrinə görə də fərqləndirirlər. Bu fərqlər mətbəxlərdə bişirilən xörəklərdən başlamış, toy-bayramların keçirilməsi adət-ənənələrində də özünü göstərir. Hər bir xalqın öz adəti və öz dolanış qaidələri mövcuddur. Lakin uzun tarixi dövründə bir ərazidə yaşayan xalqlar arasında bir-birilə, bir sıra ünsiyyət xüsusiyyətlər də yaranır.

• Təsərrüfatın coğrafiyası. Rusiya Federasiyasının hazırkı ərazisində hələ qədimdən quldarlıq cəmiyyətindən tutmuş feodalizm, kapitalizm, sosializm və yenidən kapitalizm sistemləri üzrə müxtəlif tarixi inkişaf mərhələləri keçirməklə, burada təsərrüfatın formalaşması və dünya dövlətləri sırasında güclü dövlət kimi təşəkkül tapmasına şərait yaratmışdır. Onun çox geniş ərazisinin ayrı-ayrı hissələrində təsərrüfatın inkişafı üzrə bir sıra keçid mərhələlər baş vermişdir. Rusiya Federasiyası təbii şəraitinin müxtəlifliyi, təsərrüfatın xarakter xüsusiyyətləri, çox sahəli ixtisaslaşdırma, əmək bölgüsünə görə bir-birilə əlaqələndirilmiş iri iqtisadi rayonların (regionların) yaranmasına şərait yaratmışdır. Rusiya Federasiyasında mədən sərvətləri və emalədici sənaye istehsalı çox sahəli olduğu kimi kənd təsərrüfatı istehsalı və nəqliyyatın inkişafı da çox sahəlidir.

Sovet dövrünə qədər Rusiya Federasiyasının indiki ərazisində Ural, Mərkəz və Peterburq kimi sənaye rayonlarının olmasına baxmayaraq, o sənayecə inkişaf etmiş bir sıra başqa ölkələrdən xeyli geridə qalırdı. Bu ərazidə məhsuldar qüvvələr qeyri-bərabər yerləşdirilmişdi. Mövcud sənaye sahələri içərisində istehlakı malları istehsal edən sahələr üstünlük təşkil edirdi. Metal emalı və maşınqayırma kimi ağır sənaye sahələri ümumi məhsulun yalnız 11 faizini verir-

di. Kənd təsərrüfatı istehsalının texniki səviyyəsi və məhsuldarlığı çox aşağı idi.

•Sovet hakimiyyətinin 74 ili ərzində Rusiya Federasiyasının indiki ərazisində sənaye istehsalı, xüsusilə ağır sənaye sahələri hesabına inkişaf etdirilmiş, kənd təsərrüfatı yenidən qurulmuş, onun ayrı-ayrı sahələri yeni rayonlara doğru yeridilmişdir. Kənd təsərrüfatı istehsalı elektriklişdirilmiş, kimyalaşdırılmış və texniki cəhətdən yenidən qurulmuş, inkişaf etdirilmişdir. Kənd təsərrüfat istehsalı kollektiv mülkiyyət əsasında formalaşdırılmış maddi maraq prinsipi nəzərə alınmamışdı. Hazırda müstəqil dövlət kimi yenidən qurulması, torpaq sahələrinin kəndlilərə paylanması, torpaq islahatlarının keçirilməsi, mal-qaranın özəlləşdirilməsi nəticəsində yeni yaranan təsərrüfat qurumları maddi maraq prinsipi əsasında onu daha da inkişaf etdirməklə yanaşı, yeni sahələrin formalaşmasında şərait yaratmışdır.

Sənayenin coğrafiyası. Rusiya Federasiyası dünyanın sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərdən sayılır. Ölkədə sənaye məhsullarının istehsalında metal emalı və maşınqayırma birinci (24 faizə qədər), elektroenergetika ikinci (17 faizə qədər), yanacaq-energetika üçüncü (12 faizə qədər) kimya sənayesi dördüncü (7,5 faizə qədər) və qara-əlvən metallurgiya sənayesi isə beşinci (9 faizə yaxın) yer tutur. Neft-kimya, meşə sənayesi, meşə-kimya, inşaat, yüngül və yeyinti sənaye sahələri də ölkənin iqtisadiyyatında əsaslı şəkildə inkişaf etməkdədir.

Rusiya Federasiyası neft və təbii qazın çıxarılması və emalı proseslərinə görə dünyanın güclü dövlətlərdən biridir. Neft və qazın çıxarılmasına görə Şimali Qafqaz qismən qədim rayon olub, sonralar Sovet dövründə Volqaboyu, Ural, Peçora çayının ətrafı, Qərbi Sibir və Uzaq Şərq kimi rayonlarının ərazilərindən də neftin-qazın çıxarılmasına başlanmışdır. Rusiya Federasiyasında neftin hasilatı 1970-ci ildə 284,6 mln ton, 1975-ci ildə 411 mln ton, 1982-ci ildə 500

mln ton, 1995-ci ildə 307 mln ton və nəhayət 2000-ci ildə 305 mln ton olmuşdur. Hazırda neftin çıxarılmasına görə Rusiya Federasiyası MDB dövlətləri içərisində birinci yer tutur. Vaxtilə Rusiya nefti başqa dövlətlərdən, xüsusilə Azərbaycandan alırdı. İndi Rusiya Federasiyası özü başqa dövlətlərə neft ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir.

Böyük Vətən müharibəsindən sonra Rusiyanın hazırkı ərazinin bir sıra rayonlarından təbii qazın da çıxarılmasına başlanmışdır. Təbii qazı Şimali Qafqaz, Volqaboyu, Şimal, Ural və Qərbi Sibir rayonlarının ərazilərindən çıxarılır. Müstəqillik illərində Rusiya Federasiyası ərazisindən çıxarılan təbii qazdan sənaye istehsalının müxtəlif sahələrində və məişətdə geniş istifadə olunur. Son illərdə Qərbi və Şərqi Sibir rayonları ərazilərindən bir sıra yeni təbii qaz yataqları tapılıb istifadəyə verilmişdir. Təbii qaza olan tələbini ödəmək məqsədi ilə Rusiya Federasiyasının bir sıra rayonlarına Ukrayna və Orta Asiya dövlətlərindən də qaz kəmərləri çəklmişdir. Qərbi Sibirin Urenqoy və başqa təbii qaz yataqlarından Qərbi Avropa ölkələrinə doğru qaz kəmərləri çəklmişdir. Belə kəmərləri Almaniyaya, Fransaya, İtaliyaya, Slovakiyaya, Polşaya, Avstriyaya və başqalarına doğru çəkilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Rusiya Federasiyasının bir sıra rayonları təbii qazla təmin olunmamışdır. Təbii qaz çox qiymətli sərvət olub, ondan bir çox sənaye məhsullarının da istehsalında istifadə olunur.

Rusiya Federasiyasının ərazisində istifadə də olan yanacaq-energetik sərvətləri içərisində daş kömür və qonur kömürün də əhəmiyyəti böyükdür. MDB dövlətlərində olan kömür ehtiyatlarının 80 faizi daş kömür, boz kömür, antrasit kömürü və bir sıra başqa növləri mövcuddur. Əsas kömür yataqları Asiya regionunda olduğu halda, kömürə tələbat Avropa rayonlarında daha çoxdur. Baykal-Amur magistral dəmir yolu çəkildikdən sonra bu ərazidə bir sıra yeni kömür yataqları müəyyən edilmişdir. rusiya Federasiyasında kömür çıxarmanın potensialı getdikcə artır. Rusiya

Federasiyasının ərazisində 1998-ci ildə 350 mln ton kömür çıxarılmışdır. Buradan kömürün bir hissəsi ixrac olunur. Kömürdən sənaye istehsalının bir sıra sahələrində geniş şəkildə istifadə edildiyi, xüsusi ilə metallurgiyada onun əhəmiyyəti böyük olduğu halda, elektrik stansiyalarda yanacaq və başqa kimyəvi xammal kimi də istifadə olunur. hazırda müstəqil dövlətlər birliyində çıxarılan kömürün təxminən 65 faizi Rusiya Federasiyasının payına düşür.

Rusiya Federasiyasının tərkibində elektroenergetikanın inkişafında kömürün rolu böyük olub, kömürdən istifadə etməklə bir sıra nəhəng istilik elektrik stansiyaları tikilmiş istifadəyə verilmişdir. Kömür, torf, yanar şistlər, təbii qaz, atom enerjisindən istifadə etməklə iri istilik elektrik stansiyalar (İES, DRES, İEM) və su enerjisindən istifadə etməklə hidroelektrik stansiyalar (SES-lər) tikilib istifadəyə verilmişdir. Dünyanın bir sıra iri elektrik stansiyaları burada olduğu halda elektrikə olan tələbat hələ təmin olunmamış, tələbat ildən-ilə artır. Burada 1985-ci ildə 962 mlrd. kv. s., 1995-ci ildə 860 mlrd. kv.s. və nəhayət 2000-ci ildə 845 mlrd. kv.s. elektrik enerjisi istehsal olunaraq sənayenin, kənd təsərrüfatı istehsalının, nəqliyyatın idarə olunması və əhalinin məişəti işlərinə sərf olunmuş, hətta enerjinin bir hissəsini qonşu dövlətlərə də satılmışdır. Bu ərazidə tikilib istifadəyə verilmiş dünyanın ən iri İES, İEM, DRES, SES və AES-lər ölkənin ayrı-ayrı ərazilərində və iri şəhərlərin ətrafında, çay hövzələrində tikilmişdir.

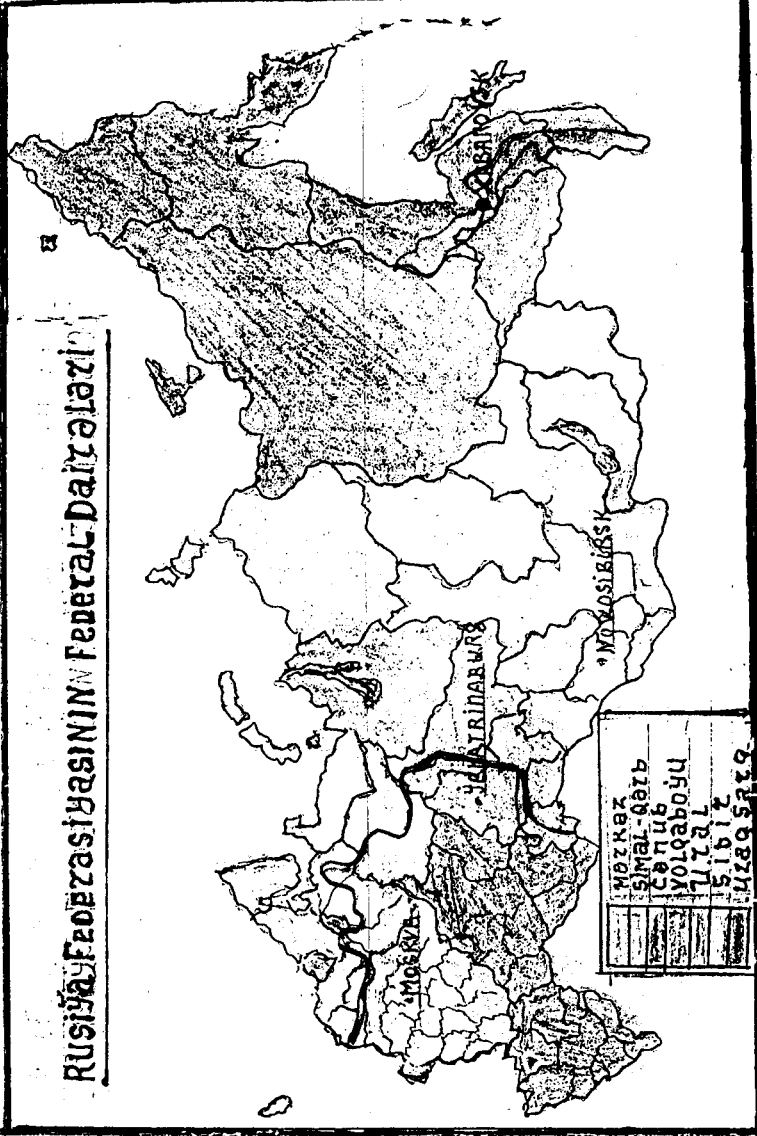
Rusiya Federasiyası ərazisində mövcud zəngin dəmir filizi, əlvan metallar və yanacaq-energetik sərvətlərinə istinadən güclü qara və əlvan metallurgiya sənayesi sahələri də yaradılmış və inkişaf etməkdədir. Burada tarixən şöhrət qazanmış Ural və Ural-Kuznetsk Kombinatı (UKK), Böyük Vətən müharibəsindən sonra istifadəyə verilmiş KMA kimi zəngin dəmir filizi yataqları, həm də qara metallurgiyanın iri bazaları olub, ölkənin şimal, Mərkəz və Şərq rayonlarında da qara metallurgiyanın bir sıra mərkəzləri yaranmışdır.

Hazırda Qərbi və Şərqi Sibir kimi rayonlarında dəmir filizi və kömür bazaları əsasında Rusiya Federasiyasının ərazisində üçüncü metallurgiya rayonu və BAM-ın ətrafında istifadəyə verilən mədənlərin əsasında bir sıra metallurgiya mərkəzlərinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Mərkəzi Qaratorpaq rayonunda Lipetsk, Mərkəz rayonunda – Tula, Şimal iqtisadi rayonunda – Çerapovets kimi sənəfe mərkəzlər fəaliyyət göstərir. Yalnız Maqnitaqorsk metallurgiya kombinatında istehsal olunan çuqunun miqdarı 1913-cü ildə bütün Rusiyada istehsal edilən çuqunun (4,2 mln.t) miqdarından 1,2 dəfə çox olmuşdur. 1975-ci ildə Rusiya Federasiyasının indiki ərazisində 50,2 mln.t çuqun və 79,9 mln. ton polad əridilmişdisə, artıq 1982-ci ildə 61,2 milyon ton çuqun və 87,6 mln.ton polad əridilmişdir. Hazırda burada əridilən çuqun və poladın barəsində rəsmi məlumat verilmir. Onu demək olar ki, 1992-ci ilə nisbətən burada çuqun və poladın əridilməsi təxminən 25 faiz azalmışdır. Buna səbəb polad və çuquna olan xarici tələbatın bir qədər azalması və keçmiş respublikalar, indiki müstəqil dövlətlərlə əlaqələrin bir qədər pozulması olmuşdur.

Onu da deməliyə ki, Rusiya Federasiyasında qara metallurgiyanın inkişafı, burada maşınqayırma, kimya və inşaat materialları istehsalının inkişafına da şərait yaratmışdır. Rusiya Federasiyasında metallurgiya sənaye rayonu kimi inkişaf edən Uralda, qara metalın çox müxtəlif növləri, hətta xas polad da istehsal edilir. Burada xas poladın ilkin əridilməsi məşhur İset metallurgiya zavodunda həyata keçirilir. Bu cür metalı ağac kömürlə əridilir. Lakin aydındır ki, domna və marten sobalarında yandırılan əsas yanacaq daş kömür və ya ondan hazırlanan yüksək yanacaq növü olan koks yanacağından ibarətdir.

Rusiya Federasiyasında qara metallurgiya ilə yanaşı əlvan metallurgiya sənayesi də inkişaf tapmışdır. Onu da göstərməliyə ki, Rusiya Federasiyasının ərazisi qara və əlvan metallurgiya sənayesinin zəngin xammal ehtiyatlarına

RUSSIA FEDERALYASININ Federal Dairalari

da malikdir. Əlvan metallurgiyanın əsas rayonları – Şimali Qərb (alüminiumun istehsalı üzrə), Şimal rayonunda Xibin dağlıq sahəsi, Ural rayonu – çox müxtəlif əlvan metal filizləri və onların əridilməsi prosesləri, iri mərkəzlər, Qərbi Sibirin Altay dağlıq sahəsi, Şərqi Sibir – çox müxtəlif əlvan metal filizləri, az tapılan metallar və onların əritmə prosesləri ilə, Uzaq Şərqin ərazisində Yakutya (Saxa) respublikasının orta və cənub hissələri, Maqadan, Amur vilayətinin əraziləri, Primorye diyarının ərazisi zəngindir.

Əlvan metallurgiya, az tapılan və qiymətli metal filizlərinin istismarı çox mürəkkəb xarakter daşıyır, həm də çox çətin istehsal proseslərinə malikdir. Lakin bu sahənin hazırladığı məhsullar sənayenin müxtəlif sahələrində tətbiq olunduğundan çox qiymətli sayılır. Belə məhsulların istehsalı üçün tonlarla filiz sərf olunduğu halda, onlardan kiloqramlarla təmiz metal məhsulu əldə olunur. Qızıl və almaz kimi qiymətli metalların istehsalı əsasən Ural, Şərqi Sibir və Uzaq Şərq kimi rayonların ərazilərində xarakterikdir. Almaz əsasən Yakutyanın (Saxanın) Mirni qəsəbəsi ətrafından çıxarılır.

Rusiya Federasiyasının ərazisində inkişaf tapmış və geniş yayılmış ağır sənaye sahələrindən biri də maşınqayırma sənaye sahəsidir. Rusiyada ümumiyyətlə sənaye istehsalındakı regional siyasət bir tərəfdən ölkədə ərazi-dövlət quruluşunun vəziyyəti və digər tərəfdən onun iqtisadi rayonlaşması ilə bağlıdır.

Federasiyanın ayrı-ayrı regionları maşınqayırmanın çox müxtəlif növləri ilə ixtisaslaşdırılmışdır. Hazırda MDB dövlətlərində istehsal olunan maşınqayırma məhsullarının əksər hissəsi Rusiya Federasiyasının payına düşür. Sovet dövrünə qədər keçmiş Rusiyanın ərazisində istehsal edilən maşın növlərinin 75 faizi Moskva ətrafı və Peterburqda yerləşirdi. Sovet dövründə Moskva və Peterburq sənaye istehsalının əsas bazalarına çevrilmiş, lakin maşınqayırma müəssisələrinin yeni tikintisi bir sıra başqa rayon və mərkəzlərdə aparılırdı.

kəzlərə doğru yeridilmiş, nəticədə Moskva və Leningradın (Peterburqun) xüsusi çəkisi bir qədər azalmışdır. Yeni sənaye mərkəzləri energetika, dəzgahqayırma, nəqliyyat maşınqayırması, kənd təsərrüfatı maşınqayırma sahələri üzrə inkişaf etməyə başlamışdır. Maşınqayırma müəssisələrinin tikintisi şərq rayonlarında da yeridilmişdir.

↳ Rusiya Federasiyasında inkişaf tapmış ağır sənaye sahələrindən biri də **kimya sənayesi** sahəsidir ki, həmin sahə Sovet dövrünə qədər zəif inkişaf etmişdi. Sovet dövründə isə kimya sənayesinin kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsi və iri sənaye müəssisələrin yaradılması ilə həmin sahə daha sürətlə artırılmışdır. Rusiya Federasiyasının ərazisində kimya sənayesinin inkişafı üçün zəngin xammal bazası vardır. Kimya sənayesinin inkişafı neft-təbii qaz, kömür, meşə sərvəti, müxtəlif duzlarla zəngin olan Şimali Qafqaz, Şimal-Qərb, Ural, Mərkəz, Qərbi Sibir və Şərqi Sibir rayonlarda daha qabarıq şəkildə özünü əks etdirir. Kimya sənayesi məhsullarının istehsalında başlıca olaraq mineral gübrələrin, kauçukun, suni liflərin, kağız-sellulozanın və plastik kütlələrinin istehsalına xüsusi diqqət yetirilir. Müstəqillik illəri ərzində kimyəvi məhsullarının istehsalına xüsusi diqqət yetirilir, bir sıra xarici şirkətlər kimya sənaye müəssisələrində dünya standartlarına müvafiq məhsulların istehsalını artırmağa maraq göstərirlər.

Rusiya Federasiyasının geniş ərazisində meşə, meşə-kimya, selluloza-kağıx istehsalı sahələri geniş şəkildə inkişaf etmişdir. Kağız-selluloza sənayesinin inkişafı üçün vacib meşə sərvəti ilə Rusiya Federasiyası ərazisi xüsusilə ilə zəngindir. Meşə-kimya sənayesinin inkişafında Şimal-Qərb, Şimal, Ural, Volqa-Vyatka, Qərbi Sibir, Şərqi Sibir kimi rayonlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. kağız-selluloza istehsalının iri mərkəzlərindən Kondopoqa, Kem, Seqej, Balaxna, Ladoqa və başqalarını göstərmək olar. Meşə-kimya, kağız-selluloza istehsalına tələb olunan xammal ehtiyatları ilə Rusiya Fede-

rasiyası zəngin olub, bu sahələr getdikcə Şərq rayonlara doğru yeridilir.

◀ Rusiya Federasiyasında inşaat materiallarına olan tələbat böyük olub, bu sahənin inkişafı yeni ərazilərə doğru yeridilir. Burada kərpic, kiramid, şifer, dəmir-beton məmulatı, mərmər, şüşə, plastik kütlələr, sement istehsalı, əhəng və başqa materiallarının istehsalı inkişaf etdirilir. Rusiya Federasiyasının öz daxilində və xarici bazarda belə materiallara olan tələbat olduqca böyükdür. ▶ Ona görə də belə materialların istehsalını artırmaq üçün, onların istehsal sahələrini şərq rayonlara doğru yeridilməsi nəzərdə tutulmuşdur. İnşaat materialları istehsalı yeni texnologiyaya əsasən daha qəşəng və daha keyfiyyətli istehsalına çalışır. Onun iri müəssisələri Avropa hissəsində yerləşdirilmiş, Asiya hissəsində isə əsasən Sibir magistralı ətrafındakı şəhərlərdə mövcuddur.

◀ Rusiya Federasiyasında **yüngül sənayenin** inkişafı bir sıra tarixi mərəzlərə malikdir. ▶ Sovet dövrünə qədər də Rusiyada toxuculuq, tikəş sənayesi, ayaqqabı istehsalı və göndəri aşılama işləri mövcud idi. ▶ Sovet dövründə həmin sahələr daha da inkişaf etdirilmiş və bir sıra yeni iri məkrəzlər yaradılmış, onun xammal bazasının gücləndirilməsinə xüsusi fikir verilmişdir. ▶ Toxuculuq sənayesinin inkişafında Orta Asiya respublikaları, Azərbaycan və Gürcüstandan alınan pambıq, yün və ipək məhsullarına istinad edilmişdir. Gətirmə xammal əsasında Mərkəz rayonunun bir sıra şəhərlərində – Moskva, İvanovo, Vladimir, Yaroslavl və Şimal-Qərbin Sankt-Peterburq, Novqorod kimi şəhərlərdə inkişaf etdirilmiş, pambıq parça istehsalı ilə yanaşı, yun və ipək parça istehsalı formalaşdırılmışdır. ▶ Müstəqillik əldə etdikdən sonra Rusiya Federasiyasının bir sıra başqa şəhər və rayonlarına yüngül sənaye müəssisələri yeridilmiş, onların keyfiyyəti yüksəldilmişdir. ▶ Rusiya Federasiyası toxuculuq sənayesi üçün xammal kimi kətan, kəndir bitkiləri becərdiyi halda, burada yun istehsalı və ondan iplik ayırma sahələri formalaşdırılmışdır. ▶ Keçmiş SSRİ-nin tərkibində toxunan

pambıq parçanın 80 faizi, yun parçanın 72 faizi, ipək parçanın 70 faizi və kətan parçanın isə 75 faizi Rusiya Federasiyasının payına düşürdü. Keçmiş respublikaların müstəqil dövlətlər kimi formalaşması toxuculuq, gön-ayaqqabı istehsalı sənaye sahələrinin də ərazi təşkilində bir sıra yeni irəliləmələrə baş vermişdir. Əhali tərəfindən çox işlənən belə məhsulların istehsalı müstəqil dövlətlərdə yenidən qurulmuş, onun bir sıra sahələri kimya sənayesinin məhsulları hesabına təkmilləşdirilmişdir. Bu sənaye sahəsi üzrə istehsal olunan məhsullar, rəqabət nəticəsində daha keyfiyyətli və daha qəşəng formada buraxılır ki, bu da əhalinin tələbatına müvafiqdir. (Hazırda Rusiya Federasiyasında istehsal olunan yüngül sənaye məhsullarının bir hissəsi xarici bazara, dünyanın bir sıra ölkələrinə də ixrac olunur.) Yüngül sənaye müəssisələri getdikcə Şərq rayonlara doğru yeridilir ki, bu da işçi qüvvəsindən səmərəli istifadəsi, əhalinin işlə təmin edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

◀Rusiya Federasiyasında **yeyinti sənayesi** sahələri daha geniş profilli olub, ərazi üzrə yaxşı inkişaf tapmışdır. Un, çörək və qənnadi məhsullarının istehsalı, süd, ət və balıq məhsullarının emalı, bütün bunların əsasında konserv sənayəsi, şəkər sənayesi, spirtli içkilər, alkoqolsuz içkilər, meyvə şirələrinin istehsalı, konditer məhsullarının istehsalı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada yeyinti sənayenin inkişafı əsasən yerli xammal ehtiyatları və qismən gətirmə məhsullarına istinad edir.▶

Respublikanın ərazisində yeyinti sənayenin yaradılması bir sıra qanunauyğunluqlara malikdir. Əvvəlcə yeyinti məhsulları coğrafi mühit şəraitinə uyğun ərazinin müxtəlif regionlarında istehsalı imkanları və həmin məhsullara olan daxili və xarici tələbatını nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir. Un üyütmə, çörək bişirmə, qənnadi məhsullarının istehsalı kimi sahələr qanunauyğun olaraq əsas taxılçılıq rayonlarında deyil, əhali çox toplanmış – məskunlaşmış rayonlar, iri yaşayış məntəqələri, şəhərlər və sənaye mərkəzləri ətrafında yerləşir.

finda yerləşdirilir. Ona görə ki, un, çörək məmulatı tez istehlakçıya çatdırılmalı və tez istehlak olunmalıdır. Əks təqdirdə məhsul itkiyə gedə bilər və qiymətini itirir. Lakin bu xüsusiyyəti şəkər istehsalı, balıq məhsullarının emalı və onun konservləşdirilməsinə həsr etmək olmaz. Belə məhsullarının emal prosesləri istehsal rayonlarında, balıqları ovlanan ərazilərdə yerləşdirilmişdir. Ona görə ki, belə məhsulları daşınıb (təzə halda) uzaq ərazilərdə sənaye müəssisələrin yaradılması münasib deyildir. Belə olduqda, çox xərc sərf olunur, məhsulun keyfiyyəti aşağı düşür, itkiyə yol verilməsinə səbəb olardı. (Rusiya Federasiyasında un üyütmə, çörək və qənnadı məhsullarının emalının ən iri mərkəzləri – Moskva, Sankt-Peterburq, Yekaterinaburq, Nijni-Novqorod, Rostov-Don, Krasnoyarsk, Çelyabinsk, Xabarovsk və başqa iri şəhərlər, sənaye mərkəzləridir. Süd və ət məhsullarının emalı prosesləri əsasən maldarlıqla məşğul olan ərazilərdə və Balıq emalı prosesləri isə dəniz sahili məntəqələri və sahil şəhərlərin ətrafında formalaşdırılmışdır.)

Konserv sənayesi, yeyinti sənayesinin çox mühüm və vacib sahələrindən olub, geniş şəkildə şaxələnən sahədir. Bu sahə üzrə ət, süd, balıq, meyvə, üzüm, tərəvəz məhsulları, giləmeyvə məhsullarının konservləşdirilməsi həyata keçirilir. Sənayenin bu sahəsinin də ərazidə yerləşdirilməsinin bir sıra qanunauyğunluqları vardır. Konservləşdirmə əsasən məhsulun təzə halda istehlakından artıq qalarsa həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının coğrafiyası

(Coğrafi mühit şəraitinin müxtəlifliliyi, Rusiya Federasiyasının ərazisində kənd təsərrüfatı istehsalının ərazi təşkili və inkişafında çox sahəli xarakterinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.) Kənd təsərrüfatı istehsalındakı ərazi fərqlərinin yaranması, cənubdan şimala və qərbdən şərqə getdikcə vəqetasiya dövrlərinin uzun və qısa olması ilə bağlıdır. Günəş şualarının yeri qızdırması ilə əlaqədar olaraq vəqetasiya dövrləri şimala və şərqə getdikcə azalır. Rusiya Federasiya-

sının Asiya regionunun şimal-şərq hissəsində kəskin soyuqlar, daimi donuşluq, əkinçiliyin inkişafına mənfi təsir göstərir. (Rusiya Federasiyası ərazisinin 55 faizi kənd təsərrüfatına yararlı, 45 faizi isə kənd təsərrüfatına yararsız dağlıq, meşəlik, bataqlıqlı və daimi donuşluq sahələrindən ibarətdir. Əkinçilik üçün yararlı sahələr isə düzən, çöl və dağətəyi zolaqlardan ibarətdir.) Rusiya Federasiyası dünyanın çoxsahəli kənd təsərrüfat ölkələrindən biridir. Rusiya Federasiyası bir sıra ölkələrdən, şimalında tundra bitkiləri, cənuba getdikcə kətan, kartof əkinlərindən tutmuş Qara dəniz sahillərində çay əkinləri kimi subtropik bitkilərin becərilməsi ilə fərqlənir. Burada çox sahəli əkinçilik, müxtəlif xarakterli heyvandarlıq, quşçuluq, arıçılıq, baramaçılıq və balıqçılıq kimi müxtəlif təsərrüfat sahələri fəaliyyət göstərir.

◀Kənd təsərrüfatının iki mühüm – heyvandarlıq və əkinçilik kimi sahələri olub, onlar da bir sıra qollara ayrılır. Bitkiçilikdə – taxıl əkinləri, texniki bitki əkinləri, meyvəçilik – üzümçülük, tərəvəz-bostançılıq, kartof və kökü-meyvələrin əkinləri, ot əkinləri; heyvandarlıqda isə iri buynuzlu qaramal, xırda buynuzlu (qoyun və keçilər), donuzçuluq, atçılıq, dəvə saxlama, arıçılıq, baramaçılıq, balıqçılıq kimi sahələr mövcuddur.▶Məhsul istehsalının xarakterinə görə südlük, südlük-ətlik, ətlik, ətlik-piylik, ətlik-salalı, ətlik-yunluq, ətlik-xəzlik, qaragül qoyunçuluq sahələrinə ayrılır. Rusiya Federasiyasında kənd təsərrüfat istehsalı aqrar-sənaye kompleksi əsasında fəaliyyət göstərir.

Müstəqillik illərində bu iş şirkətlər, fermer təsərrüfatları, sahibkarlar, icarədarlar xüsusi mülkiyyət əsasında yaranan həyətəyə, təsərrüfatlar kənd təsərrüfatı istehsalının müxtəlif sahələri ilə ixtisaslaşdırılmış və rəqabət əsasında keyfiyyətli məhsul istehsal edirlər. Lakin müstəqillik illəri ərzində qarşıya çıxan bir sıra çətinliklər sayəsində məhsul istehsalında bir qədər gərilmələr baş verir. 1999-cu ildə 1990-cı ilə nisbətən 35-40 faiz azalmışdır. Lakin bəzi təsər-

rüfat qurumlarında əldə edilən nailiyyətlər Sovet dövründə nisbətən daha yüksək və daha keyfiyyətli olmuşdur.

Rusiya Federasiyasında kənd təsərrüfatı istehsalının aparıcı sahələri taxıl əkinləri, texniki bitki əkinləri, kartof, kətan və şəkər çuğunduru əkinləri, heyvandarlıq kimi sahələr təşkil etdiyi halda, meyvəçilik, üzümçülük, tərəvəz-bostançılıq, çayçılıq, quşçuluq, arıçılıq, baramaçılıq və balıqçılıq kimi sahələr də mövcuddur ki, onların bəziləri (balıqçılıq) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Taxıl əkinləri – buğda, arpa (yazlıq və payızlıq), çovdar, vələmir, qarğıdalı əsasən yazlıq xarakterli olub, boz taxıl, növləri kimi soyuğa davamlıdırlar, ona görə də şimal rayonlarında (qarğıdalıdan başqa) geniş tərzdə becərilir. Darı, lobyə, çəltik, noxud, mərçi, qarabaşaq kimi bitkilərin, əkinləri də xarakterikdir. <Taxıl əkinlərinin bəziləri Şimal Qərb, Şimal, Volqa-Vyatka, Volqaboyu Mərkəz, Uralın, Qərbi Sibirin, Şərqi Sibirin və Uzaq Şərqin cənubu, Amur vilayəti və Primorye diyarında da becərilir> Ərazinin iqlim şəraiti ilə bağlı olaraq yazlıq bitkilər göstərilən ərazilərdə geniş yayıldığı halda, payızlıq bitkiləri isə cənuba doğru meyl göstərir. Rusiya Federasiyasının əksər rayonlarında dənli bitki əkinləri dəmyə xarakter daşdığı halda, bəzi rayonlarda xüsusilə cənub rayonlarında süni suvarma ilə becərilir. Əlbəttə belə hal torpaqda rütubətin çatışmaması ilə bağlıdır.

Rusiya Federasiyasında – kətan, kəndir, tütün, şəkər çuğunduru, günəbaxan, tənbəki kimi texniki, xardal, soya, maya otu kimi kökü meyvəli yağlı bitkilər də becərilir. Belə bitkilərin becərilməsi Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsinin cənub rayonları üçün daha xarakterikdir. Texniki bitkilərin cənuba doğru meyl göstərməsi, həmin bitkilərin istiyə daha tələbkər olmaları ilə bağlıdır. Cənuba doğru meylətmə xüsusiyyəti meyvəçilik, üzümçülük, subtropik bitki əkinləri və tərəvəz-bostançılıqda da təsadüf edilir. Kartof əkinləri isə soyuğa davamlılığı ilə fərqlənir, ona görə də kar-

tof əkinləri daha şimala doğru meyl göstərir. Tütünə nisbətən tənbəki az istilik tələb etdiyinə görə tənbəki əkinləri şimal rayonlarında da xarakterikdir. Kətan əkinləri isə Mərkəz, Şimal-Qərb, Şimal rayonunun cənub əraziləri və Uralda becərilir. Xardal əkinləri Mərkəzi Qaratorpaq və Volqaboyunun orta hissələrində əkilir.

⟨**Meyvəçilik** – Şimali Qafqaz, Mərkəzi Qaratorpaq, Uralın cənubu, Altay diyarı, Uzaq Şərqi Primorye diyarında, üzümçülük isə – ancaq şimali Qafqazda, tərəvəz-bostançılıq – Şimali Qafqaz, Volqaboyu kimi rayonlarında inkişaf tapmışdır.⟩ Rusiya Federasiyasında maldarlığın geniş yem bazası olmasına baxmayaraq, burada yem bitkilərinin əkinləri də xarakterikdir.

⟨**Heyvandarlıq** – Rusiya Federasiyası kənd təsərrüfatı inkişafında çox mühüm sahələrdən biridir. Rusiya Federasiyasında mal-qaranın bütün növləri olmasına baxmayaraq, ən məhsuldarı iri buynuzlu malqara növü sayılır. İri buynuzlu malqaranın tərkibində – südlük-ətlik, ətlik, ətlik-südlük malqara daha xarakterikdir. Südlük-ətlik malqara Rusiya Federasiyasının bütün ərazisində yayılmasına baxmayaraq, onun başlıca rayonları, Mərkəz, Şimal, Şimal-Qərb, Mərkəzi Qaratorpaq və Şimali Qafqaz rayonları təşkil edir. Qoyun və keçilərin saxlanması əsasən Rusiya Federasiyasının cənub və Şərq rayonları üçün xarakterikdir. Donuzçuluq ölkənin hər yerində inkişaf etdirildiyi halda, əti, salı donuzçuluq daha səciyyəvidir.⟩

Kənd təsərrüfatı istehsalında heyvandarlığın inkişafında yardımçı xarakterli sahələr kimi quşçuluq, arıçılıq, maralçılıq, ovuqçuluq-xəzçilik xüsusi regionlar üzrə formalaşmış gəlirli sahələr olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqillik illəri ərzində Rusiya Federasiyasında əkinçilik və heyvandarlıqda bəzi irəliləmələr baş vermiş olsa da, ümumiyyətlə, durgunluq və hətta bəzi sahələr üzrə azalma müşahidə olunur, xüsusilə dənli bitkilərin becərilməsində

payızlıq bitkilərin əkin sahələri və məhsuldarlıq, yazlıq bitkilərə nisbətən aşağı düşmüşdür.

Müasir dövrdə texniki tərəqqinin nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalının yenidən qurulması, əmək məhsuldarlığının artırılması, torpaq sahələrinin becərilməsi, malqaranın saxlanması əldə olunan məhsullarının maya dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Ölkənin şərq rayonlarında kənd təsərrüfatı sahələrin yeni ərazilərə doğru yeridilməsi, əhalinin yerli məhsullarla təchizi işini səmərəliləşdirir. Xüsusilə Qərbi və Şərqi Sibirin cənub hissələrində, çöl zonasında əkinçiliyin inkişafı və malqaranın yem bazalarını möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Uzaq Şərqi Primorye diyarının Ussuri çayı və Xanka gölü ətrafında, Xabarovsk diyarının cənubunda soya və taxıl bitkilərinin becərilməsinə bir sıra tədbirlər görülür. Ümumiyyətlə, müstəqillik illəri ərzində Rusiya Federasiyasının ərazisində kənd təsərrüfatı istehsalının artırılmasına bir sıra mütərəqqi tədbirlər həyata keçirilir.

Nəqliyyat və rabitə

◀Rusiya Federasiyasının geniş ərazisində nəqliyyat və rabitənin bütün növləri fəaliyyət göstərir. Ölkənin Avropa hissəsi rayonları, Asiya hissəsi rayonlarına nisbətən nəqliyyat-rabitə işləri ilə daha yaxşı təmin olunmuşdur. Avropa hissəsi rayonlarının hər yerində nəqliyyatın müxtəlif növləri – dəmir yollar, şose yollar, hava və boru kəmərləri nəqliyyat sahələri mövcud olduğu halda, Asiya hissəsinin cənub hissəsi rayonları dəmir yollar, şose, hava, çay yolları ilə qismən yaxşı təmin olunduğu halda, onun şimal və şərq hissəsi rayonları isə nəqliyyat əlaqələri üzrə təmin olunmamışdır. ▶ Ümumiyyətlə, Rusiya Federasiyasında daxili nəqliyyat əlaqələri sənaye, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı, sərnişin və yüklərin daşınması tələbləri üzrə demək olar ki, təminedicidir. Cənubunda Azov və Qara dənizi, şimal-qərbində

dənizi, şimalında Buzlu Okeanın hissələri olan – Ağ dənizi, Kara dənizi, Laptevlər, Şərqi Sibir və Çukot dənizləri, şərqdən isə Sakit Okeanın hissələri olan Kamçatka, Berinq, Oxot və Yapon dənizləri vasitəsilə dünyanın bir sıra ölkələri ilə ticarət, mədəni və sərnişin-yüklərin daşımaları üzrə müxtəlif əlaqələr həyata keçirilir.

⟨Rusiya Federasiyasının hava yolları üzrə Moskva və Sankt-Peterburq kimi iri təyyarə meydançaları və başqa daxili hava limanları üzrə dünyanın əksər ölkələri ilə, Rusiyanın daxili rayonları, iri şəhərləri və dəniz limanları ilə əlaqə saxlanılır.⟩ Həm də ölkənin çox geniş sərhədlərinin qorunmasına nəzarət edir.

Rusiya Federasiyasının daxili tələbatını ödəmək, xərəcə neft və təbii qazın axıdılması üzrə çəkilən boru-kəmərlər nəqliyyatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Neft, təbii qaz və suyu kəmərlərlə axıdılması, iri sənaye müəssisələri və məişət işlərində işlədilməsi üçün əhalinin təchiz etmək, ticarət məqsədilə xarici ölkələrə (satış məqsədilə) axıdılmasında boru-kəmərlər nəqliyyatının rolu böyükdür. Onu da deməliyik ki, elektriki uzaq məsafələrə ötürən yüksək gərginliyə malik elektrik şəbəkələrinin əhəmiyyəti heç də az deyildir.

Rusiya Federasiyasının geniş ərazisində teleqraf verilşlərinin rolu da böyükdür. Poçt-rabitə tədbirləri, televiziya kanalları, kompyuterlərin vasitəsilə görülən tədbirlər Rusiya Federasiyasının çox saylı millətlərini dünya ölkələrinə tanıtmışdır. Hazırda Rusiya Federasiyasında 12 televiziya kanalı mövcud olub, onlardan RTR birinci və ikinci kanalları daha gərgin fəaliyyətdədir. Həmin kanallar dünyanın müxtəlif ölkələrinə, o cümlədən Azərbaycana da maraqlı məlumatlar çatdırır. Rusiya Federasiyasının geniş və çox millətli ərazisində mədəni kütləvi və ictimai əlaqələrin həcmi də böyükdür. Məhz ona görə də burada radio-televiziya kanalları da çox müxtəlif dillərdə fəaliyyət göstərir. Bu da Rusiyanın federal vəziyyətini təsdiqləyən amillərdən biridir. Burada əsas verilşlər rus və ingilis dillərində aparılsa da az-

saylı xalqların – tatarlar, başqırdlar və çuvaşlar, yakutlar, kalmıqlar, buryatlar, Dağıstan xalqları karellər və başqalarının dillərində də bir sıra verilişlər aparılır.

Federal quruluşa malik bu dövlətin coğrafi mühit şəraiti, əhaliin milli tərkibinin müxtəlifliliyi, bir-birindən fərqli təsərrüfat inkişafının xüsusiyyətləri. Yaşayış tərz, adət-ənənələrinin fərqli cəhətləri burada müxtəlif xarakterli regionlar, iqtisadi rayonların da formalaşmasına səbəb olmuşdur. Məhz kitabımızın sonrakı səhifələrində biz bu məsələlərdən bəhs edəcəyik.

Müstəqillik illəri ərzində rusiya ərazi quruluşunda baş vermiş dəyişikliklər. Rusiya Federasiyası dünya dövlətləri içərisində nadir bir quruluşa malik ölkə olub, onun ərazisində yaşayan 100-dən çox xalq və millət burada özlərinə məxsus idarə formalarına malikdirlər. Kitabın əvvəlki səhifələrində göstərilən inzibati ərazi bölgülərindən başqa federasiyanın tərkibində bir sıra başqa subyektlər də mövcuddur ki, onlar ölkənin şimal rayonları, dəniz sahili və sərhəd rayonlarıdır. Regional siyasətin nüfuz dairəsində «Azad İqtisadi Zonalar» (AİZ) və Qapalı İnzibati Ərazi Təşkili (QİƏT) kimi idarə formaları da yaranmışdır.

Ərazi-dövlət quruluşunun formalaşdırılması yollarında mühüm addım 1992-ci ildən sonra Rusiya müstəqil dövlət kimi formalaşdıqdan sonra atılmışdır. O, ölkədə federal müqavilələrin təşkilini formalaşdırmışdır ki, bu vaxta qədər Rusiyada mövcud federal siyasət formalı xarakter daşıyırdı. Federal siyasət «qanun əsası» ilə təsdiq olunmuş və bununla da regionların qanuni iqtisadi, ictimai və xarici ticarət əlaqələri həqiqi şəkildə genişləndirilmişdir.

Rusiya Federasiyasının subyektlərinin ayrı-ayrı hüquq dairəsi (statusun) da bəzi dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, Çukot muxtar mahalı Maqadan vilayətinin tərkibindən çıxmış, Xantı-Mansı və Yamalı-Nenets muxtar mahallar 1996-cı ildən Tümen vilayəti ilə müqavilə vəziyyətinə keçmiş

və özlərinə məxsus subyektin tərkibində konfederativ vəziyyət yaratmışdır.

Çeçen respublikası özünü Rusiya Federasiyasının subyekti hesab etmir, onun rəhbərliyi federativ müqavilənin imzalamamış və onun ərazisində Rusiya konstitusiyasının layihəsi barədə referendum keçirilməmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiya Federasiyasının rəhbərliyi Çeçenistanı özünün subyekti hesab edir və onunla aparılan hərbi çəkişmələrdə (müharibə xarakterli) Çeçenistanın keçmiş rəhbərliyinin ləğv edərək yeni seçkilər keçirmiş və yeni prezident seçmiş, Rusiya burada öz rəhbərliyini saxlamaq istəyir.

Rusiya Federasiyasının yeni qanun əsası qəbul edildikdən sonra da Federasiya subyektlərinin bütün məsələləri həll olunmamış, onlara verilən hüquqlar həll olunmamış qalmışdır. Ona görə də 1994-cü ildən federal orqanlarının Rusiya Federasiyası subyektləri arasında səlahiyyətlər və idarəetmə formalarında qarşılıqlı hədd qoyulmuşdur. İlk müqavilələr Tatarıstan və Başqırdıstanla bağlanmışdır. Hazırda belə vəziyyətə federasiyanın başqa subyektləri də girmək istəyir. Planla bölüşdürmə şəraitində təsərrüfatın iqtisadi rayonlaşdırma imkanları direktiv xarakter daşımaqla yuxarıdan verilən göstərişlərlə həyata keçirilmişdir. Vaxtilə ayrılmış iqtisadi rayonlar şəbəkəsindən hazırda da statistik məlumatların verilməsində istifadə olunur.

İqtisadi rayonlar ixtisaslaşdırma və istehsal strukturunun miqyası, məhsuldar qüvvələri inkişafının başqa parametrləri üzrə demək olar ki, bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənirlər. Sənaye istehsalı üzrə daha çox Ural, Mərkəz, Qərbi Sibir və Volqaboyu rayonları xüsusilə fərqlənirlər. Ümumiyyətlə, Rusiya Federasiyasında istehsal olunan sənaye məhsullarının 3/5 hissəsi yuxarıda göstərilən rayonların payına düşür. Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı üzrə Şimali Qafqaz, Volqaboyu, Mərkəzi Qaratorpaq, Uralın cənubu və Qərbi Sibir qabaqda gedir. Onlar bir yerdə Rusiya

Federasiyasında istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının $\frac{2}{3}$ hissəsini verir.

Ölkənin təsərrüfat həyatında baş vermiş ərazi mütənəsibliyi ilk növbədə əmək bölgüsü və Avropa rayonları ilə Asiya hissəsi rayonları arasında baş vermiş qarşılıqlı əlaqələr əsasında formalaşdırılır. Ölkənin Avropa hissəsi, bütün ölkə ərazisinin $\frac{1}{4}$ hissəsinin tutduğu halda bu ərazidə bütün Rusiya Federasiyasında yaşayan əhalinin $\frac{4}{5}$ hissəsi cəmlənmişdir. Avropa hissəsi regionu istər iqtisadi və istərsə də nəqliyyat sahələrinin inkişafına görə ölkənin Asiya hissəsi regionundan xeyli irəlidədir. Ölkənin Avropa hissəsi rayonları dövlətin ərazisində istehsal edilən sənaye məhsulunun $\frac{2}{3}$ hissəsi və kənd təsərrüfatı məhsullarının isə $\frac{3}{4}$ hissəsini verir. Məhz bu ərazidə coğrafi mühit şəraitinin əlverişli olması səbəbinə və coğrafi mövqeyinin münasibliyinə görə tarixən köhnə sənaye rayonları da bu ərazidə yaranmışdır. Asiya hissəsi rayonları isə sənaye istehsalının inkişafı üzrə cavan olub, burada sənaye istehsalı yerli xammal ehtiyatlarına istinad edir. Bu ərazidə əmək ehtiyatlarının çatışmaması və iqlim şəraitinin kəskin soyuqlara məruz qalması sənayenin də ləng inkişafına səbəb olmuşdur. İndi bu ərazi keçmiş sürgün yeri sayılan Sibirə oxşamır, sənayecə sürətlə inkişaf edən və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünü qismən təmin edən bir əraziyə çevrilmişdir.

Bazar münasibətlərin dəyişilməsi, iqtisadi rayonların mövqeyinə öz təsirini göstərmişdir. Vahid iqtisadi məkanın formalaşdırılması ilk növbədə müxtəlif məhsullara olan tələbatın ödənilməsi və xidmət göstərilməsində maddi nemətlər istehsalı ilə məşğul olanlar arasında rəqabətin təmin olunması vacib şərt kimi qarşıya çıxır. Eyni zamanda ərazinin rayonlara ayırması və onların əsaslandırılması aşağıdan həyata keçirilmişdir. Bu proses qarşılıqlı iqtisadi regional ittifaqın yaradılması məqsədilə təsərrüfat həyatının əlaqələndirilməsi üçün Rusiya Federasiyası subyektlərinin dövlət aparatları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bunun nəticəsində

səkkiz ittifaqın yaradılması barədə razılıq əldə olunmuş, onlar 11 iqtisadi rayon şəbəkəsində yerləşdirilmişdir.

Qarşılıqlı iqtisadi ittifaqda aşağıdakı regional formalar mövcuddur: 1. «Şimal-Qərb» Federasiya subekti olub, Şimal Qərb və Şimal iqtisadi rayonlar, Volqa-Vyatka rayonunun tərkibindən Vyatka (keçmiş Kirov) vilayəti, ayrıca Kalininqrاد vilayəti daxil olmaqla yaradılan iki birlik – «Şimal Qərb» və «Mərkəzi Rusiya» adlanır.

2. «Mərkəzi Rusiya» Mərkəz iqtisadi rayonunun tərkibi (Oryol vilayətindən başqa) Federasiya subyekti.

3. «Mərkəzi Qaratorpaq rayonuna daxil olan ərazilər və Oryol vilayəti» Federasiya subyekti.

4. «Böyük Volqa» Volqaboyuna daxil olan ərazilər (Kalmıkiyasız və Kirov vilayətindən başqa) Vyatka quberniyası (Volqa-Vyatka rayonunun qalan ərazisi), Nijninovqorod, Mari, Mordva və Çuvaşiya respublikaları) Böyük Volqa Federasiyası subyektinə daxil edilir.

5. «Şimali Qafqaz» Kalmıkiya əlavə olunmaqla, Şimali Qafqaz rayonunun tərkib hissəsi, Federasiya subyekti.

6. «Ural regionu» – ural iqtisadi rayona daxil olan ərazilər, federal subyekti.

7. «Sibir razılaşması» Qərbi və Şərqi Sibir rayonlarının tərkib hissələri, federasiya subyektləri bir yerdə, iki ittifaqda, Tümen vilayətinin Ural regionu və Çita vilayəti «Sibir razılaşması».

8. «Uzaq Şərq» və «Zabaykalye» Uzaq Şərq iqtisadi rayonuna aid federasiya subyektləri və Çita vilayəti.

Rusiya Federasiyasının bir sıra subyektlərində «müştəqil iqtisadi zonaların» olması ilə, təsərrüfatın inkişaf şəraitində, bir-birindən fərqlənmələr müşahidə olunur. 1997-ci ilin ortalarında Rusiya Federasiyasında 21 azad iqtisadi zona (AİZ) qeydə alınmışdır ki, onlardan «AİZ-Yantar» Kalininqrاد vilayətində, «Sankt-Peterburq» və Vıburq Peterburq vilayətində, Novqorod vilayətində, «AİZ Sadko», Mərkəz rayonunda «Zelenoqrاد» və təyyarə meydançası

«Şermetyevo 2» (Moskva) «Qərb çay limanı» (Moskva), Şimali Qafqazda – «Kabardino-Balkariya Qafqaz» «Mine-ralrı Vodı», xüsusi ekoloji iqtisadi zona – İnquşetiya, Dağıstan», «Soçi», Volqaboyunda təyyarə limanı «Ulyanovsk Vostoçnyy», Qərbi Sibirdə – «Kemerovo vilayəti», «Altay ölkəsi – Altay respublikası xüsusi ekoloji iqtisadi zona», «Şərqi Sibirdə – Çita vilayəti», AİZ Dauriya, «Uzaq Şərqdə – Primorye diyarı», «AİZ-Naxodka», Saxalin vilayətəti», «Yəhudi muxtar vilayəti» «AİZ-Yeva» göstərmək olar.

Rusiya Federasiyasının bir sıra subyektlərində «müştəqil iqtisadi zonaların» olması ilə, bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Azad iqtisadi zonaların (AİZ) ərazilərində güzəştli iqtisadi rejim qüvvədədir. Bu rejim aşağıdakı prinsiplərə uyğun qurulmuşdur:

-Xarici kapitalın bilavasitə iştirakı ilə müəssisələrin yerində qeydiyyatın aparılması.

-Xarici investisiyanın qorunması və qaytarılmasına zəminliyi.

-Zonadan asılı olaraq güzəştli verginin, gəlirdən 7-10 faizə qədər alınması (Rusiyanın qalan ərazilərində bu vergi 35 faiz nəzərdə tutulur) həm də gəlirin vergidən azad edilməsi, zonada ictimai vəziyyət və istehsalın inkişafı məsələləri ilə bağlıdır.

-Vergiyə cəlb olunmuş gəlirin 6-10 faizinə qədərinin ixracı.

-İxracat və idxalat əməliyyatlarının kömrük vergisindən ya 5-10 il müddətinə və ya müddətsiz azad olunması.

Hər bir AİZ özünüidarə edən muxtar vahid kimi tanımalı, bir qaidə olaraq borc vermə şəraitində beşillik müddətinə bütün ödəmələrdən respublika büdcəsi hesabına azad edilməli.

Azad iqtisadi zonalarla əlaqədar regional siyasətin formalaşdırılmasında, qapalı inzibati-ərazi təşkili məsələlərin qeydə alınması vacibdir. QİƏT zonaları, silahların hazırlanması, saxlanması və işlədilməsi ilə məşğul olan yaşayış

məntəqələrini özünə birləşdirir. Radioaktiv maddələr və başqa materialların emalı ilə məşğul olan hərbi və başqa obyektlər, hansılar ki, hərbi sirlərinin saxlanması xidmət edir, orada yaşayan vətəndaşlara xüsusi şəraitinin yaradılması nəzərdə tutulur. Bu meyarla QİƏT-in ərazisinin böyüklüyü və sərhədləri müəyyən olunur ki, onun sərhədlərinin inzibati ərazi bölgülərinin sərhədləri ilə uyğun gəlməsi vacib deyildir.

QİƏT barəsində qanun 1992-ci ildə qəbul olunmuşdur. Onun təsir qüvvəsi dairəsində 47 şəhər tipli yaşayış məntəqəsi müşahidə olunmuşdur ki, onlardan 37 müdafiə nazirliyində və 10 isə Atom Sənaye nazirliyinin təbəçiliyindədir. Həmin şəhər tipli məntəqələrdə olan ümumi əhalinin miqdarı 1,5 milyon nəfərə qədər hesablanmışdır.

Kola yarımadası, Kamçatka və Uzaq Şərqi Primorye diyarının dəniz sahillərində olan hərbi dəniz bazaları, Plesetsk-Kosmodromunda «Kapustin-Yar» kimi sınaqdan keçirmə poliqonunda və başqa hərbi obyektlərdə olan ilk mühacirlər içərisində şəhər sakinləri üstünlük təşkil edir. İkincilər sırasında «Qapalı İnzibati Ərazi Təşkili» (QİƏT) də toplanmış əhalinin təxminən 2/3 hissəsinin «Atomqradlar» tutur.

Qapalı Ərazi Təşkili Sistemində, elmi texniki münasibətlərlə yaranan və özünə elmi tədqiqat institutları, təcrübə (sınaq) zavodlarını birləşdirən iki nüvə mərkəzi – biri (FNM) Sarov birinci atom bombasının istehsal mərkəzləri kimi Arzamas-16 və Snejinsk, Çelyabinsk 70, birinci hidrogen bombasının mərkəzi kimi «Atomqrad» federal bazaları mövcuddur.

Nüvə silahı ilə ixtisaslaşdırılmış qapalı şəhərlərdə, yalnız uran və plutonunun istehsalı deyil, həmçinin müxtəlif növ nüvə silahları (boeqolovka) həm də torpaqla bağlı elementlər, həssas cihazlar, elektronika, kosmik texniki vasitələr və atom sənayesi üçün vacib başqa vəsait istehsal olunur. «Atomqradların» müəssisələri nüvə yanacağına istina-

dən qurulmuş dəqiq ixtisaslaşma ilə seçilir. «Atomqradların» əksər hissəsi ölkənin Avropa hissəsində o cümlədən beş şəhərdə – Snejinsk, Ozyorsk (keçmiş Çelyabinsk 65), Trexqornıy (keçmiş Zlataust-36), Ural rayonunda Sarov (keçmiş Arzamas), Volqa-Vyatka rayonunda Zareçnıy (keçmiş Penza-19) yerləşdirilmişdir. Şərq rayonlarında isə üç «Atomqrad» mövcud olub, onlardan biri Qərbi Sibirdə Seversk (keçmiş Tomsk-7) və ikisi də Şərqi Sibirdə – Jeleznaqorsk (keçmiş Krasnoyarsk 20) və Zelenaqorsk (keçmiş Krasnoyarsk 45) kimi bazarlarıdır. Əhalinin miqdarına görə onlardan ən iri «atomqrad» 100 mindən çox əhalisi olan Seversk olub, ona yaxın ərazidə Novouralsk və Ozersk yerləşir.

Bir qayda olaraq «Atomqradlar» hər cür infrastruktur sahələrlə təmin olunmuş, hər cəhətdən yüksək təchizata malik şəhərlər sayılır. Onlar üçün nəqliyyatın tupik vəziyyəti və təbii mənzərələr (xüsusilə meşəlik sahələr) xarakterikdir. Eyni zamanda qapalı şəhərlər və sənaye istehsal sahələrin gərginliyinə görə əhalinin sıx məskunlaşması xarakterikdir.

Rusiya Federasiyasının regional siyasətinin əsas mövqeyi (rusiya Prezidentinin 1996-cı il fərmanı ilə təsdiqlənmiş) aşağıdakı qaidədə şərh olunur:

1. Rusiya Federasiyasında federalizmin əsasında iqtisadi, ictimai, hüquqi və təşkilatı qaydalarının təmin olunması ilə vahid iqtisadi məkanın yaradılması.

2. Regionların iqtisadi imkanlarından asılı olmayaraq Rusiya Federasiyasının konstitusiyası ilə müəyyən olunmuş vahid minimal ictimai standartlarla, bərabər ictimai müdafiə və vətəndaşların ictimai hüquqlarının müdafiəsi təmin edilməli.

3. Regionların ictimai-iqtisadi inkişaf şəraitinin bərabərləşdirilməsi.

4. Ətraf mühitin çirkləndirməkdən qorunması, həm də onun sonralar çirklənməyin səbəblərinin aradan qaldırılması, regionların kompleks ekoloji müdafiəsinin təşkili.

5. Xüsusi strateji əhəmiyyətə malik regionların (kəşf və ixtiralar üzrə) inkişafı.

6. Regionların təbii-iqlim xüsusiyyətlərindən maksimum istifadənin təmin olunması.

7. İnkişaf prosesində, yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqlarının qorunması.

Regional siyasət kompleks xarakter daşımaqla üç nüfuz dairəsinin – iqtisadi, ictimai və inzibati hüquqi əsaslarla bir-birindən asılı birləşmələr yaratmalıdır. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi regional-ictimai siyasətin əsas məqsədidir.

Rusiya Federasiyasının subyektləri olan regionların tipologiyası üçün, regional siyasətin mövqeyindən, iqtisadi (iqtisadi-coğrafi) rayonlaşdırılmasının metodologiyasından istifadə etmək olar.

Federasiya subyekti kimi regionlar, bir çox nişanalərə – miqyas, ixtisaslaşma, təsərrüfatın strukturu və ərazi təşkilinə, iqtisadi və sosial səviyyəsinin inkişafına, təbii, maddi və əmək ehtiyatları ilə təmin olunmasına, istifadənin səmərəliliyinə, əməyin ərazi bölgüsünə görə və vahid iqtisadi ərazinin formalaşdırılmasına görə fərqlənir. Bütün bu müxtəlifliklərlə yanaşı ilkin nişanaləri üç qrupa – genetik- (şərait, ilkin vəziyyət, rayonlaşdırma dərəcəsi), funksional (təsərrüfatın ixtisaslaşması) və struktur - (tərkib elementlərinin qarşılıqlı birlik xüsusiyyətləri) mümkündür.

İqtisadi rayonlaşma çox mürəkkəb quruluş forması keçirir ki, həmin problemlər bizdən asılı olmayaraq həyatda mövcuddur. Lakin alimlər isə onları yalnız formalaşmaqda iştirak edirlər. Deməli iqtisadi rayon özü təbiətdə mövcud olub, mürəkkəb bir subyektdir. Onu ayırmaq formalaşdırmaqda iştirak edən elm sahibləri, bu subyektlərin açıb, aydınlaşdırmaqda öz bilik dairəsindən istifadə edirlər.

Hər bir ölkənin inkişaf tarixi təbii şərait imkanlarına istinadən təsərrüfat istehsalı mexanizmlə formalaşmasında uzun müddət ərzində ərazinin ayrı-ayrı regionlarının ixti-

saslaşması, əhalinin məskunlaşması, təbii ehtiyatların formalaşdırılması və üzə çıxarılması, onlardan istifadə olunması nəticəsində müxtəlif xarakterli ərazilər – iqtisadi rayonlar yaranır. Məlumdur ki, bu prosesdə insan faktorunun da rolu böyükdür. Bütün bu dediklərimizdən nəticə çıxararaq onu deyə bilərik ki, MDB və Baltik sahili dövlətlərinin ərazilərində iqtisadi rayonların formalaşmasının tarixi də çox qədimdir.

Rusiya Federasiyasının ərazisi bir-birindən fərqli regionlara ayrılır ki, onlar istər təbii şərait və təbii sərvətlərlə, əhalinin məskunlaşması, təsərrüfatın müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşması, onların arasındakı iqtisadi və texnoloji əlaqələrə görə fərqlənən iqtisadi rayonlara ayrılır. Rusiya Federasiyasının ərazisi 11 iri iqtisadi rayona ayrılır ki; onlardan səkkizi Avropa və üçü isə Asiya hissəsinə düşür. Avropa hissəsi rayonları sənaye və kənd təsərrüfatı istehsal sahələri üzrə inkişaf etdiyi, təbii sərvətlərlə qismən zəngin olduğu halda, Asiya hissəsi rayonları mürəkkəb coğrafi mövqeyi, soyuq iqlim şəraiti, zəngin yeraltı, yerüstü sərvətlərə malik olub, sənayecə inkişaf etməkdə və kənd təsərrüfatı istehsalına görə isə nisbətən özünü təmin edici səviyyədədirlər.

Hazırda Rusiya Federasiyasının tərkibində – Mərkəz, Mərkəzi Qaratorpaq, Şimal-Qərb, Şimal, Volqa-Vyatka, Volqaboy, Şimali Qafqaz, Ural, Qərbi Sibir, Şərqi Sibir və Uzaq Şərq kimi iri iqtisadi rayonlar mövcuddur. Mütəmadi olaraq bu rayonların tərkibində də yeni dəyişikliklər baş verməkdədir.

İndi də biz oxucularımıza Rusiya Federasiyasının daxili fərqlərini daha geniş təhlil etməsi üçün göstərilən iqtisadi rayonların daha geniş təhlilini vermək istədik. Bununla da tələbələr və geniş oxucu kütləsi Rusiya Federasiyası barəsində bir qədər dəqiq məlumat əldə etmiş olur.

Rusiya Federasiyasının daxili iqtisadi rayonları

Rusiyanın Avropa hissəsinə – Mərkəz, Mərkəzi Qaratorpaq, Volqa Vyatka, Şimal Qərb, Şimal, Volqaboyu, Şimali Qafqaz və Ural kimi iqtisadi rayonlar, Kalininqrad vilayəti daxildir.

Rusiyanın Asiya hissəsinə – Qərbi Sibir, Şərqi Sibir və Uzaq Şərq rayonları daxildir.

Mərkəz İqtisadi rayonu

Bryansk, Vladimir, İvanovo, Yaroslavl, Kalininin (Tver) Kaluqa, Kostroma, Moskva, Oryol, Ryazan, Smolensk, Tula vilayətləri və Rusiya Federasiyasının paytaxtı, federal şəhər Moskva daxildir.

Sahəsi – 486 min kv. km, Əhalisi – 30,5 mln.

Rayonun ərazisi Rusiya Federasiyası Avropa hissəsinin mərkəzində Şimali Qərb, Şimal, Mərkəzi Qaratorpaq, Volqa-Vyatka və Volqaboyu rayonları arasında coğrafi mövqeyinə görə çox münasib bir ərazidə yerləşir. Ölkə daxili əsas magistral yollar bu ərazidən başlanır. Rusiya Federasiyasının paytaxtı, dünyanın iri sənaye, elmi, mədəni və sənaye mərkəzlərindən olan Moskva şəhəri bu rayonun mərkəzində yerləşir.

Əməyin beynəlxalq ərazi bölgüsündə Mərkəz rayonu ölkənin başlıca sənaye rayonu kimi tanınmışdır. Maşınqayırma və metal emalı, dəzgahqayırma, nəqliyyat maşınqayırması, energetik maşınqayırma və cihaz qayırma, kimya, toxuculuq, tikəş, ayaqqabı istehsalı və yeyinti sənayesinin bir çox sahələri üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Rayonun təsərrüfat inkişafında ağac emalı, inşaat materiallarının istehsalı, məişət xidməti sahəsində tələb olunan bir sıra sənaye məhsullarının istehsalı və şəhərətrafı kənd təsərrüfatı sahələri xüsusilə tərəvəz-südçülük, quşçuluq və kartof əkinləri üzrə ixtisaslaşdırılmışdır.

Hələ Sovet dövrünə qədər də Çar Rusiyasının sənaye rayonu olan Mərkəzi rayonu Sovet dövründə yenidən qurulmuş və daha da sənayecə inkişaf etdirilmişdir. Sovet dövründə burada sənaye müəssisələri istehsal-texnoloji cəhətdən bir birilə əlaqələndirilmiş, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərlə təmin olunmuş, xammal bazaları, daxili rayonlar və qonşu dövlətlərlə nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrinin yaxşılaşdırılması nəticəsində daha da inkişaf etdirilmişdir. Bütün bu göstəricilərə görə Mərkəz rayonunun ərazi – istehsal kompleksi formalaşmışdır.

Müstəqillik illərində burada yaranan yeni qurumlar əsasında sənaye obyektləri yenidən qurulmuş, müasir texniki avadanlıqla təchiz olunmuş və daha keyfiyyətli məhsul istehsalına başlamışdır.

Təbii şərait və təbii ehtiyatlar

Mərkəz rayonu ərazisinin relyef quruluşu əsasən düzən – təpəlik xarakterdə olub, şimal-şərqində yuxarı Volqa, qərbində Valday və Smolensk – Moskva təpəlik sahələr (300 m-ə qədər) yüksəlir. Ərazinin əsasən düzən və ovalıq xarakterli olması burada sənaye, tikinti və nəqliyyat işləri üçün əlverişli şərait yaradır.

Təbii sərvətlərlə zəngin olan bu ərazidə çox növlü torpaq örtüyü, meşə sahəsi, sıx çay şəbəkəsi və kontinental iqlim şəraiti, yeraltı sərvətlərdən isə boz kömür (ehtiyatı 15 mlrd.t.), dəmir filizləri, fosforitlər, kvars qumları, gil, əhəng daşı kimi tikinti materialları, torf ehtiyatları (5 mlrd.t.) mövcuddur. Moskvayanı boz kömür yataqlarındakı laylar 25-60 m və bəzən 200-300 metr dərinlikdə yerləşir. Buradakı kömürün istilik vermə dərəcəsi 3-5 min kkal qədərdir. Həmin kömürdən kimyəvi xammal və elektrik stansiyalarda yanacaq kimi istifadə olunur. Dəmir filizi ehtiyatlarından Tula və Oryol vilayətləri ərazilərində istifadə olunur. Bura-

da mövcud xammal ehtiyatlarının təmin edici olmaması, rayonda sənayenin inkişafına bir o qədər də mənfi təsir göstərmir, ona görə ki, ətraf ərazilərlə nəqliyyat əlaqələri ilə yaxşı əlaqələndirildiyindən, xammalın əldə edilməsinə bu da şərait yaradır.

Rayonun iqlim şəraiti mülayim-kontinentaldır, ərazidə qış soyuq və yay isə sərin keçir. İyul ayının orta temperaturu müsbət 18-20°, yanvar ayında isə mənfi 8-12°-ə olur. Şaxtasız dövr ildə 140-180 gün davam edir. İllik yağıntıların miqdarı 500-600 mm qədər olur.

Rayonun ərazisində hidroqrafik şəbəkə çox sıxdır. Bu ərazidən axan Volqa, Oka, Moskva, Tver, şeksna və Kostroma kimi çaylar əhalini və təsərrüfatın müxtəlif sahələrini şirin su ilə təchiz etməkdə, meşə axıtmaqda, nəqliyyatda, elektrik enerjisinin əldə olunmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu ərazidən axan çaylar düzən-sakit axan çaylar olub, həm də dolğun çaylardır. Onların bir çoxlarının üzərində bəndlər və su anbarları yaradılmışdır. Burada çoxlu göllər və bataqlıq sahələri də vardır. Volqa çayının kanallar vasitəsilə digər çaylarla əlaqələndirilməsi, Moskva şəhərinin beş dənizin limanına çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Mərkəz rayonun torpaq və bitki örtüyüdə müxtəlifdir. Çayların kənarlarında qumsal çimli, düzən sahələrdə torflu bataqlıq və ərazinin qalan sahələrində isə küllü torpaq növləri daha geniş yayılmışdır. Rayonun bitki örtüyü zəngindir. Mərkəz rayonun ərazisi meşə və meşə-çöl zonalarında yerləşir. Ərazinin şimalında iynə yarpaqlılar, Volqa ilə Oka arasında qarışıq meşələr üstünlük təşkil edir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Bu rayon, Rusiya Federasiyasında əhaliyə ən sıx rayondur. Burada əhalinin məskunlaşmasının tarixi qədimdir. Rayonun əhalisi müxtəlif sənətlər və istehsal sahələri ilə

məşğul olmuşdur. Rayonun mərkəzi mövqeyi onun iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

2000-ci il məlumatına görə Mərkəz rayonunda 32 milyondan çox əhali yaşayır. Rayonda əhalinin orta sıxlığı 63 nəfərə yaxındır. Moskva vilayətində 326 nəfər, Tula vilayətində 73 nəfər, Oryol vilayətində 37 nəfər və Kostroma-da isə 15 nəfər sıxlıq qeydə alınmışdır. Əhalinin ərazidə belə paylanması təbii şərait xüsusiyyətləri və sənayenin inkişafı ilə də bağlıdır. Rayonda şəhər əhalisinin faizi 80 faizə qədərdir. Burada sənayenin inkişafı, yeni şəhərlərin yaranması nəticəsində şəhər əhalisinin də miqdarı mütəmadi olaraq artır. Şəhərlərin çoxluğuna görə Mərkəz rayonu Federasiyasının digər rayonları arasında birinci yeri tutur. Hazırda burada 240-dan çox şəhər mövcuddur.

Rayonda əhalinin milli tərkibi müxtəlif olub, başlıca olaraq ruslar (94 faiz), ukraynalılar, belaruslar, tatarlar, yəhudilər və başqa xalqların nümayəndələrindən ibarətdir. Hazırda burada dünyanın 100-dən çox ölkənin səfirlikləri və çox müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşayırlar. Moskva dünyanın ən iri şəhərlərindən biri, RF-nın paytaxtı və rayonun mərkəzi şəhəridir.

Mərkəz rayonu işçi qüvvəsi, xüsusilə ixtisaslı işçi qüvvəsi ilə yüksək səviyyədə təmin olunmuşdur. Rusiya Federasiyasıdakı ali təhsilli mütəxəssislərin 35 faizi bu rayonun ərazisində cəmlənmişdir. Dünyada tanınmış alimləri ilə məşhur Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti burada yerləşir. Moskva dünyanın bir sıra ölkələrinə ixtisaslı kadr-lar hazırlayan bazaya çevrilmişdir.

Təsərrüfatı və onun ərazidə formalaşması

Rayonun təbii sərvətlərlə zəngin olmamasına bax-mayaraq, Rusiya Federasiyasının başlıca sənaye rayonuna çevrilməsi, uzun, çox əsrlik tarixi inkişafının nəticəsidir.

Həm də onun çox münasib mərkəzi mövqedə yerləşməsi, ətraf ərazilərlə çox münasib nəqliyyat əlaqələrinə mənsub olmasından irəli gəlir. XVI əsrdə Mərkəz rayonunda sənətkarlıq və kустar istehsal sahələri inkişaf etmiş, meşə, dəmir filizi, kətan, kərpic gili, kvars qumları kimi yerli xammallardan istifadə edilirdi. Həmin sərvətlərdən istifadə etməklə əmtiə- pul münasibətlərinin genişləndirilməsinə şərait yaratmışdı. XVIII əsrdə sənətkarlıq və kустar istehsal sahələri yeni mərhələyə manufakturaya, XIX əsrdə sonralar maşın sisteminin tətbiqi ilə kapitalist fabrikasına çevrilmişdi. Mərkəz rayonunda fabrik istehsalına keçməsinə 1861-ci il kəndli islahatı təkan vermişdi. XIX əsrin ikinci yarısından sonra dəmir yol tikintisinin genişləndirilməsi rayonda sənaye istehsalının inkişafının sürətlənməsinə imkan yaratmışdır. Sovet dövrünə qədər Mərkəz rayonunda toxuculuq əsas yer tuturdusa, Sovet dövründə burada ağır sənaye sahələrinin inkişafı sürətlənmişdir. Hazırda rayonda sənaye istehsalında ağır sənaye, xüsusilə maşınqayırma və metal emalı, kimya, metallurgiya, yüngül, yeyinti sənayesi, poliqrafiya və ətriyyat sahələri əsas rol oynayır.

Mərkəz rayonu ərazisində kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, müstəqillik illərində xüsusi mülkiyyət əsasında yaranan yeni qurumlar burada daha yüksək və keyfiyyətli məhsul istehsalını təmin edir.

Mərkəz rayonu ərazisində nəqliyyatın sahmana salınması, yeni yolların salınması, köhnə yolların yenidən qurulması, təyyarə, boru kəmərləri nəqliyyatı kimi tədbirlərin görülməsi rayonun ticarət və iqtisadi əlaqələrinin daha da yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur.

Müstəqillik illərində rayonun sənaye kompleksində bir sıra irəliləmələr baş vermiş, energetika sistemi yenidən qurulmuş bir sıra iri istilik elektrik, atom, su elektrik stansiyaları tikilib istifadəyə verilmişdir. Nəticədə rayonun enerjiyə olan tələbatının ödənilməsi, istehsalın səmərəliliyini artırmış, əhalinin elektrik enerjiyə olan tələbatının ödənilməsi,

məişət şəraitinin yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Lakin burada elektrik enerjisinin baha başa gəlməsi yerli yanacağın az keyfiyyətli olması və əsasən gətirmə yanacağına istinadən inkişafı ilə bağlıdır.

Moskvanın elektrostal zavoduna təkrar metal əritmə və yüksək keyfiyyətli polad əritmə, Bryanskda olan kiçik metallurgiya və tulada olan metallurgiya və maşınqayırma zavodlarında metal əritmə həyata keçirilir. Mərkəz rayonu üçün dəzgəhqayırma, xüsusi aqreqat dəzgahların, avtomat xətlərin, radiotexnika, elektrotexnika, avtomatlaşdırma və idarəetmə işləri üçün yeni maşınların istehsalı xarakterdir. Maşınqayırmanın bazası olan dəzgəhqayırma burada da inkişaf etmişdir. Rayonda maşınqayırma çox sahəlidir. Nəqliyyat maşınqayırması, kənd təsərrüfat maşınqayırma, traktorqayırma, inşaat maşınlarının istehsalı, energetik maşınqayırma, dəqiq və həssas cihazların istehsalı kimi sahələrdən ibarətdir. Mərkəz rayonunda mövcud maşınqayırma sənayesi metallurgiya, kimya, toxuculuq sənaye sahələri, kənd təsərrüfat istehsalı və nəqliyyat sahələrini bir-birilə əlaqələndirir və onların inkişafına xidmət göstərir. Yüngül sənaye, xüsusilə toxuculuq köhnə sənaye sahələrindən olub, yerli kətan lifləri, yun və gətirmə pambıq, ipək xammallara istinadən inkişaf edir.

Neft-qaz-kimya kompleksi yeni sahə olduğundan rayonlararası əhəmiyyətinə malikdir. Onun ilk mərhələsindən başqa, qalan ikinci və üçüncü mərhələləri bu rayonda inkişaf edir.

Mərkəz rayonunda qara metallurgiyanın pirometallurgiya sahəsi yerli və gətirmə xammalları əsasında formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bu sahənin inkişafı hələ XVII əsrdə Tulada yaradılmış ilk metaləritmə müəssisəsi ilə başlamışdır. Sonralar KMA dəmir filizi yataqlarının tapılıb istifadəyə verilməsi ilə daha da genişləndirilmişdir.

Mərkəz rayonunda inkişaf tapmış başqa sənaye sahələrindən biri taxta-şalban tədarükü və ağac emalı, inşaat

materiallarının istehsalı sahəsidir. Bütün bunlarla yanaşı rayonda sürətlə inkişaf edən sahə yeyinti sənaye sahəsidir. Əhalinin maddi tələbatını təmin edən sənayenin bu sahəsi rayonda çox geniş şəkildə formalaşmışdır.

Mərkəz rayonunda aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı xüsusi yer tutur. Rayonda sənaye istehsalına nisbətən kənd təsərrüfatı sahəsi qismən zəif inkişaf etmişdir. Burada kənd təsərrüfat istehsalı möhkəm yem bazası əsasında inkişaf edən südlük-ətlik heyvandarlığı, tərəvəz-bostançılıq-kartof əkinləri, şəhərətrafı təsərrüfat sahələri və taxılçılıq üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Qəyri Qaratorpaq zonasının məhsuldarlığının artırması üçün bir sıra dövlət əhəmiyyətli tədbirlər görülür. Rayonda kətan əkinləri, kartofun becərilməsi dövlət əhəmiyyətli sahələrdən olub, Rusiya Federasiyasında istehsal olunan taxılın yalnız 6 faizi qədərini, kartof istehsalının 20 faizi, tərəvəzin 10-12 faizi, kətan əkinlərinin $\frac{1}{2}$ hissəsi bu rayonun payına düşür.

Rayonda kənd təsərrüfatına yararlı 23,1 milyon hektar torpaq sahəsinin 15 milyon hektarı şumlanılır. Şumlanan sahələrin 50 faizində dənli bitkilər əkilir. Burada buğda, arpa, çovdar və vələmir kimi bitkilər çox əkilir, lakin taxıl bitkiləri yerli tələbatını ödəmir.

Texniki bitkilərdən kətan, çətənə, tənbəki, şəkər çuğunduru kimi bitkilər çox becərilir. Kartof bitkisindən yeyinti məhsul, heyvandarlıq üçün yem, kraxmal və spirtin istehsalında istifadə olunur.

Burada kənd təsərrüfatın mühüm sahəsi kimi heyvandarlıq və quşçuluğun rolu da böyükdür. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalına görə Mərkəz rayonu Rusiya Federasiyasında birinci yeri tutur. Sütün istehsalında Yaroslavl və Kostroma inək cinsləri xüsusilə seçilir. Mərkəz rayonunda donuzçuluq xarakter mal-qara növlərindən olub, onun bəslənməsi üçün yem bazası möhkəmdir.

Rayonda xəz-kürk istehsalında əhəmiyyəti olan romana cins qoyunlar da saxlanılır. Bu ərazi üçün xarakter olan

təsərrüfat sahələrindən biri də quşçuluq sahəsidir. Müstəqillik illərində bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilir, Tomilin quşçuluq fabrikində və başqa təsərrüfatlarda quşçuluq sənaye əsaslarla inkişaf etdirilir.

Rayonda meyvəçilik – giləmeyvəçiliyin də əhəmiyyəti böyükdür. Bu sahədə şəxsi təsərrüfatlarla yanaşı, yeni salınan iri meyvəçilik təsərrüfatlarının da rolu az deyildir. Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı rayonda əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqillik illəri ərzində rayonda şəkər istehsalı, ət-süd və tütün emalı kimi sahələr də sürətlə inkişaf edir. Burada yeyinti sənayenin ayrı-ayrı sahələri yerli və gətirmə xammallarına istinadən formalaşdırılmışdır. Rayonda yeyinti məhsullarına olan tələbat böyük sürətlə artır.

Nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrinə görə Mərkəz rayonunda müstəqillik illəri ərzində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Nəqliyyat şəbəkəsinin sıxlığı və istiqamətlərinin müxtəlifliliyinə görə Mərkəz rayonu Rusiya Federasiyasında birinci yeri tutur. Bu rayonun ərazisindən II dəmir yolu maqistralı və 15 maqistral avtomobil yolları çıxır. Bütün bu və başqa nəqliyyat əlaqələri Moskvanın və ümumiyyətlə Mərkəz rayonunun ətraf rayonları və başqa dövlətlərlə olan əlaqələrini tənzim edir.

Mərkəz rayonu daxili fərqlərə görə Volqa-Oka arası, Mərkəz, Cənub və Zavoljye kimi dörd mikrorayona ayırmaq olar.

MƏRKƏZİ QARATORPAQ İQTİSADI RAYONU

Sahəsi – 16,7 min kv km, əhalisi 8, 0 milyon

**Belqorod, Lipetsk, Kursk, Voronej və Tambov
vilayətləri daxildir**

Avropa qitəsinin şərqində, Rusiya Federasiyasının Qərbində, Mərkəz, Volqaboyu və Şimali Qafqaz kimi rayonları, Ukrayna və Belarusiya dövlətləri arasında və əsas yolların kəsişməsində çox münasib bir ərazidə yerləşdiyindən coğrafi məvqeyi çox əlverişlidir.

Təsərrüfat inkişafına görə çox mərhələlər keçmiş, əsasən kənd təsərrüfatı sahələri üzrə ixtisaslaşmış Mərkəzi Qaratorpaq rayonunun iqtisadiyyatında Sovet dövründə bir sıra irəliləmələr baş vermiş, KMA-nın tapılıb istifadəyə verilməsi, sənaye istehsalının inkişafı, şəkər istehsalının artırılması, meyvəçilik-taxılçılıq və heyvandarlığın inkişafı, texniki əsaslarla kənd təsərrüfatı istehsalının yenidən qurulması, rayonun iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Donbas, Şimali Qafqaz kimi yanacaq-energetik bazalarına və bir sıra maşınqayırma rayonlarına yaxınlığı, MQR-nun aqrar-sənaye rayonu kimi inkişaf tapmasına şərait yaratmışdır. Burada metallurgiya, maşınqayırma, kimya və yeyinti sənaye üzrə ixtisaslaşdırılmış iri müəssisələr yaradılmışdır.

Rusiya Federasiyasında əmək bölgüsünə görə Mərkəzi Qaratorpaq rayonu dəmir filizlərinin çıxarılması, saflaşdırılması, emalı, qara metal istehsalı, sintetik kauçuk, sintetik liflərin istehsalı kimi kimya sənaye sahələri və yeyinti sənayenin bir sıra sahələri, texnoloji avadanlığın istehsalı üzrə mühüm yer tutur. Kənd təsərrüfatı istehsalında MQR-nu taxılçılıq, şəkər çuğunduru əkinləri, şəkər istehsalı, südlük-ətlik və ətlik malqaranın inkişafı üzrə tanınmışdır. Hazırda bu rayon Rusiya Federasiyasında taxıl tədarükünün 10 faiz

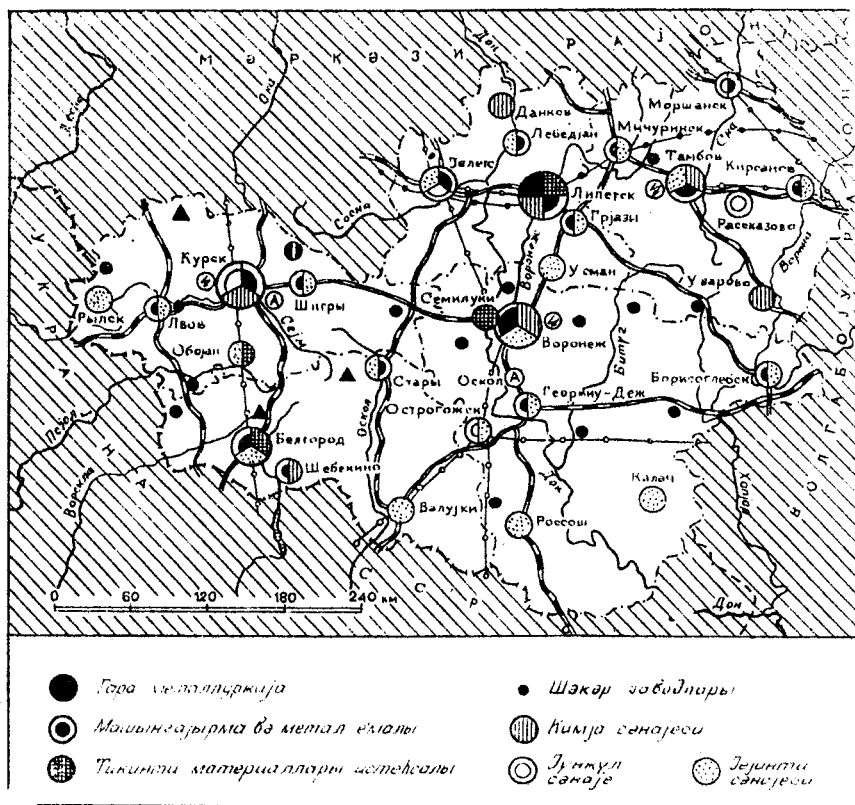

СХЕМА 2. Центральная часть Донбасса

zi, günəbaxan toxumun – 12 faizini, şəkər çuğunduru istehsalının 12 faizini, efir yağlı bitkilərin 45 faizini və süd məhsullarının 8 faizini verməklə mühüm rol oynayır.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları

Rayonun səth quruluşu əsasən düzən, ərazinin qərbi bir qədər hündür (200-275 m) yargan və qobularla parçalanmışdır. Rayonun şimal-şərq hissəsində Oka-Don ovalığı yerləşir. Lakin ərazinin geniş yarganlı və erroziyalı vəziyyəti kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasına bir qədər maneçilik törədir. Məhz ona görə də burada yarganların əmələ gəlməsi və erroziyaya qarşı tədbirlər görülür. Meşə zolaqları salınır və sürüşmələrin yaranmasına qarşı tədbirlər görülür.

Rayonun iqlimi mülayim kontinentaldır. İsti yayı (iyulun orta temperaturu müsbət 19-22°) mülayim soyuq qışı (yanvarın orta temperaturu mənfi 9-12°) ilə seçilir. Orta illik yağıntıların miqdarı şimali qərbində 570 mm və cənubi şərqində isə 400 mm-ə qədər olur. Bu rayonun iqlim şəraiti kənd təsərrüfatı istehsalı üçün münasibdir. Veqetasiya dövrü 175-185 günə arasında keçir.

Mərkəzi Qaratorpaq rayonunda çaylar azdır, burada axan ən iri çay Don çayıdır. Başqa çaylardan Don və Desna çaylarının qolları – Voronej, Xopyora, Şimali Donets, Seym kimi kiçik az sulu çaylar mövcuddur. Rayonun ərazisi əsasən meşə-çöl hissədə, yalnız münbit qaratorpaqlı cənub şərq hissəsi çöl zonasında yerləşir. Vaxtilə meşə ilə örtülü sahələr indi başdan başa şumlanmış əkin sahələrinə çevrilmişdir. Ərazinin meşə ilə örtülü sahəsi cəmi 8 faiz təşkil edir. Meşə sahələri ərazinin şimalında olub, həmin meşələrin rütubəti və yeraltı suları quruma, torpağı erroziyadan mühafizə etmə əhəmiyyəti vardır.

Rayonun ən mühüm təbii sərvəti onun münbit və məhsuldar torpaq sahəsidir. Ərazinin əksər hissəsində çürüntülü və yüksək məhsuldarlığa malik qara torpaqlar

yayılmışdır. Mərkəzi Qaratorpaq rayonu dəmir filizləri, fosforitlər, əhəng daşları və bir sıra başqa inşaat materialları ilə zəngindir. Metallurgiyanın inkişafında KMA dəmir filizi yataqlarının mühüm rolu vardır. KMA-da çıxarılan dəmir filizlərində orta hesabla 32 faiz dəmir və dəmirli kvarsitlər mövcuddur. Ehtiyatı trilyon tonlarla hesablanan dəmirli kvarsitlər mövcuddur ki, onlar qara metallurgiya üçün yüksək keyfiyyətli xammal sayılır. Bu hövzədə dəmirli kvarsitlərdən başqa tərkibində 62 faiz-ə qədər dəmir olan filizlər də vardır. Burada dəmir filizlərin şaxta üsuli ilə 35 m-dən 500 metrəyə və daha artıq dərinliklərdən, hətta açıq üsulla belə çıxarılması xarakterdir. Bu hövzələrin üstün cəhətlərindən biri də odur ki, dəmir filizləri ilə yanaşı buradan başqa qazıntılar da çıxarılır. Olardan təbaşir, mergel daşları, qum, gil, qaya süxurları və başqalarını göstərmək oolar. KMA-nın bəzi ərazilərində boksit də çıxarılır.

KMA hövzəsində üç dəmir filizi yataqları – Belqorod-Oboyansk, Yakovlevsk və Qostişevsk yataqlarıdır ki, onlardan boksit də ayrılır. İkinci yataq Kurskdan şimal qərbdə olan Mixaylovsk, üçüncü yataq isə Starı Oskol rayonunda olan Lebedinsk, Korobkovsk və Toylensk yataqlarıdır. Lipetsk vilayəti ərazisində də dəmir filizləri çıxarılır. Rayonda çıxarılan dəmir filizləri əsasında iri saflaşdırma kombinatları, domna və marten sobalarına malik iri qara metallurgiya müəssisələri yaradılmışdır. Bu rayonda ilk dəfə olaraq metalı domnasız proseslərlə də əritməyə başlamışdır. KMA dəmir filizi ehtiyatlarına görə dünyanın ən iri yatağı hesab olunur. Bu rayonun ərazisində fosforitlər və inşaat materialları da çoxdur.

MQR-da yanacaq energetik ehtiyatlar demək olar ki, yoxdur, həmin çatışmayan sərvətlərini ətraf rayonlar və qonşu dövlətlərdən alınır.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Mərkəzi Qaratorpaq rayonu, Rusiya Federasiyasının əhaliyə sıx ərazilərdən biridir. Əhalinin orta sıxlığı hər kv km-ə 46 nəfərdən çoxdur. Bu ərazidə əhali çoxdan məskunlaşmış, əvvəllər kənd əhalisi üstünlük təşkil etdiyi halda, hazırda sənayenin inkişafı ilə əlaqədar köhnə şəhərlər böyümüş, yeni şəhərlər yaranmış və şəhər əhalisinin miqdarı getdikcə artır. Rayonun ərazisində əhali demək olar ki, bərabər yerləşdiyindən, əhalinin ərazidə yerləşməsindəki fərqlər böyük deyildir. Rayonda şəhər əhalisi 65 faiz təşkil edir, əhalisi milyona çatan şəhər burada hələlik yoxdur.

Əhalinin milli tərkibi çox müxtəlif olmayıb, əsasən ruslar, ukraynalılar, belaruslar və bir sıra başqa xalqların nümayəndələrindən ibarətdir. Ruslar ərazinin hər yerində, ukraynalılar cənubunda və belaruslar isə ərazinin qərbində çox yaşayırlar.

Kənd yaşayış məntəqələrinin böyüklüyü və sıxlığına görə Mərkəzi qaratorpaq rayonu xüsusilə seçilir. Ən iri və bir birinə yaxın yerləşən kəndlərə ərazinin qərbində və şimalında, seyrək yerləşən iri kəndlər isə Voronej vilayətində xarakterdir.

Rayonda əmək ehtiyatlarının artıqlığı hiss olunduğu kimi, onun artımı isə son illərdə sürətlənmişdir. İctimai dövlət təsərrüfatlarında əmək ehtiyatlarının demək olar ki, 80 faizi məşğuldur ki, onun da 20 faizi sənayedə çalışır. Rayonda sənayenin sürətlə inkişafı orada işləyən fəhlələrin də artmasına səbəb olmuş, lakin 1992-ci ildən sonra sənaye istehsalının durğunlaşması, sənaye fəhlələrin də azalmasına səbəb olmuşdur. Lakin yeni yaranan ictimai qurumlar sənaye istehsalının artırılması üçün tədbirlər həyata keçirir. Bu da əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadəsinin təmin olunmasına zəmanət verir.

Təsərrüfatı və onun yenidən formalaşdırılması

Mərkəz Qaratorpaq rayonu, rus dövlətinin müstəmləkə ərazilərindən biri olmuşdur. Cənubdan köçərilərin hücumlarından mühafizə olunduqdan sonra, burada ərazinin kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün mənimsənilməsi işi başlanmışdır.

XVII əsrdə Mərkəzə Qaratorpaq rayonu Moskva dövlətini çörəklə təmin edən başlıca rayona çevrilmişdi. XIX əsrin əvvəllərində Mərkəzi Qaratorpaq sıx əhaliyə malik rayon olub, 1861-ci il kəndli islahatın nəticəsində mülkədarlar ən yaxşı torpaqlarını ələ keçirmiş, kasıb kəndlilər isə ağır şəraitlə mülkədar torpaqlarını icarəyə götürməyə vadar olmuşlar. Burada dəmir yolların salınması, bazara taxılın çıxarılmasının inkişafı, torpaq sahələrin şumlanması işlərini də artırmışdı. Həmin dövrdə Mərkəzi Qaratorpaq rayonu Rusiyanın başlıca taxıl bazasına çevrilmişdi. Lakin yüksəliş uzun sürmədi, dəmir yolların Moskvadan cənuba Qara dəniz sahillərinə, Don və Zəvoljye çöllərinə doğru çəkilməsi nəticəsində Rusiyanın cənubu daha ucuz taxıl yetişdirən ticarət əkinçiliyi rayonuna çevrildi, bununla da MQR-nu öz əvvəlki əhəmiyyətini itirdi. Lakin sonralar burada əkinçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq şəkər çuğurduru, günəbaxan, kəndir və tənbəki kimi texniki bitki əkinləri təşəkkül tapmışdır. Beləliklə kənd təsərrüfatının inkişafında yeni istiqamətlər formalaşmışdır.

Sovet dövründə burada sənaye istehsal sahələrin yaranması, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına da təkan vermişdi. Hazırda bu rayon Rusiya Federasiyasının şəkər istehsalının əsas bazası, metallurgiya, maşınqayırma, yeyinti sənayenin mühüm rayonu və taxıl istehsalının bazalarından biridir. Rayonda aqrar-sənaye, metallurgiya, kimya və maşınqayırma kimi dörd iri kompleks formalaşmaqdadır. Bu komplekslər əsasən yerli sərvətlər və gətirmə yanacaq-energetik sərvətlərə istinad edərək inkişaf edir. Metallurgiya

sənayesində metal əritmənin yeni texnologiyasından istifadə etməklə xarici mütəxəssislərin köməyi ilə domnasız metal əritmə prosesi tətbiq olunmuş, maşınqayırma aparıcı sahə kimi sənayenin bir sıra sahələrini və kənd təsərrüfatı istehsalını özündə birləşdirir, kimya sənayesi rayonda sintetik materiallar və onlardan hazırlanan sintetik kauçuk, şinlər, sintetik liflər, amilin boyalar, yuyucu maddələr və başqalarının istehsalı ilə məşğuldur.

Aqrar-sənaye kompleksi aparıcı sahə olub, burada dənli və texniki bitki əkinləri buğda, arpa, çovdar, şəkər çuğunduru, günəbaxan, kəndir, çətənə, tənbəki, efir yağlılar, kartof və tərəvəz bitkiləri əkilir. Burada şəkər çuğundurunun becərilməsi üçün ixtisaslı mütəxəssislər, münasib torpaq-iqlim şəraiti və iqtisadi zəmin mövcuddur. Mərkəzi qaratorpaq rayonu Rusiya Federasiyasında yetişdirilən şəkər çuğundurunun yarıdan çoxunu yetişdirir. Bununla bağlı olaraq rayonda şəkər sənayesi inkişaf tapmışdır. Günəbaxan əkinləri isə nisbətən quraq keçən cənub-şərq hissədə çətənə və tənbəki əkinləri isə ən çox Tambov vilayətinin ərazisində, efiryağlı bitki əkinləri isə Voronej vilayətinin ərazisində daha geniş yer tutur. Kartof və tərəvəz bitki əkinləri isə ərazinin hər yerində və əsasən iri şəhərlərin ətrafında cəmlənmişdir.

Mərkəzi Qaratorpaq rayonunda heyvandarlıq hələ inqilabdan əvvəldə ən geridə qalmış sahə idi. Sovet dövründə isə onun inkişafı üçün bir sıra imkanlar açılmış, heyvandarlığın inkişafı sənaye əsaslarla yenidən qurulmuş, yem bazası möhkəmləndirilmiş və ixtisaslı sahələrdən birinə çevrilmişdi. Heyvandarlıq əsasən ətlik-südlük istiqamətində inkişaf etdirilirdi. Heyvandarlığın yem bazası yem bitki əkinləri, qaba və qüvvətli yemlər, yeyinti sənayesinin, xüsusilə şəkər çuğundurunun tullantıları əsasında qurulmuşdu. Çünki, rayonda çəmən, otlaq və biçənək sahələri olduqca azdır. Ona görə də malqaranı bütün ilboyu tövlə şəraitində saxlanması xarakterikdir. Mərkəzi qaratorpaq rayonunda istehsal olu-

nan heyvandarlıq məhsulları – hər nəfər hesabla rusiyanın başqa rayonlarına nisbətən çoxdur. Ümumiyyətlə MQR-da ət və süd istehsalının maya dəyəri də aşağıdır.

Müstəqillik illəri ərazində MQR-da kənd təsərrüfatının yeni təsərrüfat sahələri – şirkətlər, fermer təsərrüfatları, xüsusi həyətəyən təsərrüfatlar, icəradar təsərrüfatlar hesabına daha da artırılmaqdadır. Kənd təsərrüfatı istehsalının gələcək inkişafı üçün erroziyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə, tarlaqoruyucu meşə zolaqlarının salınmasına, suvarma sistemlərinin genişləndirilməsi və intensivləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir.

MQR-da kənd təsərrüfatının hərtərəfli inkişaf/etdirilməsi, kənd təsərrüfatı xammallarını emal edən sənaye müəssisələrinin də yaranmasına imkan yaradır. Beləliklə, rayonda yeyinti sənayenin inkişafına yeni imkanlar açır. Yeyinti sənayesi özünün keçmiş şöhrətini saxlaması üçün imkanlardan istifadə etməklə onu mövcud sahələrin daha da təkmilləşdirilməsi və yeni sahələr, xüsusilə konserv sənayesinin inkişafı ilə möhkəmlədə bilər. Rayonda çuğundurdan şəkər istehsalı Kursk, Belqorod və Voronej vilayətlərində və qismən rayonun qalan ərazilərində mövcuddur. Yağ istehsalı (əsasən günəbaxan), unüyütmə, yarma, ət, spirt, marqarin və süd konservlərinin istehsalı inkişaf tapmışdır. Şəkər istehsalına görə MQR Rusiya Federasiyasında birinci yeri, bitki yağlarının istehsalına görə isə Şimali Qafqazdan sonra ikinci yeri tutur.

Rayonda kənd təsərrüfatı istehsalına əsaslanan aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı ilə yanaşı yüngül sənaye sahələri də sürətlə artır. Yüngül sənaye sahələri içərisində mahud istehsalı (Tambov vilayətində), gön-ayaqqabı istehsalı (Kursk və Tambov vilayətlərin), tikiş məmulatlarının istehsalı və sairə inkişaf edir. Bu sahənin inkişafı üçün işçi qüvvəsi də tələbatda çoxdur. Beləliklə, aqrar-sənaye kompleksi MQR-da çox sahəli və çox müxtəlif olub, onun beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakını xeyli yüksəldir. Rayonda aqrar-sənaye

kompleksinin intensiv inkişafı üçün geniş tədbirlər həyata keçirilir. Burada maşınqayırma və metal emalı sənayesi əsasən kənd təsərrüfatı istehsalı ilə əlaqələndirilmiş, ona lazım olan kənd təsərrüfatı maşınları, traktorlar (Lipetskdə), avtomobil, traktor hissələri və başqa avadanlıqların istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Morşanskda (Tambov vilayəti), kimya, maşınqayırma və kənd təsərrüfatı istehsalını müxtəlif kübrələrlə, təmin edən kimya sənayesi müəssisələri inkişaf etdirilir. Burada həmçinin elastik kütlələr süni liflər, boyalar, kauçuk və şin istehsal edilir.

MQR-da mədən sənayesi dəmir filizinin çıxarılması və saflaşdırılması ilə bağlı olaraq böyük sürətlə inkişaf edir. Lakin belə bir mühüm tədbiri həyata keçirərkən qazma işləri zamanı yararlı torpaqların sıradan çıxmasına yol verilməməlidir. Doğrudur, burada qazma işləri zamanı yararlı torpaqların başqa ərazilərə daşınması tədbirləri də həyata keçirilir. Bunun üçün Rusiya dövləti perspektiv plan hazırlamış və tədricən onu həyata keçirir. Ümumiyyətlə MQR-da ərazi-istehsal kompleksi formalaşmış qurtarmaq üzrədir. Burada çatışmayan amil yerli yanacaq ehtiyatların çatışmaması olub, bu sahədə də ərazidə bir sıra tədbirlər görülür. Rayonda elektroenergetika xidmət sahəsi olub, onun tərkibində istilik elektrik stansiyaları üstünlük təşkil edir. Burada atom elektrik stansiyalar da tikilmiş, belə stansiyalardan Novovoronej və Kursk AES-ləri göstərmək olar. Təsərrüfatın tələbatı üçün çatışmayan enerjisini Volqaboyu rayonundan alır.

Məlum olduğu kimi MQR-nu Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsindəki inkişaf etməkdə olan, sənayecə sürətlə artan rayonlardandır. Burada sənaye istehsalının inkişafını təmin edən ərazidə mövcud zəngin təbii ehtiyatlar, əmək ehtiyatlarının müsbət balansı və nəqliyyat-coğrafi mövqeyinin münasibliyidir.

MQR-nu çox bir-birindən fərqlənməyən, lakin sənaye ilə kənd təsərrüfatı istehsal sahələrinin inkişaf xüsusiyyətlə-

rinə görə bir qədər ayrılıqlara malik Qərb və Şərq yarım rayonlara ayırmaq olar. Qərb yarımrayonu MQR-nunun 48 faizini tutmaqla, taxıl istehsalının əksər hissəsini verən bu yarımrayonu ərazisində əhalinin də əksər hissəsi və şəhər əhalisinin isə 55 faizi yerləşir. Burada Lipetsk, Kursk, Belqorod, Yelets və Starı Oskol kimi sənaye şəhərləri mövcuddur. Şərq rayonu Qərb yarımrayonuna nisbətən sənaye cəhətindən daha çox inkişaf etmişdir. Mərkəzi Qaratorpaq rayonunun ən iri sənaye və mədəniyyət mərkəzi olan Voronej və iri sənaye şəhərləri olan Tambov, Miçurinsk buradadır. Bu yarımrayonunda MQR-nun təsərrüfat kompleksində maşınqayırma, kimya, inşaat materiallarının istehsalı kimi sənaye sahələri və aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı mühüm yer tutur.

VOQLA-VYATKA İQTİSADI RAYONU

Sahəsi 262,3 min kv km, əhalisi – 8,3 mln. (1999)

Kirov və Nijninovqorod vilayətləri, Mari, Çuvaşiya və Mordva respublikaları daxildir

Bu rayon, Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsində, Mərkəz, Şimal, Volqaboyu, Ural iqtisadi rayonları arasında, Volqa və Vyatka çayları üzərində, su və dəmir yollarının qovuşmasında yerləşdiyindən təsərrüfatın inkişafı üçün çox münasibdir. Təbii-coğrafi cəhətindən meşə və meşə-çöl zonaları üzərində geniş bir ərazini əhatə edir. Belə bir münasib şəraitdə yerləşməsi rayonun iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir.

Volqa-Vyatka rayonu, əhatəsində olduğu rayonlarda müxtəlif xammal sərvətləri-neft, təbii qaz, kömür, elektrik enerjisi, metal və bəzi maşınlar aldığı halda, özü həmin rayonlara müxtəlif maşınlar, cihazlar maşın hissələri, şüşə, me-

şə materialları və başqa sərvətləri verir. Bütün bunlara görə Volqa-Vyatka iqtisadi rayonu həmin rayonlarla çox münasib nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrə malikdir. İqtisadi rayonun Mərkəzi sayılan Nijninovqorod (keçmiş Qorki) Rusiyanın nəhəng maşınqayırma mərkəzlərində biridir. İqtisadi rayonun inkişafına maneçilik törədən amillərdən biri onun daxili nəqliyyat əlaqələrinin yaxşı qurulmamasıdır. Sovet dövrünə qədər bu ərazi Mərkəz rayonu ilə də pis əlaqələndirilmişdi. Belə ki, Kirovdan (keçmiş Vyatka) Moskvaya gedən dəmir yolu 1906-cı ildə salınmış, o vaxta kimi Moskvaya getmək üçün Çelyabinskiyə qayıtmalı və sonra Ufadan keçməklə Moskvaya getmək lazım gəlirdi. Mərkəz rayonunu Nijninovqoroddan keçməklə Uralla bağlayan dəmir yolu (Nijninovqorod-Kotelniçi-Perm) Sovet dövründə çəkilmişdir. Hazırda da rayonun şimal hissəsində nəqliyyat əlaqələr böyük çətinliklərlə qarşılaşır. Buna görə də Nijninovqorod sənaye aqlomerasiyası Mərkəz rayonuna, Kirov vilayəti isə Urala daha çox meyl göstərir.

Bu rayon ixtisaslaşdırmaya görə – maşınqayırma (xüsusilə nəqliyyat maşınqayırması), meşə sənayesi, kimya, gön-dəri emalı, kətan əkinlərinə görə seçilir. Burada: 1. Maşınqayırma və metal emalı enerji-istehsal tsikli, 2. Meşə-enerji sənaye tsikli, 3. Toxuculuq – gön-dəri enerji-sənaye tsikli, 4. Mədən-kimya enerji istehsal tsikli, 5. Neft-qaz kimya enerji istehsal tsikli və 6. Aqrar-sənaye enerji-istehsal tsikli inkişaf etmişdir. Bütün bu enerji-istehsal tsiklləri rayonun təsərrüfat inkişafında aparıcı rol oynayır. Bunların içərisində maşınqayırma və metal emalı tsikli daha qabarıq seçilir.

Volqa-Vyatka iqtisadi rayonun ərazi təşkili və formalaşmasında maşınqayırma və metal emalı, kimya və meşə sənayesi sahələri, kətançılığın inkişafına əsaslanan aqrar-sənaye kompleksinin təsiri böyükdür. Rayonda bir neçə sənaye qovşağı formalaşır, Nijninovqorod (keç. Qorki şəhəri) sənaye qovşağı başlıca rol oynayır. Bu qovşaq demək olar

ki, Nijninovqorod vilayətinin ərazisini əhatə edir. Qovşaq iqtisadi rayonu ərazisinin 30 faizini, əhalisinin isə 45 faizindən çoxunu özündə cəmləşdirməklə, maşınqayırma sənayesinin əsas özəyi sayılır. maşınqayırma sənayesinin kompleks inkişafı nəticəsində onunla bağlı bir sıra sahələr – işıq texnikası, texniki parça,şüşə və ehtiyat hissələrinin istehsalı Vyatka (keç. Kirov) vilayəti və respublikaların bir sıra iri şəhər və qəsəbələrində inkişaf etmişdir. Ərazidə mədəni-iqtisadi əlaqələrinin yaxşılaşdırılması üçün bir sıra yeni tədbirlər həyata keçirilir.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları

Volqa-Vyatka iqtisadi rayonunun təbii şəraiti və təbii ehtiyatları çox da müxtəlif olmayıb, bu sahədə Mərkəz iqtisadi rayonuna bənzəyir. Relyef xüsusiyyətlərinə görə rayonun şimal, şimal-şərq və cənub-şərq hissələri yüksəkliklərlə əvəz olunan dalğavari düzənliklərdən ibarətdir. Ural rayonunun şimal-qərb hissəsinin ətəkləri bu əraziyə də öz təsirini göstərir.

İqlimi əsasən mülayim kontinentaldır. Ərazinin şimaldan cənuba uzunsov xarakteri bir sıra iqlim fərqlərinə səbəb olmuşdur. Belə ki, ərazinin cənub-şərqində yanvar ayının orta temperaturu mənfi 11°-ə olduğu halda, şimalında isə mənfi 16°-ə, iyul ayının orta temperaturu isə müsbət 17-19°-ə arasında tərəddüd edir. Ərazinin şimal şərqində bəzən qışda 40°-yə kimi şaxtalar olur. Yağıntılar ərazidə qeyri bərabər paylanmışdır, şimalında 550-600 mm və cənubunda isə 400-450 mm yağıntı düşür. Ərazidə cənuba doğru getdikcə buxarlanmanın dərəcəsi artır. İqlimin belə xüsusiyyəti yazlıq bitkilərin yetidirlməsinə münasib şərait yaradır.

Ərazidə çay şəbəkəsi sıx olub, əsasən çayların əksəri Volqa çayının hövzəsinə aiddir. Volqa, Oka və Vyatka kimi çaylardan nəqliyyat sahəsində istifadə olunursa, qalan çaylardan meşə axıdılması və bütün çaylardan elektrik enerjisi-

nin alınması və şirin su kimi təsərrüfatın müxtəlif sahələrində istifadə edilir. Lakin onlar düzən çaylar olduğundan onların enerji ehtiyatları azdır.

Volqa-Vyatka rayonu ərazisinin 46 faizindən çoxu meşə ilə örtülmüşdür. Burada olan meşələrin sənaye əhəmiyyəti vardır. Meşə rayonun əsas sərvətlərindən biridir. Buradakı təbii otlaq və çəmənliklər maldarlığın yem bazası kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rayonun torpaq örtüyü də çox müxtəlifdir. Şimalında podzol, çay kənarlarında allüvial, çəmən və qumlu-çimli torpaq növlərinə təsadüf olunur. Volqa-Vyatka rayonunun təbii şəraiti burada kətan və taxıl əkinləri, südlük-ətlik maldarlığın inkişafı üçün daha münasibdir.

Rayonun ərazisi yeraltı sərvətlərlə çox da zəngin deyildir. Faydalı qazıntılardan torf, fosforitlər, neft, duz və inşaat materialları mövcud olub, istifadə olunur. Neft və təbii qaz azdır. Rayonda torfun ehtiyatı 9 milyard kub metr, fosforitlərin ehtiyatı isə 2 milyard ton hesablanmışdır. Duz ehtiyatları Nijninovqorod (keç. Qorki vil.) ərazisində dəmir filizi Kirov vilayətinin ərazisində (Omutninsk, Vıksa), neft ehtiyatları isə Vyatka ilə Kama çayları arasındakı ərazidə (60-cı illərdə) aşkar edilmiş və itsifadəyə verilmişdir. Kirov vilayətinin ərazisindəki gips, əhəngdaşları, şüşə qumları, sement xammalı ehtiyatlarından istifadə olunur. Rayon yanacaq olan tələbatını Volqaboyu və Şimal rayonlarından alınan neft, Vorkuta və Kuzbasdan alınan kömürlə təmin edir. Rayona Qərbi Sibir və Orta Asiya dövlətlərindən təbii qaz, Uraldan isə metal gətirilir. Bu rayon qonşu rayonları, ətraf dövlətlərə meşə materialı və bir sıra sənaye məhsulları, xüsusilə maşınlar və maşın hissələrini ixrac edir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Rusiya Federasiyasının tərkibində sahəyə kiçik olmasına baxmayaraq əhaliyə sıx rayonlardan biridir. Əhalinin

ümumi miqdarı 8,3 milyona qədər olan bu rayonda orta sıxlıq 32 nəfərdən çoxdur. Ərazidə əhali qeyri-bərabər yerləşmişdir. Rayonun əhalicə sıx olan ərazilər Volqanın sağ sahilı, meşə çöl hissəsi və Okanın aşağı axarıdır. Həmin ərazidə əhalinin orta sıxlığı hər kv km-ə 60 nəfər, bəzi sahələrdə 100 nəfərə qədər təşkil edir. Buna səbəb Nijninovqorod şəhərində sənayenin yüksək dərəcədə təmərküzləşməsi ilə əlaqədar əhalinin sıx toplanmasıdır. Əhalicə ən seyrək ərazi Kirov vilayətinin ərazisidir. Burada orta sıxlıq 15 nəfərə qədər təşkil edir. Lakin təsərrüfatın inkişafı ilə ərazidə yeni sahələrin mənimsənilməsi əhalinin də mütəmadi artmasına səbəb olur.

Urbanizasiya dərəcəsinə görə Volqa-Vyatka rayonu yalnız Mərkəz rayonundan geridə qalır. Şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi Rusiya ərazisinin orta çəkisinə uyğun gəlir. Ərazidə şəhər əhalisinin ən yüksək faizi sənayecə inkişaf etmiş Nijninovqorod (keçmiş Qorki) vilayəti ərazisində (77 faiz) və ən az isə kənd təsərrüfatı istehsalı ilə seçilən sağ sahil meşə-çöl hissədə Çuvaşiya və Mari respublikaları ərazilərindədir.

Rayonda əhalinin milli tərkibi çox müxtəlifdir. Əhalinin əksər hissəsi ruslar təşkil edir. Başqa millətlərdən çuvaşlar, marilər, mordvalılar və başqa xalqların nümayəndələri yaşayırlar. Çuvaşlar, marilər və mordvalılar müstəqil respublikalar kimi təşkil olunmuş, Rusiyanın tərkibində öz milli dövlətlərini yaratmışlar. Mordvalılar əsasən öz respublikasında, çuvaşlar və marilər isə respublikalarından kənardə da yaşayırlar. Çuvaşlar Volqaboyunda yaşayan qədim əkinçi xalqlardan olub, türk qrupuna mənsub dildə danışirlar. Mari və mordvalılar isə Fin qrupu xalqlardandırlar. Bu hər üç xalqın öz adət-ənənələri vardır.

Təsərrüfatı və onun yenidən formalaşdırılması

Volqa-Vyatka iqtisadi rayonunun ərazisinə daxil olan milli və inzibati bölgülər təsərrüfatın inkişafına görə birbirindən fərqlənsələr də onları birləşdirən maşınqayırma kompleksi və onunla bağlı olan kimya və meşə-kimya sənaye sahələrinin inkişafı, həm də eyni ərazidə yerləşmələri, bu rayonun formalaşmasına səbəb olmuşdur. Volqa-Vyatka iqtisadi rayonunun ərazi-istehsal kompleksinin formalaşması onun gələcək inkişafı üçün də geniş imkanlar açır.

Hələ inqilabdan əvvəl bu ərazidə iki iri sənaye qovşağı-Nijninovqorod və Vyatka yaranmağa başlamışdı. Hər iki qovşağın yaranmasına səbəb onların mühüm su yolu üzərində yerləşmələri və Peterburqla Uralı birləşdirən dəmir yolunun bu ərazidən keçməsi olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, həmin ərazi keçmişdə əsasən geri qalmış aqrar rayon olaraq qalırdı. Bu rayon üçün taxta-şalban tədarükü, kənd təsərrüfatı istehsalı və sənətkarlıq müəssisələri səciyyəvi idi. Nijninovqorod şəhəri isə çay gəmiqayırması və paravoz istehsalının mərkəzi kimi tanınmışdı. Hazırda bu rayon ağır sənayenin, xüsusilə maşınqayırma, kimya, meşə-kimya, gön-dəri ayaqqabı istehsalının mərkəzi sayılır. Həmin sahələr rayonda hazırlanan sənaye məhsulunun 3/5 his. verir. Sənaye fəhlələrinin də 70 faizindən çoxu həmin sahələrdə işləyir. 1992-ci ildən sonra, müstəqillik illəri ərzində maşınqayırma və metal emalı maşın hissələrinin istehsalı, meşə və meşə-kimya sənaye sahələri, gön-dəri emalı prosesləri yeni şirkətlər əsasında xarici firmaların köməkliyi ilə yenidən qurulmuş, texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi nəticəsində dünya standartlarına müvafiq yüksək keyfiyyətli məhsulların istehsalı ilə seçilir.

Rayonda sənayenin sürətlə inkişafı ilə əlaqədar olaraq energetika sahəsi də böyük sürətlə artır. Burada elektrik enerjisinin istehsalı 1940-cı ildəki 1,8 mlrd. kVt s. əvəzinə, 1965-ci ildə 12,0 mlrd. kVt s., 1980-ci ildə 18,6 mlrd. kVt s.,

nəhayət 1998-ci ildə isə 25,5 mlrd. kVt s. qədər artırılmışdır. Volqa-Vyatka iqtisadi rayonunda olan iri elektrik stansiyalarından Balaxna DRES, Dzerjinsk İEM, Çeboksarı İEM, Çeboksarı SES, Horodes SES və başqa stansiyalarını göstərmək olar. Rayonun sənaye istehsalı və kənd təsərrüfat işlərinin, nəqliyyat və məişət sahələrinin elektrik enerjiyə olan böyük tələbat ödənilmədiyindən, çatışmayan elektrik enerjisini ətraf rayonlarından alır. Volqa-Vyatka rayonu sənaye istehsalının inkişaf səviyyəsinə görə Mərkəz Ural və Şimali Qərb rayonlarından bir qədər geridə qalır. Onun sənaye istehsalı özünün müxtəlifliliyinə görə Mərkəz iqtisadi rayonundan bir qədər fərqlənir. Volqa-Vyatka rayonunun sənaye istehsalının inkişafında maşınqayırma və metal emalı, meşə və meşə-kimya sənayesi (ağac məmulatının mexaniki və kimyəvi emalı sahələri), gön-dəri emalı sənaye sahələri başlıca yer tutur. Rayonda yardımçı və xidmət sahələrindən olan torfun çıxarılması, energetika, təkrarmetal əritmə, inşaat materiallarının istehsalı, yüngül və yeinti sənayesinin bir sıra sahələri (yerli və gətirmə xammala əsasən işləyən) inkişaf etmişdir. Bütün bunlar rayonda sənayenin kompleks inkişafını və əhalinin sənaye məhsullarına olan tələbatını təmin edir, bir-birini tamamlayır və nəticədə istehsal əlaqələri getdikcə artır.

Volqa-Vyatka ərazi istehsal kompleksində aparıcı rolunu maşınqayırma və metal emalı tsikli təşkil edir. Bu tsiklin ilk inkişafında Okanın aşağı sahilində Vıksa, Kulebəkli və Vyatka vilayətində əvvəllər fəaliyyətdə olan Omutninsk qara metal əritmənin pirometallurgiya tsiklinin böyük rolunu oynamışdır. Lakin sonralar bu zavodlar öz əvvəlki domna prosesini itirmiş və prokat istehsalına keçmişdir. Lakin maşınqayırma sənayesinin tələbləri üçün lazım olan metalın bir hissəsini Ural və Ukraynanın Donets-Dnepr sahili rayonundan alır.

Omutninsk, Peskovo və Kulebokidə prokat istehsalı əsasında metal konstruksiya istehsalı formalaşmışdır.

Maşınqayırma tsiklinin dəzgahqayırma halqasının iri mərkəzi (xüsusilə frezer dəzgahları) Nijninovqorod şəhəri hesab olunur. Maşınqayırma tsiklinin digər halqalarından biri də gəmiqayırma və avtomobilqayırma sahələridir. Gəmiqayırma – Volqa-Vyatka rayonunun daha qədim sahələrindəndir. Onun nəhəng müəssisələrindən – Nijninovqorod şəhərindəki «Krasnı Sormovo», Horodes, novaşino və başqa məntəqələrdəki zavodlar təşkil edir. Həmin zavodlarda çay və dəniz gəmiləri inşa edilir. Gəmiqayırma sahəsi bir sıra başqa sənaye sahələri ilə əlaqədar inkişaf edir. Çay gəmiqayırma üzrə belə bir güclü kompleks sahə, keçmiş SSRİ-dən ayrılan, indi müstəqil dövlətlər şəklində formalaşmış dövlətlərin heç birində yoxdur. MDB və Baltik sahili ölkələrdə çay gəmilərinə olan tələbatın artması ilə əlaqədar bu sahə rayonda daha çox inkişaf etdirilir.

Daha mürəkkəb istehsal əlaqələrinə malik olan avtomobilqayırma ən cavan sahə olmaqla Volqa-Vyatka iqtisadi rayonunda iri kompleks kimi inkişaf edir. Qorki avtomobil zavodu (indiki Nijninovqorod) QAZ-1932-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Bu, Rusiya Federasiyasının ərazisindəki avtomobil müəssisələri içərisində ən nəhənglərindən biridir. İlk dövrlərdə bu zavod yalnız maşın hissələrini hazırlayırdısa, sonralar onun yenidən qurulması və genişləndirilməsi və texniki cəhətdən təchiz edilməsi nəticəsində onun yeni sexləri və müasir quruluşda avtomobilqayırma zavoduna çevrilmişdir. Yeni zavod və onun müəssisələri əsasən Qorki şəhərinə (indiki Nijninovqorod şəhəri) yaxın ərazilərdə yaradılmış və iqtisadi rayonunun kompleks inkişafını təmin etmişdir. Zavoljyeda – avtomobil motorlarının istehsalı, Pavlovoda – avtobus zavodu, Qorkidə (indiki Nijninovqorod şəhərində) isə avtomobil zavodu (QAZ) ilə əlaqədar ticarət maşınları, avtomobilə qoşulan evlər, dükanlar və başqa qoşqu avadanlıqları istehsal olunur. Nijninovqoroddan bir qədər aralı Saranskda yükünü özü-boşaldan avtomobillər və başqa maşınqayırma müəssisələri yaradılmışdır.

Sovet hakimiyyəti illəri ərzində sənətkarlıq müəssisələri əsasında (Pavlovo-Vaçe-Sosnovo metal emalı qrup zavodları) alət və müxtəlif ev əşyaları (bıçaq-çəngəl-qayçı), avtomobil hissələri, tibb alətləri istehsal edən müəssisələr ixtisaslaşdırılmışdır.

Rayondakı maşınqayırma zavodlarından Belaya Xolunitsedaki (güclü mühərriklər, dəmir yolu üçün avadanlıq, elektrik enerjisi ilə işləyən qartəmizləyicilər), Toşiko və Pervomayskidə – tormoz avadanlığı və Saranskidəki – ekskavatorların istehsalı kimi sahələr və başqa ixtisaslaşdırılmış maşınqayırma müəssisələrini göstərmək olar. Dzerjinsk, Qorodes və Ruzayevkada kimya sənayesinə dair maşınqayırmanın iri müəssisələri yaranmışdır. Kağız-Sellüloza sənayesi üçün metal avadanlığının istehsalı kağız-sellüloza sənayesinin mərkəzi olan Pravdinskə, torf sənayesi və un sənayesi üçün avadanlığın istehsalı isə Kirovda (Vyatkada) ixtisaslaşdırılmışdır. Çeboksarda traktor zavodu yaradılmışdır.

Rayonda maşınqayırma tsiklinin ən yüksək mərhələsi kimi elektrotexnika və radiotexnika məhsullarının, televiziya aparatlarının istehsalı yaranmışdır. Qorki (Nijninovqorod şəh.) radiotexnika zavodunu buna misal göstərmək olar. Nijninovqorod sənaye qovşağının rayonlararası və rayon daxili əhəmiyyəti çox böyükdür. O, Vyatka, Saransk, Çeboksarı, Yoşkar-Ola kimi sənaye mərkəzləri ilə sıx əlaqə saxlayır. Bu əlaqələr müstəqillik illəri ərzində daha da artmış, orada yaranmış yeni şirkətlər və yeni istehsal müəssisələri rayonun iqtisadi inkişafını yüksəltməkdə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Volqa-Vyatka iqtisadi rayonunda inkişaf edən kimya sənayesi dövlət əhəmiyyətli sahə kimi Rusiya iqtisadiyyatında mühüm yer tutmaqla, həm gətirmə (Xibin apatitləri, Ural, kükürd kolçedanı, Volqaboyu nefti, Orta Asiya və Sibirin təbii qazı və s.), həm də yerli xammal (duz, fosforit, ağac məmulatı və s.) əsasında işləyir. Rayonda neftin və təbii qazın emalı prosesləri nəticəsində iri neft-qaz-kimya

kompleksi yaranmışdır. Onun iri mərkəzləri Nijninovqorod və Dzerjinsk şəhərləridir. Burada süni ipək, yun, gön, iplik, balıq torları və b. məhsullar istehsal edilir. Neft-qaz-kimya tsiklinin rayonda – ikinci və üçüncü mərhələləri mövcuddur. Bu tsiklin gələcək perspektivləri böyükdür. Bu kompleks üzrə kanifol, spirt, qətran, aşılایıcılar və yem mayalarının istehsalı ilə yanaşı meşə – kimya sənayesinin bir sıra sahələri də inkişaf etməkdədir.

Volqa-Vyatka rayonunda iri meşə sənaye kompleksi də mövcuddur. Bu kompleks üzrə meşə tədarükündən başqa ağac emalının müxtəlif sahələri də inkişaf etdirilir. Ağac emalı işləri əsasən Vyatka vilayəti, mari respublikası və Nijninovqorod vilayətinin Zavoljye və Okaətrafı sahələrində inkişaf etmişdir. Sellüloza-Kağız sənayesi-Balaxna, Voljsk, Pravdinskida, kibrit sənayesi və faner istehsalı – Vyatka, Slabodskida, meşə-kimya sənayesi – Vaxtan, Syava, Şumerlya və başqa şəhərlərdəki sənaye müəssisələrində həyata keçirilir.

Rayonda mövcud yüngül sənaye sahələrin bəziləri dövlət əhəmiyyətli dir. Xüsusi gön-ayaqqabı və xəz sənayesi (Vyatka sənaye qovşağında Slobodsk şəhərində), Vyatka və Nijninovqorod vilayətlərində, kətan parça və Çeboksarıda pambıq parça fabrikləri, Boqorodskdakı gön zavodları, avtomobilqayırma sənayesi üçün texniki dəri istehsalı müəssisələri və s. xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Rayonda maşınqayırmanın xidmət sahələrindən biri də qara metalların təkrar emalı sahəsidir ki, onun inkişafı rayonun tələblərini təmin edə bilmir. Ona görə də rayonda çatışmayan metal Rusiyanın digər metallurgiya bazalarından gətirilir.

Volqa-Vyatka rayonunda ərazi – istehsal kompleksinin əsas dövriyyələrindən biri də aqrar-sənaye kompleksinin inkişafıdır. Sovet dövrünə qədər bu sahə rayonda qismən az inkişaf tapmış, yalnız bir tərəfli taxıl əkinləri üzrə tanınmışdısa da sovet dövründə burada kənd təsərrüfatı istehsalının

çox sahəli istiqamətdə inkişaf etdirilməyə başlamışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, rayon hələ də özünün taxıla olan tələbatını tam ödəyə bilmir. Rayon ərazinin 40 faizindən çoxu kənd təsərrüfatı istehsalına yararlı sahələr olub, onun da 70 faizini əkin sahələri təşkil edir. Bu iqtisadi rayon kənd təsərrüfatı inkişafının dərəcəsinə görə bir sıra rayon daxili fərqlərə malikdir. Belə ki, Kirov vilayəti (Vyatka vil) ərazisinin 1/3 hissəsi, cənub meşə çöl Mordva və Mari respublikaları və Nijnovqorod vilayətinin (keç. Qorki) cənubunun 60 faizi qədər kənd təsərrüfatı istehsalına yararlı sahələr təşkil edir.

Sovet dövründən əvvəlki vaxta nisbətən əkin sahələrinin quruluşunda kartof – tərəvəz və yem bitki əkinlərinin sahəsi xeyli artmışdır. Taxılçılıq yerli əhəmiyyət kəsb etdiyi halda, kətançılıq isə ticarət əhəmiyyətinə malikdir. Dənli bitkilərdən burada – çovdar, buğda, arpa, vələmir, qarabaşaq, texniki bitkilərdən isə uzun lifli kətan, mayaotu, cənubunda şəkər çuğunduru və çətənə kimi bitkilər əkilir.

Kənd təsərrüfatının inkişafında heyvandarlığın da rolu böyükdür. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsul istehsalında 60 faizi heyvandarlığın və 40 faizi isə bitkiçiliyin payına düşür. Burada möhkəm yem baxzasının olması ilə əlaqədar olaraq südlük-ətlik heyvandarlığı və donuzçuluq inkişaf etdirilmişdir. Rayonun qərbində şəhəratrafı təsərrüfat sahələrini inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Rayon ərazisinin cənubunda arıçılığın rolu da böyükdür. Burada kənd təsərrüfatı sahələri ilə sənaye arasında əlaqə yaradan nəqliyyat vasitələri, xüsusilə dəmir və çay yolları yaxşı inkişaf etmişdir. Avtomobil nəqliyyatı müstəqillik illəri ərzində sürətlə artır. Rayonun yük dövriyyəsində əsas ağırlıq (80 faizdən çox) dəmir yolları üzərinə düşür. Mari respublikasının Voljski şəhərində yeyinti məhsulları istehsalı, ticarət və ictimai işə üçün karroziyaya davamlı avadanlıq istehsalı mövcuddur. Buradaki borular istehsal edən zavodda, neft çıxarma üçün qazılan quyulara karroziyaya davamlı boruları hazır-

layan sex tikilib istifadəyə verilmişdir. Beləliklə rayonda son illərdə təsərrüfat inkişafı artır və Rusiya Federasiyasında mövqeyini daha da gücləndirir.

Təbii-coğrafi, iqtisadi və demoqrafik inkişafına görə bu rayonun ərazisində bir sıra daxili fərqlər və xüsusiyyətlər mövcuddur. Burada iki iri sənaye qovşağı – Qorki (Nijni-novqorod) və Kirov-Slobodsk sənaye qovşaqları, üç milli respublikalar yerləşir ki, onlar iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri və milli adət-ənənələrə görə biri-birindən xeyli fərqlənir. Ümumiyyətlə, Volqa-Vyatka iqtisadi rayonu Volqa çayı kimi nəhəng su yolu üzərində yerləşdiyi, Avropa hissəsindən Asiya hissəsinə keçid mövqeyində olduğuna görə strateji əhəmiyyətə malik rayon kimi də fərqlənir.

ŞİMALİ-QƏRB İQTİSADI RAYONU

Sahəsi – 196,5 min kv km, əhalisi 8,0 mln. (1999)

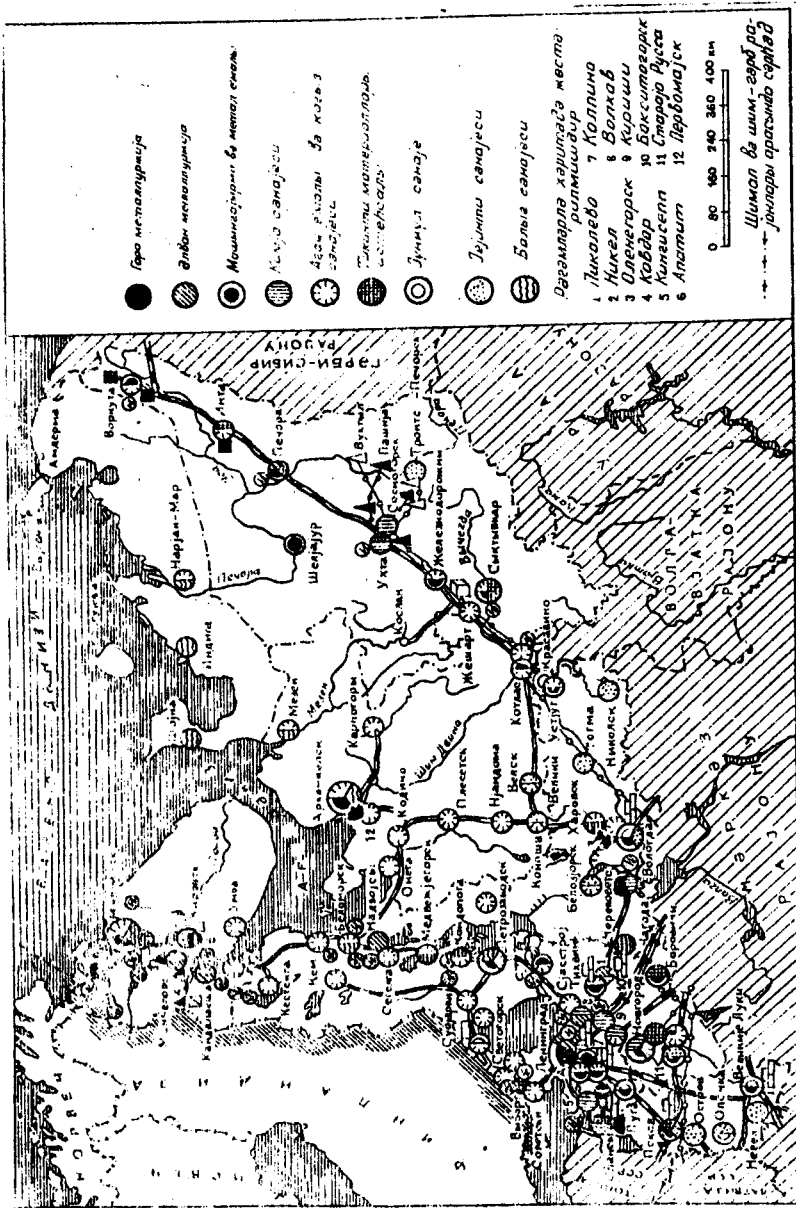
Leninqrad, Novqorod və Pskov vilayətləri,

Sankt-Peterburq şəhəri

Rusiya Federasiyasının şimal qərbində, Baltik dənizinin sahilində əlverişli coğrafi mövqedə yerləşdiyindən onun iqtisadi inkişafı sürətlə gedir. Ərazicə kənarda yerləşməsinə baxmayaraq Kalininqrاد vilayətinin təsərrüfat inkişafındakı bir sıra məsələlərin həlli də bu iqtisadi rayonla bağlıdır. Rayonun müntəzəm iqtisadi yüksəlişi onun ərazisinin su, hava, dəmir və şose yolların yaxşı inkişaf etmiş qovşağında yerləşməsi, ixtisaslı işçi qüvvəsi ilə təmin olunması və xammal rayonları ilə əlverişli şəkildə bağlılığı ilə izah olunur.

Ümumi Rusiya əmək bölgüsündə Şimal-Qərb iqtisadi rayonu sənayesinin müasir inkişaf səviyyəsində mürəkkəb texnoloji avadanlığın istehsalı, elektroenergetika, cihazqayırma və elektronika, dəniz gəmiqayırma, kimya və meşəkimya sənayesi, həm də əhali tərəfindən çox işlənən kütləvi malların istehsalı üzrə şöhrətlənir. Bu rayon Rusiyada müxtəlif növ güclü turbinlərin, optik cihazların və gəmiqayırmanın inkişafına görə birinci yeri tutur. Bu rayon Rusiya Federasiyasında ixtisaslı kadrları hazırlanması və elmi-texniki tərəqqinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Şimal Qərb Rusiya Federasiyasının xarici ticarəti, iqtisadi əlaqələrində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rusiya Federasiyasından xaricə göndərilən və xaricdən gətirilən yüklərin mühüm bir hissəsi bu rayonun limanları vasitəsilə daşınır. Ümumiyyətlə Sankt-Peterburq Rusiya Federasiyasının Moskvadan sonra ikinci sənaye və mədəniyyət mərkəzidir.

Şimal-Qərb rayonunda maşınqayırma, cihazqayırma, kimya, meşə və qismən dağ mədən sənayesi üzrə ixtisaslaşdırılması, Sankt-Peterburq sənaye aqlomerasiyası və onun

Шәкил 4. Шимал—Гәрб вә Шимал игтисади рајонлары.

bir sıra sənaye mərkəz və peykləri əsasında iri sənaye kompleksi formalaşmışdır.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları

Rayonun relyefi əsasən düzən xarakterli olub, qismən təpəlik və çay şəbəkəsi ilə çox yarılmış əraziyə malikdir. Şimal-Qərb rayonu üçün əsasən Atlant okeanından və qismən şimal Buzlu okeanından əsən küləklərin təsirinə məruz qalan dəniz iqlimi səciyyəvidir. Ərazinin relyef quruluşunun formalaşmasında üçüncü və dördüncü dövr buzlaq sürüşmələrinin təsiri olduğundan burada muren çöküntüləri xarakterdir.

Şimal-Qərb rayonunun iqliminin bir sıra xarakter xüsusiyyətləri vardır. Rayonun iqlimi ifrat dərəcədə rütubətli olmaqla yanaşı, başqa rayonlarla müqayisədə qismən isti qışa və sərin yaya malikdir. Veqetasiya dövrün uzunluğu 160 gündən çoxdur. Ərazidəki torpaq qatının torflu və gilli xarakteri, bərk suxurların yerin üst qatlarına yaxın yerləşməsi, buxarlanmanın zəif getməsi nəticəsində yağan yağışlar yerin alt qatlarına çətin keçir, nəticədə çoxlu göllər, bataqlıqlar yaranmış, çay şəbəkəsinin sıxlığına səbəb olmuşdur. Bu ərazidə orta illik yağıntıların miqdarı 500-600 mm olub, ən çox yağıntı Valday yüksəkliyinə düşür. Yağıntılar ən çox iyul-avqust aylarına təsadüf edir. İqtisadi rayonunun ərazisindəki çay və göllər bir-birinə çox yaxın və əlaqəli olduğundan rayonun ərazisində sıx su yolları şəbəkəsi yaranmışdır. Buradan axan iri çaylardan – Neva, Volxov, Svir, Lovat, Msta və başqalarını göstərmək olar. Onların bir sırası üzərində iri SES-lər tikilib istifadəyə vermişdir. Bu ərazidəki iri göllərdən – Ladoqa, Oneqa, pskov, İlmen, Çud və başqaları balıq sərvəti ilə də zəngindir.

Rayonun ərazisi faydalı qazıntılarla zəngin deyil, torf (ehtiyatı 1830,2 mln.t.), yanar şistlər (ehtiyatı 5 mlrd.t.), boksit filizləri, fosforitlər (etiaytı 150 mln.t.), gil, qum, qra-

nit daşları və başqa sərvətlər mövcuddur. Bütün bu sərvətlərdən demək olar ki, sənaye istehsalında istifadə olunur, Tixvin şəhərində alümin istehsalı da yaradılmışdır. Rayonda çatışmayan sərvətləri başqa rayonlardan gətirilir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Şimal-Qərb rayonun ərazisində 1999-cu il məlumatına görə 8 mln. nəfər olub, təbii artım çox ləng gedir. Leningrad vilayətindən başqa qalan ərazidə əhali çox seyrək yerləşmişdir. Rayonda hər kv km-yə düşən əhalinin orta sıxlığı 40 nəfərə yaxındır. Rayonda əhalinin təbii artımı aşağıdır, kənd əhalisi hesabına şəhər əhalisinin artması nəticəsində xoşagəlməz demoqrafik vəziyyət yaranmışdır. Belə ki, sənayedə olduğu kimi, kənd təsərrüfatı istehsalında da işçi qüvvəsinin çatışmamazlığı hiss olunur. Ona görə də, Rusiya Federasiyasının digər rayonlarında olduğu kimi burada da yaranmış istehsal potensialından və texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən daha səmərəli istifadə edilməyə başlanmışdır. Belə bir vəziyyət işçi qüvvəsinə olan tələbatın bir qədər azaldılmasına imkan verir.

Şimal-Qərb rayonu üçün səciyyəvi cəhət şəhər əhalisinin (77 faiz) çoxluğuudur. Əhalinin milli tərkibi çox da müxtəlif deyildir. Əhalinin 90 faizi ruslar təşkil edir. Başqa millətlərdən yəhudilər, estonlar, finlər, belaruslar, karellər və başqa millətlərin nümayəndələri vardır. Rayonun iri şəhərlərindən Sankt-Peterburq (5 mln.), Novqorod, Pskov, Vıburq, Kinqisepp, Tixvin və başqalarını göstərmək olar. Sankt-Peterburq Moskvadan sonra ikinci sənaye və mədəniyyət mərkəzi olub, sənaye sahələrin ilkin beşiyi, nəqliyyat qovşağıdır.

Təsərrüfatı və onun yenidən formalaşdırılması

Şimal-Qərb rayonunda təsərrüfatın kompleks formalaşmasının tarixi çox qədim və həm də çox mürəkkəbdir. Burada özünü ilk dəfə siyasi və təsərrüfat mərkəzi kimi göstərən Novqorod şəhəri və onun kiçik peyki Pskov xüsusilə seçilirdi. Şimal-Qərb rayonu ölkənin xalq təsərrüfatını müxtəlif məhsullarla təmin edən, çox sahəli sənaye kompleksinə görə başqa rayonlardan fərqlənir. O ölkənin texniki təchizatında fəal iştirak edir. Leninqrad həmişə sənaye istehsal sahədə qabaqcıl olmuş, sənaye istehsal sahələrinin əksəri burada sınaqdan keçirilmiş və sonralar həmin sahə ölkənin digər ərazilərinə doğru yeridilmişdir. Müstəqillik illərində Sankt-Peterburqun sənaye müəssisələri daha da təkmilləşdirilmiş, yeni istehsal sahələri ilə təmin olunmuş və burada yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı həyata keçirilir. Mövcud təbii ehtiyatlar, coğrafi mövqeyinin əlverişliliyi və bir sıra başqa amillər sayəsində rayonda sürətlə inkişaf edən sənaye kompleksi formalaşmışdır. Bu kompleksin formalaşmasında rol oynayan amillərdən biri də onun tarixən sənətkarlıq müəssisələrindən daha dəqiq və həssas texniki vasitələrin istehsalına keçməsi olmuşdur. I Pyott tərəfindən əsası qoyulmuş Peterburq şəhərinin yaranması və rusiyanın xarici əlaqələr üzrə liman təsərrüfatının Arxangelskdən Peterburqa köçürülməsi, Şimal Qərb rayonunun təsərrüfat inkişafında mühüm rol oynamışdır. 1906-cı ildə Peterburq-Voloqda-Vyatka dəmir yolunun çəkilməsi və sonralar Kotlasa qədər uzadılması, 1916-cı ildə isə Peterburq-Murmansk dəmir yolunun çəkilməsi Şimal-Qərbin, Şimal rayonu ilə olan nəqliyyat əlaqələri yaxşılaşmış və onun xammal bazalarına yaxınlaşdırmışdır. XVIII əsrin əvvəllərində ölkə paytaxtının Moskvadan Peterburqa köçürülməsi də hazırkı Şimal-Qərb rayonunun formalaşmasında və inkişafında təkan verici əhəmiyyətə malik olmuşdur. Sovet dövrünə qədər Rusiyanın paytaxtı olan Peterburq şəhəri get-gedə ölkənin ən

iri sənaye mərkəzinə çevrilmişdir. Onun sənaye istehsalı əsasən kənddən gətirilən xammalla işləyirdi.

Mərkəz rayonundan fərqli olaraq, sənayenin ərazi təşkili və inkişafında bir sıra fərqlər olmuş və hazırda da bu fərqlər davam etməkdədir. Sovet dövrünə qədər Şimal-Qərb rayonunda sənaye istehsalının 70 faizi Peterburq şəhəri və onun ətrafında toplanmışdı. Sovet dövründə sənaye sahələrinin ərazidə bərabər yerləşdirilməsi sahədə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, sənayenin bir sıra sahələrini yeni rayonlara doğru yeridilmişdir. Peterburq şəhəri Rusiyanın paytaxtı olarkən onun ətrafında yaranmış Puşkin (əvvəlki Sarskoye Selo), Pavlovsk (haz. Lomonosov), qatçına, Pulkovo, Komarovo, Zelenoqorsk və başqaları saray ansamblına daxil olan yaşayış məntəqələri idisə, Sovet dövründə onlar istirahət və mədəniyyət mərkəzlərinə, kurort şəhərlərinə çevrilmişdi. Leninqrad aqromerasiyası yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə istinadən – elektroenergetika, elektronika, dəzgahqayırma, cihazqayırma, hesablayıcı maşınlar və mürəkkəb infrastruktur sahələrin inkişafı formalaşmışdır. Çerepovets metallurgiya bazası, Xibin apatitləri, meşə xammalı, balıq sərvəti əsasında inkişaf edən müxtəlif sahələr, gətirmə neft və təbii qaz əsasında formalaşan kimya sənaye sahələri rayonda böyük sürətlə artır. Bu ərazi istehsal kompleksində – maşınqayırma: kimya, ağac emalı sellüloza – kağız sənaye sahələri və əhali tərəfindən çox işlənən malların istehsalı mühüm yer tutur. Rusiya Federasiyasında istehsal olunan su turbinlərinin 95 faizi, turbageneraturların 100 fizi, buxar qazanların isə 1/5 hissəsi Sankt-Peterburq şəhərində istehsal edilir. Şimal-Qərb rayonunda meşə, ağac emalı, sellüloza-kağız istehsalı, kimya, əlvan metallurgiya sənayesi üçün maşın və avadanlıqların istehsalı da mövcuddur. Rayonun maşınqayırma kompleksi bir sıra sənaye sahələrini özündə birləşdirir. Sankt-Peterburq şəhərində nəqliyyat, kənd təsərrüfat istehsalına maşınlar, dəqiq cihazlar, poliqrafiya maşınları, yüngül və yeyinti sənaye sahələri üçün maşınlar istehsal

olunur. Rusiya Federasiyasında istehsal olunan gəmilərin mühüm bir hissəsi bu rayonda hazırlanılır. Baltika və Sankt-Peterburq gəmiqayırma zavodlarında nəhəng və güclü buzqıran gəmilər, sənişin teploxodları, ağac daşıyan gəmilər, refrejeratorlar, balıqçı gəmiləri və çay gəmiləri hazırlanılır. Dünyada ilk dəfə olaraq atom buzqıran gəmisi bu rayonda inşa edilmişdir. Sankt-Peterburq gələcəkdə də gəmiqayırmanın başlıca mərkəzi olaraq qalacaqdır. İlk traktor zavodu (Putilov adına) burada yaranmışdır. Burada mövcud kimya sənaye kompleksi mürəkkəb sahələrdən biridir. Burada mədən-kimya, əsas kimya və üzvü kimya kimi sahələr inkişaf tapmışdır. Rusiyada yuyucu maddələr, lak və boyaq məhsulları, təbabət dərmanları, plastik kütlələr istehsalı üzrə kimya sənayesinin başlıca mərkəzi Sankt-Peterburq şəhəridir. Şimal-Qərbin təsərrüfat ixtisaslaşdırılmasında rezin məumalatlari, lak-boyaq, turşular, süni liflər, plastik kütlələr, mineral kübrələr, ətriyyat məhsulları, dərman preparatları və başqa məhsulların istehsalı əsas yer tutur.

Şimal Qərbin dövlət əhəmiyyətli aparıcı təsərrüfat sahələrindən biri də balıqçılıq təsərrüfatıdır. Rayonda balıq məhsulları emalının başlıca mərkəzi Sankt-Peterburq şəhəridir.

Burada toxuculuq, ayaqqabı istehsalı, tikij sənaye rayonda ixtisaslaşdırılmış sahələrdən olub, bu sahədə Şimal-Qərb rayonu mahir sənətkarlara malikdir. Maşınqayırma sahəsi kimi, yüngül sənaye sahəsi də əsasən Sankt-Peterburq şəhərində mərkəzləşdirilmişdir.

Energetika rayonda sənaye istehsalında əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi kənd təsərrüfatı və məişət işlərində də əsas rol oynayır. Rayonda enerjinin istehsalı tələbatı təmin etmədiyindən çatışmayan enerjiyi və yanacağın bir qismini rusiyanın başqa rayonlarından alır.

Məlum olduğu kimi əhali tərəfindən çox işlənən sənaye məhsulları içərisində toxuculuq, trikotaj malları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə məhsulların istehsalı üzrə Şimali-Qərb rayonunun ərazisində çini qablar istehsalı sahəsində

də məşhur sənətkarlıq müəssisələri ilə tanınmışdır. Belə müəssisələrdən «Skoroxod» və «Vosxod» ayaqqabı fabrikaları, kətan toxuma malları üzrə məşhur Pskov, çini qabları istehsalı üzrə Novoqorod vilayətindəki istehsal müəssisələri dünya ticarət bazarlarında xüsusi tanınmışdır. Rayonda sement, şüşə, dəmir-beton hissələrin hazırlanması, mərmər, qranit daşlardan tikinti material kimi istifadə olunmasının da rolu böyükdür.

Şimal-Qərb rayonunda kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı aqrar-sənaye xarakteri daşımasa da, o rayonun təbii şəraiti və əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan artan tələbatına uyğun qurulmuş və inkişaf etdirilir. Lakin burada heyvandarlıq və kətançılığın inkişafı sənaye əsaslar üzərində qurulmuşdur.

Rayonda kənd təsərrüfatı istehsalına yararlı torpaq sahələri ərazinin 1/5 hissəsini təşkil edir. Ərazinin çox hissəsi ifrat dərəcədə rütubətli torpaq sahələrindən ibarət olmaqla buzlaq daşları ilə çirklənmişdir. Həmin ərazilər yarırsız hala düşdüynə görə meliorasiyaya ehtiyacı çox böyükdür. Burada əkin üçün yararlı sahələr adda-budda olmaqla, orta hesabla 2-3 hektar, bəzən isə 4-5 hektar təşkil edir. Belə bir vəziyyət tarla işlərini çətinləşdirməklə yanaşı, meliorativ tədbirlərin görülməsi, bataqlıq sahələrin qurudulması və başqa tədbirlərin görülməsini tələb edir. Heyvandarlığın inkişafı üçün çox geniş yem bazasının olmasına baxmayaraq, əkin sahələrinin mühüm bir hissəsindən də yem bitki əkinlərinin əkilməsi üçün istifadə olunur. Dənli bitki əkinlərindən buğda, arpa. Çovdar, vələmir əkinləri əsas yer tutur.

Şimal-Qərb rayonunda təsərrüfatın inkişafında nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Burada çox dəqiq işləyən dəmir yolları ilə yanaşı su nəqliyyatı, hava və şosse yollarının sərnəşin və yüklərin daşınmasındakı əhəmiyyəti çox böyükdür. Sənaye və kənd təsərrüfatının is-

tehsal sahələrinin bir-birilə əlaqələndirilməsi, sərnəşin daşınması işləri nəqliyyatın inkişafı ilə bağlıdır.

Müstəqillik illəri ərzində Şimal-Qərb rayonu və xüsusilə Sankt-Peterburq şəhərinin bir sıra xarici ölkələri ilə olan əlaqələr getdikcə artır. Məhz bu sahədə Sankt-Peterburq təyyarə limanı, dəniz gəmi tərsanəsi və dəmir-şosse yollarının sərnəşin və yüklərin daşınmasındakı əhəmiyyəti xüsusilə artmışdır.

Şimal-Qərb rayonu bir sıra daxili fərqlərə malikdir. Bu fərqlər Sənaye cəhətdən yüksək inkişaf etmiş Leninqrad vilayəti ilə, qismən kənd təsərrüfatı sahədə inkişaf etmiş Pskov və Novqorod vilayətləri arasındakı iqtisadi inkişaf istiqamətləri ilə bağlıdır.

ŞİMAL İQTİSADI RAYONU

**Sahəsi – 1643 min kv km, əhalisi 5,7 mln.
Arxangelsk, Voloqda və Murmansk vilayətləri,
Karelya və Komi respublikaları daxildir**

Şimal iqtisadi rayonu, Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsinin şimalında, Şimal Buzlu okeanının hissələri olan dənizlərlə əhatə olunan geniş bir ərazini tutur. Şimal rayonu cənubdan Şimal-Qərb, Mərkəz, Volqa-Vyatka, Ural kimi inkişaf etmiş sənaye rayonları, qərbdən Finlandiya və Norveç dövlətləri ilə quru sərhəddə malikdir. Nəqliyyat yolları ilə yaxşı təchiz olunması, xarici təhlükədən qorunması və inkişaf etmiş rayonlara yaxınlığı cəhətindən rayonun coğrafi mövqeyi təsərrüfatın inkişafı üçün münasibdir. Arxangelsk və bütün ilboyu donmayan Murmansk kimi iri dəniz limanları, Şimal rayonunun nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xaricə göndərilən və xaricdən gətirilən yüklərin və sərnişinlərin mühüm bir hissəsi bu limanlar vasitəsilə danışıılır. Şimal iqtisadi rayonunun ərazisi bir-birindən aralı hissələrdən ibarət olsa da onları birləşdirən müxtəlif yollar daxili əlaqələrin möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Rayonun daxili yolları ərazidə təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməsinə imkan yaradır. Bu da iqtisadi ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməsinə imkan yaradır. Bu da iqtisadi rayonun formalaşmasında başlıca amillərdən biridir. İqtisadi rayonda mövcud olan və təsərrüfatın istifadəsinə verilmiş meşə materialları, balıq və dəniz heyvanları, kömür, neft, təbii qaz, torf, dəmir filizləri, əlvan metal filizləri və polimetal filizləri, apatit, marmar, qranit və başqa sərvətlər Şimal iqtisadi rayonunun formalaşmasında, xüsusilə sənaye istehsalının inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Şimal iqtisadi rayonu çox mürəkkəb təbii coğrafi və iqtisadi-coğrafi şəraitdə formalaşan və inkişaf edən rayon-

lardandır. Özünün zəngin təbii ehtiyatları əsasında formalaşan Şimal rayonu Rusiya Federasiyasının təsərrüfat kompleksinin çox mühüm və ayrılmaz hissəsidir. Sovet dövründən başlamış rayonun daxili nəqliyyat əlaqələrinin yaxşılaşdırılması prosesi hazırda müstəqillik illəri ərzində daha da yeniləşdirilir, yeni texniki vasitələrin, xarici şirkətlərin köməyi ilə daha da inkişaf etdirilir. Hazırda Arxangelsk, Çerepovets, Sokol, Kotlas, Uxta və Vorkuta kimi şəhərlərin ətrafında balıqçılıq, meşə, ağac emalı, sellüloza-kağız istehsalı, neft, təbii qaz, kömür və metallurgiya sənaye sahələrinin kompleks şəkildə inkişafı formalaşmaqdadır. Bu kompleks sahələrin arasında əlaqələri təmin etməkdən ötrü Çerepovets-Voloqda-Konoşa-Kotlas-Uxta-Peçora-Vorkuta, Konoşa-Arxangelsk istiqamətində dəmir yolları, Usinskoye-Peçora-Uxta-Kotlas-Totma və oradan da Mərkəz rayonuna doğru neft kəmərləri, Vuktil-Uxta-Kotlas-Totma və oradan da Mərkəz rayonuna doğru neft kəmərləri, Vuktil-Uxta-Kotlas-Ribinsk istiqamətində qaz kəmərləri, çəkilmiş, daxili çay yolları vasitəsilə rayonun müxtəlif hissələrini bir-birilə əlaqələndirilmişdir. Vorkuta və İnta kömürü, Xibin dağlıq sahə və Karelya respublikasının Kostomukşa dəmirli maqnetitləri əsasında fəaliyyət göstərən Çerepovets qara metallurgiya kombinatı. Yerli xammal əsasında işləyən Uxta neft emalı zavodu, Sankt-Peterburq aqlomerasiyası ilə sıx əlaqə saxlayır. Burada Komi və Karelya respublikaları, Voloqda və Arxangelsk vilayətləri ərazilərindəki meşə sərvəti və yerli enerjisi əsasında bir sıra ağac emalı, meşə sənaye kompleksləri yaradılmışdır. Rusiya Federasiyasında istehsal edilən kağızın – 1/5 hissəsi, karton istehsalının 25 faizi və balıq məhsulları istehsalı və balıq ovunun 1/5 hissəsi Şimal rayonunun payına düşür.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları

Şimal rayonunun relyef quruluşu, təbii şərait xüsusiyyətləri kimi çox mürəkkəbdir. Rayon ərazisinin Kola yarım adası və Karelyanın ərazisi, Novaya Zemlya adası, Ural dağlarının şimal-qərb kənarı dağlıq, Kareliyanın çox hissəsi və Timan-Peçora təpəlik sahələr, Dvina-Peçora ovalığı birbirini tamamlayır. Rayonun ərazisindəki yüksəkliklər şimal-küləklərinin bu əraziyə sərbəst daxil olmasına bir o qədər də maneçilik törətmir. Ərazinin iqlim şəraiti qeyri-bərabər olub, şimalla cənub və şərqə qərb arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Ərazidə meşəlik sahələr geniş yayılmışdır. Rayonun ərazisi tundra, meşə tundra və tayğa zonalara ayrılır. Ərazinin $\frac{3}{4}$ hissəsi meşə ilə örtülüdür.

Şimal iqtisadi rayonun ərazisi zəngin təbii sərvətlərə malikdir. Rayonda yanacaq-energetik sərvətlərdən neft, təbii qaz, daş kömür, yanar şistlər və torf ehtiyatları mövcuddur. Neft Peçora hövzəsində, təbii qaz Peçora hövzəsi və Komi respublikasında, daş kömür Vorkuta və İnta yataqlarında və torf sərvəti isə Voloqda vilayəti ərazisindən çıxarılır. Vorkuta kömür yatağının ehtiyatı 340 mlrd.t. hesablanmışdır. Bu yataqdan çıxarılan kömürün əksər hissəsi koklaşma əhəmiyyətinə malikdir. Sərt iqlim şəraiti buradan kömürün çıxarılmasına maneçilik törətsə də ona mövcud tələbatın olması nəticəsində oradan çıxarılan kömür əlverişli sayılır. Nefti bu ərazinin Uxta yatağından 30-cu illərdən başlamış çıxarılır. Sonralar ərazinin Voy Voj, Usinskoye, Nibelsk, Paşniya və Miqayuyeyesk kimi yataqlardan da neftin çıxarılmasına başlanmışdır. Yarek yatağının nefti ağır neftdir və şaxta üsulu ilə çıxarılır. Son illərdə rayon ərazisində təbii qazın çıxarılması sürətlə artır, Nen milli mahalının ərazisindəki Laya Voj yataqlarından da təbii qazın çıxarılmasına başlanmışdır.

Şimal iqtisadi rayonu ərazisində filizli sərvətlərdən dəmir filizləri, əlvan və polimetal filizləri mövcuddur. Mis

və nikel filizi ehtiyatları Murmansk vilayətindəki Peçenqa və Monçeqorsk yataqlarından çıxarılır. Dəmir filizləri Murmansk vilayətinin Seleneqorsk və Kovdor yataqları və Karelyanın Kostomukşa yataqlarından çıxarılır. Kovdor yatağı slyuda (mika) ehtiyatları ilə də zəngindir. Burada alüminium metalın xammalı olan boksit və nefelin ehtiyatları mövcud olub, boksit ehtiyatları Oneqa çayının orta axınında istifadəyə verilmişdir. Kimyəvi xammal ehtiyatlarından Murmansk vilayətində Xibin apatitləri, Karelyada kükürd kolçedanı və Komi respublikasında xorek duzu və başqaları tapılıb istifadəyə verilmişdir. Apatit ehtiyatlarına görə Murmansk vilayəti bütün dünyada birinci yer tutur. Şimal rayonunda qranit, mərmər, qum, gil kimi inşaat materialları ilə yanaşı bir sıra başqa sərvətlər də mövcud olub, onların bir hissəsi rayondan ixrac edilir. Şimal meşə ehtiyatlarına görə də zəngin rayonlardan biridir. Son illərdə burada ağac tədarükü işləri qismən azaldılmış, meşələrin çox qırılması qadağan edilmiş və bir sıra ərazilərdə meşələrin bərpası və yeni meşəlik sahələrin salınması tədbirləri həyata keçirilir. Burada hələ istifadəyə başlamamış sənaye əhəmiyyətli iynəyarpaqlı ağac növlərinə malik meşələr Komi respublikasının geniş ərazisində, Arxangelsk vilayətinin Mezen və Oneqa çaylarının hövzələrində Karelya respublikasının qərbində çox geniş sahələr üzrə yayılmışdır. Həmin meşələrdən istifadə etmək məqsədilə bir sıra yeni tədbirlər görülür və Qərbi Kareliyanın ərazisinə dəmir yol xətti çəkilir. Hazırda Şimal rayonu Rusiyanın və qalan MDB ölkələrin meşəsiz ərazilərini meşə materialları ilə təchiz edən bazaya çevrilmişdir. Komi respublikasının ərazisində ağac emalı, sellüloza-kağız, meşə kimya, kibrit, parket, hazır evlər və başqa ağac məhsullarını emal edən üç iri kompleks fəaliyyətdə olub, dördüncüsü istifadəyə veriləsi üçün hazırlanılmışdır.

Rayonun ərazisini əhatə edən dənizlər, oradakı göllər və çaylar balıq sərvəti ilə də zəngindir. Burada çox yayılmış

balıq növləri xanı və treska balıqlarıdır. Balıq ovlamanın iri mərkəzləri Arxangelsk, Murmansk, Belomorsk, Kandalakşa və Naryan-Mardır.

İqtisadi rayonun iqlimi çox müxtəlif olub, yüksək dərəcədə rütubətlidir. Sərt soyuq qışa və sərin yaya malikdir. Yüksək rütubətlik və zəif buxarlanma nəticəsində ərazidə çoxlu göllər, çaylar əmələ gəlmiş, ərazinin geniş bir hissəsi bataqlıqlaşmışdır. Yanvar ayının orta temperaturu mənfi 2-10 dərəcə arasında dəyişir. İyul ayının orta temperaturu isə 15-17 dərəcə arasında tərəddüd edir. Veqetasiya dövrü 130 günə kimi, yağıntılar 400-600 mm olub, ümumiyyətlə rayonun təbii şəraiti kənd təsərrüfatı üçün az yararlıdır.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Şimal rayonu ərazisində əhali çox seyrək yerləşmişdir. Ərazidə əhalinin orta sıxlığı hər kv km-ə 4 nəfərdir. Şimal rayonunun cənubunda şimalına nisbətən əhali daha sıx məskunlaşmışdır. Voloqda və Arxangelsk vilayətlərin cənubu və Komi respublikasının cənubunda əhalinin sıxlığı 8 nəfərə çatır. Lakin ərazinin şimal tərəfində əhalinin orta sıxlığı bir nəfərdən də azdır. Əhaliyə seyrək olan ərazilər təbii sərvətlərlə zəngin olub, Sovet dövründə həmin sərvətlərdən istifadə etmək məqsədi ilə orada bir sıra iri sənaye müəssisələri, şəhər və qəsəbələr salınaraq təbii sərvətlərin istifadəsini təmin etmişdi. Bu iş müstəqillik illəri ərzində xarici şirkətlərin köməyi ilə daha da inkişaf etdirilir. Burada Monçeqorsk, Oleneqorsk, Segej, Kondopoqa, Severodvinsk, Uxta, İnta və Vorkuta kimi şəhərlər, sənaye mərkəzləri yaradılmışdır. Rayonda sənayenin sürətli inkişafı buraya əhalisi sıx yerləşmiş ərazilərdən işçi qüvvəsi cəlb olunur ki, bu da əhalinin ərazidə mexaniki artımına şərait yaradır.

Şimal rayonu ərazisində şəhər əhalisi üstünlük təşkil edir. Rayon əhalisinin 77 faizi şəhər və qəsəbələrdə yaşayır.

Rayonda əhalinin ərazi üzrə bərabər yerləşdirilməsi sahədə bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Beləliklə, təsərrüfat sahələrinin işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsini təmin etmək, təbii sərvətlərdən istifadə etmə imkanları artır.

Şimal rayonu ərazisində əhalinin milli tərkibi də müxtəlifdir. Murmansk və Voloqda vilayətlərində əsasən ruslar yaşayır. Komi respublikasında əhalinin 30 faizinə qədər komilər, Karelya respublikasında isə 20 faizinə qədər karellər, Nen milli mahalında 17 faizdən bir qədər çox nendlər yaşayır. Rayonda yaşayan əhalisi içərisində bir sıra başqa xalqların da nümayəndələri vardır.

Şimal iqtisadi rayonu əmək ehtiyatları ilə zəif təmin olunmuş rayonlar sırasına daxil olduğundan əlavə işçi qüvvəsinə böyük tələbatla malikdir.

Təsərrüfatı və onun yenidən formalaşdırılması

Rusiyanın başqa rayonlarında olduğu kimi Şimal rayonda da müstəqillik illəri ərzində təsərrüfat quruculuğu sahədə yeni istiqamətlər həyata keçirilir. Əvvələn ictimai mülkiyyət əvəzinə xüsusi mülkiyyət formasının tətbiqi, yeni şirkətlər, fermer təsərrüfatlarının yaranması, təsərrüfat inkişafında maddi maraq prinsipi əsasında xüsusi mülkiyyət sisteminin tətbiqi həyata keçirilir. Şimal iqtisadi rayonunda təsərrüfat kompleksinin formalaşmasının tarixi çox mürəkkəbdir. Belə ki, ilk dəfə burada təsərrüfat və siyasi mərkəz kimi Voloqda şəhəri seçilirdisə, sonralar rusiyanın Avropa hissəsinin Şimalına olan marağı, onun xəzli heyvanları, ovçuluq-xəzçilik təsərrüfatının inkişafına səbəb olmuşdur. XVI əsrin sonunda Şimali Dvina çayının mənsəbində salınmış Noviyə Xolmoqoriya (hazırkı Arxangelsk) şəhəri Avropa ölkələrinə çıxış yolu kimi ilk rus dəniz limanı rolunu oynamışdır. Bu liman vasitəsilə Rusiya, İngiltərə, Fransa, Belçika, Almaniya və bir sıra başqa ölkələrlə əlaqə saxlamağa başlamışdır. I Pyotr tərəfindən əsası qoyulmuş Peterburq

limanının yaranması, xarici ticarət əlaqələri üzrə liman təsərrüfatı Arxangelskdən Peterburqa köçürülməsi, Arxangelsk limanının mövqeyinin zəiflənməsinə və Arxangelsk limanı vasitəsilə aparılan ticarət əlaqələri isə yalnız yerli məqsədlərə xidmət göstərməyə başlamış, xaricə olan əlaqələr isə çox azalmışdır. Nəticədə Şimal rayonunun təsərrüfat inkişafı bir qədər ləngimişdir. Lakin XIX əsrin son illəri ərzində xarici bazarda meşə materiallarına yaranan yüksək tələbatla əlaqədar olaraq Arxangelsk limanının rolu yenidən artmış və buradan külli miqdarda meşə materiallarının ixracatına başlamışdır.

Əvvəllər rusiyanın qalan əraziləri ilə Şimal rayonunun nəqliyyat əlaqələrinin zəif olması, onun təsərrüfat inkişafını bir qədər qapalı saxlamışdır. Lakin sonralar 1898-ci ildə Voloqda-Arxangelsk arasında, 1906-cı ildə Peterburq-Voloqda-Vyatka dəmir yol xətlərinin, 1916-cı ildə Peterburq-Murmansk dəmir yol xətlərinin salınması rayonun daxili və xarici əlaqələrini bir qədər yaxşılaşdırmışdır. Ümumiyyətlə nəqliyyat yolları ilə zəif təmin olunması və əhalinin seyrəkliyi Şimal iqtisadi rayonun da təsərrüfat inkişafını bir qədər ləngitmişdir. Yanacaq-energetik və qara-əlvən metallurgiya, kimya, meşə, ağac emalı, maşınqayırmanın bir sıra sahələri Şimal iqtisadi rayonunda ixtisaslaşdırılmış respublika əhəmiyyətli sahələrdəndir.

Yanacaq-energetik sənaye kompleksi rayonun şimal-şərqində Peçora çayının hövzəsində mərkəzləşdirilmişdir. Bu ərazidə yanacaq-energetika meşə və ağac emalı sənaye sahələri iqtisadi rayonun formalaşmasında başlıca amil kimi çıxış edir. Şimal rayonunun cənub-şərq hissəsi Peçora çayının hövzəsi Rusiya Federasiyasının perspektivli yanacaq-energetika bazası sayılır. Bu ərazidə neft, təbii qaz, kömür kimi yanacaq sərvətləri tapılıb istifadəyə verilmişdir. Orta hesabla bu rayonun ərazisindən ildə 20 milyon ton neft və 20-21 mlrd. kub.m. təbii qaz çıxarılır. Bu rayonun energetika sənayesinin inkişafında su enerjisinin də mühüm rolu

vardır. Bir sıra çaylar üzərində elektrik stansiyalar tikilmiş, 1967-ci ildə qabarma-çəkilmə hadisəsi əsasında Kislaqub-skaya (Kola yarım adası) elektrik stansiya tikilib istifadəyə verilmişdir.

Şimal iqtisadi rayonun təsərrüfat inkişafında əlvan və qara metallurgiyanın rolu da böyükdür. Həmin sahələr cavan sahələr olsa da dövlət əhəmiyyətini kəsb edir, maşın-qayırma sənayesinin inkişafında əsas yer tutur. Alüminiumun istehsalı üçün burada Severo-Onejsk və Vejayu Vorikvinsk, boksit və Xibin dağlıq sahədəki nefelin filiz ehtiyatlarından istifadə olunur. Rayonda mis və nikel istehsalının mərkəzləri Murmansk vilayətindəki Monçeqorsk və Zopalyarnı şəhərləridir. Nikel sənayesi əsasən Murmansk vilayətindəki «Severonikel», Arxangelsk vilayətindəki «Peçoranikel» və filizsaflaşdırma kombinatında mərkəzləşdirilmişdir. Rayonda titan sənayesi də mövcuddur. Titan filizləri əsasən Yarek yatağından çıxarılır.

Şimal iqtisadi rayonunda qara metallurgiyanın tam dövriyyəli müəssisəsi Çerepovets metallurgiya kombinatıdır. Bu kombinat saflaşdırılmış dəmir filizlərini Olenoqorsk və Kovdor dəmir filizi yataqlarından, yanacağı isə Vorkuta kömür yatağından alır. 1982-ci ildə Finlandiya hökuməti ilə birlikdə tikilən Kostomukşa mədən filizsaflaşdırma kombinatının istehsal etdiyi məhsulun bir hissəsi Çerepovets metallurgiya kombinatına gətirilir və digər hissəsi isə Finlandiyaya ixrac edilir. Çerepovets metallurgiya kombinatında istehsal edilən metal (polad və prokat) yüksək keyfiyyətli olub, Sankt-Peterburq və Moskvanın maşınqayırma müəssisələrinə göndərilir. Çerepovets metallurgiya kombinatı avtomobillərin istehsalı üçün dəmir təbəqələrinin istehsalına yönəldilmişdir ki, bununla da müəssisənin Rusiya Federasiyasının avtomobilqayırma zavodları ilə əlaqələr daha da artmışdır.

Rayonda kimya sənaye kompleksi çox geniş xammal ehtiyatlarına Xibin apatit yatağı, neft, təbii qaz, torf,

kömür, kükürd kolçedanı, metal filiz yataqlarının bir sıra tullantılar kimyanın xammalı olub, burada mədən kimya sənayesi, əsas kimya (turşular və kübrələrin istehsalı) və üzvü kimyadan ibarət olaraq inkişaf edir. Rayondakı kimya sənaye müəssisələrindən Çerepovets azot-tuk kübrə zavodu, Sosnoqorskdəki plastik kütlələr və qazın emalı zavodlarını və başqalarını göstərmək olar. Polimerlərin istehsalı üzrə Komi respublikasında neftlə birlikdə çıxan qazlardan və kondensatdan istifadə etməyə başlanmışdır.

Şimal iqtisadi rayonunda maşınqayırma inkişafı bir növ yerli tələblərini təmin etmək əhəmiyyətlidir. Burada maşınqayırma, cihazqayırma əsasən meşə sənayesi, balıqçılıq sahəsinin və əhalinin tələbini ödəmək məqsədini güdür.

Rayonda inkişaf etmiş təsərrüfat sahələrindən meşə, ağac emalı və sellüloza-kağız sənayesidir. Rayon ərazisinin 1/3 təşkil edən meşələr sənaye əhəmiyyətli qiymətli ağac növləri üzrə zəngindir. Rayonda tədarük edilən meşə materiallarının da bir hissəsi xaricə göndərilir.

Məlum olduğu kimi Şimal rayonu Rusiya Federasiyasının əsas kağız-sellüloza istehsalı rayonudur. Bu sahədə onun ərazisində bir sıra iri sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir. Sellüloza-kağız istehsalının yarından çoxu Kareliya ərazisində olub, bu sahədə Segej, Kem, Kondopoqa kimi iri sənaye mərkəzlərə malikdir. Meşə sənayesində nəzərə alınmalı olan vacib məsələlərdən biri də xammaldan tam və itkisiz istifadə etməkdən ibarətdir. Ağacın kimyəvi emalı, mexaniki emal proseslərindən daha sərfəlidir. Arxangelsk vilayətində kağız-sellüloza sənayesinin iri mərkəzlərindən Arxangelskdə Kotlas, Komi Respublikasında Siktivkar və Voloqda vilayətində isə Sokol şəhərini göstərmək olar. Rayonda ağac məmulatında parket, taxta, faner, mebel istehsalında geniş şəkildə istifadə olunur.

Rayonda ixtisaslaşdırılmış sənaye sahələrindən biri də balıqçılıq təsərrüfatıdır. Rayonun ərazisindəki dənizlər, çaylar, göllər və su anbarlarında balıqların artırılması, emalı

prosesləri həyata keçirilir. Burada balıq ovlama və onun emalının ən iri mərkəzlərindən – Arxangelsk, Murmansk, Kandalakşa, Naryan-Mar və başqalarını göstərmək olar.

Şimal iqtisadi rayonunda energetika, inşaat materiallarının istehsalı, yüngül və yeyinti sənaye sahələri də mövcuddur. Rayonda yerli yanacaqda işləyən Çerepovets, Vyatka və Peçora Dres-ləri, Kem, Niva və Tuloma kimi çaylar üzərində bir sıra SES-lər tikilmişdir. Burada Timan-Peçora ərazi istehsal kompleksi formalaşmaqdadır.

Şimal iqtisadi rayonun tərkibində kənd təsərrüfatının inkişafı aqrar-sənaye kompleksi xarakterini daşımır. Kənd təsərrüfatı istehsalı iqlim şəraiti ilə bağlı olaraq bəzi məhsulların istehsalı üzrə yerli tələblərinə xidmət edir. Rayonda kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələri rayon ərazisinin cəmi 2,3 faizini təşkil edir. Voloqda vilayəti, Arxangelsk vilayəti və Komi respublikasının cənubunda dənli bitkilər əkinini və ümumiyyətlə heyvandarlıq, südlük-ətlik, donuzçuluq və maralçılıq sahələri üzrə formalaşmış. Süd maldarlığı və donuzçuluqla xarakterikdir.

ŞİMALİ QAFRAZ İQTİSADI RAYONU

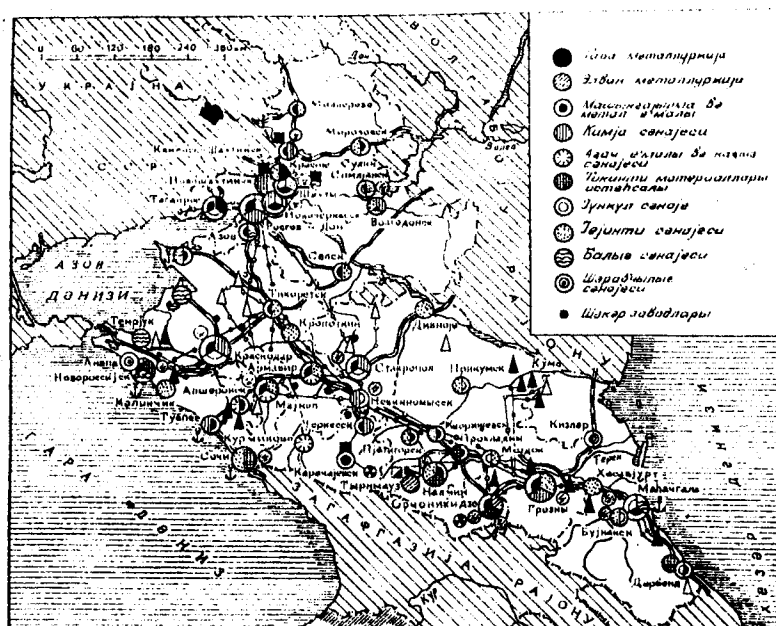
Sahəsi – 355,1 min kv km, əhalisi – 18 mln-na qədər

Krasnodar və Stavropol ölkələri, Rostov vilayəti, Adigey, Dağıstan, İnquşetiya, Kabardino-Balkar, Karaçayev-Çerkassk, Şimali Osetiya (Alaniya) və Çeçenistan (İçkeriya) respublikaları daxildir.

Şimali Qafqaz iqtisadi rayonu Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsində Xəzər, Qara və Azov dənizləri arasında Baş Qafqaz dağlarının şimal ətəklərində Don çayının Azov dənizə tökülən əraziyə qədər geniş bir sahəni tutur. Müxtəlif yolların qovşağında yerləşən bu ərazinin coğrafi mövqeyi təsərrüfat inkişafı üçün çox münasibdir.

Şimali Qafqaz, coğrafi mövqeyi, təbii şərait xüsusiyyətləri, əhalinin ərazidə məskunlaşması və təsərrüfatın inkişaf xüsusiyyətlərinə görə çox mürəkkəb rayondur. Coğrafi mövqeyinin əlverişliliyi, yəni şimaldan cənuba, qərbdən şərqə doğru keçən əsas yolların qovşağında yerləşməsi, Donbas kömür yatağı, Volqaboyu rayonu və cənubi Qafqazın inkişafda olan Azərbaycan və Gürcüstan kimi dövlətlərlə qonşuluğu, ucuz su yollara malik dənizlərlə əhatə olunması rayonun iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Şimali Qafqaz iqtisadi rayonu çox səfəli iqlim şəraiti, zəngin bitki örtüyü, qiymətli faydalı qazıntıları (neft, təbii qaz, kömür, bir sıra əlvan metal filizləri, müalicə əhəmiyyətli bulaqlar, inşaat materialları və s.), qiymətli ağac növlərinə malik meşə sahələri, malqara üçün yem bazası kimi istifadə edilən otlaq və çəmənliklərə malik olub, həm də məhsuldar torpaq sahəsi taxıl, texniki bitkilər, meyvəçilik, üzümçülük, tərəvəz bostançılığın inkişafı, keyfiyyətli və ucuz məhsul istehsalına imkan verir.

Müstəqillik illəri ərzində Şimali Qafqaz rayonunda aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı ilə yanaşı, torpaq isla-

Шәхил 5. Шимали-Гафгаз итгисади рајону

hatlarının keçirilməsi fermerlər, torpaq sahibkarları, həyat yanı təsərrüfatlar kimi yeni qurumlar yaranmışdır ki, nəticədə bazar rəqabəti məhsulun keyfiyyəti və onun məhsuldarlığına da öz müsbət təsiri göstərmişdir. Bu rayonun nəqliyyat əlaqələri daha da yaxşılaşmış, rayonlar arası mal mübadiləsi artmışdır. Rayonun ərazisindən keçən başlıca maqistral dəmir yollardan – Rostov-Don-Donbas-Xarkov-Moskva, Rostov-Don-Voronej-Moskva, Rostov-Don-Tixoretsk-Mahacqala-Bakı, Rostov-Don-Armavir-Tuabse-Suxumi-Tbilisi, Novorosiysk-Tixoretsk-Volqoqrad-Kizlilyar-Həştərxan və başqalarını göstərmək olar. Rayonda yüklərin əsas hissəsi dəmir yolları ilə danışılır. Hazırda Şimali Qafqazda neft-qaz, kimya kompleksi, maşınqayırma, əlvan metallurgiya, inşaat materiallarının istehsalı, yüngül və yeyinti kimi ixtisaslaşdırılmış sənaye sahələri ilə yanaşı çox sahəli kənd təsərrüfatı istehsalı formalaşdırılmışdır. Şimali Qafqaz dünyada tanınmış kurortlar, turizm və alpinizmin də rayonu olmaqla rusiya Federasiyasının xarici və rayonlararası əlaqələrində mühüm rol oynayır. Son illərdə Şimali Qafqazda baş vermiş Çeçen-rus münaqişəsi, çeçenlərin müstəqillik uğrunda mübarizə davam edir, bu da şimali qafqaz rayonunun iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir.

Təbii şərait və təbii ehtiyatlar

Şimaldan cənuba getdikcə yüksələn relyef quruluşuna malik Şimali Qafqaz iqtisadi rayonunun səth quruluşu və təbii şərait xüsusiyyətlərinə görə düzən, təpəlik və dağlıq sahələrə ayrılır. Düzən ərazilərlə dağlıq sahələr təsərrüfat ixtisaslaşmasına görə də bir-birindən fərqlənir. Rayonun düzən çöl zonası Kuban və Terek çayları hövzələrindən şimalda yerləşir və rayonun geniş bir hissəsini tutur. Stavropol yüksəkliyi rayonun qərbi ilə şərq arasında suayırıcı tirə təşkil edir, həm də iqlimin formalaşmasına təsir göstərir. Burada düzən, çöl, təpəlik və dağlıq sahələr, təbii şərait xüs-

siyyətlərinə görə fərqlənən dəniz sahili subtropik iqlim xarakterli ərazilər bir-birindən fərqlənir.

Təbii sərvətlərlə zəngin olan Şimali Qafqaz rayonunda yanacaq-energetik ehtiyatlarından neft, təbii qaz, daş kömür və su enerji ehtiyatları mövcuddur. Neft ehtiyatları Krasnodar və Stavropol diyarları, Şimali Osetiya, Çeçenistan və qismən Dağıstan respublikalarında tapılıb istifadəyə verilmişdir. Daş kömür isə Rostov vilayəti və qismən Dağıstan respublikası ərazisində, bir sıra metal filizləri, xüsusilə əlvan metallar, az tapılan qiymətli metallar, polimetall filizləri, marmar, sement xammalı, əhəngdaşları, daş duz ehtiyatları və müalicə əhəmiyyətli sular mövcuddur. Rayonda qurğuşun, sink, gümüş, volfram, molibden, qalay kimi qiymətli əlvan və az tapılan metallarla zəngindir. Sadon polimetall filiz yatağı (Şimali Osetiyada) və Tırnaul volfram-molibden filiz yatağı (Kabardino-Balkariyada) xüsusilə seçilir. Bütün bunlardan rayonda istifadə olunması nəticəsində rayonda bir sıra iri sənaye müəssisələr tikilib işə salınmışdır.

Rayonun ərazisində iqlim şəraiti müxtəlif olub, yüksək dağlıq sahələrdən başqa qalan bütün ərazidə isti yay və soyuq qışa malikdir. Mart-aprel aylarında əraziyə şərqdən quru isti küləklər əsir, nəticədə rütubət tez buxarlanır, torpaq örtüyü quruyur, bu da kənd təsərrüfatı istehsalına mənfi təsir göstərir. Qara dənizin sahillərində temperatur adi normaldan 10-15 dərəcə yüksəlir, lakin həmin dövrdə Azov dənizi sahillərində temperatur mənfi 9 dərəcəyə kimi soyuyur. Rayonun iqlimi ümumiyyətlə mülayim kontinentaldır. Qara dənizin sahili Soçi-Adler rayonu subtropik xarakterlidir. Rayonun ərazisində yağıntılar qeyri-bərabər paylanmışdır. Qara dəniz sahillərində 1430 mm, ərazinin şərqində Xəzərin sahillərində isə 300 mm, Stavropol yaylasında isə 450-500 mm yağıntı düşür. Əraziyə yağan yağıntılar bəzən leysan xarakterli olduğundan əkin sahələrinə mənfi təsir göstərir.

Şimali Qafqaz rayonunun ərazisinin hidroqrafik şəraiti zəngindir. Don, Kuban və Terek kimi çaylar Baş Qafqaz dağlarının buzlaq sahələrindən qidalanır, çox sulu olur və iti axına malikdir. Rayon çaylarının enerji potensialı 127 mln. kVt hesablanmışdır ki, onun da 20 faizindən elektrik enerjisinin alınmasında istifadə olunur.

Rayonda bir çox çayların üzərində şəbəkə sistemləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Belə hidroşəbəkə sistemlərindən Don və Sulak çayları üzərində tikilmiş SES-lər, Simlyansk su anbarı və bir çox suvarma kanallarını göstərmək olar. Burada Nevinnomısk, Pravo-Yeqorlik, Terek-Kuma, Kuma-manıç, Don və Böyük Stavropol kimi kanallar, iri meliorativ qurğuların tikilib istifadəyə verilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının daha da intensivləşdirməsinə imkan yaratmışdır.

Şimali Qafqaz rayonu çox münbit torpaq və zəngin bitki örtüyünə malik olub, rayonun ərazisində qara, şabalıdı, çəmən, dağ çəmən və dağ meşə torpaqları daha səciyyəvidir. Burada əkin sahələri 16,3 mln. hektar, otlaq, çəmən-biçənək sahələr 8,6 mln. hektar təşkil edir. Heyvandarlığın yem bazası kimi istifadə olunan ot bitki əkinləri ilə örtülü dağətəyi çöllər göyəm, itburnu, alçaq palıd kolları, ərazinin 800-1600 m-ə qədər hündür olan ərazilər fıstıq, qızılağac, vələs, palıd, ağcaqayın, cökə, qovaq ağaclarından ibarət enliyarpaqlı meşələrlə örtülmüşdür. Qara dənizin sahilindəki meşələr fıstıq ağacları kimi qiymətli ağac növləri ilə zəngindir. Müstəqillik illərində xüsusi mülkiyyətə istinadən yaranmış yeni qurumlar burada kənd təsərrüfatı istehsalının müasir texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə istinadən genişləndirir və yüksək keyfiyyətli məhsul əldə edirlər.

Əhali və əmək ehtiyatları

Qafqaz regionunda əhalinin məskunlaşmasının qədim tarixi vardır. Şərqi slavyanların Ön qafqazda yerləşməsi IX-

XII əsrlərə təsadüf edilir. Lakin adıgeylər, Kabardinlər, İnquşlar, Ləzgilər, Kumıqlar, Osetinlər, Çərkəzlər, Çeçenlər və bir sıra başqa dağistan xalqlarının burada məskunlaşmasının tarixi daha qədim dövrlərə aiddir. XIII əsrin birinci yarısında Monqol tatarları Ön Qafqaza hücum etmiş, Qızıl Ordanın dağılmasından sonra tatarlar Krimdə möhkəmlənib qalmışlar. Rusların Şimali Qafqaza miqrasiyası hərbi müstəmləkəçilik və Qafqaz müharibələrindən sonrakı dövrə təsadüf etməklə iqtisadi müstəmləkəçilik dövründə daha da güclənmişdir. Rusların Şimali qafqazda yerləşməsi XVI əsrdən sonra başlamışdır. Lakin Rusların Şimali Qafqaza əsas müdaxiləsi 1765 ildə Mozdok qalasının tikilməsindən sonra başlamışdır. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Qafqaz tamamilə Rusiya ərazisi ilə birləşdirilmişdir. Şimali Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsi bir tərəfdən mütərəqqi əhəmiyyətə malik olub, onu türk sultanlığı və İran şahlığının zülmündən qurtarmış, lakin rus şovinizmin təsiri bu ərazidə yaşayan xalqlar və millətlərin narazılığına səbəb olmuşdur. Çeçen xalqı bu mübarizəni açıq şəkildə aparır və azad müstəqil dövlət kimi yaşamaq arzusu ilə yaşayır. Sovet dövründə burada bir sıra az saylı xalqlara milli muxtariyyət hüququ verilsə də bu məsələ onda da tam həll olunmamış qalmış, o dövrdə buraxılan səhvlər indi üzə çıxır, burada yaşayan millət və xalqlar arasında bir sıra narazılıqlar yaranmışdır.

Şimali Qafqaz, Rusiya Federasiyasının əhalicə sıx və əmək ehtiyatları ilə yaxşı təmin olunmuş rayonlarından biridir. 1999-cu il məlumatına görə Şimali Qafqazda 17,7 milyon nəfər əhali yaşayır. Əhali ərazidə qeyri-bərabər məskunlaşmış, orta sıxlıq hər kv km-ə 47 nəfərə qədər olub, əhalinin əksər hissəsi Krasnodar diyarı və Rostov vilayəti ərazisindədir. Rayonda təbii artım, Rusiya Federasiyasının başqa ərazilərinə nisbətən xeyli yüksəkdir.

Şimali Qafqaz rayonunda əhalinin milli tərkibi Rusiya Federasiyasının başqa rayonlarına nisbətən daha müxtəlifdir. Əhalinin 75 faizi ruslar təşkil edir, lakin iqtisadi ray-

onun ərazisində 43 xalq-millət, o cümlədən Dağıstan respublikasında 30-dan çox xalq-millət – avarlar, ləzgilər, darginlər, kumıklar, laklar, tabasaranlılar və başqaları yaşayırlar.

Sovet dövründə rayonun ərazisində sənaye istehsalının inkişafı, yeni şəhər və qəsəbələrin yaranması, köhnə şəhərlərin böyüməsi nəticəsində rayonda şəhər əhalisi də artmışdır. Hazırda şəhər əhalisinin miqdarı 55 faizdən bir qədər çoxdur. Urbanizasiya prosesi burada çox da yüksək deyildir.

Təsərrüfatı və onun yenidən formalaşması

Şimali qafqaz hərtərəfli inkişaf etmiş, zəngin sərvətlərə malik sənaye və kənd təsərrüfatı rayonudur. Rusiya Federasiyasında çıxarılan təbii qazın 25 faizi, taxıl kombaynlarının 70 faizi, digər kənd təsərrüfatı maşınlarının 1/5 bu rayonun payına düşür. Rayonda mövcud təbii şərait imkanları, əməksevər əhalinin fədakarlığı nəticəsində kənd təsərrüfat istehsalı çox sahəli xarakterdə sürətlə inkişaf edir. Burada sənayenin inkişafı neft, təbii qaz, kömür, əlvan və az tapılan metal filizləri, həm də zəngin kənd təsərrüfatı xammalları əsasında inkişaf tapmışdır. Şimali qafqaz Rusiya Federasiyasının iri sənaye və yüksək dərəcədə inkişaf etmiş intensiv kənd təsərrüfatı rayonudur. Burada sənaye ilə kənd təsərrüfatı istehsalının qarşılıqlı inkişafı aqrar-sənaye kompleksinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Sovet dövrünə qədər Şimali Qafqaz Rusiyanın əsas əmtəəlik taxıl istehsalı rayonu olub, neftin çıxarılması və emalı, kömür və polimetal filizlərin çıxarılması və emalı prosesləri mövcud idi. Novorossiyskdə sementin istehsalı və Rostov Don şəhərində qismən sadə xarakterli kənd təsərrüfatı maşınqayırma və bir sıra başqa sənətkarlıq müəssisələrə də malik idi.

Şimali qafqazda yerli xalqların çarizm tərəfindən sıxışdırılması əhalinin böyük narazılığına səbəb olmuş, milli

qəhrəman Şeyx Şamilin sərkərdəliyi ilə Çarizmə qarşı milli mübarizə hərəkatı başlamış, daxili satqınlıq nəticəsində qələbə çala bilməmişdir. Hazırda da ərazidə bəzi narazılıqlar davam edir.

Sovet dövründə Şimali qafqazın təsərrüfat inkişafında bir sıra irəliləmələr baş vermiş, sənaye və kənd təsərrüfatı texniki cəhətdən yenidən qurulmuş, bir sıra iri sənaye müəssisələri, ictimai mülkiyyət əsasında kolxoz və sovxoz təsərrüfatları yaradılmış təsərrüfat istehsalı yüksəldilmiş və məhsul istehsalı artırılmışdır. Elektroenergetikanın sürətli inkişafı, təsərrüfatın yenidən qurulmasında mühüm rol oynamışdır.

Rusiya Federasiyasının başqa rayonlarında olduğu kimi Şimali Qafqazda da təsərrüfatın aparıcı sahəsi sənaye istehsalı təşkil edir. Rusiya Federasiyasında Şimali Qafqaz birinci növbədə aqrar-sənaye kompleksinin aparıcı rolu ilə fərqlənir. Müstəqillik illəri ərzində yeni yaranan şirkətlər, aqrar bölgələr, icaradar təsərrüfatları, sahibkar təsərrüfat sahələri üzrə yenidən qurulmuş, xarici şirkətlərin də köməkliliyi ilə texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə yeni istiqamətlərdə inkişafa başlamışdır.

Rayonda sənaye, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat sahələrinin inkişafında mühüm rol oynayan energetikanın inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sovet dövründə Şimali qafqazda bir sıra istilik və hidroelektrik stansiyası tikilib istifadəyə verilmiş, elektrik enerjisinin istehsalı 1998-ci ildə 60 mlrd. kVt.s. çatdırılmışdır. Rayonda tikilmiş iri stansiyalardan – Krasnodar, Qroznı, Rostov, Novoçerkassk və Nevinomısk İEM-ri, Simlyansk, Dəryal, Kizeldon, Baksax, Beloreçensk və başqa SES-lər göstərmək olar.

Şimali qafqaz rayonunda sənayenin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq aqrar-sənaye kompleksi, neft-qaz, kimya, maşınqayırma, əlvan metallurgiya kompleksləri, sement istehsalı, yanacaq-energetika sənayesi sahələri, kurort təsərrüfatı, alpinizm, turizm kimi sahələr yaranmış və bununla da

Şimali Qafqazın iqtisadi və sosial inkişafı xeyli yaxşılaşmışdır.

Rayonda mövcud torpaq sahəsinin 80 faizindən çoxu kənd təsərrüfatı istehsalı üçün yararlıdır. Onun da 17 mln. hektarı əkin sahəsi təşkil edir. Kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin də 36 faizi heyvandarlığın yem bazasını təşkil edən otlaq və biçənəklər təşkil edir. Rayonda kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə yetişdirilən məhsulların yüksək əmtəəliliyi və maya dəyərinin aşağı olmasına görə fərqlənir.

İnqilabdan əvvəlki dövrə nisbətən Sovet dövründə rayonda əkin sahəsi artmış və onun quruluşu əsaslı şəkildə dəyişdirilmişdir. Burada buğda, arpa və qarğıdalı əkinləri ilə yanaşı Kuban subasarları və Simlyansk su anbarı zonasındakı suvarma sahələrində çəltik əkinləri xeyli genişləndirilmişdir. Rayonda texniki bitkilərdən günəbaxan, şəkər çuğunduru, sarı tütün, gənəgərçək, soya, çətənə və bir sıra başqa yağlı bitkilər əkilir. Rusiyada əkilən günəbaxanın 40 faizindən çoxu bu rayonu ərazisində becərilir. Şimali qafqaz həm də Rusiyanın mühüm bağçılıq, üzümçülük, tərəvəzbostançılıq rayonudur. Rayon üçün subtropik bitki əkinləri, xüsusilə çay becərməsi (Soçi-Adler rayonunda) səciyyəvidir. Son illərdə heyvandarlığın sənaye əsaslarla yenidən qurulması burada südlük-ətlik, ətlik, ətlik-yunluq malqara, donuzçuluq və quşçuluq kompleksləri yaradılmış, həm də iri arıçılıq və baramaçılıq təsərrüfatları ilə xarakterikdir. Bu sahədə müstəqillik illəri ərzində fermer təsərrüfatları xüsusi fəaliyyət göstərir.

Şimali qafqaz iqtisadi rayonunda aqrar-sənaye kompleksi iki mərhələdə — bitkiçilik və heyvandarlıq sənaye mərhələlərinə ayrılır. Bu hər iki mərhələ xammal və onun sənayecə emalı proseslərində bir-birilə sıx əlaqədə olub, ümumi vahid təşkil edir. Bu kompleksin inkişafı ilə rayonda yüngül və yeyinti sənaye sahələri daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Rayonda 100-dən çox ət və quşçuluq kombinatları, 500-ə qədər un üyütmə müəssisələri, 180-dən çox

yağ-pendir zavodları, 50-dən çox konserv zavodu və bir çox tütün və çay emalı fabrikaları vardır.

Neft-qaz-kimya kompleksi Şimali Qafqazın təsərrüfat ixtisaslaşmasında əsas rol oynayan mühüm istiqamətlərdən biridir. Bu kompleks iqtisadi rayonun formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə rayonun iqtisadiyyatında həlledici rola malikdir. Rayonda ilk dəfə Qroznı ətrafında (XIX əsrin sonu) sənaye əhəmiyyətli neftin çıxarılmasına başlamışdır. Sonralar rayonun başqa ərazilərində də bir sıra yeni neft, qaz yataqları tapılıb istifadəyə verilmiş, sənaye istehsalı inkişaf etmişdir.

Rayonda yüngül sənaye müəssisələri əsasən yerli tələblərini təmin etməsi üçün yaradılmışdır. Ayaqqabı istehsalı isə rusiyanın başqa rayonlarının tələbatının təmin etməsinə şərait yaradır. Krasnodar şəhərində iri mahud kombinatı, Nevinnomiskdə iri yun darama və təmizləmə Krasnodar və Mahacqala şəhərlərində yun və pambıq parça istehsalı müəssisələri fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə, müstəqillik illəri ərzində yeni yaranan şirkətlər və başqa qurumlar yüngül və yeyinti sənaye sahələrinə xüsusi diqqət yetirir və bir sıra yeni müəssisələr yaradır, köhnə müəssisələri yenidən təkmilləşdirməklə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı sahələrinə çevirir.

Neft-qaz-kimya kompleksi, Şimali Qafqazın təsərrüfat ixtisaslaşmasında əsas rol oynayan mühüm istiqamətlərdən biridir. Yuxarıda göstəriləndi kimi yeni neft və qaz yataqlarının istifadəyə verilməsi ilə rayonda bu sahə daha sürətlə inkişaf edir. Lakin həmin məhsulların emalı prosesləri yaxşı səviyyədə deyildir. Nevinnomissk «Azot» istehsal birliyi kombinatı yerli qaz ehtiyatları əsasında işləyir.

Rusiya Federasiyasının təsərrüfat inkişafında mühüm sahələrdən biri sayılan maşınqayırma və metal emalı kompleksi üzrə Şimali qafqaz bəzi sahələr üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. İqtisadi rayonda istehsal olunan ümumi məhsullarının həcminə görə maşınqayırma, yalnız yeyinti və yüngül

sənaye sahələrindən sonra üçüncü yeri tutur. Burada kənd təsərrüfatı maşınqayırması, dəniz gəmiqayırma, buxar qazanların istehsalı, dəmirçi məngənələr, kömür şaxtaları, neft mədənləri üçün avadanlıq istehsalı kimi sahələr xarakterdir. Rayonun ərazisindəki «Rossel-maş», Volqodon şəhərindəki «Atommaş», Taqanroqdakı «Selmaş» və Novoçerkasskdakı elektravoz zavodları bütün Rusiya Federasiyası və hətta başqa ölkələrdə də şöhrət qazanmışdır.

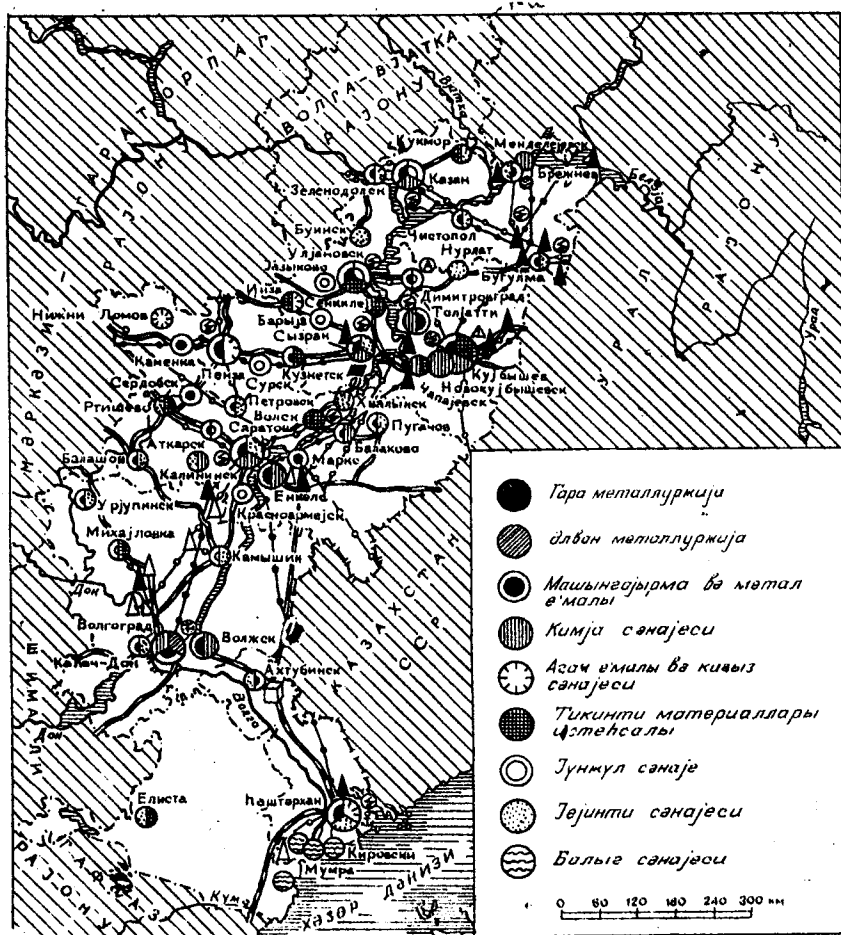
Şimali Qafqazda əlvan metallurgiya sənayesi xarakterik ixtisaslaşdırılmış sahələrdən olub, yerli xammal əsasında işləyir. O Şimali Osetiyadakı sink-qurğuşun, Kabarda-Balkariyadakı volfram-molibden, Karaçayevo-Çerkasskdakı mis filizləri və başqa sərvətlər əsasında fəaliyyət göstərir. Burada yeni yataqların istifadəyə verilməsi ilə onun inkişafına daha geniş imkanlar açır.

Rayonda tanınmış sənaye sahələrindən biri də sement sənayesidir. Bu sahədə dünyada tanınmış, Novorossiysk sement zavodu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada istehsal edilən sementin bir hissəsi dünyanın bir sıra başqa ölkələrinə də ixrac edilir.

Sovet dövründə rayonun ərazisində sənaye istehsal sahələrin bərabər yerləşdirilməsi sahədə bir sıra tədbirlər görülməsinə baxmayaraq hazırda da ərazidə sənaye istehsal sahələri qeyri-bərabər yerləşmiş, mövcud sənaye müəssisələrinin 3/4 hissəsi Rostov vilayəti və Krasnodar diyarı ərazisindədir. Milli müstəqillik dövründə yeni yaranan qurumlar bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Şimali Qafqazın təsərrüfat kompleksində mühüm halqalardan biri də onun dünya şöhrətli kurort-sanatoriya təsərrüfatıdır. Burada dəniz sahilləri və dağətəyi zonasının iqlimi, Qara dənizin müalicə xüsusiyyətləri, qafqaz dağlarının mənzərəli görünüşü, çox təmiz havası, çoxlu mineral sular, bulaqlar onun nəhəng kurortlar rayonuna çevirmişdir. Burada alpinizm və turizmin hərtərəfli inkişafına şərait yaratmışdır. Rayona hər il milyonlarla adam müalicə olun-

ması və istirahət etməsi üçün gəlir, Qafqaz istirahət ocağı və kurortlar məskənidir. Kurort təsərrüfatı kənd təsərrüfatı istehsalının bir sıra sahələrini, yeyinti sənaye müəssisələrini, yol nəqliyyat sahələrini, dəniz limanlarını, təyyarə limanlarını, daxili nəqliyyat vasitələri, kanat yollarını və sairəni də özünə cəlb etmiş, bu sahələrdə dönüş yaratmışdır. Burada kurort təsərrüfatı, alpinizm, turizm təsərrüfat kompleksinin formalaşmasında öz müsbət təsirini göstərir. Rayonun coğrafi mühit şəraiti və iqtisadi inkişafında olan bir sıra fərqlərə görə onu Aşağı Don, Krasnodar-Stavropol və Şərqi Qafqaz kimi yarım rayonlara ayırmaq olar.

Шђкил 6. Волгабоду итисадн рађону

VOLQABOYU İQTİSADI RAYONU

Sahəsi – 536 min kv km, əhalisi – 16,9 mln. nəfər
Həştərxan, Volqoqrad, Penza, Samara, Saratov, Ulyanovsk
vilayətləri, Tatarıstan və Kalmıkiya respublikaları daxildir

Bu rayon Rusiya Federasiyasının, Avropa qitəsinin şərqində Volqa ilə Kama çaylarının birləşdiyi sahədə, Tatarıstan respublikasından Həştərxan vilayətinin cənubu Xəzər sahillərinə qədər olan 1500 km uzunluğunda Volqa çayının hər iki sahilində, Volqa-Vyatka, Ural, Şimali qafqaz, Mərkəzi Qaratorpaq iqtisadi rayonları və Qazaxıstan respublikası ilə quru sərhəddə malik olub, cənubdan Xəzər dənizinə çıxış yoluna malikdir. Beləliklə, coğrafi mövqeyi çox münaşib olduğu kimi həm də nəqliyyat yolları ilə də yaxşı təmin olunmuşdur. Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsində Volqa çayı üzərində yerləşməklə Baltik, Ağ dənizi, Barents, Xəzər, Azov və Qara dənizləri ilə əlaqələndirilmişdir.

Volqaboyu rayonu Rusiya Federasiyasının başlıca neft-qaz-kimya və maşınqayırma sənaye sahələri, energetika və taxılçılıq rayonlarından biridir. Təsərrüfat ixtisaslaşdırılmasında neftin çıxarılması və emalı təbii qazın çıxarılması və emalı, kimya, mürəkkəb maşınqayırma, elektroenergetika, sement sənaye sahələri, kənd təsərrüfatı istehsalında taxılçılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlıq rayonu kimi tanınmışdır. Rusiyada çıxarılan neftin 1/3, təbii qazın isə 25 faizi bu rayonun payına düşür. Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına yararlı torpaq sahələrin həcminə görə Volqaboyu Rusiya Federasiyasında birinci yeri tutur. Volqaboyu iqtisadi rayonunun formalaşmasına təsir edən amillər müxtəlifdir. Onlardan başlıcaları – əlverişli nəqliyyat iqtisadi əlaqələr, neft-qaz-kimya kompleksləri, güclü energetik təsərrüfatı, ixtisaslı işçi qüvvəsinin olması, ümumiyyətlə təsərrüfat inkişafına şərait yaradan təbii iqlim şəraiti və təbii ehtiyatlar təşkil edir. Burada Sovet dövründə sənaye istehsalının inki-

şafı və ərazi təşkilində bir sıra tədbirlər görülmüş bu tədbirlərin inkişafı və formalaşdırılması işləri ərazidə yeni təşkil olunan qurumlar daha da artırmasına meyl göstərir.

Təbii şərait və təbii ehtiyatları

Volqaboyu rayonu coğrafi mövqeyinin xarakterinə görə bir-birindən fərqlənən müxtəlif təbii şərait xüsusiyyətlərinə malikdir. Buna səbəb rayonun ərazisinin şimaldan cənuba uzanması və bir neçə təbii zonada yerləşməsinin nəticəsidir. Rayonun relyef quruluşu əsasən düzən olub, bir sıra təpəliklərə də malikdir. Volqa çayının qismən hündür, təpəlik xarakterli sağ sahilləri, Başqırdistan ərazisində hündür dağlıq sahələrlə əvəz olunur. Lakin Həştərxan vilayətinin ərazisində isə dəniz səviyyəsindən 28 metrə qədər aşağı çökəklik sahələrə də təsadüf olunur. Rayonun ərazisi əsasən təpəlik xarakterlidir. Volqaboyu yüksəkliyi Samara dırsəyi ətrafında bir qəldər genişlənir. Ural dağlarının cənubundakı Zavolje hissəsi özünə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin ərazinin torpaq örtüyü əhəng daşları, dolomitlər, gips, qum və mergellərlə örtülüdür.

İqtisadi rayonun ərazisi müxtəlif yerüstü və yeraltı sərvətlərə malikdir. Yeraltı sərvətlərdən, neft, təbii qaz, yanar şistlər, başqa sərvətlərdən çoxlu duz ehtiyatları, fosforitlər, inşaat materialları və s. vardır. Yerüstü sərvətlərdən çox müxtəlif torpaq növləri, meşə, çaylar, göllər, kolluq sahələr göstərmək olar. Burada sənaye əhəmiyyətli neftin çıxarılmasına 1935-ci ildə Sızran yaxınlığında tapılıb istifadəyə verilən yataqlardan başlamışdır. Hazırda nefti Tatarıstandan Həştərxan vilayəti ərazisinə qədər olan bir çox sahələrdən çıxarılır. Lakin əsas neft yataqları Tatarıstan respublikası ərazisindədir. Tatarıstanın ərazisində neftin çıxarılmasına 1943-cü ildən başlamışdır. Burada olan ən iri neft yataqları Romaşkinsk və Almeteyevsk yataqlarıdır. Şərqi Avropa ölkələrinə doğru çəkilən «Dostluq» neft kəməri də məhz bu

ərazidən başlanır. Son illərdə, xüsusilə müstəqillik illəri ərzində Volqaboyu rayonunda neftin və təbii qazın çıxarılması ilə məşğul olan yeni şirkətlərin fəaliyyəti nəticəsində bir sıra mühüm tədbirlər görülmüş və nefti çıxarılması, emalı proseslərində dönüş yaratmışdır. Rayonda çıxarılan neftin tərkibində 3,3-5 faizə qədər kükürd, 7-11 faiz parafin, 12-20 faizə qədər qətran olur. Burada çıxarılan neftin tərkibinin aşağı olması, onun tərkibində kükürdün çoxluğu ilə izah olunur. Yanar şist ehtiyatları Samara, Saratov və Ulyanovsk vilayətləri ərazilərindədir. Keyfiyyəti aşağı olduğundan demək olar ki, istifadə olunmur. Volqaboyu rayonunda tərkibində kükürd olan məhsullar çoxdur. Kükürdə neftin tərkibində, əlvan metal filizlərinin tərkibində, həm də ayrıca kükürd kolçedanı kimi təsadüf olunur.

Rayonun iqlimi mülayim kontinental xarakter daşıyır. İqlimin kontinentallığı şimal-qərbdən cənub-şərqə getdikcə artır. Belə bir coğrafi mühit şəraiti rayon ərazisində temperaturun və yağıntıların dəyişkənliyə səbəb olur. Volqaboyu rayonunun iqlim şəraiti onunla eyni en dairəsində yerləşmiş digər rayonlardan əsaslı şəkildə fərqlənir. Burada qış daha sərt və yay isə daha isti keçir. Yanvar ayının orta temperaturu ərazinin şimalında mənfi 13-14 dərəcə, cənubunda isə mənfi 3-4 dərəcə olur. İyul ayında isə temperatur ərazidə 20-25 dərəcə arasında dəyişilir. Rayonda vəqetasiya dövrü şimalında 205 və cənubunda 240 günə kimi davam edir. İllik yağıntılar şimalında 500-550 mm, cənubunda isə 220 mm-ə qədər olur. Ərazinin cənubunda süni suvarmaya tələbat mövcuddur. Ərazisi şimaldan cənuba uzandığından şimalında meşə orta hissədə meşə çöl və cənubunda isə yarım-səhralar zonaları yerləşir.

Volqaboyu rayonu Şirin su və hidroenerji ehtiyatlarından yaxşı təmin olunmuş rayonlardandır. Rayonun ərazisində Volqa çayı hövzəsində üç iri su anbarı – Samara, Saratov və Volqoqrad kimi su anbarları, bir sıra şlyuzlar yaradılmışdır ki, bu da Volqa çayının imkanlarından kom-

pleks şəkildə istifadəni təmin etmişdir. Volqaboyu az meşəli olduğundan burada meşələrdən sənaye sahədə çox az istifadə olunur.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Volqaboyu rayonun əhalisi 17 milyona yaxın olub, ərazi üzrə qeyri-bərabər şəkildə yerləşir. Rayonun ərazisində əhalinin orta sıxlığı hər kv km-ə 30 nəfərə qədər olub, ərazi üzrə əhali qeyri-bərabər yerləşmişdir. Samara vilayəti ərazisində əhalinin sıxlığı 60 nəfərə qədər olduğu halda, Kalmıkiyada 4 nəfərə qədərdir.

XVIII əsrin ortalarına qədər Zavoljyede otraq əhali yaşamırdı. Həmin əsrin 60-cı illərində oraya Rusiyanın başqa rayonları və xaricdən çoxlu əhali köçürmüşdür. Böyük və Kiçik İrqiz çayları ətrafında Polşadan qaçmış nifaqçılar və almanlar (imtiyazlı şərtlərlə) məskunlaşmışlar, bir qədər cənubda isə ukraynalılar, çumaklar yerləşmişlər. Əkinçiliklə məşğul olan xalqların ilk məskənləri Zavoljye, onun çöl hissəsində olmuşdur. Volqaboyunda əhali həm təbii və həm də köçmələr hesabına mexaniki şəkildə artır. Rayonun əhalisinin əksər hissəsi sənaye istehsalında, qismən az hissəsi isə kənd təsərrüfatında çalışır.

Volqaboyunda sənayenin sürətli inkişafı şəhər əhalisinin artmasına səbəb olmuş, burada bir sıra yeni şəhərlər yaranmış, köhnə şəhərlər daha da böyümüşdür. Hazırda rayonun Samara, Saratov və Qazan kimi üç şəhərin əhalisi milyondan çox olmuşdur. Sənayenin inkişafı əhalinin maddi məişət şəraitinin də yaxşılaşması ilə bağlıdır. Ərazidə kənd əhalisinin sıxlığı ərazinin təbii şərait imkanları və ona münasib olaraq mövcud imkanlardan asılıdır.

Volqaboyu rayonunda əhalinin milli tərkibi müxtəlif olduğundan onu «etnoqrafiya muzeyi» də adlandırırlar. Rayon əhalisinin 1/3 hissəsini ruslar təşkil edir. Burada ruslardan başqa tatarlar, Başqırdılar, çuvaşlar, murdvalılar, ukraynalılar, qazaxlar və başqa xalqların nümayəndələri yaşayırlar, Ukraynalılar ərazinin cənub qərbində və Qazaxlar isə Qazaxıstanla sərhəd hissələrdə çox yerləşmişdir.

Təsərrüfatı və onun yenidən formalaşdırılması

Volqaboyu rayonunda təsərrüfatın inkişafı, yerli xammal ehtiyatların, zəngin su enerjisi, neft-təbii qaz, filiz, duz, elektroenergetika, maşınqayırma, kimya, inşaat materialları istehsalı, intensiv kənd təsərrüfat istehsalı və çox sahəli nəqliyyatın inkişafı nəticəsində uzun tarixi bir yol keçərək müasir formasını almışdır. Təsərrüfat istehsalının inkişafında yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, əməksevər ixtisaslı işçi qüvvəsinin də rolu olduqca böyükdür.

Müstəqillik illəri ərzində burada yaranmış yeni təsərrüfat qurumları rayonda mövcud təsərrüfat istiqamətləri əsasında daha mükəmməl yeni istiqamətlərlə formalaşan sənaye istehsal sahələri, kənd təsərrüfat istehsalının intensiv inkişafı və nəqliyyatın müntəzəm işləyən dəmir yolları, şosse, boru kəmərləri və hava yollarının inkişafını təmin etməkdədir. Volqa çayı və onun üzərində qurulmuş bəndləri, şüluzlarında gəmi hərəkətinin qaidəyə salınması, elektrik stansiyalarının yeni qurğularla təchiz edilməsi və onların daha mükəmməl işləməsinin təmin edilməsində çox iş görmüşlər. Əvvəllər sənayecə zəif inkişaf etmiş, əsasən kənd təsərrüfatı rayonu olan Volqaboyu indi tanınılmaz dərəcədə dəyişilmiş, inkişaf etmiş sənaye və intensiv kənd təsərrüfatı rayonuna çevrilmişdir.

İnqilabdan qabaq Volqaboyu sənayesi kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı – un üyütmə, çörək bişirmə, araqspirt istehsalı, sabun bişirmə, balıq məhsullarının ilkin emalı, gön aşılama, ayaqqabı istehsalı toxuculuq kimi sənətkarlıq xarakterli müəssisələr təmsil edirdi. Duz emalı ilə bağlı mədən sənayesi mövcud idi. Şimal rayonlarından gətirilən meşə materiallarının əsasında ağac emalı sənayesi yaradılmışdı. Həmin dövrdə balıq ovlanmasına görə Volqaboyu Rusiyada birinci yeri tuturdu, lakin balıq vətəgələri mexanikləşdirilməmiş, konserv sənayesi soyuduculardan məhrum idi.

Sovet dövründə Volqaboyu rayonunun təsərrüfatı yenidən qurulmuş sənaye sahələri inkişaf etdirilmiş, təkmilləşdirilmiş, texniki təchizatla təmin edilmişdir. Burada yeni iri sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Beləliklə, Volqaboyu rayonu sənayecə yüksək inkişaf etmiş və intensiv kənd təsərrüfatı rayonuna çevrilmişdir. Sovet dövründə Volqaboyu rayonunda sənaye istehsalının iki mərhələsi, müharibəyə qədər və müharibədən sonrakı mərhələlərə ayrılır. Birinci mərhələdə yeyinti və maşınqayırma sahələri əsas yer tuturdusa, ikinci mərhələdə onun sənayesi daha geniş sahələr – energetikanın inkişafı, iri su və istilik elektrik stansiyaların tikilməsi, maşınqayırmanın yenidən qurulması, Stalinqrad (Volqoqrad) traktor zavodu, Saratov kombayn zavodu, avtomobilqayırma, trolleybusların istehsalı, dəzgahqayırma, cihazqayırma, neft maşınları və avadanlıqların istehsalı, neft-qaz-kimya kompleksinin formalaşması və bir sıra başqa sahələr üzrə inkişaf etmiş və bununla da Volqaboyu Rusiyanın çox sahəli sənaye rayonuna çevrilmişdir.

Volqaboyu rayonunun müasir ərazi istehsal kompleksinin quruluşu çox mürəkkəb olmaqla getdikcə yeni-yeni sahələrlə tamamlanır və yeni sənaye komplekslərinin formalaşmasına səbəb olur. Müstəqillik illəri ərzində xarici şirkətlərin köməkliliyi ilə sənaye istehsalına yeni impuls verilmiş, mövcud sənaye müəssisələri yenidən qurulmuşdur. Özəlləşdirilmənin aparılması sənaye istehsalının inkişafına yeni maraq doğurmuş, hazırda burada istehsal edilən məhsullar dünya standartlarına cavab verməklə xarici ticarətdə özünəməxsus yer tutur. Volqaboyu rayonunda təsərrüfat sahələrinin elektrik enerjiyə olan tələblərinin təmin etməsi məqsədilə bir sıra SES-lər, İES-lər, AES-lər tikilib istifadəyə verilmişdir. AES-lər Tatarıstan; Saratov və Volqoqrad vilayətlərində mövcuddur.

Maşınqayırma kompleksi rayonda istehsal edilən məhsulların həcmi və orada çalışan fəhlələrin sayına görə

aparıcı sahədir. Bu sahə üzrə rayonda nəqliyyat maşınqayırması, traktorların istehsalı, kənd təsərrüfatı maşınqayırması, dəzgahqayırma, kimya və neft maşınqayırması, podşipniklərin istehsal və başqa sahələr inkişaf etmişdir. Rayonun mürəkkəb maşınqayırma sahələri üzrə ixtisaslaşdırılması onun mürəkkəb və münasib coğrafi mövqeyi, nəqliyyat əlaqələri ilə yaxşı təmin olunması və maşınqayırma sahələrinə olan daxili və xarici tələbatla bağlıdır. Həm də rayonda yüksək ixtisaslı kadrların olması, çöl zonada yerləşməsi, kənd təsərrüfatı istehsalına imkan vermiş, rayonda maşınqayırma və energetikanın inkişafı, onun iqtisadiyyatının yüksəlməsinə şərait yaradır. Maşınqayırma ərazidə bərabər yerləşdirilmiş Tolyatti də minik maşınları, Naberejni Çelnidə yük maşınları, Volqoqradda traktorların istehsalı, Tatarıstanda və ümumiyyətlə Volqaboyu rayonunda və onunla qonşu olan ərazilərdə metal emalı və başqa sahələr üzrə bir sıra sənaye müəssisələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Volqaboyu rayonu özünə lazım olan metalın bir hissəsini özündə hazırlamaqla qalan çatışmayan metalı isə ətraf rayonlardan xüsusilə Uraldan çox alır. Əlvan metallardan mis, sink, alüminiumun istehsalı Uraldan gətirilən xammal və özünün ucuz elektrik enerjisi əsasında inkişaf etdirilir. Volqaboyunda «KAMAZ» avtomobil zavodunun və başqa iri sənaye müəssisələrinin inkişafı rayonda maşınqayırmanın mürəkkəb kompleksinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu kompleks müstəqillik illərində yenidən qurulur və inkişaf etdirilir, Bu sahədə xarici şirkətlərin də rolu böyükdür.

Enerji-neft-qaz-kimya kompleksinin inkişafı və formalaşması rayonda 50-ci illərdən başlamışdır. Bu kompleks rayonda neft və təbii qazın çıxarılması, hidroenerjinin istehsalı, mineral xammallardan istifadə edilməsinə istinad edir. Volqaboyu rayonunda neft və təbii qazın çıxarılması ilə yanaşı onun emalı prosesləri də sürətlə artır. Burada neft emalının mərkəzləri kimi Volqoqrad, Samara, Voljski və Novosamara kimi şəhərlər tanınmışdır. Burada sintetik kau-

çukun istehsalı üçün əsas xammal butan və butilendir ki, bu sahədə təbii qazdan, neftdən geniş şəkildə istifadə olunur.

Elektroenergetika – sahəsi Volqaboyu rayonunda təsərrüfat istehsalının aparıcı və birləşdirici sahə kimi fəaliyyət göstərir. Təsərrüfatın bu sahəsi sənaye, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat sahələrini enerji ilə təmin etməklə, həmin sahələri bir-birilə əlaqələndirir. Rayonda Volqa çayı və onun qolları üzərində Voljski – 2,5 kVt, Saratov – 2,3 mln.kVt, Samara – 2,3 mln. kVt, Samara – 2,3 mln. kVt, Çeboksarı – 2,5 mln. kVt, Volqoqrad – 2 mln. kVt-dan çox enerji qüvvəsinə malik SES-lər tikilib istifadəyə verilmişdir. Burada kondensasiyalı istilik elektrik stansiyalar və rayonda mövcud sənaye müəssisələrin xarakterinə uyğun istilik elektrik mərkəzləri yaradılmışdır. Rayonda elektrik enerji istehsalı ildən ilə artır, belə ki, 1960-cı ildə 32,3 mlrd. kVt.s. 1985-ci ildə 127,0 mlrd. kVt.s. və 1998-ci ildə 168,5 mlrd.kVt.s. elektrik enerjisi istehsal olunmuşdur.

Volqaboyu rayonunda mövcud neft, təbii qaz və başqa məhsullara istinadən burada çox sahəli kimya sənaye istehsalı yaranmış və onun istehsal etdiyi sintetik kauçuk, yuyucu maddələr, qətran, plastik kütlələr və kimyəvi liflərdən rayonda və ətraf rayonlarda, hətta xarici dövlətlərdə belə istifadə olunur. Burada soda, xlor, sulfat turşusu, kükürd və onunla bağlı olan bir sıra başqa məhsullar da istehsal edilir. Rayonda superfosfat kübrələrin istehsalı (Balakovo) və azot kübrələri (Tolyatti, Saratov, Voljsk və Nijnikamsk) istehsalı da xarakterdir. Rayonda texnoloji avadanlıqların istehsalı və başqa ixtisaslaşdırılmış müəssisələr də mövcuddur.

Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı və formalaşması üzrə Volqaboyu rayonunda geniş təcrübələr qazanmışdır. Rayonda kənd təsərrüfatı istehsalında aparıcı sahə bitkiçilik sahəsidir. Bu rayon Rusiya Federasiyasında istehsal edilən taxılın 20 faizini, günəbaxanın 15 faizini, xardalın 80 faizini verir. Tərəvəz-bostan əkinlərinin 35-40 faizi bu rayonun payına düşür. Son 30 ildə rayonda 3,5 mln. hektar xam və

dincə qoyulmuş torpaq sahələr istifadəyə verilmişdir. Bu rayonda kənd təsərrüfatı istehsalına yararlı sahələr 47,4 mln. hektardır, onun da 30 faizi şumlanılır. Əkin sahələrin əsas hissəsi rayonun şimal ərazisinə düşür. Rayonun şimal hissəsi əkinçilik və cənub hissəsi isə heyvandarlıq üzrə daha çox ixtisaslaşdırılmışdır. Volqaboyu dənli bitkilərdən yazlıq buğda, payızlıq çovdar, qarğıdalı, darı kimi bitkilər becərilir. Rayonda qarabaşaqın əkini xüsusi yer tutur. Texniki bitkilərdən – çətənə, şəkər çuğunduru, günəbaxan, tənəki, tütün və xardal əkinləri xarakterdir. Samara və Saratov vilayətlərində efir yağlı bitkilərdən koriandra kimi nadir bitki əkinləri mövcuddur. Paxlalı bitkilər və kartof əkinləri də geniş yer tutur. Volqa-Axtuba hövzəsi tərəvəzçiliyin bazasına çevrilmişdir.

Volqaboyunun bütün ərazisində iri heyvandarlıq kompleksləri təşkil olunmuş, rayonun cənub hissəsi bu sahədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada südlük malqara, zərif və yarım yunlu qoyunçuluq, donuzçuluq və quşçuluq xarakterdir. Volqaboyu rayonunda ətlik malqaranın xüsusi çəkisi Rusiya Federasiyasının başqa ərazilərinə nisbətən çoxdur. Rayonda mövcud kənd təsərrüfatı xammal bazası əsasında – unüyütmə, yağ emalı, konserv, süd, pendir, ət emalı, şəkər istehsalı, gön-dəri emalı, toxuculuq, tikiş, ayaqqabı istehsalı kimi yüngül və yeyinti sənaye sahələri inkişaf tapmışdır. Burada balıqçılıq təsərrüfatının inkişafı da xüsusi yer tutur. Rusiya Federasiyasında nəre balıq ovunun 80 faizi bu rayonun payına düşür. Burada sazan, çapaq, sıf kimi balıqlarda ovlanılır.

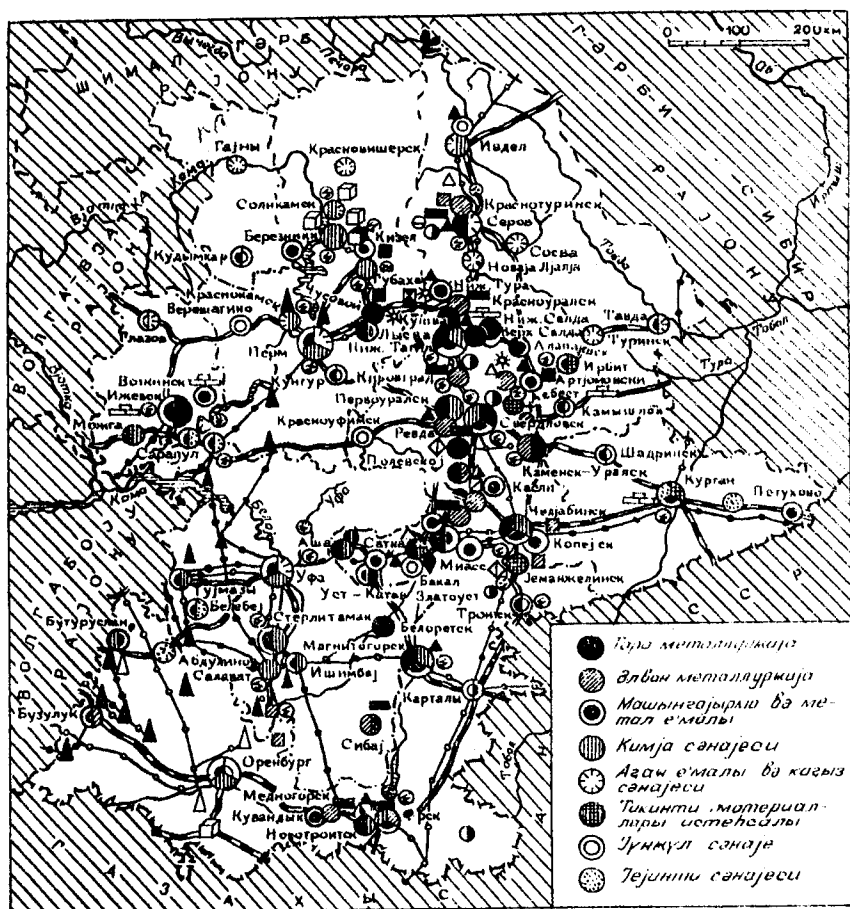
Ərazi istehsal kompleksini formalaşdıran başlıca sahələr ilə yanaşı burada ağac tədarükü, ağac emalı, selement, şüşə və pəncərə şüşələrin istehsalı da mühüm yer tutur. Rayonda aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı sənaye ilə kənd təsərrüfatı sahələri arasındakı əlaqələrini gətirdikcə möhkəmləndirir. Rayonun xarakterik coğrafi mühit şəraitinin bir sıra fərqləri, təsərrüfat ixtisaslaşmasının xarakter xüsusiyyətlərinə görə onu Orta Volqaboyu və Aşağı Volqaboyu rayonlarına ayırmaq olar.

URAL İQTİSADI RAYONU

Sahəsi – 824,0 min kv km, əhalisi – 21,0 mln. nəf.

Kurqan, Orenburq, Perm, Sverdlovsk, Çelyabinsk kimi vilayətlər, Başkortostan və Udmurtiya respublikaları, Komi-Permyak milli mahalı daxildir

Coğrafi mövqeyinə görə Avropa ilə Asiyanın birləşməsində Ural dağlarının orta və aşağı hissəsində Volqaboyu, Volqa-Vyatka, Şimal, Qərbi Sibir iqtisadi rayonların əhatəsində, cənubdan Qazaxıstan dövləti ilə quru sərhəddə malikdir. Deməli Ural rayonu Avropa ilə Asiya qitələrini bir-birilə birləşdirən yollar qovşağında yerləşir. Məhz bütün bunlara görə onun coğrafi mövqeyi təsərrüfatın inkişafı üçün əlverişlidir. Uralın qərbi Priuralye Avropaya, Şərqi Zauralye hissəsi isə Asiya qitəsinə daxildir. Uralın Avropa hissəsi sənayecə inkişaf etmiş Rusiyanın Avropa hissəsi iqtisadi rayonlara, Asiya hissəsi isə təbii sərvətlərlə zəngin Asiya hissəsi şərq rayonlarına yaxındır. Ural onu əhatə edən ətraf rayonlarını ticarət əlaqələrinə görə bir-birilə birləşdirir, onları metal, müxtəlif maşınlar, kimyəvi məhsullar və bir sıra başqa materiallarla təchiz edir, özü isə onlardan çatışmayan yanacağı alır. Ural qərbdən şərqə və əks istiqamətdə keçən yollarla mal mübadiləsini təşkil etdiyinə görə buradan keçən yolların birinci dərəcəli əhəmiyyəti vardır. Ural Şərq rayonlarının sənayeləşdirilməsində dayaq rolunu oynayır. UKK-nın yaradılması ilə Şərq rayonlarının sənayeləşdirilməsində həlledici mərhələsi başlandı. Ərazidə yol nəqliyyatı qeyri-bərabərdir. Rayonun şimal hissəsində yollar səyrəkdir. Uralda dəmir yolların sıxlığı hər kv km-ə 15 km olmaqla, Rusiya Federasiyası üzrə olan orta rəqəmdən iki dəfə çox olsa da Ukrayna, Belarusiya və Baltik sahili dövlətlər kimi dəmir yollarla sıx ölkələrdən demək olar ki,

Шәкіл 7. Урал ығысади рајону

iki dəfə azdır. Lakin burada dəmir yollara tələbat çox böyükdür.

Ural mədən sərvətləri, meşə sahəsi ilə zəngindir, lakin çatışmayan yanacaq sərvətlərini ətraf rayonlarından alır. Ural ağır sənaye sahələri ilə fərqlənən, xüsusilə metallurgiya, maşınqayırma və kimya sənayesi rayonudur.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları

Uralın ərazisi şimaldan cənuba iki min kilometrə qədər uzanır. Ərazinin 10 faizi yüksək dağlıq, qalan hissəsi isə təpəlik-düzənlik və aşınmış dağ qalıqlarından ibarətdir. Rayonun qərbində Şərqi Avropa düzənliyi və şərqində isə dünyanın ən böyük ovalıqlardan olan Qərbi Sibir ovalığı yerləşir. Ural dağlarının orta hissəsi daha çox aşınmış və ən az aşınan ərazi cənubunda yerləşən yüksək dağlıq sahədir. Hazırda dağlıq ural sahədə aşınmalara məruz qalmış, hündürlüyü 400-450 m və bəzi sahələr 1600 metrə qədər yüksələn hündürlüklərə malikdir. Ərazidə dağlıq sahələrin aşınması nəqliyyatın inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdır. Ümumiyyətlə uralın relyef quruluşu təsərrüfatın inkişafı üçün maneçilik törətmir.

Ural iqtisadi rayonunun ərazisi təbii sərvətlərlə çox zəngin olub, onu xəzinələr diyarı adlandırsaq yanılmarıq. Burada yeraltı sərvətlərdən Mendeleyev cədvəlindəki bütün elementlərə təsadüf olunur. Dünya da ona bənzər ikinci ərazini tapmaq çətindir. Uralın faydalı qazıntıları yüksək keyfiyyətliyi, istifadə üçün yararlılığın dərəcəsi və münasib təbii – nəqliyyat xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Burada filizli sərvətlər, qiymətli metallar, kimyəvi xammal ehtiyatları, qeyri-filizləri, nadir metallar, mineral sular və inşaat materialları vardır. Ural dəmir filizi ehtiyatları ilə daha zəngindir. Dəmir filizinin İvdel-Serov, Tagil-Kuşva, Xalilov-Orsk, Ziqazinsk-Komorova, Tukan-Bakal, Qay, Maqnitnaya, Blaqodat və başqa yataqlar istifadəyə verilmişdir. Vı-

sokaya dağının filiz sərvətləri çox istifadə olunduğundan, artıq bu dağ çökəklik vəziyyətinə düşmüş, qlobukaya dağına çevrilmişdir. Filiz ehtiyatlarının əksəri kükürlü olduğundan çuqun istehsalı üçün daha münasibdir. Dəmir filizləri ilə yanaşı burada manqan, xromitlər, nikel, mis, qurquşun, qalay və bir sıra başqa qiymətli sərvətlər, qızıl, gümüş, almas və s. vardır. Mis ehtiyatlarına görə Ural Rusiya Federasiyasında birinci yeri tutur. Mis filizləri – Qay, Karabaş, Kıştım və Blyava yataqlarından çıxarılır. Uralın zəngin sərvətlərdən biri də boksitdir. Uralda qızıl, platin, bir sıra nadir metallar, qiymətli daşlar, cilalayıcılar, asbest, xorek və kalium duzları (Solikamsk və Berezniki) və başqa sərvətlər tapılıb istifadəyə verilmişdir.

Rayonda yanacaq-energetik sərvətlərdən neft, təbii qaz, kömür yanar şistlər və torf ehtiyatları mövcuddur. Lakin bu sərvətlər rayonun tələbatını ödəmir. Rayonun ərazisində çıxarılan duz ehtiyatlarından kimya sənayesinin xammalı kimi də istifadə olunur, kalium duzundan burada kali metalı da alınır.

Uralın iqlimi ümumiyyətlə kəskin kontinentaldır. Qışı soyuq və çox davamlı qalın qar örtüyünə malik olub, yaz və payız mövsümü nisbətən qısa, yay cənubunda isti, şimalında isə qismən sərin keçir. Yanvar ayının orta temperaturu mənfi 15-16 dərəcə, iyul ayı şimalında müsbət 18 dərəcə, cənubunda isə 22 dərəcədən artıq olur. Bəzən qış ayları ərazinin şimalında temperatur 40 dərəcəyə qədər aşağı düşür. Uralın qərbində yağıntıların miqdarı 400-600 mm olduğu halda, şərqində 300-500 mm-ə qədər olur. veqetasiya müddəti 95-105 günə kimi davam edir. Payızda tez və yazda isə gec düşən şaxtalar kənd təsərrüfatı inkişafına mənfi təsir göstərir.

Ural dağları Rusiyanın Avropa və Asiya hissələri arasında suayırıcı rolunu oynayır. Ural rayonu ərazisindən axan çayların bir hissəsi qərbə və digər hissəsi isə şərqə (Ob və İrtiş və b.) doğru axır. Rayonda çay şəbəkəsi sıx olması-

na baxmayaraq ərazi üzrə qeyri-bərabər yerləşmişdir. Çayların gəmiçilik, suvarma, balıqçılıq, meşə axıtma və əhalinin, sənaye müəssisələrin şirin suya olan tələblərinin təmin olunması əhəmiyyəti vardır. Uralda göllər və su anbarları da vardır.

Torpaq örtüyünə görə Uralı iki hissəyə – külü torpaqlı Orta Urala və qara tünd şabalıdı, dağ meşə və boz torpaqlara malik Cənubi Urala ayırmaq olar. Uralın bitki örtüyü də müxtəlifdir. Uralın şərq ədəklərində şam meşələri, qərb ədəklərində isə rütubəti çox sevən küknar meşələri üstünlük təşkil edir. Orta Ural isə əsasən sidr və qara şam ağacları ilə zəngin meşələrə malikdir. Cənubi Uralda palıd, ağcaqayın, toz ağacı, cökə və başqa ağac növləri geniş yayılmışdır. Rayonda meşə ilə örtülü sahə 40 milyon hektar (ərazinin 48 faizi) təşkil edir. Meşələrin sənaye əhəmiyyəti böyükdür. Ural rayonu həm də müxtəlif qiymətli xəz-dərili heyvanlarla da zəngindir. Müstəqillik illərində rayonda yaranmış yeni təsərrüfat qurumları-şirkətlər, fermer təsərrüfatları rayonun zəngin sərvətlərindən daha səmərəli istifadə edilməsi və xarici ticarətin artırılması üçün bir sıra tədbirlərdən istifadə edir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Hazırkı Ural rayonunun ərazisində əhalinin məskunlaşması uzun tarixə malikdir. Ruslar Urala ilk dəfə XVIII əsrdə daxil olmuş, Novqorodlılar buraya ilk dəfə ticarət alveri məqsədləri ilə gəlmişlər. 1552-ci ildə ruslar Qazanı ələ keçirdikdən sonra Kama çayı hövzəsində yerləşmişlər. XVI əsrin ikinci yarısında Stroqanovlar qardaşları Uralın Solikamsk rayonunda duz mədənləri və balıq vətəgələrini yaratmışlar. Zauralyenin Rusiyaya birləşdirilməsi xəzlə zəngin olan rayonlardan başlamışdır. Sonralar cənubu meşə çöl rayonlarına keçmişdir. O dövrdə hərəkət yolu çaylar olduğundan, onların sahillərində 1587 ildə Tümen, 1593-cü ildə Beryozovo və başqa şəhərlər yaranmışdır. XVIII əsrdə

Uralda dağ mədən sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar fəhlə qüvvəsinə olan tələbat artdığına görə 1721-ci ildə kəndlilərin də sənayedə işlənməsi barədə qanun verilmişdir. Burada əhalinin artımı dağ mədən sənayesinin inkişafı ilə bağlıdır. 2000-ci il məlumatına əsasən Uralda əhalinin miqdarı 21 milyona yaxındır (20,7 mln.).

Rayonda əhali təbii və mexaniki artım hesabına artır. Lakin burada təbii artım ləng gedir, işçi qüvvəsi çatışmır, burada qadın əməyindən istifadə olunması üçün istehsal müəssisələri azdır, bu da orada işçi qüvvəsindən tam istifadə olunması üçün imkan yaratmır. Sənaye müəssisələrin özəlləşdirilməsi, torpaq islahatlarının keçirilməsi ilə bağlı olaraq burada yüngül və yeyinti sənaye sahələri üzrə bir sıra tədbirlər həyata keçirilir ki, bununla da işçi qüvvəsinin rayondan yayınmasının qarşısı alınır.

Ural rayonunda əhali ərazi üzrə qeyri-bərabər yerləşmişdir. Ərazidə əhalinin orta sıxlığı 25 nəfər olub, Çelyabinsk vilayətində 41 nəfər, Udmurtiyada 37 nəfər və Kurqan vilayətində isə 16 nəfər təşkil edir. ərazidə sənayenin güclü inkişafı, burada şəhər əhalisinin artmasına səbəb olmuş, mədən sənayesinin inkişafı ilə yeni şəhərlər yaranmış, Perm, Ufa, Çelyabinsk, Yekaterinburq kimi şəhərlərin əhalisi milyondan çoxdur. Şəhər əhalisinin miqdarı 75 faizdən artıqdır.

Ural iqtisadi rayonunda əhalinin milli tərkibi də müxtəlifdir. Əhalinin 90 faizi ruslar təşkil edir. başqa millətlərdən tatarlar, başqırdlar, udmurdlular, Komi – perm-yaklılar və başqa xalqların nümayəndələri yaşayır. Başqırdlar və Udmurtlar respublika hüququnu qazanmış, Komi – Permyaklılar milli mahal hüququna malikdirlər. Tatarlar isə ərazidə səpələnmiş və ən çox Perm vilayəti ərazisində yaşayırlar. Əhalinin məşğuliyyəti müxtəlif olub, əsasən sənayedə çalışırlar. İşçi qüvvəsinə tələbat böyükdür. Rayonda yeni mədən yataqları istifadəyə verdikcə, yeni sənaye sahələri, yeni qəsəbə və şəhərlərin yaranması prosesi də davam edir.

Təsərrüfatı və onun yeni istiqamətlərdə formalaşması

Ural Rusiya Federasiyasının başlıca sənaye, xüsusilə ağır sənayeli rayonudur. Onun əlverişli coğrafi mövqeyi, çox zəngin təbii sərvətləri burada sənayenin, xüsusilə qara və əlvan metallurgiya, maşınqayırma və kimya sənaye sahələrinin inkişafına səbəb olmuşdur. Hazırda ural Rusiyanın və dünyanın ən inkişaf etmiş sənaye rayonu kimi şöhrət qazanmışdır.

Uralda XVI əsrdə duz sənayesinin, bir qədər sonra XVII əsrin 30-40-cı illərində qara metallurgiya və mis əritmə müəssisələri yaradılmışdır. Həmin dövrdə yüksək keyfiyyətli dəmir filizi və texnoloji yanacaq sayılan ağac kömürü əsasında rayonda bir sıra metallurgiya müəssisələri yaradılmışdır. Uralın sənaye istehsalı XVII əsrin axırı və XVIII əsrin əvvəllərində böyük sürətlə artmasına baxmayaraq, burada əridilən metal Rusiyanın artan tələblərini ödəmirdi. Rusiyada ixtisaslı işçi qüvvəsi çatışmırdı. Birinci Pyotr təhkimçi kəndlərin zavodlara işləməyə göndərilməsi barədə xüsusi fərman imzalamış, həmin dövrdə Uralda iri dağ mədən sənaye formalaşmağa başlamışdı. XVIII əsrdə Uralda metallurgiya sənayesi sürətlə artmış, iri zavodlar tikilmiş, köhnə zavodların bəziləri təkmilləşdirilmiş, bütün bunların sayəsində qara metallurgiya üzrə Ural dünyada birinci yerə çıxmışdı. Sonralar Ural özünün birinciliyini Cənub rayonuna vermişdir. Cənub rayonunda ağac kömürü əvəzinə daş kömürdən istifadə etməyə başlamış, işçilərə yüksək əmək haqqı ödəmə sayəsində daha ucuz məhsul əldə etmiş. 1909-cu ildə Ural rusiyada emal olunan metalın 19 faizini verdiyi halda, Cənub rayonu 70 faizdən çoxunu verirdi.

Sovet dövründə ölkənin sənayeləşdirməsi əsasında Uralın təsərrüfatı yenidən qurulması mühüm bir məsələ kimi qarşıya qoyulmuş, Uralda metallurgiya sənayesini daha da inkişaf etdirmək məqsədilə UKK-a yaradılmış (Ural Kuznetsk Kombinati), nəticədə Ural rayonu yenidən qu-

rulmuş, metallurgiyanın inkişaf üzrə Cənubu Ural hege-
monluğu öz əlinə almışdır. Burada Çelyabinsk, Maqnitogorsk,
Mednogorsk, Miass və Baymak kimi yeni iri sənaye mərkəzləri əmələ gəlmişdir. Uralda əlvan və qara metallur-
giya sənayesi ağac kömürdən başqa, daş kömür, koks, təbii qaz və elektrik enerjisindən istifadə etmək kimi daha mütə-
rəqqi sahələrə keçmişdir. Sənaye sahələri yenidən qurulmuş,
kənd təsərrüfatı və nəqliyyat sahələrini də inkişaf etdirilmiş-
dir. Bütün bu sahələrin tələbi ilə rayonda elektroenergetika
sənaye yaradılmışdır ki, bu da yanacaqda işləyən istilik elek-
trik stansiyaların üstünlüyünə istinad edir. Burada tikilib
istifadəyə verilmiş güclü Riklin, Reftin, Yayvin kimi DRES-
lər və İEM-lər, Kama və Votkin kimi SES-lər, Beloyarsk
AES-lər rayonda təsərrüfatın enerjiyə olan tələblərini ödə-
məkdə mühüm rol oynayır. Rayonda elektrik enerjisinin
istehsalı ildən ilə artır. 1940-cı ildə 6 mlrd. kVt.s. 1980-ci
ildə 140 mlrd. kVt. s. və 1990-cı ildə 250 mlrd. kVt.s. elektrik
enerjisi istehsal olunmuşdur.

Ural rayonunda dağ mədən kompleksi əsas rol oy-
nayı. Dağ mədən-sənaye kompleksi bazasında qara və əl-
van metallurgiya, kimya, maşınqayırma, inşaat materialla-
rının istehsalı kimi sahələr fəaliyyət göstərir. Rayonda qara
və əlvan metalların əridilməsi üzrə pirometallurgiya sənayesi
formalaşmışdır. Burada dağ mədən sənayesi əsasında neft-
qaz-kimya, kömür-kimya, meşə-kimya, metallurgiya-kimya-
maşınqayırma, enerji-kimya və meşə sənaye kompleksləri
yaradılmışdır.

Kimya və metallurgiya sənaye sahələri koks və təbii
qazdan, mis və sinkin emalı proseslərindən alınan qazlardan
istifadə edir. Bu kompleksə daxil olan metallurgiya müəssi-
sələri Rusiya Federasiyasında istehsal edilən polad və çuqu-
nun 1/3 hissəsini verir. iqtisadi rayondakı metallurgiya
müəssisələrin əksəri rayonun qərbində Serovdan Orşa qədər
olan ərazidə yerləşir.

Uralın əlvan metallurgiya müəssisələrinin yarısından çoxu mis əritmə zavodlarıdır. Belə müəssisələr əsasən mis filizi yataqları ətrafında Kirovoqrad, Krasnouralsk, Sredneural'skdə, qara mis rafinadlarının istehsalı isə enerjiyə olan tələbatla bağlı Verxne-Pişma və Kışım şəhərləri ətrafında yerləşir. Alüminiumun istehsalı Krasnoturin və Kamensk-Uralskdədir. Nikel istehsalı Verxne-Ufalye, Rej, Orskdədir. Yalnız maqneziumun istehsalı isə Uralın şərqində yerləşir.

Başqa rayonlardan fərqli olaraq Uralda maşınqayırma sənayesi özünün yerli metalı əsasında yaradılmışdır. Burada maşınqayırmanın iri mərkəzlərindən Yekaterinburq (keç. Sverdlovsk), Çelyabinsk, Nijni Tagil, Miass, Ust-Katav, İjevsk və Perm kimi şəhərlərini göstərmək olar. Ən iri sənaye müəssisələrdən – Uralmaş, Uralximmaş, Tagil kəndmaş və başqaları olub, burada gəmi qayırma, dəzgah istehsalı, avtomobil qayırma və bir sıra başqa sahələrdə də maşın istehsalı inkişaf tapmışdır. Burada hazırlanan maşınlarla yerli tələbatla yanaşı, xarici tələbat da böyükdür.

Enerji-Kimya kompleksi rayonda mövcud neft, qaz, meşə sərvəti, duz ehtiyatları, kükürd kolçedanı və başqa məhsullara istinad edir, həm də qara və əlvan metallurgiya-nın tullantılarından istifadə edir. Neft-kimya və lak-boyaq sənaye sahələri, üzvü sintezlər-qətran, plastik kütlələr, rezin texniki əşyalar, sintetik liflər və başqa məhsulların istehsalı yaranmışdır.

Meşə sənaye kompleksi – rayon ərazisinin 48 faizini əhatə edən meşə sərvətinə istinadən inkişaf etmişdir. Rusiya Federasiyasında emal edilən meşə materiallarının 25 faizi Ural rayonunun payına düşür. Burada meşə materiallarından kağız-sellüloza, parket, kimyəvi liflər və başqa məhsullar istehsal edilir. Rayonda inşaat materialları istehsalının bir sıra sahələri, sement, müxtəlif növ kərpic, şifer, şüşə, mərmər, dəmir-beton məhsulları və başqa sahələr inkişaf

tapmış, geniş xammal bazası və tələbata malik sənaye sahəsi kimi ərazidə formalaşmışdır.

Aqrar-sənaye kompleksi. Qonşuları olan Qərbi Sibir və qazaxıstana oxşasa da özünə məxsus bir sıra cəhətlərə də malikdir. Kənd təsərrüfat istehsalına münasibliyinə görə Uralın cənubu daha əlverişli olub, burada onun inkişafı kompleks xarakter daşıyır. Burada kənd təsərrüfatı istehsalına yararlı torpaq sahəsi 28 milyon hektar təşkil edir. Onun da 20 mln. hektarı şumlanılır. Rayonun kənd təsərrüfatı istehsalında bitkiçiliklə yanaşı heyvandarlığın da rolu böyükdür. Ural rayonun cənubu çöl və meşə-çöl zolağında buğda, arpa, çovdar, tərəvəz-bostan bitkiləri, şəkər çuğunduru kimi məhsullar, kartof əkinləri ilə yanaşı südlük-ətlik malqara, qoyunçuluq üzrə ixtisaslaşdırıldığı kimi rayonun şimalı – Udmurtiya, Perm və Sverdlovsk vilayətlərinin əraziləri çovdar, vələmir, arpa kimi boz taxıl növlərinin əkin sahələri, heyvandarlıq sahədə isə südlük-ətlik malqara, donuzçuluq, maralçılıq üzrə ixtisaslaşdırılmış, həm də burada qarabaşaq, kətan və kartof əkinləri də mövcuddur. Rayonun təsərrüfat inkişafında xüsusi mülkiyyətə əsaslanan yeni qurumlarla yanaşı bir sıra rayonlarda köhnə ictimai mülkiyyətə istinadən yaranmış kolxoz və sovxoz təsərrüfatları da saxlanılır və onlar texnikanın yeni nailiyyətlərlə formalaşdırılmışdır. Burada heyvandarlıq təsərrüfat sahələri müasir texniki əsaslarla yenidən qurulmuş və formalaşdırılmışdır. Ümumiyyətlə, Ural iqtisadi rayonunda heyvandarlığın rolu bitkiçilikdən üstündür.

Təsərrüfatın inkişafı və təbii coğrafi xüsusiyyətlərinə görə Ural iqtisadi rayonu bir-birindən fərqlənən üç yarımrayona ayrılır. Perm və qismən Sverdlovsk vilayəti və Udmurtiyanı əhatə edən Kamaətrafi, Sverdlovsk vilayətinin cənubu, Başkordistan respublikası ərazisini tutan Orta Ural yarımrayonu, Çelyabinsk, Orenburq, Kurqan vilayətləri və Başkordistanın cənubunu tutan Cənubi Ural Yarımrayonudur. Bu rayonlar sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyatın inkişafı üzrə bir-birindən fərqləndiyi kimi təbii şərait xüsusiyyətlərinə görə də bir sıra fərqlərə malikdir.

QƏRBI SİBİR İQTİSADI RAYONU

**Sahəsi – 2427,2 min kv km, əhalisi – 15,1 mln.nəf.
Altay diyarı, Kemerovo, Novosibirsk, Omsk, Tomsk, Tümen
vilayətləri, Xanti-Mansı və Yamalo-Nen milli mahalları,
Altay respublikası daxildir**

Qərbi Sibir iqtisadi rayonu Uralla Şərqi Sibir rayonları arasında, cənubdan Monqolustan və Qazaxıstan dövlətləri ilə həmsərhəd olub, şimaldan onun ərazisi Kara dənizinin sularında yuyulur. Onun ərazisi şimaldan tundra sahəsi və Kara dənizindən cənuba Altay dağlıq sahəyə qədər 4,5 min km məsafədə uzanır.

Rusiyanın inkişaf etmiş Avropa hissəsi rayonlarından uzaqda yerləşən Qərbi Sibir rayonu Sovet dövrünə qədər, demək olar ki, unudulmuş, az öyrənilmiş, az mənimsənilən və nəqliyyat əlaqələrinə görə qonşu əraziləri ilə zəif əlaqələndirilmiş sürgün yeri sayılırdı. Hazırda isə sürətlə inkişaf etməkdə olan sənaye, kənd təsərrüfatı rayonu olub, neft, təbii qaz, kömürün çıxarılması, qara və əlvan metal filizlərinin çıxarılması, metallurgiya, neft-qaz sənayesi, maşınqayırma və meşə sənayesinin inkişafına görə Rusiya Federasiyasının əsas rayonlarından biridir. Onun ərazisində hələ lazımi dərəcədə istifadə olunmayan təbii sərvətlər çoxdur.

Təsərrüfat inkişafının xarakteri, daxili əlaqələr, təbii-coğrafi mühit şəraitinə görə rayonun şimal, orta və cənub hissələri arasında bir sıra əsaslı fərqlər olmasına baxmayaraq, Qərbi Sibirin ərazisi vahid iqtisadi rayon şəklində təşkil olunmuşdur. Lakin onun daxili nəqliyyat-iqtisadi əlaqələri, təsərrüfat sahələri arasındakı iqtisadi-texnoloji əlaqələr, təsərrüfat inkişafının istiqamətləri onun Qərbi Sibir və Altay-Kuznetsk rayonları kimi formalaşmaqdadır. Bütün bunlara baxmayaraq dövlət planları və daxili təsərrüfat planlaşdırılmasında Qərbi Sibir vahid bir rayon kimi götürülür.

Qərbi Sibir rayonu ərazisindən keçən, Baş Sibir magistral dəmir yolu başdan-başa elektrifikasişdırılmışdır. Rayonun şimal hissəsi son vaxtlara qədər dəmir yollardan məhrum idi. Rayonun nəqliyyat əlaqələrində yalnız Ob və İrtiş çayları vasitəsilə «Şimal dəniz yoluna» çıxışı çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Hazırda şimalla cənubu Sibir magistralı ilə birləşdirən Tümen-Tobolsk-Surqut-Nijnivartovsk, İvdel-Serqino, Anjero-Sudjensk-Asino, Kokçetav-Karusk-Kamensk-Ob-Novooaltaysk-Biysk, Pavlodar-Barnaul-Novokuznetsk-Aleksandrovskoye-Tomsk-Anjero-Sudjensk və başqa dəmir yolları, neft, qaz kəmərləri, avtomobil və hava yolları kimi nəqliyyat sahələri inkişaf tapmışdır. Tümen nefti və qazı kəmərlərlə Avropa hissəsi rayonlarına, hətta xarici dövlətlərə axıdılır. Bununla belə, hələ də Qərbi Sibirin nəqliyyat əlaqələrinə olan tələbat tam ödənilməmişdir.

Qərbi Sibir rayonu Rusiya Federasiyasının təsərrüfat inkişafında kömür, neft, təbii qaz çıxarma və emalı, metallurgiya, maşınqayırma, mədən kimya və meşə sənaye rayonu kimi tanınmışdır. Rayon ölkənin taxılçılıq, ət-süd, ət-ayun malqarası ilə də ixtisaslaşdırılmışdır. Qərbi Sibir enerji istehsalı üzrə də inkişaf etməkdə olub, burada Surqut, Nijnivartovsk, Berezovo və Urenqoy kimi DRES-lər Katunki SES tikilib istifadəyə verilmiş, Altay mineral kübrə zavodu yeni texnika ilə təchiz olunmuş, Altay diyarında Aleysk və Burlinsk suvarma sistemləri başa çatdırılmış və bununla da rayonda kənd təsərrüfatı istehsalına güclü təkan verilmişdir.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatlar

Rayonun ərazisinin böyük bir hissəsini Qərbi Sibir düzənliyi (ona Qərbi Sibir dənizi də deyilir) tutur. Ərazinin şimal hissəsinin sərt iqlim şəraiti, bataqlıq vəziyyəti, cənub hissəsinin yüksək dağlıq xarakteri təsərrüfatın inkişafına bir qədər maneçilik törətsə də, müasir texniki vasitələr bu maneçiliklərini aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Rayonun

ərazisinin cənubundakı Altay dağlıq sahəsinin hündür dağ tirələrinin arasındakı çöl sahələri malqaranın təbii yem bazası kimi əhəmiyyətə malikdir. Kənd təsərrüfatı istehsalına maneçilik törədən ən böyük amil, Obla İrtiş çayların arasındakı vasyuqan bataqlığıdır.

Qərbi Sibir rayonu çox müxtəlif yerüstü və yeraltı sərvətlərlə zəngindir. Sovet dövrünə qədər burada yalnız torf, inşaat materialları, şüşə xammalı və başqa sərvətlər, xüsusilə meşə sərvəti məlum idi. Lakin Sovet dövründə burada aparılan geoloji tədqiqatlar nəticəsində bir sıra qiymətli yeraltı sərvətlər müəyyən olunmuş və istifadəyə verilmişdir. Bunlardan Kuzbas kömürü, Tümen neft və qaz yataqlarını, dəmir filizləri, polimetal və əlvan metal filiz yataqlarını qiymətli metallar, az tapılan metallar və başqalarını göstərmək olar. Rayon sənaye əhəmiyyətli daş kömür ehtiyatları ilə zəngindir. Kuzbass kömür yatağının ehtiyatı 905 mlrd. tonna olub, kömür laylarının qalınlığı 2-30 metrə qədər, keyfiyyəti yüksəkdir. Neftin ehtiyatları əsasən tümen Vilayətində (Samotlor, Ust Balıq, Meqion, Şaim, Surqut və başq.) Tomsk vilayətində isə Oleyka və Aleksandrovskoye yataqları aşkar edilib istifadəyə verilmişdir. Ərazinin şimalında bir sıra təbii qaz yataqları tapılıb istifadəyə verilmişdir. Kuznetsk və Salair Alatausu dağları ətrafında polimetal filiz ehtiyatları, Altayda gümüş, qızıl, az tapılan metallar (mergümüş, civə, kadmium), Kuzbas kömür yatağı ətrafında dəmir filizi ehtiyatları (Qornı Şori, Bakçar, Telbes və s.). Kulunda çölündə duz ehtiyatları, Omsk vilayətində xorek və maqnezium duzları və təbii soda ehtiyatları tapılıb istifadəyə verilmişdir. Qərbi Sibirdə 100 milyon tona qədər dəmir filizi ehtiyatları vardır ki, onun da əsas hissəsi Kemerovo vilayətinin Usinsk yatağındadır. Rayonun ərazisində mis, volfram, molibden kimi qiymətli sərvətlərin yataqları tapılıb istifadəyə verilmişdir. Civə ehtiyatları Altay ölkəsinin Aktaş və Akan Uzun yataqlarında, nefelin kemerovo vilayətinin Kiya Şaltur yatağında, inşaat materialları isə ərazidə geniş

yayılmışdır. Qərbi Sibirin Kulunda çölü çökmə duz, soda və başqa kimyəvi xammal ehtiyatları ilə zəngindir.

Qərbi Sibirin ərazisində iqlim kontinental xarakter daşıyır. Ərazinin şimalında sərt, cənubunda isə kəskin kontinental iqlim şəraiti səciyyəvidir. Tomskdə yanvar ayının temperaturu mənfi 20 dərəcə, iyul ayının orta temperaturu isə müsbət 18 dərəcə olur. Qışı soyuq və uzun, yayı isə qısa, lakin bir qədər isti keçir ki, bu da şəkər çuğunduru, günəbaxan və meyvəçiliyin inkişafına imkan verir. Yağıntılar şimalında 400-600 mm, cənubunda isə 300 mm olur. Altay dağlarının ətəklərində yağıntılar 1000 mm-ə çatır. Qərbi Sibirin çöl zonası kənd təsərrüfatı istehsalı üçün əlverişlidir. Ümumiyyətlə rayonda çay şəbəkəsi sıxdır. Gəmiçilik, meşə axıtma, sənaye müəssisələri, kənd təsərrüfatı istehsalı və əhalinin şirin suya olan tələblərinin təmin edilməsində çayların əhəmiyyəti böyükdür. Çayların enerji gücü 260 mlrd. kVt.s. hesablanmış, onun da 100 mlrd. kVt.s. istifadə üçün yararlıdır. Qərbi Sibirdə çoxlu göllərdə olub, onlardan Çani, Ubin, Sartlan, Kulunda, Kuçuk, Tekeli və başq. Göstərmək olar. Qərbi Sibirdə isti və soyuq yeraltı sular olub, isti sülardan parnik təsərrüfatı və evlərin isinməsində istifadə olunur.

Qərbi Sibirin çox müxtəlif və münbit torpaq örtüyü, zəngin bitki örtüyü də vardır. Onun şimali hissəsi tundra, orta hissəsi tayğa və cənub hissəsi isə çöl və dağlıq ərazilərdən ibarətdir. Meşə sahələri Tümen və Tomsk vilayətlərində geniş yer tutur. Rayonun ərazisinin 42 faizi meşələr təşkil edir. Meşə ilə örtülü sahə 143 mln. hektardır ki, onun da 70 faizi iynə yarpaqlı meşələr təşkil edir. Meşələrin sənaye əhəmiyyəti böyükdür. Dağlıq Altayın subalp və alp çəmənləri yay otlaqları, dağarası dərəlik sahələr isə qış otlaqları kimi əhəmiyyətə malikdir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Qərbi Sibir hələ qədimdən yarımköçəri maldarlıq və ovçuluqla məşğul olan yerli altaylılar, şortsılar və Sibir tatarlarının məskəni olmuşdur. Ruslar buraya XI əsrdən sonra köçməyə başlamışlar. Lakin Qərbi Sibirin ruslar tərəfindən mənimlənməsi XVI əsrin sonunda Yermakin başçılığı etdiyi rus ordusunun Sibirə yürüşündən sonra başlamışdır. Həmin dövrdə Qərbi Sibirə sənayeçilər, tacirlər, əkinçilər, səyahətçilər və ovçuluqla məşğul olan adamlar gəlmişlər. Təsərrüfatın inkişafı və əhalinin artması ilə burada sənaye sahələri formalaşmağa və rus şəhərləri yaranmağa başlamışdır. Belə şəhərlərdən Tobolsk (1587 il), Tomsk (1604 il) və başqalarını göstərmək olar. XVIII əsrin ortalarında Rusiyanın tərkibinə Dağlıq Altay daxil olmuşdur. Sibirin ruslar tərəfindən mənimlənməsi Çin dövləti ilə ticarət əlaqələrin inkişafına təsir göstərmişdir. 1861-ci il kəndli islahatından əvvəl və sonra ölkənin Avropa hissəsi rayonlarından sürgün olunanların hesabına burada əhali artmışdır. Sovet dövründə Qərbi Sibirdə təsərrüfatın yenidən qurulması və sənaye cəhətindən inkişaf etdirilməsi, yeni iri şəhərlərin yaranması, burada əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması və sayca artırılmasına baxmayaraq, Qərbi Sibir hələ də ölkənin əhaliyə seyrək rayonlarından biridir. 2000-ci il məlumatına görə Qərbi Sibirdə əhalinin miqdarı 15,1 milyon nəfər təşkil edir. Ərazidə əhalinin orta sıxlığı hər kv km. 6 nəfər hesablanır. Rayonda əhali qeyri-bərabər yerləşmişdir. Əhali ən çox Sibir dəmir yol magistralı ətrafında çöl və meşə çöl hissəsində yerləşir. Həmin ərazilərdə əhalinin orta sıxlığı 20 nəfərdən çox, Kuzbas hövzəsində isə 40 nəfərə qədərdir. Yamalo-Nen və Xantı-Mansı milli mahallar – rayon ərazisinin 50 faizindən çoxunu təşkil etdiyi halda əhalinin cəmi 5 faizi bu mahalların ərazilərində yaşayır. Burada orta sıxlıq 0,2-0,4 nəfərdir. Ümumiyyətlə rayonda əhalinin təbii artımının faizi başqa rayonlara nisbətən çox aşağıdır. Son 30

İldə burada əhali çox az artmışdır. Bu həm də miqrasiyanın mənfi təsiri ilə də bağlıdır. Rayonda xarici miqrasiya ilə yanaşı, daxili miqrasiyada baş vermişdir. İqtisadi rayonda sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olaraq kəndlərdən şəhərlərə – sənaye müəssisələrinə işçi qüvvəsi axını ildən ilə artır. Burada köhnə şəhərlərin böyüməsi, yeni şəhərlərin əmələ gəlmə prosesi ilə bağlı şəhər əhalisi də sürətlə artır. Tomsk və Novosibirsk kimi şəhərlərin əhalisi milyondan çox olub, burada yaranan yeni şəhər və qəsəbələrdən Urenqoy, Surqut, Şaim, Nijnevartovsk, Berezovo, Salair və başqalarını göstərmək olar.

Rayonda əhalinin milli tərkibə müxtəlif olmaqla, əhalinin 87 faizini ruslar təşkil edir. Ruslar əsasən Uzaq Şərq dəmir yolu magistralı ətrafında, meşə-çöl və çöl rayonlarında yerləşmişlər. Yerli xalqlardan ərazinin cənubunda altaylılar, şortsılar, şimalında isə selcuqlar, nenlər, xantılar və mansılar yaşayırlar. Bu xalqlar Altay respublikası, Xantı-Mansı və Yamalo-Nen milli mahallar kimi müstəqil idarə formalarında təşkil olunmuşlar. Hazırda rayon əhalisinin 75 faizi şəhər əhalisidir. Rayonun əhalisi içərisində əmək ehtiyatları çoxluq təşkil edir. Rayon əhalisinin əksəriyyətinin əmək ehtiyatları təşkil etməsinə görə Qərbi Sibir, iqtisadi rayonlar arasında birinci yer tutur. Bütün bunlara baxmayaraq rayonda işçi qüvvəsi çatışmır.

Təsərrüfatı və onun yenidən formalaşdırılması

Rusiya Federasiyasında Qərbi Sibir rayonu sürətlə inkişaf etməkdə olan rayon olub, kömür, neft, təbii qazın çıxarılması, meşə, qara və əlvan metallurgiya, maşınqayırma və metal emalı, kimya, neft-kimya, energetika, sement istehsalı, yüngül, yeyinti sənaye sahələri, eləcə də taxılçılıq və maldarlıq kimi təsərrüfat sahələri üzrə fərqlənir.

XIX əsrin axırına qədər Qərbi Sibir əsasən dəmir yollardan kənarda qalan əkinçilik, xəzçilik rayonu idi. Burada iri torpaq sahələrində qolçumaq təsərrüfatları hakim mövqə tutur, rayon amerikan yolla inkişaf edirdi. Burada kiçik də olsa kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı edən sənaye müəssisələri var idi. 1891-1897-ci illərdə Sibir dəmir yol magistralının qərb hissəsinin istifadəyə verilməsi ilə buraya Belarusiya, Mərkəzi Qaratorpaq quberniyaları Ukraynadan təhkimçi kəndlərin köçürülməsinə başlandı. Qərbi Sibirin meşə-çöl və çöl sahələri müstəmləkə əkinçiliyi ərazilərinə çevrilmişdi. Bu ərazinin geniş əkinçilik rayonlarında qolçumaq təsərrüfatları əmələ gəlmiş, Qərbi Sibir təhkimçilik üsulunu tanımamış, əkinçiliyin inkişafında qolçumaqlar amerikan yolunu seçmişlər.

Qərbi Sibirdə kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən sənaye müəssisələr mövcud idi. Sənaye istehsalının ən iri mərkəzi Omsk şəhəri idi. Sənayenin inkişafı üçün tələb olunan təbii sərvətlər zəif öyrənilmişdi. Kuznetsk kömür hövzəsindən yalnız yerli məqsədlər və yerli dəmir yolunda istifadə üçün kömür çıxarıldı.

Sovet dövründə geridə qalmış Qərbi Sibir rayonunda təsərrüfatın inkişafı yenidən qurulmuş, ərazinin dəqiq öyrənilməsi, axtarışların aparılması nəticəsində, yeni təbii sərvətlərin tapılıb istifadəyə verilməsi, UKK-nın yaradılması, rayonun sənayecə inkişafına təkan vermişdir. Hələ Vətən müharibəsindən qabaqkı illərdə burada kömür sənayesi və onunla bağlı kömür-kimya, koks-kimya, metallurgiya və maşınqayırma kimi yeni sənaye sahələri yaradılmışdır.

Rayonun kənd təsərrüfatı istehsalında da əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, kolxoz və sovxoz təsmərrüfatları mexanikləşdirilmiş, kənd təsərrüfatın əmtəəlik rolu xeyli artırılmışdı. Xam və dincə qoyulmuş torpaq sahələri (1954-cü il) istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar rayonda əkin sahələri artırılmış, taxılçılıq, südlük malqara və ətlük-yunluq qoyunçuluq inkişaf etdirilmişdir. Hazırda Qərbi Sibirdə sənaye məh-

sulunun ümumi həcmi, kənd təsərrüfatı məhsullarından çoxdur.

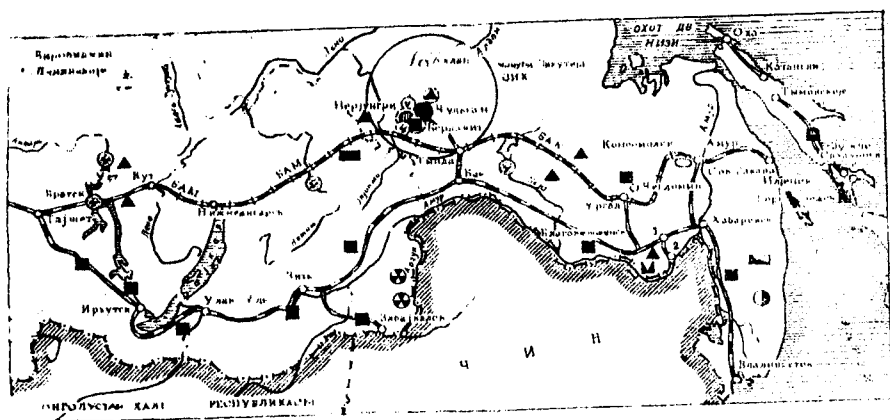
Qərbi Sibirdə elektroenergetika sürətlə inkişaf edir. İri şəhərlər, neft, qaz və kömür şaxtaları ətrafında güclü DRES-lər, İES-lər fəaliyyət göstərir. Onlardan Tomusinsk, Belov, Surqut kimi DRES-lər, Urenqoy İES. Burada SES-lərdən Ob çayı üzərində Novosibirsk, Altayda İrtiş üzərində SES-lər tikilmiş, istifadə verilmişdir.

Kömür-metallurgiya-kimya-maşınqayırma kompleksi rayonda formalaşmış ən iri və əsas komplekslərdəndir. Bu kompleks rayonda bir çox təsərrüfat sahələrini də özünə birləşdirir. Kuznetskdən başqa burada İtat, Tom-Usinsk və başqa yataqlardan da kömür çıxarılır. Kuznetsk kömürü yalnız Qərbi Sibirin tələbatı üçün deyil, həm də Uralın qara metallurgiya sənayesi, Rusiyanın Avropa hissəsi rayonlarının da tələbatı üçün istifadə olunur.

Belovoda yerli əlvan metal filizləri, ucuz elektrik enerjisinə əsasən qurğuşun və sink istehsalı, Novokuznetskdə Uralın alümin oksidi və yerli xammal əsasında alümin sənaye, Novosibirskdə qalay istehsalı həyata keçirilir.

Rayonda mədən sənayesi, qara metallurgiya və kənd təsərrüfatı maşınqayırması və sonralar mürəkkəb maşınqayırma sahələri yaradılmışdır. Maşınqayırmanın iri mərkəzlərindən Novosibirsk, Tomsk, Barnaul və Biysk kimi şəhərləri göstərmək olar. Kömür sənayesinin inkişafına əsasən yaranmış kömür-kimya kompleksi Kuzbasın ixtisaslaşdırılmış sahələrindəndir. Burada azot kübrələri, Boyaq maddələri, plastik kütlələr və bir sıra başqa məhsullar istehsal olunur.

Neft-qaz-kimya kompleksi formalaşmaqda olan cavan, lakin perspektivli sahədir. Onun inkişafında mühüm rol oynayan Tümen və Tomsk vilayətlərində istifadəyə verilmiş neft-qaz yataqlarıdır. Rayonun şimalında İqrim, Beryozovo, Medvejye, Urenqoyda və Yamal yarımadasında zəngin təbii qaz yataqları istifadəyə verilmiş və qaz-kimya

Шәкил 11. Байкал —Амур макистралы

sənayesi yaradılmışdır. Rayonda çıxarılan neftin ixracat üçün Samotlor-Samaro-Novorossiysk neft kəməri salınmışdır. Ust-Balık-Omsk neft kəməri ilə isə neft emalı zavodlarına nəql olunur. Omsk neft emalı zavodu ilk dəfə Avropa hissəsi rayonlarından buraya gətirilən neft məhsullarının emalı üçün yaradılmış, sonralar burada yerli neft ehtiyatlarının emalı prosesləri həyata keçirməyə başlamışdır. Omskdə istehsal edilən kauçukdan Barnaul şəhərində şin istehsalı sahəsi əmələ gəlmişdir. Rayonda neft və təbii qaz sahədə əldə edilən nailiyyətlər rayonun iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir.

Meşə sənaye kompleksi. Rayon ərazisində mövcud meşələrin qiymətli ağac növlərindən kağız-sellüloza, parket, mebel və başqa inşaat materiallarının istehsalında istifadə olunur. Qərbi Sibirin iqtisadiyyatında bu kompleks cavan sahələrdən olub, böyük perspektivə malikdir. Son illərdə, xüsusilə müstəqillik illəri ərzində ağac tədarükü işləri vaxtilə əl toxunulmamış massivlərdə Kondo və Sosva çaylarının hövzələrində həyata keçirilir və orada yeni meşə sənaye kompleksləri yaradılır. Onların tərkibində meşə-kimya mühüm yer tutur. Burada karandaş, sellüloza-kağız, kibrit, kanifol, skipidar, faner və başqa məhsullar istehsal olunur.

Aqrar-sənaye kompleksi. Qərbi Sibir sənaye rayonu olduğu kimi həm də güclü kənd təsərrüfatı istehsalı rayonedir. Burada əkinçiliklə yanaşı məhsuldar maldarlıqda inkişaf etmişdir. Bu kompleksin inkişafı rayonun çöl zonasında inkişafda olan kənd təsərrüfatı istehsalına istinad edir. Qərbi Sibir Rusiya Federasiyasının taxılçılıq və südlük heyvandarlıq rayonlarından biridir. Rayonun ərazisi çox böyük olmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfatı istehsalına yararlı ərazi rayonun 1/3 hissəsini təşkil edir. Rayondakı 36 milyon hektar kənd təsərrüfatına yararlı sahənin də 20 milyon hektarı şumlanılır. Sovet dövründə xam və dincə qoyulmuş torpaqların istifadəyə verilməsi ilə burada əkin sahə 19 milyon hektar artırılmışdır. Əkin sahələrin 70 faizində taxıl bitkiləri

əkilir. Dənli bitkilərdən yazlıq buğda, çovdar, arpa, qarğıdalı, vələmir, qarabaşaq, texniki bitkilərdən isə uzun lifli kətan, günəbaxan, şəkər çuğunduru becərilir. Burada həmçinin kartof, yağlı bitkilər və tərəvəz bitkiləri də əkilir.

Rayonda əkinçiliklə birlikdə heyvandarlığın da rolu böyükdür. Heyvandarlığın yem bazası zəngin olub, həm də yem bitkiləri də əkilir. Rayonda iri buynuzlu maldarlıq, xüsusilə südlük malqara, qoyunçuluq, donuzçuluq, rayonun şimali və Altay diyarında maralçılıq, arıçılıq xarakterdir. Qoyunçuluq əsasən Altay diyarında, südlük-ətlik malqara və donuzçuluq, quşçuluq ərazinin hər yerində (şimaldan başqa) inkişaf etmişdir. Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq rayonda yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin də əhəmiyyəti artır. Yeyinti sənayesinin əsas sahələri süd emalı, çörək bişirmə, qənnadi məhsulların istehsalı, ət emalı, un və yarma istehsalı, yağ-pendir emalı, süd konservlərinin istehsalı, balıq məhsullarının emalı və başqalarından ibarətdir. İri ət kombinatları Novosibirsk, Tomsk, Biysk və Omskdadır. Şəkər istehsalının iri mərkəzi Biysk şəhəridir. Yeyinti sənayesi əsasən yerli xammallara istinadən inkişaf edir. Onun məhsulları xarici bazarlarda da maraqla qarşılanılır.

Yüngül sənaye sahəsi üzrə rayonda pambıq, yun, kətan və ipək parça toxunması, tikiş və trikotaj sənaye sahələri, ayaqqabı istehsalı mövcuddur. Pambıq parça sənaye gətirmə xammal əsasında Barnaulda, Yun parça istehsalı Omskdə, kətan parça istehsalı Biyskdə və İpək parçaların toxunması Kemerovo, Biysk və Kuznetskdə mövcuddur. Omskdə yeni pambıq parça kombinatı, Tüməndə kamvolmahud kombinatı istifadəyə verilmişdir. Müstəqillik illəri ərzində yeni şirkətlər yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin yeni müəssisələrini istifadəyə verməklə yanaşı, mövcud müəssisələrini də təkmilləşdirməyə çalışır.

Müstəqillik illəri ərzində inşaat materialları istehsalına da xüsusi əhəmiyyət verilir. Rayonda iri ev tikmə kombi-

natları yaradılmış, mərmər, kərpic və sement istehsalı sahələri daha böyük sürətlə artır.

Qərbi Sibir iqtisadi rayonu təbii şərait xüsusiyyətləri, təbii zənginliklər, onlardan istifadə olunması, təsərrüfatın inkişafı və onun ərazidə formalaşmasına görə bir-birindən fərqlənən iki rayona – Ob-İrtiş (Qərbi Sibir) və Kuznetsk-Altay kimi rayonlara, həm də rayonun şimali-şərqində yeni ərazi istehsal kompleksinə ayrılmaqdadır. Qərbi Sibirin şimal-şərqində formalaşan kompleks neft-qaz sənaye istehsalı ilə bağlıdır. Bütün bunlara baxmayaraq dövlət sənədlərində və təsərrüfat planlaşdırılmasında Qərbi Sibir vahid rayon kimi qalmaqdadır.

ŞƏRQİ SİBİR İQTİSADI RAYONU

**Sahəsi – 5,9 mln. kv.km. Əhalisi – 9,0 mln. (2000-ci il)
İrkutsk, Çita vilayətləri, Krasnoyarsk diyarı,
Aqinsk-Buryat, Taymır və ya Dolqonenets,
Ust-Orda-Buryatiya milli mahallar, Əvəng milli mahalı,
Buryatiya, Tuva və Xakasiya respublikaları daxildir**

Şərqi Sibir rayonu, rusiya Federasiyasının Asiya hissəsində Qərbi Sibirə Uzaq Şərq rayonları arasında yerləşməklə, şimaldan Kara və Laptevlər dənizləri sahillərindən tutmuş, cənubda Monqolustan və Çin AR-nın dövlət sərhədlərinə qədər uzanır. İqtisadi-coğrafi mövqeyinə görə Qərbi Sibirdən az əlverişlidir. Çünki, inkişaf etmiş mərkəz rayonlarından uzaqlıqda yerləşməsi, əsas işlək yollardan kənarda qalması və rayonun çox geniş ərazisinin yollarla az təmin olunmasının nəticəsidir, həm də rayonunun ərazisinin az öyrənilməsi, az mənimsənilməsi, əhaliyə seyrəkliyi və sərt təbii şərait xüsusiyyətlərinə malik olmasının nəticəsidir. Sovet dövründə bu çətinlikləri aradan qaldırması üçün bir sıra tədbirlər görülmüş olsa da hələlik rayonun geniş bir hissəsi dəmir yollardan kənarda qalır.

Müstəqillik illəri ərzində baş vermiş dəyişikliklər, təsərrüfat inkişafının yenidən qurulması, onun təsərrüfat inkişafının yeni istiqamətlərdə formalaşmasında mühüm rol oynayır. Rayonun BAM və Sibir dəmir yolu magistralı ətrafında yerləşən cənub hissəsi – Krasnoyarsk diyarının cənubu, İrkutsk və Çita vilayətləri, Buryatiya respublikasının dəmir yolu ətrafındakı ərazilər iqtisadi cəhətdən daha yaxşı inkişaf etmiş, Sovet dövründə bu ərazidə dəmir yolları yenidən qurulmuş və yeni yollar çəkilmişdir. BAM dəmir yolu bu ərazidən başlanır. Hələ 40-cı illər ərzində Aqinsk-Abakan, Ulan-Ude-Nauşkin və sonra Monqolustanın paytaxtı Ulan-Batora gedən dəmir yolu çəkilmiş, Vətən müha-

ribəsindən sonra isə Abakan-Tayşet və sonra Bratsk-Ust-Kut dəmir yolu çəkilməşdir ki, buradan da Uzaq Şərqi okean sahillərinə qədər uzanan BAM dəmir yolu başlayır.

Şərqi Sibir özünün zəngin təbii sərvətləri, meşəsi, su enerji ehtiyatları, əlvan və polimetall filizləri, qiymətli metalları əsasında inkişaf edən güclü sənaye rayonu kimi tanınmışdır. Şərqi Sibir özünün elektroenergetika, əlvan metallurgiya, ağac tədarükü və ağac emalı, meşə-kimya, bir sıra başqa emaledici sənaye sahələri, ovçuluq-xəzçilik rayonu kimi tanınmışdır. Rayonda metallurgianın inkişafı ilə bağlı olaraq maşınqayırma sahəsi də mövcuddur. Rayonda Yenisey çayının ucuz su yolu, enerji ehtiyatları, daxili yükdaşımalarda mühüm rol oynayan avtomobil yolları rayonun təsərrüfat inkişafında mühüm rol oynayır. Şərqi Sibir daş kömür (ehtiyatı 3 trilyon ton), əlvan və qara metal filizləri, polimetallar, az tapılan qiymətli metallar, nadir metalların ehtiyatlarına görə Rusiya Federasiyasının çox zəngin rayonudur. Enerji ehtiyatlarının 43 faizindən çoxu bu rayonun payına düşür. Xəz istehsalına görə bu rayon, Rusiya Federasiyasının qabaqcıl rayonudur. Zəngin yem bazası və mövcud tələbatla bağlı olaraq Şərqi Sibir rayonu Rusiya Federasiyasının iri heyvandarlıq rayonudur.

Şərqi Sibir iqtisadi rayonunda tikilib istifadəyə verilmiş Krasnoyarsk SES, Sayan-Şuşensk, Bratsk, Anqara və İrkutsk kimi SES-lər, bir sıra DRES-lər və İES-lər burada Kansk-Açinsk, Krasnoyarsk, Sayan-Şuşenskoye, İrkutsk-Çeremxovo, İlim-Tayşet, Anqara-Bratsk kimi iri sənaye qovşaqlarının formalaşması və rayonun iqtisadi inkişafında çox mühüm rol oynayır. Rayonda elektrometallurgiya, elektrokimya kimi ön mütərəqqi sənaye sahələri inkişaf etdirilir.

Şərqi Sibir iqtisadi rayonunda müstəqillik illəri ərzində yaranan yeni təsərrüfat qurumları – şirkətlər, fermer təsərrüfatları, icarədarlar və başqaları rayonda istehsalın inkişafı və yeni sənaye istehsal sahələrinin yaradılmasına diqqət yetirir. Bu da ərazidə sənaye və kənd təsərrüfat istehsalı,

nəqliyyat əlaqələrinin daha da artması, inkişafına səbəb olmaqdadır.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları

Coğrafi mühit şəraiti və landşaft quruluşuna görə Şərqi Sibir qonşuları Qərbi Sibir və Uzaq Şərq rayonlarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Relyef quruluşuna görə əsasən dağlıq xarakterli Şərqi Sibirdə Orta Sibir yaylası, Şərqi və Qərbi Sayan dağları, Zabaykalye tirəsi. Kuznetsk Alatau kimi ərazilər yerləşir. Relyefin belə quruluşu təbii zonallıq qanunauyğunluqlara da öz təsiri göstərir. Qismən düzən xarakterli cənub hissəsinin dağarası düzən sahələr meşə-çöl və çöl zonalarını xatırladır. Həmin sahələrdən Minusinsk çökəkliyi, Kansk və Açınsk ətrafında meşə-çöl sahələr əkinçilik üçün yararlı olub, rayonda kənd təsərrüfatı istehsalının əsas bazalarıdır. Rayonun ərazi səthinin 75 faizi dəniz səviyyəsindən 500 metrədən hündürdür. Orta Sibir yaylası, Yenisey təpəliyi, sayan-Baykal dağlıq sahələr 3 min metrə və daha çox hündürlüyə malikdir. Şərqi Sibirin ərazisinin 25 faizi qütb dairəsindən kənarda yerləşir. Ümumiyyətlə, bu rayonun relyef quruluşu çox mürəkkəbdir. Ərazinin kəskin kontinental, çox soyuq iqlimi və dənizlərin təsiri, ərazinin daimi donuşluq xarakteri, rayonda əhalinin məskunlaşması təsərrüfatın inkişafına mənfi təsir göstərir.

Şərqi Sibirdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələr 22,8 mln. hektara qədərdir ki, onun da 41 faizi şumlanılır. Qalan sahələrdən heyvandarlığın yem bazaları kimi istifadə olunur.

Şərqi Sibir rayonunun ərazisi təbii sərvətlərlə zəngin olub, yanacaq-energetik ehtiyatlar, meşə, slyuda, bir sıra əlvan metal filiz ehtiyatlarına görə Rusiya Federasiyasında birinci yeri tutur. Rayonun ərazisi dəmir filizləri, volfram, molibden, qeyri metal filizləri, qiymətli, az tapılan nəcib me-

tal ehtiyatlarına malikdir. Rusiya Federasiyasındakı kömür ehtiyatlarının 60 faizi burada yerləşir. Rayonda yüksək keyfiyyətli qrafit, çöl şpatı, sement xammalı, oda davamlı gillər və başqa inşaat materialları, kaolin, dolomitlər, mərmər, kvars qumları, asbest, müxtəlif duzlar və başqa qiymətli sərvətlər mövcuddur.

Şərqi Sibir rayonunda 130-dan çox kömür hövzə və yataq olub, onlardan Kansk-Açinsk, Minusinsk, İrkutsk, Tuva Respublikasında Uleqxem, Zabaykalyədəki-Qusinozersk, Xaranor, Bukaçaça və Çernov hövzələri istifadədir. Minusinsk kömür hövzəsinin geoloji ehtiyatı 32,5 milyard tona qədər olub, kömürün istilik kaloriyası 7,3-8,2 min kalori təşkil edir. İrkutsk hövzəsinin ehtiyatı isə 76,2 mlrd.t. olub, Şərqi Sibirin başqa hövzələrinə nisbətən daha çox mənimlənilmişdir. Rayonda açıq üsulla çıxarılan Kansk-Açinsk kömür hövzəsi (ehtiyatı 1,2 trln.ton) perspektiv yataqlardan sayılır. Yenisey çayı hövzəsində kömür ehtiyatları zəngin olub, ərazidə geniş yayılmışdır. Burada neft-qaz ehtiyatları az öyrənilmiş, İrkutsk vilayətinin Markovo neft-qaz yatağı müəyyən olunmuş, Norilsk ətrafında axtarışlar davam edir. Su enerji ehtiyatlarına görə Şərqi Sibir Rusiya Federasiyasında (26 faizi) birinci yeri tutur. Rayondakı çayların ümumi enerji gücü 700 mlrd. kVt. S. hesablanmışdır ki, onun da əsas hissəsi Yenisey və Anqara çaylarının payına düşür.

Şərqi Sibir rayonu metallurgiya xammalları ilə də zəngindir. Krasnoyarsk diyarında Anqara-Pitsk və Xakasiya, İrkutsk vilayətində Anqara-İlim, Şərqi Zabaykalyədə Nerçinsk-Zavodsk kimi dəmir filizi yataqları tapılıb istifadəyə verilmişdir. Şərqi Sibirdə elektrik enerjiyə tələbatı çox olan əlvan metallar – xüsusilə alüminium, qalay, nikel, sink və başqa metal filizləri ilə də zəngindir. Şərqi Sibirin Vitim çayı vadisində dünyəvi əhəmiyyətə malik çöl şpatı, Krasnoyarsk diyarı və İrkutsk vilayətində maqnezit və talk, müxtəlif duzlar, gips, kaolin, əhəng daşları, kvars qumları, Tuva və

Buryatiya respublikalarında asbest ehtiyatları mövcuddur. Norilsk və Talnaxda mis, nikel, polimetla filizləri, Çita vilayətində Udukan mis yataqları, Qoryaçeqorsk nefelin, Zabaykalyədə qızıl, molibden, volfram, kobalt, qalay yataqlarından istifadə edilir.

Rayonun kontinental iqlimi, onun mürəkkəb xarakterli coğrafi mövqeyi ilə müəyyən olunur. Krasnoyarsk diyarının Minusinsk çökəkliyini nəzərə almasaq, rayonda orta illik temperatur mənfidir. Ərazinin çox hissəsi çoxillik daimi donuşluq zonasına düşür. Qışda alçaq temperaturlu külək-siz və az yağıntılı antisiklon müşahidə olunur. Havanın quru və küləksiz keçməsi burada mənfi 50 dərəcəyə qədər şaxtılı şəraitə dözməyə imkan verir. Yanvar ayının orta temperaturu İqarkada mənfi 29 dərəcə, Krasnoyarskdə mənfi 20 dərəcə və Çitada isə mənfi 27 dərəcə olduğu halda, iyul ayının orta temperaturu Krasnoyarskdə müsbət 18 dərəcə, Çitada isə müsbət 20 dərəcə olur. İllik yağıntıların miqdarı ərazinin cənubunda 300—mm, şimalında isə 250-300 mm-ə qədərdir. Qışda havanın antisiklonu ərazidə temperaturu mənfi 40-50 dərəcəyə qədər aşağı salır.

Şərqi Sibirin ərazisi sıx çay və göllərə malikdir. Çaylar çox sulu olmaqla, gəmiçilik, balıqçılıq, meşə axıtma, enerji əldə etmə, şirin su kimi təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrində istifadə olunur. Baykal bu ərazidəki ən iri göl olub, onun sahəsi 31,5 kv km-dir, dərinliyi 1620 metrəyə çatır. Dağlar arası dərəlik hissədə yerləşən bu göl, suyun təmizliyi və şəffaflığı ilə seçilir. Bu göldə dünyanın təmiz şəffaf suyun 25 faizindən çoxu yerləşir. Gölün qiymətli balıq sərvəti ilə yanaşı onun turizm əhəmiyyəti də böyükdür. Bu gölə baxmaq üçün dünyanın hər yerindən buraya minlərlə turist səyahətə gəlir. Rayondakı çay və göllərin balıqçılıq əhəmiyyəti böyükdür.

Şərqi Sibirin ərazisində çox müxtəlif təbii zonalar yerləşir. Ərazinin yarından çoxu (200 milyon hektarı) tayğa meşələri ilə örtülmüşdür. Rayonun şimal hissəsi tundra və cə-

nub hissəsi isə çöl və dağlıq sahələr təşkil edir. Tundra şivye bitkiləri, ağac kolları, çəmən bitkiləri və qismən də bataqlıq sahələrdən ibarətdir. Rayondakı meşələrin 90 faizi iynə yarpaqlı ağac növləri təşkil edir. Burada şam, ağ şam, qara şam, sidr, küknar, toz ağacı, ağcaqovaq və başqa növlərdən ibarətdir. Ağac tədarükündə şam ağacı əsas yer tutur. Rayonun torpaq örtüyü çox müxtəlif olub, tayğa zonası külü torpaq növü, meşə torpaqlar, podzol-torpaq növləri, çöl zonası isə qara və şabalıdı torpaq növləri ilə səciyyəvidir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Şərqi Sibir gec mənimsənilən rayon olub, ruslar tərəfindən bu əraziyə daxil olması ilk dəfə XVI əsrin sonunda Kara dənizi, Ob və Taz çayları vasitəsilə gəlmişlər. Ruslar Yenisey çayının hövzəsini mənimsəmək məqsədi ilə daimi yaşayış üçün Manqazəya (1601-ci ildə) məntəqəsinin əsasını qoymuş, 1782-ci ildə bu məntəqəni Turuxansk adlandırılmışdır. Burada yaşayan yerli xalqlardan buryatlar, xakaslar, yakutlar və evəngləri göstərmək olar.

Rusiya Federasiyası ərazisinin 1/3-ni qədər tutan Şərqi Sibirdə Rusiyada yaşayan əhalinin yalnız 6 faizi yerləşmişdir. Əhali çox seyrək olub, əmək ehtiyatları çatışmır. Rayonda əhali əsasən xarici miqrasiyanın hesabına artır. Rayonda sənayenin inkişafı ilə işçi qüvvəsinə olan tələbatda artmışdır. Müstəqillik illərində şirkətlər, fermer təsərrüfatları və başqa qurumlar tərəfindən apardığı tədbirlər nəticəsində işçi qüvvəsinin artması, texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə olunması ilə işçi qüvvəsinə olan tələbat bir qədər azalmışdır.

Rayonda əhalinin orta sıxlığı 2 nəfərə yaxındır. Əhali ərazidə qeyri-bərabər, şimalda seyrək, cənubda isə qismən sıxdır. Rayonda yaşayan əhalinin 75 faizi şəhər və qəsəbələrdə yaşayırlar. Şərqi Sibir əhalisinin 80 faizini ruslar təşkil edir. Yerli xalqlardan buryatlar, tuvinlər, xakaslar, evenk-

lər, dolqanlar və nenlər olub, bir sıra başqa xalqların nümayəndələri də çoxdur. Əhalinin 55 faizi əmək ehtiyatlarıdır. Müstəqillik illərində özəlləşdirmə, torpaq islahatlarının keçirilməsi nəticəsində əhalinin sərbəst hərəkəti üçün şərait yaranmışdır.

Təsərrüfat və onun yenidən formalaşdırılması

Şərqi Sibir Sovet dövrünə qədər təsərrüfat inkişafına görə geridə qalmış, canilər və siyasi dustaqların sürgün – katorqa yeri sayılırdı. Rayonun nerçinsk və Dauri gümüş mədənlərində dekabristlər katorqada olmuşlar. Proletariatın rəhbəri V.İ.Lenin inqilabi fəaliyyət üstündə Şərqi Sibirin Şuşenskoye kəndinə sürgün olunmuşdur.

Coğrafi mühit şəraitinin təsərrüfat inkişafına və əhalinin yaşayış tərzinə az yararlı olduğundan burada əhali az məskunlaşmışdır. Yerli əhali ovçuluq, xəzçilik-ovçuluq, balıqçılıq, köçəri maldarlıq, yerli tələbləri ödəmək üçün əkinçiliklə məşğul idi. Əkinçilik əsasən Minusinsk və Krasnoyarsk-Kansk çöl zonasında inkişaf tapmışdı. Sənaye sahələri isə peşəkar-kustar xarakterli müəssisələrdən ibarət idi. Lakin burada qiymətli mədən sərvətləri əsasında yaranmış sənaye müəssisələri də var idi. Texniki vasitələrdən istifadə etmədən ibtidai üsulla qızıl, gümüş, mika, qrafit çıxarılırdı. Həmin dövrdə Şərqi Sibirdə, Şərqi Sibirin ən iri sənaye və ticarət mərkəzi İrkutsk şəhəri idi. Şəhərin tacirləri, qızıl çıxaranlar, Çin və Monqolustan tacirləri ilə malqara, yun, qızıl, çin çayı, pambıq və ipək alveri edirdilər.

XIX əsrin əvvəlində rusiyada çıxarılan qızılın 70 faizindən çoxunu Şərqi Sibir rayonu verirdi. Şərqi Sibiri kolçakçılardan 1920-ci ildə azad edilmiş və Zabaykalye dinc quruculuq işləri 1922-ci ildən sonra başlanılmışdır.

Rayonda təsərrüfat inkişafının yeni mərhələsi Sovet dövründə başlamış, rayonun mədən sərvətləri və başqa təbii

sərvətlərdən istifadə etməklə sənaye istehsalının bir sıra yeni sahələri yaradılmış, kənd təsərrüfatı istehsalı və nəqliyyat işlərində yeni dönüş yaradılmışdır. Əvvəlcə mədən sənayesi – kömür və duz çıxarma, meşə sənayesinin inkişafı və sonralar filizli sərvətlərin, əlvan metalların, qızıl-gümüş kimi qiymətli metalların çıxarılması və başqa sahələr üzrə yeni yataqlar istifadəyə verilmişdir. Burada dəmir yol nəqliyyatına xidmət edən sənaye istehsal sahələri yaradılmışdır. Krasnoyarskdə qızıl mədənləri üçün maşınlar, Ulan-Udedə paravoz və vaqon təmir zavodları tikilib istifadəyə verilmişdir. Böyük Vətən müharibəsi dövründə Bryanskdan Krasnoyarskiyə paravozqayırma zavodu və Zaparojyedən kombayn zavodları köçürülmüş və bir çox başqa tədbirlər görülmüşdür. Bryansk zavodu əsasında Krasnoyarskdən 20 km aralı qara və əlvan metallurgiya sənayesi sahələri üçün avadanlıq hazırlayan ağır maşınqayırma zavodu yaradılmışdır. Şərqi Sibirə köçürülən kombayn zavodu özü hərəkət edən kombaynlar hazırlayırdı.

Rayonda elektroenergetikanın güclü inkişafı yanacağa və elektrikə tələbatı çox olan əlvan metallurgiyanın və üzvü sintezlərin inkişafına səbəb olmuşdur. Burada xidmət sahələri kimi maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənaye sahələri inkişaf etməkdədir. Rayonda mövcud zəngin meşə sahəsi ilə əlaqədar olaraq ağac emalı sənaye kompleksi inkişaf edir. Beləliklə, Şərqi Sibirin təsərrüfatı yeni istehsal sahələri kompleksi xarakterini alır. Şərqi Sibirdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı Anqara və Yenisey kimi çayların su enerjisindən səmərəli istifadə edilməsi və ərazidəki zəngin kömür, meşə, yeraltı sərvətlərinin mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Şərqi Sibirdə enerji-metallurgiya-maşınqayırma-kimya, mədən və meşə sənaye kompleksləri yaranmaqdadır.

Enerji-metallurgiya-maşınqayırma-kimya sənaye kompleksi 50-ci illərin axırlarından formalaşmağa başlamışdır. Bu kompleks əsasında su, kömür və başqa yanacaq sərvətlər əsasında Şərqi Sibirdə bir sıra nəhəng SES-lər, İES-lər və

DRES-lər tikilib istifadəyə verilmişdir. Belə elektrik stansiyalardan Nazarov və Çita DRES-ləri, Norilsk və İrkutsk İEM-lər, İrkutsk, Bratsk, Ust-İlim, Krasnoyarsk, Sayan-Şuşensk kimi SES-ləri göstərmək olar. Hazırda bir sıra SES-lərin tikintisi davam etdirilir. Rayonda elektrik enerjisinin istehsalı 1940-cı ildəki 660 mln. kVt.s. əvəzinə 1980-ci ildə 120 mlrd. kVt. s., 1998-ci ildə isə 200 mlrd. kVt.s. elektrik enerjisi istehsal edilmişdir. Hər nəfərə düşən elektrik enerjisinin miqdarına görə Şərqi Sibir Rusiya Federasiyasında birinci yeri tutur. Rayonda ucuz elektrik enerjisinə istinadən alüminium, mis, nikel, qalay, sink və b. sənaye istehsal sahələri yaradılmışdır. Açinsk, Krasnoyarsk, Bratsk və İrkutsk alüminium zavodları, Norilskdə mis və nikel istehsalı, Çitada qurğuşun və sink istehsalı müəssisələri fəaliyyət göstərir. BAM ətrafında yerləşən Udokan mis filizi yataqlarının əsasında maqnezium və titan istehsalı yaranmışdır. Rayonda qara metallurgiyanın da inkişafı gələcəkdə elektrik enerji əsasında formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Mədən sənaye kompleksi uzun tarixi inkişaf mərhələlərinə malikdir. Belə ki, qızıl, gümüş, mika və qrafit hələ çoxdan, Sovet dövrünə qədər də çıxarıldı. Bu kompleks üzrə hazırda bir sıra yeni sahələr – qalay, volfram, kobalt və başqa nadir metalların istehsalı və filiz çıxarma, kömür və dəmir filizlərin çıxarılması və emalı prosesləri həyata keçirilir. Bu kompleksin inkişafı və formalaşması davam etməkdədir.

Meşə sənaye kompleksi tamamlanmaqda olan istehsal sahə kimi inkişaf edir. Ağac tədarükünə görə Şərqi Sibir yalnız Şimal rayonundan geridə qalır. Ağac emalı sənaye sahəsi hələlik yaxşı formalaşmamışdır.

Rayonda xidmət sahələrindən maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənaye sahələri ilə yanaşı inşaat materiallarının istehsalı kimi sahədə mövcuddur. Maşınqayırma mədən avadanlığının istehsalı, əlvan metallurgiya və meşə sənayesi üçün avadanlıq, körpü kranları, gəmiqayırma, kənd təsərrü-

fatı maşınqayırma, məişət avadanlıqların istehsalı və başq. məşğuldur. Yüngül sənayenin istehsal etdiyi məhsullar hazırda yerli tələbatı ödəmədiyindən başqa ölkələrdən də məhsullar alır. Kanskdə toxuculuq kombinatı, Krasnoyarskdə ipək kombinatı, Ulan-Udedə mahud kombinatı, Çita və Çernoqorskə mahud kombinatları, İrkutsk, Krasnoyarsk, Petrovsk-Zabaykalskdə tikiş fabrikaları, Çita, Ulan-Ude və Nijneudinskə trikotaj fabrikaları fəaliyyət göstərir.

Rayonda yeyinti sənayesinin xüsusi çəkisi çox da böyük deyil, Rusiya Federasiyasında istehsal olunan yeyinti məhsullarının 5 faizi bu rayonun payına düşür. Yeyinti sənayenin əsas sahələri –ət, süd, yağ, pendir, balıq konservləri, un üyütmə, çörək bişirmə və başqa müəssisələrdən ibarətdir. Rayonun təsərrüfat inkişafında inşaat materiallarının istehsalı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada sement, dəmir-beton hissələri, şüşə, kərpic, keramit və başqa məhsullar istehsal olunur. Rayonda inkişaf etmiş və formalaşmış təsərrüfat sahələrindən biri də xəz sənaye sahəsidir. Rusiyada – sincab, dələ, gümüşü və qara tülkü, canavar və bir sıra başqa heyvanların ovlanması, xəz istehsalına görə Şərqi Sibir rayonu birinci yeri tutur. Müstəqillik illəri ərzində rayonda yeni yaranmış təsərrüfat qurumları xüsusilə şirkətlər bu sahədə yeni nailiyyətlər əldə etməyə, xəz ticarətini genişləndirməyə və çoxlu gəlir əldə etməyə çalışırlar. Xarici şirkətlər də bu məsələyə xüsusi maraq göstərirlər.

Aqrar-sənaye kompleksi. Şərqi Simbirin sərt iqlim şəraiti kənd təsərrüfatı istehsalı üçün az münasibdir. Burada əkinçilik yerli tələblərinə görə inkişaf etdirildiyi halda, balıqçılıq və heyvandarlıq əmtəəlik xarakterini daşıyır. Heyvandarlıqda maralçılıq və qoyunçuluq əsas yer tutur. Maralçılıq ərazidə geniş yayılmış, qoyunçuluq isə ərazinin cənubunda saxlanılır. Balıqçılıq təsərrüfatı rayonda aparıcı sahədir.

Rayonun ərazisində bitkiçiliyin inkişafı yalnız cənub çöl zonasında mövcud olub, burada becərilən dənli bitkilər-

dən yazlıq buğda, arpa və vələmir, texniki bitkilərdən uzun lifli kətan, şəkər çuğunduru, həm də kartof-tərəvəz bitkilərin becərilməsi xarakterdir. Burada heyvandarlığın inkişafı üçün geniş yem bazası mövcuddur.

Şərqi Sibir iqtisadi rayonu özünün coğrafi mövqeyi, təbii şərait xüsusiyyətləri və təsərrüfatın inkişafı və formalaşmasına görə bir-birindən fərqlənən iki ərazi istehsal kompleksinə – Orta Sibir və ya Yenisey rayonu və ikincisi isə Lena-Zabaykalye və ya Şərqi Sibir rayonudur.

UZAQ ŞƏRQ İQTİSADI RAYONU

Sahəsi – 6,2 mln.kv km, əhalisi – 7,3 mln.nəf.

Amur, Kamçatka, maqadan və Saxalin vilayətləri, Primorye və Xabarovsk diyarları, Saxa (Yakutiya) respublikası, Yəhudi muxtar vilayəti, Çukot və Koryak milli mahalları daxildir

Coğrafi mövqeyinə görə Uzaq Şərq Rusiya Federasiyasının ucqar şərq hissəsində Avropa hissəsi rayonlarından 7 saat qurşağı uzaqlıqda yerləşən, ərazisi şimaldan Şimal Buzlu okeanı, şərqdən isə Sakit okeanın dənizləri ilə əhatə olunan, sahəcə ən iri iqtisadi rayondur. Rusiya Federasiyası ərazisinin 37 faizi, əhalisinin isə cəmi 4 faizi bu rayonunun payına düşür. Bu rayonun ərazisi şimaldan Çukot, Laptevlər və Şərqi Sibir, şərqdən isə Bering, Oxot və Yapon dənizləri ilə əhatə olunan bu nəhəng rayonun ərazisi qərbdən Şərqi Sibir iqtisadi rayonu, cənubdan isə Çin Xalq Respublikası ilə həmsərhəddir. Dəniz sahillərinin çox girintili çıxıntılı olması, ətrafında çoxlu yarımada və adaların olması bu rayonun səciyyəvi xüsusiyyətidir. Burada əsas əlaqə vasitəsi dəniz yolları təşkil edir. Daxili əlaqələrdə isə cənubdan keçən dəmir yol xətləri və avtomobil nəqliyyatıdır. Rayonda sərnəşin və yüklərin daşınmasında hava nəqliyyatının da çox böyük rolu vardır.

Uzaq Şərqin bir iqtisadi rayon kimi formalaşmasında dəniz, çay, dəmir, hava və avtomobil yolları, meşə və balıqçılıq təsərrüfatları və mədən sənayesinin çox böyük rolu olmuşdur. İqtisadi inkişafına görə Uzaq Şərq balıqların ovlanması – emalı, mədən sənayesi, meşə sənayesi, ovçuluq-xəzçilik rayonu kimi tanınmışdır. Uzaq Şərq Rusiya Federasiyasının qızıl, almaz və az tapılan qiymətli metalların xəzinəsidir.

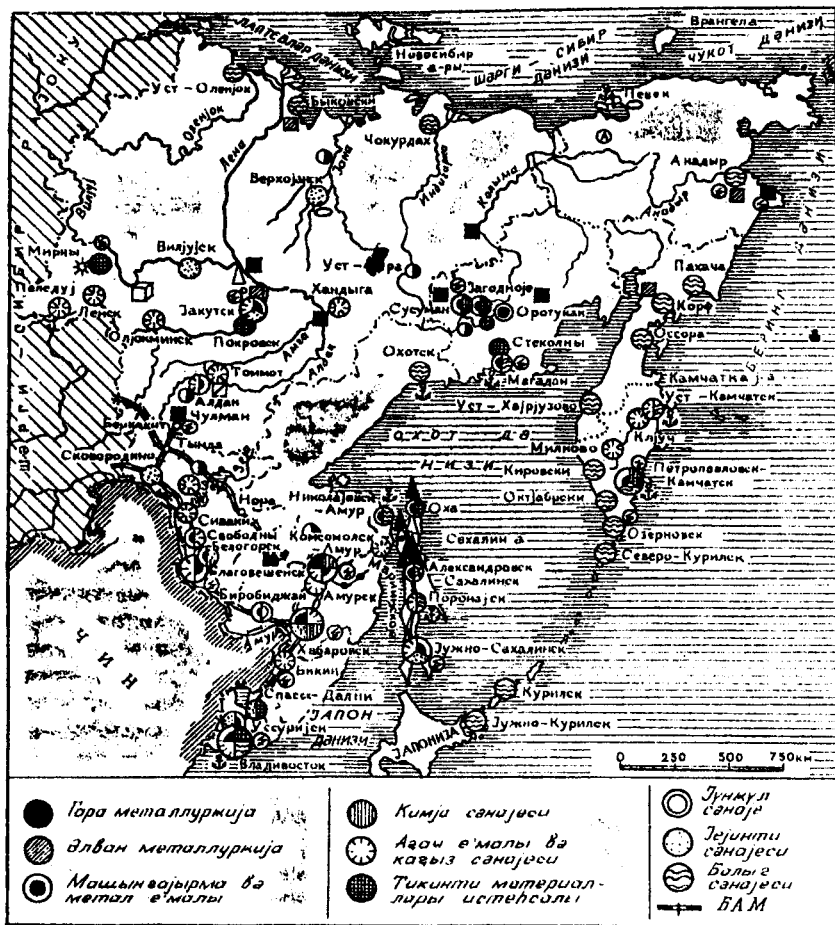
Uşaq Şərq rayonunun qarşısında duran başlıca vəzifə mövcud təbii sərvətlərdən kompleks istifadəni təmin etmək,

nəqliyyat əlaqələrini yaxşılaşdırmaq və yeni yollarla özünü təmin etməkdən ibarətdir. BAM yolunun çəkilməsi bu sahədə görülən tədbirlərdən biridir.

Müstəqillik illəri ərzində Vladivostok, Naxodka, Maqadan, Aleksandrovsk-Saxalinski və başqa dəniz limanlarının təkmilləşdirilməsi sahədə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Cənubi Yakutya ərazi istehsal kompleksinin başa çatdırılması, Neryunqri DRES-in ikinci hissəsinin yeni qurğularla təmin edilməsi, Seliqdar apatit zavodunun tikintisi, rayonda metallurgiya sənayesinin yaradılması sahədə bir sıra işlərin görülməsi, Bakakit-Tommot-Yakutsk dəmir yolu çəkilişinin başa çatdırılması mühüm tədbirlərdəndir. Bütün bunlar rayonun iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsinə xidmət göstərir.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları

Təbii şəraitin və təbii zənginliklərinin xarakteri və xüsusiyyətlərinə görə Uzaq Şərq iqtisadi rayonu rusiya Federasiyasının başqa rayonlarından kəskin şəkildə fərqlənir. Ərazinin genişliyi və dağlıq xarakteri, müxtəlif təbii sərvətlərlə zənginliyi, burada təsərrüfatın inkişafı üçün yeni tədbirlərin görülməsini tələb edir. Bu rayonun ən böyük çətinliyi və çatışmamazlığı, ərazidə iqlim şəraitinin kəskin kontinental xarakteri, daxili nəqliyyatın çətinliyi və əhalinin ərazidə seyrəkliyidir. Rayonda əmək ehtiyatları çatışmır. Ərazidəki əsas düzənliklər yalnız dəniz sahillərində, dağarası dərəlik sahələrdə, Kamçatkanın qərb və Saxalının orta hissəsində, Amur və Zeya, Bureya çaylarının hövzələrində, Ussori çayının sahili və Xanka gölü ətrafında mövcuddur. Belə ərazilərdə kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına bir qədər şərait vardır. Ümumiyyətlə, rayon ərazisinin yüksək dağlıq xarakteri, iqlim şəraitinin kəskin kontinentallığı burada kənd təsərrüfatı istehsalına yararlı sahələrin azlığına səbəb (6,7 min hektar, yəni ərazinin 1 faizindən bir qədər çox) ol-

Шекил 10. Узгаг Шәрг итисади рәјону

muşdur. Bu sahənin də yalnız 45 faizi əkinçiliyə yararlıdır. Uzaq Şərqi cənub-şərq hissəsində olan musson xarakterli iqlim şəraiti kənd təsərrüfatı istehsalına daha münasibdir. Mussonların təsiri nəticəsində Primoryenin cənubunda illik yağıntıların miqdarı 1000 mm çatdığı halda, musson küləklərin təsiri az olan daxili quru hissələrdə, Yakutiyanın ərazisi, Amur vilayəti və Uzaq Şərq dəmir yolunun ətraf hissələrində 280-480 mm-ə qədər olur. Mussonların müsbət təsiri olduğu kimi, mənfi təsiri də vardır. Musson küləkləriəsəndə çaylar daşır, təsərrüfat obyektlərini su basır və dağıdıcı işlərə məruz qalır. Rayondakı çayların bəzilərinin üzərində bəndlər və elektrik stansiyalar tikilmiş, onların su rejimi qaydaya salınmışdır.

Rayonun ərazisinin çox hissəsinin daimi donuşluğa məruz qalması təsərrüfatın inkişafına maneçilik törədir. Primuriya, Cənubi Primorye, cənubi Saxalin və Cənubi Kuril adalarına qədər olan ərazilərdə iynəyarpaqlı və enliyarpaqlı qarışıq meşələr yerləşir. Bu tip meşə zonalarında küllü torpaqlara nisbətən münbit boz meşə torpaqları daha geniş yayılmışdır. Uraldan şərqdə yerləşən rayonlar içərisində yalnız burada enliyarpaqlı palıd, qaraçöhrə, vələs, mancuriya qozu və başqa qiymətli ağac növlərinə təsadüf edilir. Bu ərazi qiymətli dərman bitkilərinə də malikdir. Belə bitkilərdən biri də böyük müalicə əhəmiyyətinə malik olan jənşen bitkisi. Uzaq Şərqdə meşə ilə örtülü sahə 257 mln. hektar olub, bu da ərazinin 41 faizini təşkil edir.

Uzaq Şərq Rusiya Federasiyasının əsas balıqçılıq və dəniz heyvanlarının ovlanması da bazasıdır. Burada qalxan balığı, skumbriya, siyənək, xanı balığı, sayra, qarbuşa, keta çavıça kimi balıq növləri, suiti, dəniz pişiyi, morj, balina və s. kimi dəniz heyvanları da ovlanılır. Rayonda balıqçılıq təsərrüfatı kompleks şəkildə inkişaf etmiş və onun perspektivləri də böyükdür.

Uzaq Şərq rəngarəng, qiymətli heyvanlar aləminə də malikdir. Bu Rusiya Federasiyasının iri xəzçilik-ovçuluq

rayonlarından biridir. Rayonun şimalında ayılar, marallar, tülkü, canavar, Ussuriyada samur, sığın, pələng, xallı maral, dələ, qırğovul və bir sıra başqa heyvan və quşlar daha çoxdur.

Su enerji ehtiyatlarına da malik Uzaq Şərq rayonu ərazisindən axan Lena və Amur kimi çayların enerji qüvvəsindən hələlik lazımı dərəcədə istifadə olunmur.

Uzaq Şərq faydalı qazıntılarla da çox zəngindir. Rayonda sənaye istehsalı sahəsinin əsasını mədən sərvətləri təşkil edir. Geoloqlar bu ərazini əlvan və polimetallarla zəngin olan sakit okeanın filizli qurşağına aid edirlər. Burada qızıl, almaz, qalay, civə, volfram, plimetal filizləri, dəmir filizi və başq., yanacaq-energetik sərvətlərdən neft, kömür, təbii qaz ehtiyatları tapılıb istifadəyə verilmişdir. Burada həmçinin əhəng daşları, sement xammalı, odadavamlı gillər, çöl və island şpatı, dağ bülluru, kvars qumları, kükürd, qrafit, silyuda (mika) və başqa qiymətli sərvətlər də mövcuddur. Ümumiyyətlə də Uzaq Şərqi təbii sərvətlərin mənbəyi kimi də qiymətləndirmək olar. Maqadan və Amur vilayətləri, Yakutya respublikasının ərazisi qızıl ehtiyatları ilə zəngindir. Maqadan vilayəti ərazisindən axan Kolıma çayı hövzəsində, Çukot-Çaun rayonunda, Yakutya ərazisindən axan Aldan, Yana və İndigirka çayları hövzələrindən qızıl çıxarılır. Rayonda almaz ehtiyatları mövcud olub, almazı Mirni, Ayxal və Udaçnaya çay vadiləri və başqa ərazilərdən çıxarılır. Uzaq Şərqdə qalay, civə ehtiyatları Yakutyanın şimal-şərq hissəsində və Kamçatka vilayətinin Koryak vilayətinin Koryak yaylasında, volfram-qalay İltin yatağında və Primorye diyarının Armu-İman rayonunda aşkar edilib istifadəyə verilmişdir.

Uzaq Şərq rayonunda Kivda-Rayçixinsk, Bureya, Svobodni, Suçan, Partizansk, Lena, Cənubi Yakutya, Uqleqorsk, Cənubi Saxalin, Kolıma-İndigirka və bir sıra başqa kömür yataqları istifadəyə verilmişdir. Bu rayonun ərazisi neft və təbii qaz ehtiyatlarına da malikdir. Yakutya respub-

likasındakı Lena-Vilyuy neftli-qazlı sahədə Ust-Vilyuy, Badaran və başqa yataqlar böyük perspektivə malikdir. Saxalində Oxa və Katanqli, Tunqor və başqa neft-qaz yataqları istifadəyə verilmişdir. Müstəqillik illərində rayonda təbii sərvətlərdən istifadə etmə sahədə bir sıra tədbirlər görülmüşdür.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Uzaq Şərqnin ərazisinin öyrənilməsi və Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsi müxtəlif dövrlərə aiddir. XVII əsrin birinci yarısında rus səyyahlarından İvan Moskvitin (1639-cu ildə) Oxot dənizi sahillərinə çıxmış və orada məskən salmışdır. Semyon-Dejnevin ilk dəfə 1648-ci ildə Kolima çayının deltasından hərəkət edərək dəniz sahillərini tədqiq etmiş Asiya ilə Amerika qitələrini bir-birindən ayıran boğazı ilk dəfə kəşf etmiş, Çukot və Kamçatka yarımadalarını öyrənmişdir. Vasili Poyarkov və Yerofey Xabarovun şərqə yürüşləri ilə burada rusların ilk məskunlaşması başlanmışdır. 1737-1741-ci illərdə Krasennikovun rəhbərliyi ilə təşkil olunmuş kompleks coğrafi səyahətlər, coğrafiya elminin tarixində mühüm yer tutur. XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində Uzaq Şərqnin şimal və şimal-şərq hissələri rus dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdir. 1732-ci ildə İ.Fyodorov və M.Qvozdyevin, 1741-ci ildə Çurikovun, XVIII əsrin sonunda isə Şeləxovun ekspedisiyaları Aleut adaları və Alyaskanın öyrənilməsində mühüm rol oynamışdır. Həmin səhəyətlər 1867-ci ilədək, yəni Alyaskanın Çar Rusiyası tərəfindən ABŞ-a satılmasına kimi davam etmişdir. XIX əsrin ortalarında Q.İ.Nevelski amur çayının deltasına dəniz gəmilərinin daxil olması imkanlarını və Saxalinin yarımada yox, ada olmasını təsdiq etmişdir. 1854-cü ildən rus dövləti buraya əhalini köçürməyə başlamışdır. Çin mərkəzi dövləti 1858-ci ildə Aygün müqaviləyə əsasən Primorye haqqındakı iddialardan Rusiyanın xeyrinə olaraq əl çəkmişdir. Bununla da

Uzaq Şərqi cənub hissəsi də Rusiyanın tərkibinə daxil edilmişdir. Beləliklə, Uzaq Şərqi formalaşması və əhaliyə məskunlaşması həyata keçirilmişdir. Hazırda Uzaq Şərqi Rusiya Federasiyasının inkişaf etmiş sənaye rayonu olub, müstəqillik illəri ərzində burada bir sıra əsaslı tədbirlər həyata keçirilir. Primorye, Maqadan və Kuril adalarını azad iqtisadi zonalar kimi formalaşdırılması, xarici ticarət əlaqələrinin yaranması, rayonun iqtisadiyyatını daha da möhkəmlətməkdir.

Uzaq Şərqi əhali miqراسiya və təbii artım yolu ilə çoxalır. 1940-cı ildə Uzaq Şərqi cəmi 3155 min nəfər əhali yaşayırdısa, 1970-ci ildə 5780 min nəfər və nəhayət 2000-ci ildə 7,3 mln. nəfərə qədər əhali olmuşdur. Rayonda mövcud əhali təsərrüfat inkişafının tələblərini təmin etmir. Məhz burada əhalinin artırılması üçün bir sıra kompleks dövlət tədbirlər həyata keçirilir.

Rayonun ərazisində əhali qeyri-bərabər yerləşmişdir. Əhalinin orta sıxlığı hər kv km-ə bir nəfərdən bir qədər çoxdur. Ərazinin cənubunda əhali sıx, şimala getdikcə seyrəkləşir. Əhali dəmir yol kənarlarında, Primorye diyarı və Amur vilayətində sıxdır. Rayonda əhalinin və işçi qüvvəsinin artırılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir.

Rayonda sənayenin inkişafı, mədən yataqlarının istifadəyə verilməsi ilə yeni şəhər və qəsəbələrin yaranması ilə rayonda şəhər əhalisinin miqdarı da artmışdır. Hazırda rayon əhalisinin 80 faizindən çoxu şəhərlərdə yaşayırlar. Rayonda əhalisi 100 mindən çox olan 15 iri şəhər mövcuddur. Xabarovsk və Vladivostok kimi şəhərlərin əhalisi yarım milyondan çoxdur. Yeni yaranan şəhərlərdən Komсомolsk-na Amure, Naxodka, Maqadan, Mirni, Dalneqorsk, Kivda-Rayçixinsk, partizansk (Suçan), Uqleqorsk və başqalarını göstərmək olar.

Uzaq Şərqi əhalinin milli tərkibi də müxtəlifdir. Ruslar əhalinin 80 faizindən çoxunu təşkil edir. Yerli xalq-

lardan Yakutlar, Koryaklar, Çukçalar, Yəhudilər və bir sıra başqa xalqların nümayəndələri yaşayır.

Təsərrüfatı və onun yenidən formalaşdırılması

Uzaq Şərq rayonu Sovet dövrünə qədər az öyrənilmiş, geridə qalmış müstəmləkə xarakterli ucqar bir ərazi idi. Rayonda sənaye istehsalının inkişafı, qızılın çıxarılması, balıqçılıqla bağlı olmuşdur. Rayonda mövcud təbii sərvətlər az öyrənilmiş, məlum olan sərvətlərdən də az istifadə olunurdu. Təsərrüfatın inkişafında xəzçilik-ovçuluq, maralçılıq və balıqçılıq sahələri mühüm yer tuturdu. Dəmir yollarında və gəmilərdə yanacaq kimi Kivda-Rayçixinsk, Partizansk (keç. Suçan) kömür yataqlarından qismən istifadə olunurdu. Emlədici sənayenin iri mərkəzləri Vladivostok, Xabarovsk və Blaqoveşensk şəhərləri idi. Buradan xəz və qiymətli dərilər, qızıl kontrabanda yolu ilə Amerikaya, Yaponiyaya və Çinə aparırdılar.

Müstəqillik illəri ərzində bu ərazinin təsərrüfat inkişafında bir sıra yeni tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, bu ərazinin Primorye diyarının Naxodka limanı, Yevrey respublikasında «Yeva», Saxalin vilayəti ərazisi azad iqtisadi zonalar (AİZ) kimi təşkil olunması və burada azad ticarət əlaqələrin yaranması, həmin ərazilərin təsərrüfat istehsalında bir sıra irəliləmələrə səbəb olmuşdur.

Sovet dövlətinin fəaliyyət göstərdiyi 74 il ərzində Uzaq Şərq rayonunda daxili əlaqələrin güclənməsi, nəqliyyat yollarının qaydaya salınması, yeni yolların tikintisi, mövcud şəhərlərin böyüməsi, yeni şəhər və qəsəbələrin yaradılması kimi müsbət tədbirlər həyata keçirilmişdir. Uzaq Şərq Rusiyanın güclü iqtisadiyyata malik rayonlardan biri kimi tanınmışdır. Rayonun inkişafında başlıca istiqamət yerli təbii sərvətlərdən istifadə olunmasına, ağac emalı və balıqçılıq təsərrüfatının inkişafına yönəldilmişdir. Burada aparıcı istehsal sahələrindən biri də dəniz sənaye kompleksidir. Bu

kompleksə balıq və dəniz heyvanlarının ovlanması, emalı, konservləşdirilməsi, gəmi qayırma, gəmi təmiri, meşə təsərrüfatı və bir sıra başqa xidmət sahələri daxildir. Meşə materialından boçka, yaşıq istehsalı həyata keçirilir ki, bunlar da balıqçılıq təsərrüfatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Meşə emalı işlərinin güclənməsi ilə Uzaq Şərqdə meşə sənaye kompleksi formalaşmışdır. Ağac emalından gəmiçilik işlərində, balıqçılıq təsərrüfatında, selluloza-kağız istehsalı, kimya sənayesində və mebel istehsalı kimi sahələrdə istifadə olunur. Uzaq Şərq bir sıra məhsullar, xüsusilə yanacağın çatışmamasından, kənd təsərrüfatı məhsullarından bəzi çətinliklərə məruz qaldığından, onları baha qiymətlərlə gətirilir. Təsərrüfatın kompleks xarakterinə görə Uzaq Şərq qərb rayonlarına nisbətən geridə qalır. Bütün bunlara baxmayaraq rayonda sənaye məhsullarının istehsalı 1913-cü ilə nisbətən 200 dəfədən çox artmışdır. Rayonda sənaye kompleksi formalaşmaqdadır. Müstəqillik illəri ərzində yeni yaranan şirkətlər, rayonun ayrı-ayrı hissələrin azad iqtisadi zonalara çevrilməsi, təsərrüfatın bir sıra yeni sahələrin yaranması və mövcud sahələrin yenidən qurulması, daha da inkişafı təmin edir.

Dəniz sənaye kompleksi. Rayonda istehsal olunan sənaye məhsulunun 20 faizini verməklə, balıq və dəniz heyvanlarının ovlanmasını Şimal Buzlu okeanı, Sakit və Hind okeanlarından da həyata keçirilir, ovlanan məhsulları nəhəng gəmilərdə okean və dənizlərdə ikən emal edilir, konservləşdirilir. Rayondakı bir çox çay və göllərdən də balıq tutulur. Burada balıq sərvətinin ovlanması, onun qablaşdırılması, təzə halda başqa rayonlara göndərilməsi, balıq məhsullarının konservləşdirilməsi, qurutma, hisəvermə işləri həyata keçirilir. Uzaq Şərqdə emal olunan xərçəng konservləri dünya bazarlarında həvəslə alınır. Bu ərazidə yaranan yeni şirkətlər rayonda konserv sənayesini dünya standartlarına uyğun etiketkalarla buraxılması və yüksək keyfiyyətli olmasına xüsusi diqqət yetirirlər.

Mədən sənaye kompleksi. Təbii sərvətlərlə zəngin olan bu rayonda mədən sənayesi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Köhnə sahələrdən olmasına baxmayaraq onun kompleks inkişafı hələ də başa çatdırılmamışdır. Onun tərkibinə qızıl, gümüş, qalay, volfram, molibden, cıvə, qurğuşun, sink, slyuda, kömür, neft, təbii qaz və bir sıra başqa qiymətli məhsulların çıxarılması daxildir. Qızılın köhnə rayonu olan Uzaq Şərq hazırda da bu sahədə aparıcı mövqeyini özündə saxlayır.

Meşə sənaye kompleksi. Balıqçılıq təsərrüfatı və mədən sənayesi kompleksinə xidmət edən meşə sənaye kompleksi son illərdə müstəqil sahəyə çevrilmişdir. Ağac emalı, mebel istehsalı, sellüloza-kağız, karton, taxta-şalban, parket-faner, meşə kimya və başqa sahələrə ayrılır. Rayonda istehsal edilən sənaye məhsulunun 10 faizi bu sənayenin payına düşür. Meşə sənayesi əsasən Xabarovsk və Primorye diyarları və Amur vilayəti ərazisində inkişaf tapmışdır. Meşədoğrama mərkəzləri əsasən dəmir yol ətraflarında, faner istehsalı Vladivostok və Birobidcanda, Mebel istehsalı Blaqoveşensk, Xabarovsk, Vladivostok və Birobicanda, kibrit istehsalı Blaqoveşensk və Xabarovskdə, kağız-sellüloza istehsalı Saxalin vilayətinin Uqləqorsk, Paromay, Dolinsk, Xolmsk və Korsakov şəhərlərində, Xabarovsk diyarının Amursk və Birakan kimi şəhər və qəsəbələrində mövcuddur.

Uzaq Şərq rayonunda ərazi istehsal kompleksinin inkişafı və formalaşmasında bir sıra yardımçı sahələrin də rolu böyükdür. Belə sahələrdən maşınqayırma, xüsusilə gəmi təmiri və gəmi-qayırma, energetik avadanlıqların istehsalı, meşə sənayesi üçün maşın və avadanlıq yanacaq ilə işləyən mühərriklərin istehsalı, kənd təsərrüfatı maşınqayırması, dəzgahqayırma, vaqon və teplavozların təmiri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Rayonda ərazi istehsal kompleksinin formalaşmasında yanacaq-energetika bazası, qara metallurgiya, inşaat ma-

teriallarının istehsalı, yüngül və yeyinti sənaye sahələri ilə yanaşı, əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına və sənayenin-xammala olan tələbatını ödəməsi üçün yardımçı sahələrin də rolu böyükdür. Rayonda qara metala olan tələbatın artması burada yerli qara metallurgiya bazasının yaradılmasına səbəb olmuşdur. Vətən müharibəsindən qabaq Komsomolsk-Amur şəhərində polad əridən iri «Amurstal» zavodunun əsası qoyulmuşdur.

Uzaq Şərqdə elektroenergetika sənayesi sürətlə inkişaf edir, rayonun Zeya, Bureya, Vilyuy və bir sıra başqa çaylar üzərində su elektrik stansiyaları da tikilib istifadəyə verilmişdir. İri istilik elektrik stansiyalarından Primorsk DRES, Novorayçixinsk DRES, Bilibin AES və başqalarını göstərmək olar. Rayonda inşaat işlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, inşaat materiallarının istehsalı da mövcuddur.

Uzaq Şərqdə yüngül sənaye sahəsi yalnız Sovet dövründə yaranmış, burada toxuculuq, tikış, trikotaj və ayaqqabı istehsalı kimi əhalinin tələbatı çox olan sahələr orta və kiçik şəhərlərdə inkişaf etdirilmişdir. Pambıq parça istehsalı və iplik əyirmə fabrikləri Amur vilayətinin Birobican şəhərində, ayaqqabı istehsalı müəssisələri isə Yakutiya, Rayçixinsk kimi şəhərlərdə cəmlənmişdir. Yeyinti sənayenin bir sıra sahələri xidmət sahələri kimi inkişaf etməkdədir. Burada un üyütmə, yağ, pendir, soya yağı istehsalı, çəltik təmizləmə, şəkər istehsalı, meyvə-tərəvəz konserv, balıq konservləri istehsalı və başqalarını göstərmək olar.

Uzaq Şərqdə kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı bir növ yardımçı xarakterini daşıyır. Coğrafi mühit şəraitindən asılı olaraq kənd təsərrüfat sahəsi rayonda qismən zəif inkişaf etmişdir. Yakutya respublikası, maqadan, Kamçatka və Saxalin vilayətləri ərazilərində, Xabarovsk diyarının şimalında kənd təsərrüfat yalnız parnik üsulu ilə inkişaf edir. Heyvandarlığın əsas sahəsi maralçılıq və xəzli-vəhşi heyvanların ovlanmasıdır. Maralçılıq üzrə Uzaq Şərq dünyanın ən iri rayonudur. Əkinçilik işləri əsasən

Amur vilayətində, Xabarovsk diyarının cənubu və Primorye diyarında inkişaf edir. Burada yazlıq buğda, arpa, vələmir, qarabaşaq və başqa dənli bitkilər, soya isə ərazidə geniş yayılmış və məhsuldar bitki olub, Xanka gölü ətrafında çəltik də becərilir. Heyvandarlıqda qaramal, donuzçuluq və quşçuluq əsas yer tutur. Rayonun torpaq fondunun çox az hissəsi 6,5 mln. hektarı kənd təsərrüfat üçün yararlıdır. Onun da 2,9 mln. hektarı şumlanılır. 1,8 mln. hektar biçənəklər və 1,7 mln. hektarı çəmənlik sahələr təşkil edir. Kartof və təvəz əkinləri parnik xarakterlidir, bu sahədə yeraltı isti sulara malik Kamçatka mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Coğrafi mühit şəraitinin xarakteri və təsərrüfat inkişafının istiqamətlərinə görə Uzaq Şərq rayonunun ərazisini (Uzaq Şərqi) Şimalyırım rayonu və Cənub yarımrayonu kimi iki hissəyə ayırmaq olar.

UKRAYNA RESPUBLİKASI

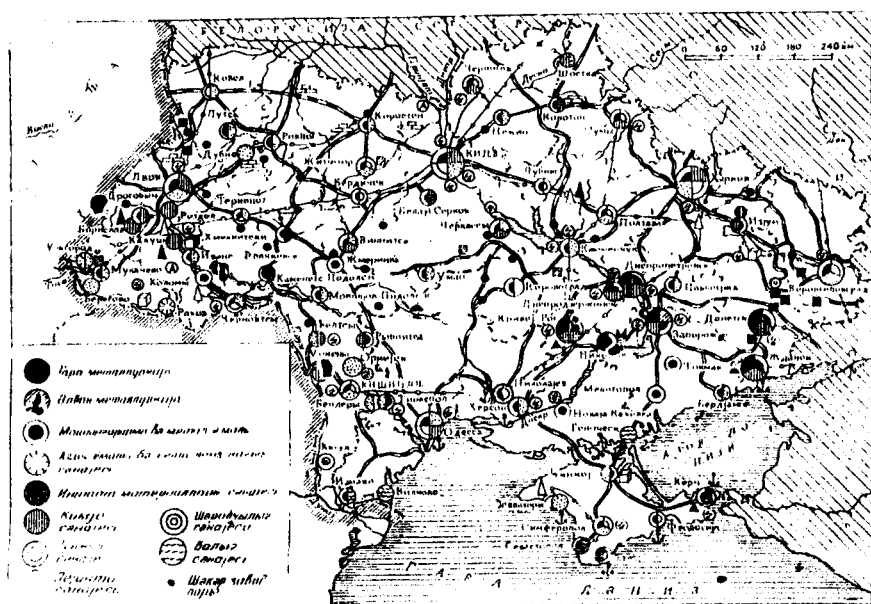
Sahəsi – 603,7 min kv km, əhalisi – 50,5 mln.

Paytaxtı – Kiyev şəhəridir

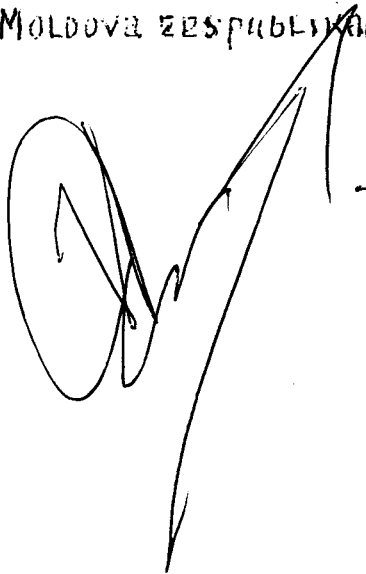
Avropa qitəsinin şərqində, Qara və Azov dənizlərin sahilində yerləşən Ukrayna dövləti özünün təbii şərait xüsusiyyətləri, təbii zənginlikləri, iqtisadi inkişafına görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun geniş ərazisi cənubdan Qara və Azov dənizləri, şərqdən və şimal-şərqdən Rusiya Federasiyası, şimaldan Belarusiya, qərbdən Polşa və Rumıniya dövlətləri ilə həmsərhəddir. Ukraynanın geniş ərazisi inzibati cəhətdən 25 vilayətə və iqtisadi inkişafı, təsərrüfat ixtisaslaşması və təbii şəraitinin fərqlərinə, əhalinin məskunlaşması xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən üç zona-ərazi-istehsal kompleksinə ayrılır. Ukraynanın çox münbit torpaq və bitki örtüyü, çox növlü yerüstü və yeraltı sərvətləri burada çox sahəli sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin formalaşması və inkişafına şərait yaratmışdır.

Ukrayna dövləti yarandığı dövrdən bu günə kimi ictimai quruluşu sahədə bir-birini əvəz edən çox müxtəlif dövlət quruluşu formalarına təsadüf etmişdir. Hələ Sovet dövlət quruluşuna qədər, Çar Rusiyası tərkibində olarkən və sonralar 74 ili Sovet dövləti tərkibində fəaliyyət göstərəkən də Ukrayna xalqı öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmış və, nəhayət 1991-ci ildə Sovet dövləti dağıldıqdan sonra Ukrayna xalqı öz müstəqil dövlət quruluşuna nail olmuşlar. Hazırda Ukrayna müstəqil milli dövlət kimi formalaşmış və xüsusi mülkiyyət əsasında formalaşmaqda olan yeni dövlət qurumlarına istinadən təsərrüfat yeni quruluşda inkişaf etdirir.

Ukrayna müstəqil milli dövlət kimi özünün dövlət sərhədlərinə, dövlət gerbinə, dövlət bayrağı, dövlət himni, müstəqil ordusuna malik olub, MDB-yə və Avropa şurası dövlətlər birliyinə daxildir. Onu bir dövlət kimi Prezident

Схематична карта України та Молдови з населеними пунктами

aparatu idarə edir. Burada qanunverici aparat iki palatalı dövlət dumasıdır. Dövlətin idarə edilməsində Nazirlər şurası və nazirliklər fəaliyyət göstərir. Getdikcə burada ərazinin quberniya və qəzalara ayrılması prosesi başlanmışdır. Bu proses nəticəsində yeni qurumlar, qubernatorlar və qəza başçıları kimi yeni idarə formaları yaranacaqdır. Ukrayna MDB-ə daxil olan dövlətlər içərisində ərazicə üçüncü və əhaliyə isə yalnız Rusiya Federasiyasından sonra ikinci yeri tutur. Coğrafi mövqeyinə görə isə çox münasib ərazidə yerləşir.

Ukrayna iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edən bir dövlət olub, burada sənaye istehsalı, xüsusilə ağır sənaye sahələri, kənd təsərrüfatı istehsalına nisbətən daha böyük sürətlə yüksəlir. Lakin kənd təsərrüfat istehsalı məhsul istehsalına görə əmtəəlik xarakterinə malikdir.

Bir dövlət kimi burada pul vahidi dəyişilmiş, Sovet dövründə rubl, müstəqillik əldə etdikdən sonra 1992-ci ildən 1996-cı ilə kimi «karbonets», 1996-cı il sentyabrın 2-dən sonra isə «krivna» adlanır. Xəzinələr sərvəti kimi qiymətlənən Ukrayna dövlətində 12 il bundan əvvəl, hələ Sovet dövründə Çernobil atom elektrik stansiyasının qəzaya uğraması nəticəsində respublikanın iqtisadiyyatına böyük ziyanlar vurmuş, bütün bunları nəzərə alaraq həmin stansiyanın (bir blokundan başqa) bağlanması qərara alınmışdır. Ümumiyyətlə, Ukrayna elektrik enerjisinin istehsalı sahədə tanınmış, çox güclü İES, İEM, DRES, AES və SES-lərə malik dövlətdir. Burada 1985-ci ildə 272 mlrd. kVt.s. və 1998-ci ildə 260 mlrd.kVt.s. elektrik enerji istehsal olunmuş, son illərdə elektrik enerjinin aşağı düşməsi müvəqqəti hal olub, keçid dövrü ilə bağlıdır. Ukrayna zəngin yanacaq-energetik sərvətlərə, metal filizləri, kimyəvi məhsullar, su enerjisi ehtiyatları və sağlam coğrafi mühit şəraitinə malik bir ölkədir. Ukrayna dünyanın yüzə qədər ölkəsi ilə ticarət – mədəni əlaqələr saxlayır.

Təbii şəraiti və təbii sərvətləri

Ukraynanın ərazisi əsasən düzən relyefə malik olub, qərbdən Karpat, cənubundan isə Krım dağları, şərqində Donets təpəliyi yüksəlir. Dnepr çayı vadisində isə Dneprboyu yüksəkliklər mövcuddur. Bu dağlıq sahələr və təpəliklər təsərrüfatın və nəqliyyatın inkişafına maneçilik törətmir. Respublikanın ərazisi üç təbii-coğrafi zonaya – şimaldakı meşəlik, bataqlıq xarakterli Polesye, orta meşə-çöl və qara torpaqlı cənub çöl zonalarına ayrılır. Polesiya ifrat dərəcədə rütubətli torpaq sahələrə malikdir. Burada torpaqların qurudulması tələb olunduğu halda, cənub çöl zonasında əksinə, torpağın rütubətliliyini artırması üçün meliorativ tədbirlərin görülməsi tələb olunur. Cənuba yağıntılar az düşür, buxarlanma isə sürətlə gedir. Süni suvarma tədbirləri həyata keçirilməsi üçün burada bir sıra suvarma kanalları çəkilmişdir.

Podolsk yüksəkliyindən qərbə tərəf yerləşən Karpat dağlıq sahədə 2000 metrədək hündür dağ tirələrinə təsadüf olunur ki, həmin ərazidə Zakarpatye və dunay dövlətləri ilə əlaqə saxlanması üçün əlverişli keçidlər vardır. Karpat dağlarının Ujok, Virot, Torun və Yasin kimi keçidlərindən dəmir yol xətlərinin çəkilişi üçün istifadə olunmuşdur. Ukraynanın 70 faizindən çoxunu çöl və meşə-çöl zonaları təşkil edir. Respublika ərazisinin yarından çoxu şumlanılır, əkin sahələrindən ibarətdir.

Ukraynanın mülayim kontinental iqlimi və münbit torpaq örtüyü bu ərazidə müxtəlif bitkilərin becərilməsinə imkan verir. Heyvandarlığın yem bazası hesab olunan otlaq və çəmənliklər ərazini 12 faizini, meşəlik sahələr isə 15 faizini təşkil edir. Meşələr sənaye əhəmiyyətli palıd, fıstıq, vələs və başqa ağac növləri ilə zəngindir.

Ukrayna respublikası ərazisində çay şəbəkəsi sıxdır. İri çaylardan Dnepr, Pripyat, Cənubi Buq, Dnestr, Prut, Şimali Donetsk və başqalarını göstərmək olar. Çaylar və

göllərin şirin su mənbələri, suvarmada, su nəqliyyatı, balıqçılıq və enerji istehsalında istifadə etmək məqsədini güdür. Çayların enerji ehtiyatı 5 milyon kilovat hesablanmışdır ki, onun da 3,2 milyon kVt yalnız Dnepr çayının hövzəsinə düşür. Dnepr üzərində Dnepr SES, Kanev SES, Kremenchuk SES və Kaxovka SES kimi su elektrik stansiyaları tikilib istifadəyə verilmişdir. Ukraynanın ərazisində 23 mindən çox göl və su anbarı və çoxlu suvarma kanalları mövcuddur.

Ukrayna ərazi istehsal kompleksinin formalaşmasında yeraltı sərvətlərin də çox böyük rolu vardır. Respublikanın ərazisində çox müxtəlif yeraltı sərvətlər mövxuddur. Yanacaq-energetik sərvətlərdən – kömür, neft, təbii qaz, torf ehtiyatları mövcud olub, hazırda onlardan təsərrüfat istehsalında geniş şəkildə istifadə olunur. Donbas kömür hövzəsinin ehtiyatı 240 mlrd.t., Lvov-Volin yatağının ehtiyatı isə 1,8 mlrd.t. hesablanmışdır. Nəqliyyat əlaqələri və iri sənaye mərkəzlərinə yaxınlığı, yüksək keyfiyyətliliyinə görə Donets hövzəsinin kömürü daha əlverişli sayılır. Neft və təbii qaz ehtiyatları Ukraynanın qərbi Karpat dağlıq sahənin ətkələri, ərazinin şərqində Xarkov, Poltava, Sumı və Çerniqov vilayətlərində tapılıb istifadə verilmişdir. Ukrayna çatışmayan neft və qazı Rusiya, Azərbaycan, Türkmənistan-dan alır. Ərazidə torfdan yerli məqsədlər üçün istifadə olunur. Təbii qazın iri yataqları Karpat sahədə Daşava və Xarkov vilayətində isə Şebelinka yataqlarıdır.

Ukraynanın ərazisi filizli sərvətlər, yanacaq xammalları ilə yanaşı, kimyəvi xammal ehtiyatları, inşaat materialları, müalicə əhəmiyyətli sularla da zəngindir. Burada dəmir filizləri, manqan, titan, civə, boksit, nefelin, alunit və bir sıra başqa qiymətli filiz yataqları da mövcud olub, istifadəyə verilmişdir. Dəmir filizləri əsasən Krivoy-Roq və Kerç, manqan Nikopolda, civə Nikitovkada çıxarılır. Burada həm də daş duz, kalium duzları (kaluş), oda davamlı gillər, mərmər, qrafit və bir sıra başqa kimyəvi xammal ehtiyatları da olub, onlardan istifadə olunur. Bütün bu sərvətlərdən

istifadə etməklə Ukraynada çox sahəli təsərrüfat kompleksi formalaşmış və inkişaf etmişdir. Müstəqillik illərində yeni müəssisələr yaradılmaqdadır.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Ukrayna xalqı çox qədim tarixə malikdir. Ukraynalılar indiki ərazidə çoxdan məskunlaşmış, öz azadlığı uğrunda həmişə mübarizə səhnələrini keçirmiş, nəhayət indi Sovet dövləti dağıldıqdan sonra, müstəqil dövlət quruluşuna malik olmuşdur. Bu mübarizələr tarixində ukrayna xalqı öz mədəni irsini saxlamış və bir sıra nailiyyətlər əldə etmişdir. Yerli dil və ünsiyyət əlaqələri, dini əqidələrinə əsasən XIV-XV əsrlərdə Şərqi Slavyanlar – ruslar, ukraynalılar və belaruslardan ibarət üç qardaş xalq yaranmışdır. Sağsahil və solsahil ukraynasının birləşdirilməsi yalnız XVIII əsrin sonunda, Polşanın ikinci və üçüncü dəfə bölüşdürülməsindən sonra həyata keçirilmişdir. Ukraynanın çöl hissəsi isə XVIII əsrin ikinci yarısı və XIX əsrin başlanğıcında rus-türk müharibəsindən sonra birləşdirilmişdir. 1812-ci ildə Bessarabiya Türkiyənin zülmündən azad edilmiş və Ukrayna ilə birləşdirilmişdir. Şimali Bukavina 1775-ci ildən 1918-ci ilə kimi Avstriyanın və sonralar isə Rumıniyanın işğalına məruz qalmışdır. 1940-cı ildə Bessarabiya və Şimali Bukavina Rumıniyadan SSRİ-nin ərazisinə qaytarılmış, SSRİ ilə Çexoslovakiya dövlətləri arasında gedən razılaşmalar və yerli əhalinin arzularına uyğun olaraq Zakarpatye Ukraynası Ukrayna respublikası ilə birləşdirilmişdir. Polşa panları tərəfindən qəsb olunmuş Qərbi Ukraynanın ərazisi 1940-cı ildə Ukrayna respublikası ilə yenidən birləşdirilmiş və beləliklə, Ukraynada ərazinin tamlığı başa çatdırılmış və Ukraynanın müasir ərazisi formalaşmışdır. Buradan göründüyü kimi, ukrayna xalqının yaşayış tərzii uzun bir müddət ərzində qərblə-şərq, bir-birindən fərqli olmuşdur. Sovet dövründə Ukrayna xalqı vahidliyi və milli mədəniyyətinin inkişafı

üçün geniş imkanlar əldə etmişdir. Lakin 1941-ci ildə qərbdən Sovet dövlətinə qarşı basqın etmiş alman-faşist işğalçıları Ukrayna xalqının da dinc quruculuq həyatını pozmuş, onun iqtisadiyyatına böyük zərbələr endirmiş, yüzlərlə şəhəri, minlərlə kəndləri dağıdaraq yerlə yeksan etmiş, on milyon adamı evsiz-eşiksiz qoymuşdur. Mühəribədən sonrakı illəri ərzində ukrayna xalqı qardaş respublikaların köməyi sayəsində öz iqtisadiyyatını yenidən qurmuş və onu daha da inkişaf etdirmişdir.

Ukraynada əhalinin ərazidə yerləşməsi istehsal kompleksinin formalaşması ilə də sıx bağlıdır. Bunu biz Ukrayna respublikasının daxili fərqlərində də aydın görə bilərik.

1979-cu il siyahıyaalma məlumatına görə Ukraynada əhalinin miqdarı 49,8 milyon nəfər, 1992-ci ildə 52,06 milyon və nəhayət 2000-ci ildə 50,5 milyon nəfər olmuşdur. Əhalinin 1992-ci ildən sonra azalmasına səbəb, buradan əhalinin bir qisminin xarici ölkələrə – ABŞ, İzrailə və Almaniya köçüb getmələri ilə bağlıdır. Əldə edilən məlumata əsasən 1990-cı ildən 1996-cı ilə kimi Ukraynadan ABŞ-a 160 min Almaniya 50 mindən çox adam köçmüşdür.

Ukraynada şəhər və kənd əhalisi arasında da bir sıra fərqlər yaranmışdır. Belə ki, 1991-ci ildə burada şəhər əhalisi 35085 min nəfər kənd əhalisi isə 16859 min nəfər idisə artıq 2000-ci ildə bu rəqəm şəhər əhalisi 34272 nəfərə, kənd əhalisi isə 16228 min nəfərə qədər azalmışdır. Əlbəttə bu ümumi əhalinin artım prosesi ilə bağlı olub, həm də daxili və xarici miqrasiyanın nəticəsi kimi də qiymətləndirmək olar.

Ukraynanın ərazisi üzrə əhali qeyri-bərabər yerləşmişdir. Respublikada əhalinin orta sıxlığı 84 nəfərdən çoxdur. Donets-Dnepr sahilı regionunda 100 nəfərdən çox, Qərbi Ukraynada 82 nəfərdən çox lakin Cənubi Ukraynada isə 70 nəfərdən çoxdur. Əhalinin belə paylanması ərazinin təsərrüfat xüsusiyyətlərindən də bağlıdır.

Ukraynada əhalinin milli tərkibi də müxtəlifdir. Əhalinin 76 faizi ukraynalılar, 21 faizi ruslar, bir faizə yaxın yəhudilər və bir faizdən çox belaruslar və başqa millətlərin nümayəndələri yaşayırlar. Vətən müharibəsindən sonra Krım MSSR ləğv edilərək tatarlar buradan sürgün olunmuş, lakin 80-ci illərdən sonra tatarlar Ukraynaya yenidən qayıtmış, lakin Krım muxtar respublikası bərpa olunmamışdır. Burada başqa millətlərdən polyaklar, moldovanlar, qutsullar, bolqarlar və başqaları yaşayırlar. Ruslar ən çox şəhərlərdə və Rusiya ilə sərhəd rayonlarında, belaruslar şimalında, polyaklar ərazinin qərbində yaşayırlar. Ukraynada urbanizasiya prosesi təbii artıma nisbətən daha sürətlə gedir. Müstəqillik illəri ərzində respublikadan getmiş əhalinin bir qismi yenidən buraya qayıdaraq öz torpaq paylarına sahib olmuş, xüsusi mülkiyyətin yenidən formalaşması ukrayna xalqının da həyatında yeni dönüş yaratmış, torpaqların əhaliyə paylanması və sənaye müəssisələrin özəlləşdirilməsi iqtisadiyyatın yenidən qurulmasına səbəb olmaqdadır.

Ukrayna əhalisinin 76 faizi şəhərlərdə yaşayır. Burada əhalisi bir milyondan artıq olan Kiyev (2,6 mln.), Xarkov, Odessa, Donetsk, Dnepropetrovsk, Lvov, Zaparojye və Luqansk kimi səkkiz şəhər mövcuddur. Ukraynada yeni mədənlərin istifadəyə verilməsi və iri kəndlərin şəhər və qəsəbələrə çevrilməsi ilə bir sıra yeni şəhərlər də yaranmışdır.

Ukrayna dövləti əmək ehtiyatları ilə yaxşı təmin olunmuşdur. Burada yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi və kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri mövcuddur. 1997-ci il məlumatına görə Ukraynada sənaye istehsalı üzrə 5015,7 min nəfər, kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı, balıqçılıq sahədə 4988 min nəfər, nəqliyyat-rabitə işlərində 1308,2 min nəfər, ticarət, ictimai iaşə, tədarük işlərində 1542,4 min nəfər əhali məşğuldur. Müstəqillik illərində yeni yaranan şirkətlər və başqa sənaye-kənd təsərrüfatı qurumları xüsusi mülkiyyətə istinadən inkişaf edən yeni təsərrüfat istiqamətlərinə daha çox diqqət yetirir.

Təsərrüfatı və onun yeni istiqamətlərdə formalaşması

Ukraynanın bir dövlət kimi formalaşması və inkişafının çox böyük tarixi vardır. Xarici müdaxiləçilərin təsirlərinə baxmayaraq, ukrayna xalqı əsasən yerli təbii sərvətləri əsasında öz təsərrüfat inkişafını formalaşdırmışdır. O Sovet dövrünə qədər də Rusiyanın inkişaf etmiş əmtəəlik kənd təsərrüfatı və kapitalist sənaye rayonu idi. Ukraynada təsərrüfatın inkişafı 1861-ci il kəndli islahatından sonra başlamışdır. 1991-ci ildə Sovet dövləti dağıldıqdan sonra, Ukrayna müstəqil milli dövlət kimi təşkil olunmuş və onun ərazisində yeni istehsal formaları yaranmağa başlamışdır. Tarixən onun ərazisinin meşə-çöl və çöl zonalarında təsərrüfatın inkişafı və formalaşmasında bir sıra xarakterik xüsusiyyətlər mövcud olmuşdur. Respublikanın meşə-çöl hissədə şəkər çuğunduru əkinləri və şəkər istehsalı, taxıl əkinləri, taxıl istehsalı, çöl hissədə əmtəəlik taxıl istehsalı, cənub liman şəhərlərində isə gətirmə xammalları əsasında xarici ticarət üçün sənaye məhsullarının istehsalı və balıqçılıq təsərrüfatı inkişaf tapmışdı.

Ukraynada təsərrüfat inkişafının formalaşmasındakı diqqətəlayiq amillərdən başlıcası Donbas-Krivoy Roq kömür-metallurgiya bazasının yaranması, XIX əsrin 70-ci illərində burada Donbasın kömürü və Krivoy Roqun dəmir filizi bazasında yaranmış ağır sənaye sahəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. İnqilaba qədər Rusiyanın Cənub rayonlarında olan ağır sənaye sahələri əsasən Fransız, Belçika və İngilis kapitalının təbəçiliyində olmuşdur. Xarici kapital burada maşınqayırma sənayesinin inkişafına maneçilik törətmişdir. Özünün yerli metalına malik olmasına baxmayaraq Ukraynada maşınqayırmanın inkişafı Peterburq və Mərkəz sənaye rayonuna nisbətən geridə qalırdı. Ukrayna metallurgiya sənayesinin güclü «alt mərtəbəsinə» malik olmasına baxmayaraq, ağır sənaye özünün «yuxarı mərtəbə-sindən» demək olar ki, məhrum idi. Sovet dövrünə qədər sənaye sahələrin tərkibində toxuculuq fabrik üsulu-

na malik deyildi. Məhsul istehsalının həcminə görə şəkər istehsalı birinci yer tuturdu. İkinci yer qara metallurgiya, üçüncü yeri kömür sənayesi və dördüncü yeri isə maşın-qayırma sənayesi tuturdu. Sovet dövründə burada aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf ilə sənaye-kənd təsərrüfatı respublikası, hazırda müstəqillik illərində, müstəqil milli dövlət kimi inkişaf etmiş qabaqcıl sənaye və çox sahəli kənd təsərrüfatı istehsalına malik dövlət kimi formalaşmaqdadır. Sovet dövründə Ukraynanın təsərrüfat inkişafında bir sıra əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, istehsal vasitələrini istehsal edən ağır sənayesi sahələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Ukrayna dövləti özünün təsərrüfatı inkişafında çox sahəli kompleks ilə seçilir. Bu sahədə Ukraynada MDB dövlətləri, Baltik sahili ölkələrlə yanaşı dünyanın 80-dən çox ölkələrlə mədəni-iqtisadi və ticarət əlaqələri saxlayır.

Dövlətin ərazisində təsərrüfat sahələrini bir-birilə bağlayan və mütarəqqi əsasda inkişafını təmin edən elektro-energetikanın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Burada dünyanın güclü DRES-lər, İEM-lər, İES-lər, AES-lər və SES-lər tikilib istifadəyə verilmişdir. Belə stansiyalardan Zaparojye, və Krivoy-Roq DRES-lər, Kiyev (6 stansiya), Kramatorsk, Lvov, Donetsk, Severedonsk və başqa İEM-ləri, Zaparojye, Xmelnitsk, Rovno və Cənubi Ukrayna kimi AES-ləri və başqalarını göstərmək olar. Ukraynada 1990-cı ildə 298 mlrd. kVt.s., 1995-ci ildə 194 mlrd. kVt.s., 1998-də 173 mlrd.kVt.s və nəhayət 2000 ildə 171 mlrd.kVt. saat elektrik enerji istehsal olunmuşdur. Son illərdə elektrik enerjisinin istehsalının azalması, bir sıra müxtəlif səbəblərdən asılı olub, keçid dövrünün müvəqqəti çətinliklərinin nəticəsidir. Lakin ölkədə elektrik enerjiyə olan tələbat isə ildən ilə artır.

Respublikada dağ mədən sənayesi bir sıra sahələr üzrə inkişaf tapmışdır. Kömür, neft-təbii qaz, müxtəlif duzlar, kimyəvi xammal ehtiyatları, inşaat materialları və müalicə əhəmiyyətli sular və başqa sərvətlər əsasında inkişaf tapmışdır. Bu sahədə Donbas, Volin-Podollsk kömür yataqları,

Karpatyanı Stanislav, Broislasl, Çerniqov və başqa neft yataqları, kimyəvi xammal və inşaat materialları üzrə zəngin yataqlar respublikanın iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır.

Ukraynada yanacaq-energetika sənaye bir sıra yerli və gətirmə məhsullara istinad edir. Ərazidə mövcud daş və boz kömür, neft, təbii qaz, torf, su enerjisi respublikada bu sahənin inkişafında əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikada kimya sənayesi yuxarıda qeyd etdiyimiz məhsullarla yanaşı ərazidən çıxarılan müxtəlif duzlar (xorek və kalium) la birlikdə qrafit, fosforit, müalicə əhəmiyyətli palçıqlar, sular, əlvan metallurgiyasının bir sıra tulallantılarından da istifadə edir. Meşə və ağac məmulatı, meşə-kimya sənayesinin xammal ehtiyatları kimi qiymətlənir. Ukraynada neft və təbii qazın emalı prosesləri də həyata keçirilir. İri sənaye müəssisələr Odessa, Xerson, Sumı və Stanislav şəhərlərində olub, Kremençuk və Lisiçansk şəhərlərində də yeni neft emalı zavodları tikilib istifadəyə verilmişdir. Ukraynada 1980-ci ildə neftin istehsalı 9 milyon ton, təbii qazın çıxarılması 52 milyard kub metr, 1990-ci ildə neftin çıxarılması 5,3 milyon t., təbii qazın istehsalı 28,1 milyard kub metr, 1999-cu ildə neftin çıxarılması 3,8 milyon ton, təbii qazın çıxarılması isə 18 milyard kub metrə qədər olmuşdur. Deməli hələ 1990-ci ilə nisbətən 2000-ci ildə neftin və təbii qazın çıxarılması respublikada xeyli dərəcədə aşağı düşmüşdür.

Metallurgiya sənayesi kompleksi Ukraynada zəngin xammal və yanacaq sərvətlərə, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə istinadən inkişaf tapmışdır. Hazırda Ukraynada qara və əlvan metallurgiya sənaye sahələri tam dövrüyyəli inkişafa malikdir. Ukraynanın Dnepr sahili, Krivoy-Roq-Don bas və Kerç yarımadası- Azov sahili kimi üç iri matallurgiya rayonu fəaliyyət göstərir. Krivoy-Roq-Donbas rayonunda çuğun istehsalı, Kerç-Azov sahili və Dneprboyu rayonunda isə polad istehsalı ixtisaslaşdırılmışdır. Burada güclü domna və marten peçləri fəaliyyət göstərir. Ukrayna metal əritmə

proseslərinin həyata keçirilməsində MDB və dünyanın qabaqcıl ölkələri içərisində özünə məxsus yer tutur. Burada metal əritmə ilə yanaşı ona istinadən yaranmış çox sahəli maşınqayırma da inkişaf etmişdir.

Əlvan metalları əridilməsinin pirometallurgiya tsikli ağır sənaye istehsalının ən mühüm sahələrindən biridir. Burada alüminium, maqnezium, sink və civə istehsalının iri müəssisələri mövcuddur. Alüminium istehsalı Zaporijyeda, sink sənayesi Konstantinovkada, civə istehsalı Nikitovkada fəaliyyət göstərir. Hazırda bu müəssisələrin bəziləri yalnız yerli tələbat əsasında işləyir.

Ukraynada yerli və gətirmə xammalara əsasən kimya sənayesi kompleks formada inkişaf etmişdir. Sovet dövrünə qədər burada yalnız soda və super-fosfat istehsalı mövcud idisə, Sovet dövründə bu sahə genişləndirilmiş azot, fosforit, kalium kübrələrin, plastik kütlələrin, süni ipək, süni liflər, foto-kino lentləri, kauçuk, rezin şirləri, lak-boyaq məhsulları, yuyucu maddələr və bir sıra başqa məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır.

Maşınqayırma və metal emalı sənaye kompleksi ağır sənaye sahələri içərisində çox sahəli olub, ərazidə çox geniş formada fəaliyyət göstərir. Respublikada bu sahə dağ maddən sənayesi, şaxtalar üçün avadanlıq, müxtəlif maşınlar, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və energetika sahələri üçün maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənaye sahələri üçün maşınlar, müxtəlif avadanlıqlar, məişətdə işlənən maşın və avadanlıqların istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Beləliklə demək olar ki, Ukraynada maşınqayırmanın bütün növləri mövcuddur. Nəqliyyat maşınqayırması üzrə Luqansk və Xarkovda teplavozqayırma, Dnepropetrovskdə vaqonqayırma, Kiyevdə çay gəmiqayırma, Odessa, Nikolayev və Xersonda dəniz gəmiqayırma və gəmi təmiri, Dnepropetrovskdə və Xarkovda təyyarə və vertolyotların istehsalı, Lvovda, Zaporijyeda, Odessada, Kremençukda müxtəlif avtomobillərin istehsalı müəssisələri yaranmışdır.

Ağır sənayenin mühüm sahələrindən biri də **inşaat materiallarının istehsalı və inşaat sənayesi sahələridir**. Tələbatı çox olan sahə olub, sement, kiramit, tikinti daşlar, kərpic, şifer, hazır dəmir-beton hissələrinin istehsalı, ev tikmə kombinantları, şüşə istehsalı, ağac məmulatı və başqaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Meşə materiallarından burada parket, faner, kibrit və kağız-sellüloza sənayesində istifadə olunur.

Yüngül və yeyinti sənaye sahələri respublikada zəngin xammala malik olub, ərazi üzrə çox sahəli inkişafı tapmışdır. Yüngül sənayedə toxuculuq, trikotaj, tikiş sənayesi, gön-xəz sənayesi və ayaqqabı istehsalı kimi sahələr mövcudur. Toxuculuqda pambıq parça istehsalı gətirmə xammala istinad etdiyi halda, kətan, yun və inək parça istehsalı qismən yerli xammala istinadən işləyir. Yeyinti sənayesi çox sahəli olub, zəngin xammala malikdir. Burada un-çörək bişirmə, qənnadı məhsulların istehsalı, şəkər istehsalı, ət-süd məhsullarının emalı prosesləri, balıq məhsullarının emalı, şərab-spirit sənayesi, yağ istehsalı və yağ emalı (günəbaxan, soya, qarğıdalı və başqa bitkilər) konserv sənayesi (ət, süd, balıq və meyvə-tərəvəz konservləri) istehsalı üzrə inkişaf tapmışdır. Şəkər istehsalına görə MDB dövlətləri içərisində birinci yeri tutmaqla, bu sahədə dünyada tanınmışdır.

Aqrar-sənaye kompleksi üzrə Ukrayna MDB dövlətləri içərisində çox mühüm əhəmiyyət malikdir. Burada kənd təsərrüfat istehsalı çox sahəli olub, münbit qara torpaqlar, mülayim iqlim şəraitinə və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə malikdir. Kənd təsərrüfat istehsalı mexanikləşdirilmiş, elektrikləşdirilmiş və kimyalaşdırılmış, müasir texniki tərəqqi vasitələri ilə yaxşı təmin olunmuşdur. Kənd təsərrüfat istehsalının sənaye əsaslarla yenidən qurulması, aqrar-sənaye kompleksinin də formalaşmasının əsasını təşkil edir. Respublikada mövcud 60 milyon hektar münbit torpaq sahəsinin 35 milyon hektarından çoxu şumlanılır. Şumlanan sahələrin əksər hissəsində taxıl bitkiləri əkilir. Taxıl əkin sa-

hələrinə görə Ukrayna Avropa ölkələri içərisində Rusiya Federasiyasından sonra ikinci yeri tutur. Dənli bitkilərdən burada buğda, arpa, qarğıdalı, çovdar, vələmir, darı və qarabaşaq əkilir. Qarğıdalıdan yağ istehsalı və buğdadan spirt istehsalında da istifadə olunur.

Ukraynada texniki bitkilərdən şəkər çuğunduru, gü-nəbaxan, sarı tütün, tənəkə, kətan kökü meyvəliyələrdən kartof, tərəvəz-bostan bitkiləri də becərilir. Şəkər çuğunduru xüsusilə ən çox Vinnitsa vilayəti və onun ətrafsahələrində daha çox becərilir. Respublikada meyvəçilik, üzümçülük sahələrinin əhəmiyyəti də böyükdür. Meyvəçilik ən çox Dnənts-Dnəpr sahili rayonunda, Krimda, Zakarpatyeda geniş inkişaf tapmışdır. Üzümçülük cənubda, Krim, Nikolayev və Xerson ətraflarında becərilir. Müstəqillik illəri ərzində bu sahədə də nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Kənd təsərrüfatı istehsalının ikinci mühüm sahəsi olan heyvandarlıq üzrə də Ukrayna yüksək dərəcədə inkişaf tapmışdır. Coğrafi mühit şəraitinin əlverişliliyinə görə burada südlük – ətlik, ətlik-yunluq malqara, quşçuluq kimi sahələr, araçılığın inkişafı xarakterdir. Müstəqillik illəri ərzində maldarlıq, donuzçuluq və quşçuluq kimi sahələr üzrə yaranan fermer təsərrüfatları bir sıra yeni nailiyyətlər əldə etmişdir.

Ukraynada kənd təsərrüfat sahələri ilə sənaye istehsal sahələri arasında yaranan texnoloji – iqtisadi əlaqələr kənd təsərrüfat istehsalının kompleks inkişafına təminat verir. Respublikada kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin də xammala təchizinə xüsusi, yerli şərait yaratmışdır.

Respublikada təsərrüfatın inkişafı və formalaşmasında mühüm rol oynayan nəqliyyat və rabitə işləri yaxşı təşkil olunmuşdur. Ukraynada nəqliyyatın bütün sahələrinin hər tərəfli inkişafı, dəmir yolları və şose yollarının sıxlığı, müntəzəm işləmə prosesinə görə MDB ölkələri üzrə demək olar ki, birinci yeri tutur. Ukraynada hər kv km-ə 24 km dəmir yolu xətləri düşür. Ukraynanın ərazisi coğrafi mühit

xüsusiyyətləri, iqlimi, torpaq sərvəti, təbii zənginlikləri və təsərrüfatın inkişafına görə bir sıra daxili fərqlərə malik olub, ərazi müxtəlif zona-ərazi istehsal komplekslərinə ayrılır. Bu sahədə o, Donents-Dnepr sahili, Qərb və Cənub zonalarına, ərazi-istehsal komplekslərinə ayrılır.

Donents-Dnepr sahili

Bu regionu, Ukraynanın Şərq zonası kimi də adlandırmaq olar. Buraya Xarkov, Luqansk, Dnepropetrovsk, Donentsk, Zaparojye, Kirovqrad, Poltava və Sumı kimi səkkiz vilayət ərazisini daxil etmək olar. Sahəsi 220,9 min kv km, əhalisi 22 mln. nəfərə yaxındır. Rayonun ərazisindəki zəngin kömür, dəmir filizləri, manqan, neft, təbii qaz, meşə sərvəti və başqa təbii zənginliklər hesabına burada metallurgiya, maşınqayırma kompleksləri, kimya sənaye sahələri inkişaf etmiş, sənaye və intensiv kənd təsərrüfatı rayonuna çevrilmişdir. Rayonun iqtisadiyyatında ağır sənaye sahələri ilə yanaşı, yüngül və yeyinti sənaye sahələri və onları xammalla təchiz edən kənd təsərrüfatı istehsalı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sənayenin ümumi inkişafı və məhsul istehsalının ümumi həcminə görə bu rayon MDB dövlətləri içərisində Mərkəz rayonundan sonra ikinci, nəqliyyatın inkişafı və yük dövriyyəsinə görə isə birinci yer tutur.

Rayonun düzən və təpəlik xarakterli relyef quruluşu təsərrüfatın inkişafı üçün münasibdir. Onun ərazisi meşə, meşə-çöl zonalarında yerləşir. Ümumiyyətlə rayonun iqlimi mülayim kontinental olub, yayı isti, qışı soyuq keçir. Orta illik yağıntılar 350-600 mm-ə qədər olub, şimaldan cənuba getdikcə azalır. Ümumiyyətlə təbii şəraitin bütün komponentləri ərazidə kənd təsərrüfatın inkişafı üçün əlverişlidir. Başqa rayonlardan fərqli olaraq bu rayonda sənaye istehsalı üçün tələb olunan yanacaq-energetik sərvətlərlə başqa ehtiyatların bir-birinə yaxın yerləşməsi ərazidə sənayenin kompleks inkişafına geniş imkanlar açır.

Əhalinin məskunlaşmasına görə sıx rayonlardan olub, Ukraynanın ən iri Xarkov, Donetsk, Luqansk, Dnepropetrovsk, Zaparojye, Dneprodzerjinsk kimi sənaye şəhərləri burada yerləşir. Əhalinin orta sıxlığı 100 nəfərə qədər olub, əsasən sənaye istehsalında və kənd təsərrüfatı istehsalında çalışırlar. Müstəqillik illəri ərzində yaranmış yeni qurumlar - şirkətlər, fermer təsərrüfatları, sahibkarlar və b. hesabına iş şəraiti dəyişmiş, əhali arasında artıq işçi qüvvəsi yaranmışdır, bu da işsizliyə səbəb olmuşdur. Rayondakı Xarkov, Luqansk, Donetsk, Dnepropetrovsk, Zaparojye kimi beş şəhərin hər birində əhali milyondan yuxarıdır.

Rayonda sənaye istehsalının güclü inkişafı ilə yanaşı, aqrar-sənaye kompleksi də formalaşmış, nəticədə yüksək mexanikləşdirilmiş kənd təsərrüfatı istehsalı yaranmışdır. Ərazinin kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin 80 faizindən çoxu şumlanılır, əkin sahələrindən ibarətdir. Burada taxılçılıqla yanaşı, meyvəçilik, gilə meyvələrin becərilməsi, şəkər çuğunduru əkinləri, yağlı bitkilər, bostançılıq, südlük-ətlik malqara və donuzçuluq sahələri ilə ixtisaslaşdırılmışdır. Ərazinin şimalında südlük malqara, çovdar, qarabaşaq və kartof əkinləri xarakterdir. Rayonda kənd təsərrüfatı xammalları əsasında bir sıra sənaye istehsal sahələri də yaranmışdır. Burada günəbaxandan, xardaldan və qarğıdalıdan yağ istehsalı müəssisələri fəaliyyət göstərir. Şəkər çuğundurundan şəkər istehsalı bir sıra kiçik şəhər və qəsəbələrdə belə mövcuddur. Rayonda mövcud müxtəlif sənaye sahələri əsasən iri şəhərlərdə olub, müxtəlif sahələr üzrə formalaşmışdır. Ümumiyyətlə Donetsk-Dnepr sahilı rayonu güclü sənaye rayonu olub, burada demək olar ki, hər cür maşınlar müxtəlif avadanlıqların istehsalı inkişaf etmiş və ixtisaslaşdırılmışdır. Həm də bu rayon güclü DRES-lər, İES-lər, İEM-lər, AES-lər və SES-lərə malik olub, respublikada elektrik enerjisinin istehsalında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ukraynanın qərb iqtisadi rayonu

Bu rayon qərbdən Polşa, Slovakiya, Macarıstan, Rumınyaya, cənubdan-Moldova, şimaldan isə Belarusiya kimi dövlətlərlə quru sərhəddə malik olub, şərqdən isə Donets-Dneprsaşili və Cənub rayonları ilə qonşuluqdadır. Rayonun tərkibinə – respublikanın paytaxtı Kiyev şəhəri, Vinnitsa, Volın, Jitomir, Zakarpatye, İvano-Frankovsk, Kiyev, Lvov, Rovno, Ternopol, Xmelnitsk, Çerkassi, Çerniqov və Çernovitsa vilayətləri daxil olub, sahəsi – 270 min kv km, əhalisi isə 21 milyona qədərdir. Rayonun ərazisi dənizlərdən uzaqda yerləşsə də Dnepr çayındakı su yolu onu Qara dənizlə də birləşdirir. Rayonun ərazisi nəqliyyat yolları ilə dəmir yolları, şose, hava, boru kəmərləri, nəqliyyat vasitələri ilə ətraf rayon və ölkələrlə yaxşı əlaqələndirilmişdir.

Bir sıra təbii sərvətlərlə zəngin olmasına baxmayaraq bu rayon Donets-Dneprsaşili rayonuna nisbətən kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə daha çox inkişaf etmiş və ixtisaslaşdırılmışdır. Rayonun relyef quruluşu əsasən düzən, təpəlik və dağlıq xarakterlidir. Onun şimalında Polesiya düzənliyi, ondan cənuba Volın-Podol və Dneprsaşili yüksəkliklər cənub qərbində isə Karpat dağlıq və Zakarpatye ovalıq sahələri yerləşir. Mülayim kontinental iqlimə malik olan bu ərazi kənd təsərrüfatının çox sahəli inkişafı üçün əlverişlidir. Karpat dağlıq sahədəki meşələr, küknar, ağşam, palıd, fıstıq və başqa qiymətli ağac növləri ilə zəngin olub, həm də subalp çəmənləri ilə də seçilir.

Qərb rayonun ərazisi qiymətli yeraltı sərvətlər – neft, təbii qaz kömür, torf, kalium duzları, daş duz, ozekrit (mədən mumu), kükürd, kaolin, sement xammalı, gil, kvarsitlər və b. ilə zəngindir. Son dövrlərdə burada alunit, qurğuşun, sink, civə, barit və yanar şist ehtiyatları tapılıb istifadəyə verilmişdir. Buradakı xlorlu-sulfat-natrium və kükürdlü yeraltı suların əsasında Truskavets və Morşin kimi məşhur kurortlar yaradılmışdır. Bir çox ərazilərdə kristalix suxur-

lar, granit labradorit, diabaz və başqa inşaat materialları və əhəng daşları çıxarılır. Bütün bunlardan tikinti işlərində istifadə olunur və bir hissini ixrac edirlər.

Əhalisi əsasən ukraynalılar, ruslar, Polyaklar, belaruslar, moldovanlar, yəhudilər, ruminlər, macarlar və başqa millətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. Orta sıxlıq hər kv km-ə 81 nəfərdən çoxdur. Əhali ərazinin şərqində sıx və qərbində qismən seyrəkdir. Ümumiyyətlə demək olar ki, əhali ərazidə bərabər yerləşmişdir. Kiyev (2,6 mln.) və Lvov kimi şəhərlərin əhalisi milyondan çoxdur.

Rayonda təsərrüfat istehsalı aqrar-sənaye kompleksi əsasında inkişaf tapmış, sonralar yerli sərvətlər və kənd təsərrüfat istehsalının xammalları əsasında sənaye istehsalı daha iri müəssisələr əsasında təkmilləşdirilmişdir. Əkinçilikdə taxıl əkinləri, qarğıdalı, günəbaxan, xardal, şəkər çuğunduru əkinləri, heyvandarlıqda süd maldarlığı, donuzçuluq, quşçuluq əsas rol oynayır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının konservləşdirilməsi, yağ istehsalı, şəkər istehsalı müəssisələri xarakterdir. Rayonda əkilən kətançılıq əsasında kətan toxuculuq sahəsi fəaliyyət göstərir. Yüngül sənaye sahəsi üzrə ipək, yun və kətan parça istehsalı, iplik ayırma, süni liflər istehsalı, süni parça, ayaqqabı, trikotaj, corab-xalça işləri sənayevidir. Yerli xammallardan istifadə etməklə rayonda kimya sənayesi də formalaşmış, kimyəvi kübrələrin, kükürdün istehsalı, kalium, fosforit, azot kübrələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qərb rayonu ağac emalının mühüm rayonu olub, burada faner, mebel, karton, sənayedə işlənən xüsusi kağız növlərinin istehsalı və sairə inkişaf etmişdir. Mebel istehsalının iri mərkəzləri Kiyev və Lvov şəhərləridir. Sənayenin inkişafı elektroenergetikaya istinad edir. Bu sahədə rayonda bir sıra DRES-lər, İES-lər və bir sıra SES-lər fəaliyyət göstərir. Daxili fərqlərə görə bu rayon, Kiyev, Lvov və Podolsk kimi üç yarım rayona ayırmaq olar.

Cənub iqtisadi rayonu

Tərkibinə Odessa, Nikolayev, Xerson və Krım vilayətləri daxil olan bu rayonun ümumi sahəsi 113,4 min kv km, əhalisi 8 milyondan bir qədər çoxdur. Qara və Azov dənizlərin sahillərində çox da geniş olmayan bir ərazidə yerləşmişdir. Donmayan limanlara və səfalı kurort sahələrə malikdir. Rayonun dəniz sahili mövqeyi, Odessa, Nikolayev, Xerson, Sevastopol, Kerç və Yalta kimi çox işlək, donmayan iri limanlara malik olması respublikanın iqtisadiyyatında mühüm rol oynamaqla, dünya okeanına çıxmasına və dünyanın bir sıra ölkələri ilə əlaqə saxlanmasına imkan verir. Həm də rayonun Ukraynanın metallurgiya, yanacaq bazaları ilə əlaqədə olması rayonun iqtisadiyyatında çox mühüm rol oynayır. Bütün bunlara görə rayonun coğrafi mövqeyi çox əlverişlidir. Bu rayon, Ukraynanın dünya şöhrətli kurortlar diyarıdır. Məhz buna görə də burada tərəvəzçilik, meyvəçilik, üzümçülük-şərabçılıq, taxılçılıq, südlük – ətlik maldarlıq, konserv sənayesi kimi sahələrin də inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kurort təsərrüfatı, ticarət əlaqələrin nəticəsi olaraq, rayonun liman şəhərləri iri sənaye mərkəzlərinə çevrilmişdir ki, bunun da nəticəsində rayonun iqtisadiyyatı yüksəlmişdir. Həmin limanlarla ölkəyə daxil olan və ölkədən ixrac edilən məhsulların mühüm bir hissəsi idarə olunur. Liman şəhərlərin bir qismi sərnəşin daşıma, turist hərəkəti ilə məşğul olurlar. Cənub rayonu iqtisadi inkişafında maşınqayırma, xüsusilə dəzgahqayırma, gəmi təmiri və gəmi qayırma, kənd təsərrüfatı maşınqayırması, taxılçılıq, bağçılıq-üzümçülük-şərabçılıq, konserv sənayesi və kurort təsərrüfatı ilə tanınmışdır. Bu rayon balıq ovlanması və emalı, liman təsərrüfatı ilə tanınmış olub, okean balına donanması əsasən burada mərkəzləşdirilmişdir. Müstəqillik illərində burada yeni təsərrüfat qurumlarının yaradılması, xüsusi mülkiyyət formasının bərqərar olması, nəticəsində burada təsərrüfat və mədəni quruculuq, kurort-sanatoriya

təsərrüfatının inkişafı sahədə bir sıra yeni tədbirlər həyata keçirməkdədir.

Krım dağlıq ərazisini nəzərə almasaq rayonun relyef quruluşu Qara və Azov dənizləri sahillərindəki ovalıq-düzənliklərdən ibarətdir. Rayonun şimal hissəsi meşə çöl Qara dənizi sahili düzənliklər. Krımın çox hissəsi qara torpaqlı çöl zonası təşkil edir. Krımın meşələri palıd, cökə, vələs və başqa ağac növləri ilə zəngindir. Cənub rayonu Ukraynanın ən isti, lakin ən quraq hissəsidir. Yay burada isti və küləkli, qışı isə qısa və mülayim keçir. Veqetasiya dövrü 280 gün, yağıntılar Krımın çöl hissəsində 300 mm, dağlıq sahədə isə 1000 mm qədər olur. Təbii sərvətlərdən müalicə əhəmiyyətli palçıqlar, sular müxtəlif duzlar, dəmir filizi (Qamışburun yat.), əhəng, sement xammalları, mərmər, balıq qulağı, kaolin və b. mövcuddur.

Bu, Ukraynada əhaliyə seyrək rayondur. Əhali dəniz sahili liman şəhərləri ətrafında və cənub kurort zonasında daha sıxdır. Burada şəhər əhalisi kənd əhalisinə nisbətən üstün olub, İri şəhərlərdən Odessa, Nikolayev, Xerson, Simferopol, Sevastopol, Yalta, Feodesiya və başqalarını göstərmək olar. Yalnız Odessa şəhərində əhali milyondan çoxdur. Hazırda rayonun əhalisi 8 milyona yaxındır. Əhali burada təbii və mexaniki artımla artır. Milli tərkibi müxtəlifdir, əhalinin 80 faizinə qədər ukraynalılar, başqa millətlərdən tatarlar, ruslar, yəhudilər, bir sıra başqa millətlərin nümayəndələri yaşayırlar.

Rayonun təsərrüfat inkişafında taxılçılıq, meyvəçilik, üzümçülük, bostançılıq, tərəvəzçilik və bunların bazasında yaranmış bir sıra sənaye sahələri, xüsusilə yeyinti sənayesinin bir sıra sahələri maşınqayırma, cihazqayırma və məişətdə işlənən məhsulların istehsalı inkişaf etmişdir. Vaxtilə bu ərazi Rusiyanın taxıl ixracatı rayonu sayılırdı. Sovet dövründə burada sənaye və kənd təsərrüfatı, nəqliyyat işlərində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Kurort təsərrüfatını inkişaf etdirmiş, yeni kurort və sanatoriyalar yaradılmış, uşaqların sevinci olan Artek pioner düşərgəsinin əsası qoyulmuş, burada maşınqayırma və metal emalı, mədən kimya, aqrar-sənaye kompleksləri formalaşdırılmışdır.

MOLDOVA RESPUBLİKASI

Sahəsi 33,8 min kv km, əhalisi 4,5 mln.

Paytaxtı – Kişinyov şəhəri

Moldovanın ərazisi Avropa qitəsinin cənub-şərqində, Dnestrlə Prut çaylarının arasında, Qara dənizə yaxın bir ərazidə, ukrayna, Rumıniya dövlətləri ilə quru sərhədlərə malik, iri maqistral yollardan bir qədər kənarda yerləşir. Qonşu dövlətlərlə münasibətləri yaxşı olub, Moldovanın təsərrüfat inkişafında həmin dövlətlərin müsbət rolu vardır. Sovet dövləti fəaliyyəti dayandırdıqdan sonra Moldova müstəqil milli dövlət kimi formalaşmışdır. Müstəqil dövlət kimi formalaşma prosesində Moldovada daxil münaqişələr baş vermiş, bu münaqişələr tezliklə aradan qaldırılmış, hazırda Moldova Prezident aparatı ilə idarə olunan dövlət kimi dünya dövlətləri içərisində özünə məxsus yer tutur. Burada qanunverici dövlət duması, Nazirlər kabineti, Nazirliklər və bir sıra yeni idarə formaları təşəkkül tapmışdır. Müstəqil milli dövlət kimi dövlət bayrağı, konstitusiyası, dövlət sərhədləri, gömrük idarələri, dövlət himni, pul vahidi, 1993-cü ildən «Ley» pul vahidi qüvvədədir. Moldova bir milli dövlət kimi «AMQUT» dostluq ittifaqında Azərbaycanla çox yaxşı təsərrüfat-mədəni inkişaf əlaqələrinə malikdir. Hazırda müstəqil milli dövlət kimi BMT-nin üzvüdür. İntensiv inkişaf edən çox sahəli kənd təsərrüfatı istehsalının taxıl, meyvə, üzüm, şəkər çuğunduru, tərəvəz məhsulları, heyvandarlıq məhsulları sayəsində formalaşmış – şəkər istehsalı, konserv sənayesi, şərab-spirit istehsalı, bitki yağlarının istehsalı, xalçaçılıq, kənd təsərrüfatı maşınqayırma, məişət xidməti üçün maşın və avadanlıqların istehsalı sahədə qazanılmış nailiyyətlərə görə tanınmışdır. Moldova üzümçülük-şərabçılıq, konserv sənayesi, bitki yağlarının istehsalı və xalçaçılıq sahədə əldə edilən nailiyyətlərlə dünya dövlətləri arasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Moldovanın

münbit torpaq örtüyü, mülayim kontinental iqlimi, onun sağlamlıq rayonu kimi əhəmiyyətini göstərir.

Təbii şərait və təbii ehtiyatlarına görə Moldova respublikası özünə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Relyef quruluşuna görə Moldovanın ərazisi şərqdən Dnestr, qərbdən Prut çayları və onların qolları vasitəsilə parçalanmış dərin dərələrə və yarıqlara, çala-çuxur düzənliklərə malikdir. Ərazinin ən hündür hissəsi dəniz səviyyəsindən 429 m. hündür olan Kodr yüksəkliyidir. Əraziyə şimaldan Xotin yüksəkliyi də daxil olur. Moldovanın relyef quruluşu neogen, təbaşir və silur dövrünün çöküntülərindən əmələ gəlmişdir. Qədim kristallik süxurlara yalnız Dnestrin yuxarı axınında təsadüf olunur. Moldovada faydalı qazıntılardan əhəng və qum daşları, merqellər, gil, gips kimi bir sıra inşaat materialları, ərazinin şimalında fosforitlər, cənubunda boz kömür ehtiyatları, Vulkanəştı rayonunda neft və təbii qaz ehtiyatları da müəyyən olunmuşdur. Burada tərkibində yod və brom olan mineral bulaqlar da mövcuddur. Bütün bunlardan istifadə edərək bir sıra sənaye müəssisələri və sağlamlıq ocaqları yaradılmışdır.

Moldovanın iqlimi mülayim kontinental olub, qısa müddətli və nazik qar örtüyünə malik qısa və uzun isti yaya malikdir. İyulun orta temperaturu ərazinin şimalında 19,5 dərəcə, cənubunda isə 22 dərəcə olur, maksimum istilər 41 dərəcəyə kimi çatır. Yanvarın orta temperaturu mənfi 3-5 dərəcə arasında dəyişir, mütləq minimum temperatur 36 dərəcəyə kimi aşağı düşür. Qış adətən isti-mülayim keçir. İllik yağıntıların miqdarı 500-560 mm, ərazinin cənubunda 370 mm-ə qədər olur. Ərazidə yağıntıların azlığı və buxarlanmanın sürətli getməsi nəticəsində süni suvarmaya tələbat artır. Çay şəbəkəsi əsasən Dnestr və Prut çaylarının hövzələrindən ibarətdir. Respublika daxilində Dnestrin bütün hövzəsi və Prut çayının isə aşağı axını gəmiçilik üçün yararlıdır. Burada süni su anbarları və göllər də yaradılmışdır ki, onlardan süni suvarma və balıqçılığın inkişaf etdirilməsində

istifadə olunur. Moldovanın torpaq örtüyü əsasən qara torpaqlardan ibarət olub, çay hövzələrində allüvial çəmən torpaqları, hündür təpəlik sahələrdə isə qonur meşə torpaqları yayılmışdır. Ərazinin əksər hissəsi, 80 faizindən çoxu əkinçilik üçün yararlıdır. Respublika ərazisinin 8 faizi meşəlik sahələrdən ibarət olub, meşələrin 2/3 hissəsi palıd ağaclarından ibarətdir.

Əhalisi və əmək ehtiyatlarına gəldikdə deyə bilərik ki, Moldova xalqının həyatı həmişə Ukrayna və Rumınyaxalqlarının tarixi ilə bağlı olmuşdur. Moldova xalqı xarici müdaxiləçilərə qarşı mübarizədə və Moldovan xalqının birliyinin saxlanmasında Ukrayna və Rusiyadan köməklik almışdır. Moldovan dili roman dilləri qrupuna daxil olub, slavyan mənşəli sözlərin qarışığından əmələ gəlmişdir. Moldova əhalisi sıx dövlətlərdən biridir. 1991-ci ildə Moldova-da 4367 min nəfər əhali məskunlaşmış olduğu halda, artıq 1998-ci ildə burada 4305 min nəfər əhali olmuşdur. Əhalinin sayca azalması, buradan əhalinin bir qisminin xarici dövlətlərə keçməsi ilə bağlıdır. Burada əhali əsasən artım hesabına (bir faizlə) artır. Ərazidə əhalinin orta sıxlığı 127 nəfər təşkil edir. Əhalinin milli tərkibi müxtəlif olub, əhalinin 70 faizi moldovanlar təşkil edir. Başqa xalqlardan qaqauzlar, ukrainalılar, ruslar, yəhudilər, rumınlar, bolqarlar, belaruslar və başqa xalqların nümayəndələri yaşayırlar. Respublikada sənayenin inkişaf və mədəni quruculuq işlərin inkişafı ilə şəhər əhalisinin də miqdarı artmışdır. Moldova-da şəhər əhalisinə nisbətən kənd əhalisi üstündür. Belə ki, 1991-ci ildə şəhər əhalisi 2074 min nəfər olduğu halda kənd əhalisi 2293 min nəfər, 1998-ci ildə isə şəhər əhalisi 1987 min nəfər, kənd əhalisi isə 2318 min nəfər olmuşdur. Buna səbəb Moldovada iqtisadiyyatın inkişafı əsasən kənd təsərrüfatı istehsalı ilə daha bağlı olması, şəhər əhalisinin də bir qisminin kənd təsərrüfatı istehsalında işləməsidir. Respublikada iri şəhərlərdən paytaxtı Kişinyov (650 minə yaxın), Tiras-

pol, Beltsı, Benderı, yeni şəhərlərdən Rıbnitsa, Dubossarı, Floreşti, Ungeni, Komrat və başqalarını göstərmək olar.

Respublika əmək ehtiyatları ilə yaxşı təmin olunmuşdur. Əmək ehtiyatlarının 25 faizi sənayedə, 40 faizindən çoxu kənd təsərrüfatı işlərində və qalan faizi isə başqa sahələrdə fəaliyyət göstərir. Müstəqillik illərində istehsalatda baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində işsizlik halları yaranmış, əhalinin bir qismi başqa ölkələrə köçmüşlər.

Təsərrüfatı və onun yeni istiqamətlərdə formalaşması

Moldovanın təsərrüfat inkişafında aqrar-sənaye kompleksi aparıcı əhəmiyyətə malikdir. Təsərrüfatın inkişafında kənd təsərrüfat istehsalı, onun məhsullarını emal edən sənaye istehsal sahəsinə nisbətən üstün mövqeyə malikdir. Moldovada işlək əhalinin əksəri kənd təsərrüfatı sahələrində məşguldur. Belə ki, 1990-cı ildə işlək əhalinin 456,1 min nəfəri sənayedə məşğul olduğu halda 678 min nəfəri kənd təsərrüfatında, 1992-ci ildə 415 mini sənayedə, 749 mini kənd təsərrüfatda və nəhayət işləyənlərin sayı azaldığı 1997-ci ildə 191 min nəfəri sənayedə, 684 min nəfəri isə kənd təsərrüfatı istehsalında məşğul olmuşdur. Respublikada emaledici sənaye üstünlük təşkil etsə də, onunla bağlı olan maşınqayırma və metal emalı, kimya, inşaat materialların istehsalı və cihazqayırma sahələri də sürətlə inkişaf edir. Moldova respublikası üzümçülük-şərabçılıq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, konserv istehsalı, tütün fermentasiya, günəbaxan, şəkər çuğunduru, kimi texniki və buğda, qarğıdalı kimi dənli bitkilərin əkinləri, onlardan alınan məhsulların emalı üzrə yaranan sənaye müəssisələri – (şəkər, şərab-spirt istehsalı, konserv sənayesi, qarğıdalı və günəbaxan yağı istehsalı müəssisələri, süd-ət məhsullarının emalı, yun-xəz-qaragül dəri emalı və başqa sahələr üzrə ixtisaslaşdırılmışdır.) Burada təsərrüfat istehsalı kompleks xarakter daşıyır. (Moldovada kənd təsərrüfatı maşınqayırması, nasosqayırma, elektrik

avadanlıqların istehsalı, məişətdə işlənən soyuducular və başqa cihazların istehsalı xarakterdir. >

<Moldovada elektroenergetikanın inkişafında Ukraynadan buraya çəkilən mavi qaz kəməri, 1,2 mln. kVt gücündən olan Moldova DRES-in, Kişinyov İEM, Dubbssarı SES və başqa elektrik stansiyaların böyük əhəmiyyəti olmuşdur. > Sovet dövründə Moldovada sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafında, xüsusilə aqrar-sənaye kompleksinin formalaşmasında bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, (rəngli televizorlar zavodu, sement zavodu, «Meyvəkəndməş», «Moldovakəndməş» zavodları, Benderidə ipək kombinatı, quyular üçün geofiziki aparatlar və hesablayıcı texniki vasitələrin istehsalı zavodları tikilib işə salınmışdır. > Respublikada müstəqillik illəri ərzində yaranmış yeni qurumlar burada həmin sahələrin daha da inkişaf etdirilməsi, istehsal etdikləri məhsulların dünya standartlarına uyğunlaşdırılması sahədə bir sıra tədbirlər həyata keçirirlər. Hazırda Moldovada istehsal olunan məşın və avadanlıqları, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin məhsulları, xüsusilə müxtəlif növ şərəblər, konservlər, bitki yağları dünya bazalarında rəğbətlə qarşılanrı.

<Moldovanın ümumi torpaq fondu 3,4 mln. hektar olub, onun da 2,6 mln. hektarı kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin də 1,8 mln. hektarı şumlanır. > Ümumi torpaq sahəsinin 348 min hektarı yardımçı təsərrüfatların və 126 min hektarı isə fermer təsərrüfatların ixtiyarına verilmişdir. Müstəqillik illərində torpaq sahələrindən daha səmərəli istifadə formalarına keçmiş, kənd təsərrüfatı bitkilərin əkin sahələri yenidən formalaşdırılmışdır. Dənli bitkilərin əkin sahəsi 1990-cı ildəki 746 min hektardan, 1997-ci ildə 936 min hektara, günəbaxan əkinləri 134 min hektar əvəzinə 174 min hektara qədər artırılmış, texniki bitki əkinlərinin sahəsi həmin illərdə 295 min hektardan 270 min hektara qədər azalmışdır. Müstəqillik illəri ərzində məhsul istehsalı sahədə bir sıra irəliləmələr həyata keçirilmişdir. Belə ki, 1990-cı ildə

2539 min ton taxıl istehsal edildiyi halda, 1997-ci ildə isə taxıl istehsalının ümumi miqdarı 3277 min tona, meyvə və giləmeyvələrin istehsalı 901 min tondan 947 min tona, kartof istehsalını 295 min tondan 392 min tona qədər artırılmışdır. Məlum olduğu kimi aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına Moldovada əlverişli təbii şərait, suvarma imkanları, iqtisadi tələbat və ixtisaslı işçi qüvvəsi mövcuddur. Respublikada üzümçülük-meyvəçilik və tərəvəzçiliyin aparıcı sahələr kimi əhəmiyyəti çoxdur. Burada üzümçülük sahələrin ümumi miqdarı 225 min hektar, meyvə bağların ümumi sahəsi isə 200 min hektara qədərdir. Müstəqillik illərində Moldovada bir sıra üzümçülük-şərabçılıq müəssisələrində fermer təsərrüfatları və şirkətlər yenidən fəaliyyət göstərməyə və bu sahədə yeni nailiyyətlər əldə etməyə başlamışdır. Yeni qurumların fəaliyyəti nəticəsində burada yaranmış şərab-konyak kombinatları, xüsusilə Kişinyov, Tirasnol və Beltsi şəhərlərindəki müəssisələr və kiçik-şəhər və qəsəbələrdə yaranan aqrar-sənaye müəssisələri dünya standartlarına müvafiq konyak və şərab məhsullarının istehsalı ilə dünya bazarlarında fəaliyyət göstərilir. Respublikada meyvə məhsullarından alma, armud, gavalı, albalı, qaysı, gilə, şaftalı, yunan qozu və başqa meyvələr və bir sıra tərəvəz məhsulları yetişdirilir. Bütün bu məhsulların tezə halda istifadəyə verilməsi ilə yanaşı, onların konservləşdirilməsi prosesi də inkişaf tapmışdır. Ümumiyyətlə Moldova çox sahəli təsərrüfat inkişafına malikdir. Burada bitkiçiliyə nisbətən maldarçılıq qismən zəif inkişaf tapmışdır.

Moldova bir milli dövlət kimi formalaşdıqdan sonra bir sıra dünya dövlətləri ilə, xüsusən MDB-ə dövlətləri, Baltik sahili ölkələrlə, Avropa və Asiya dövlətləri ilə ticarət – mədəni əlaqələr saxlayır.

BELARUSIYA RESPUBLİKASI

Sahəsi 207,6 min kv km, əhalisi 10,3 mln.

Paytaxtı Minsk şəhəridir.

Belarusiya Avropa qitəsinin mərkəzində münasib bir ərazidə, şərqə Avropadan Qərbi Avropaya keçid yollarının qovşağında yerləşmişdir. Şimaldan Litva, şərqdən Rusiya Federasiyası, qərbdən Polşa və cənubundan isə Ukrayna kimi iqtisadi cəhətdən güclü dövlətlərin çərçivəsində yerləşməsi respublikanın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Rusiya ilə Belarusiyanın birgə dövlət əlaqələrinin yaranması, vahid birlik şəraitində əlaqələrin bərpası, sərhəd xətlərində kömrük əlaqələrin aradan qaldırılması, birgə ittifaqda formalaşması, qonşu dövlətlərlə dinc münasibətlərdə olması, Belarusiya respublikasının iqtisadi inkişafında öz müsbət nəticələrini göstərir. Lakin Böyük Vətən müharibəsi zamanı alman faşistlərinin Belarusiya respublikasına vurduğu ağır zərbələr və Çernobil qəzası nəticəsində respublika ərazisində yaranan xoşagəlməz vəziyyət respublika ərazisinin demək olar ki, on illərlə geriye salmışdır.

Sovet dövləti dağılandan sonra öz müstəqilliyini əldə etmiş müasir Belarusiya dövləti Prezident aparatı ilə idarə olunan, qanun verici Dövlət Duması, Nazirlər kabineti, nazirliklər və başqa yerli icra hakimiyyəti qurumlarına malikdir. Belarusiyanın öz müstəqil konstitusiyası, dövlət bayrağı və pul vahidi «Рубль» mənsub olub, dünyanın bir sıra ölkələri ilə ticarət-mədəni əlaqələr saxlayır, BMC-nin üzvüdür.

Mövcud təbii ehtiyatlar və qonşu dost dövlətlərdən alınan bir sıra təbii ehtiyatlar hesabına respublikada güclü sənaye istehsalı yaradılmışdır. Belarusiya çox sahəli mütəmadi işləyən nəqliyyat sahələrinə malikdir. Zəngin meşə sərvətləri, torf ehtiyatı, kalium duzları, neft və kömür ehtiyatlarına mənsub olması, gətirmə metal və yanacaq ehtiyatları hesabına burada güclü maşınqayırma-metal emalı, meşə-

kimya, energetika, yüngül və yeyinti sənayenin bir sıra sahələri yaradılmışdır ki, bütün bunlar Belarusiyanın iqtisadi inkişafına səbəb olmuşdur. 1940-cı ildən sonra Belarus xalqının vahidliyinin təmin olunması uzun müddət ərzində Polşanın tərkibinə daxil olmuş Qərbi Belarusiya ərazisinin Belarusiya respublikası ilə yenidən birləşdirilməsi, bununla da belarus xalqının vahidliyinin təmin edilməsi, Belarusiya dövlətinin iqtisadi-mədəni inkişafına təkan vermişdir. Müstəqil dövlət kimi formalaşması, ictimai mülkiyyət əvəzinə xüsusi mülkiyyətin yenidən formalaşdırılması, torpaq islahatlarının keçirilməsi, torpaq sahələrinin becərənlərə verilməsi, bazar əlaqələrinin xüsusi mülkiyyət əsasında formalaşdırılması, Belarusiyanın təsərrüfat inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Yeni şirkətlərin, sahibkarların, fermer təsərrüfatlarının, həyatı şəxsi təsərrüfatların formalaşması, sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi nəticəsində respublikada təsərrüfat inkişafı yeni istiqamətdə formalaşmasına səbəb olmuşdur. Dünya dövlətləri, Belarusiyanı sənayecə inkişaf etmiş, mühüm kənd təsərrüfatı rayonu kimi tanımışdır.

Belarusiya respublikasının müasir təsərrüfat kompleksi maşınqayırma və metal emalı, kimya, meşə-kimya, energetika, yüngül və yeyinti sənayesinin bir sıra sahələri, taxıl, kətan, kartof əkinləri, donuzçuluq, ətlik-südlük maldarlığı və quşçuluq üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Burada energetika təsərrüfatı, müxtəlif maşınqayırma və metal emalı, kalium duzu emalı, kübrə istehsalı, kimya, yüngül və yeyinti sənaye sahələri əsasən yerli və qismən gətirmə xammalları əsasında inkişaf edir.

Təbii şəraiti və təbii sərvətləri. Belarusiyanın ərazisi bir sıra təbii sərvətlərlə zəngindir. Bunlardan meşə sərvəti, sıx çay şəbəkəsi, müxtəlif torpaq növləri, torf, neft, kömür, bataqlıq filizi, inşaat materiallarını göstərmək olar. Belarusiyanın təbii şəraiti və təbii ehtiyatları respublikada təsərrüfatın kompleks inkişafına təkan verir. Respublika ərazisinin relyef quruluşunun əsasən düzən-ovalıq xarakteri, üçüncü və

dördüncü buzlaşma dövrlərinin təsiri nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Bu ərazidə buzlaşma dövrünün qalıqları olan çoxlu göllərə, moren təpələrinə, yerin üst qatlarına çıxmış bərk süxurlara təsadüf olunur. Ərazidə tez-tez bərk süxurlardan əmələ gəlmiş təpəliklərə, bataqlaşmış ərazilərə və onlarla növbələşən iynəyarpaqlı meşələrə rast gəlinir. Respublikanın cənubu Polesiyadan axan Pripyat, Berezinanın aşağı axını, Qərbi Buq çox sulu olub, sakit axına malikdir. Çaylarda bəzən daşqınlar da baş verir, bunun sayəsində ətraf əraziləri su basır və bataqlıqlar əmələ gəlir. Əvvəllər bütün Polesiya bataqlıq ərazi idi, Sovet dövründə bu sahələr əsasən qurudulmuş, çayların üzərində anbarlar və bəndlər salınmış və başqa tədbirlər görülərək çay rejimləri qaydaya salınmışdır. Nəticədə çayların daşması və bataqlıqların əmələ gəlməsinin qarşısı demək olar ki, alınmışdır. Ərazidə çayların gətirdikləri çöküntülərdən əmələ gələn qum təpələrindən də kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə olunur. Belə ərazilərə Pinskiydan qərbə Petrikova rayonunda Mozır ətrafında və başqa ərazilərdə təsadüf olunur. Belarusiyanın cənubu şimala nisbətən daha çox qurudulmaya ehtiyacı olan ərazilərə malik olub, bataqlıqların və torflu sahələrin qurudulması kartof, çətənə və taxıl əkinləri üçün məhsuldar torpaq sahələrinin artırılmasına səbəb olur. Belarusiyanın orta hissəsi qismən hündür quraq sahələrdən ibarətdir, burada bataqlıq sahələr azdır və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün daha münasib şəraitə malikdir. Ərazinin bu hissəsində Dnepr, Neman, Qərbi Dvina və Qərbi Buq çaylarının su ayrıcı tirələri yerləşmişdir. Bu tirələr arasında məhsuldar Slutsk, Orşa-Moqilyov yaylaları və başqa ərazilər yerləşir. Qum yığımları üzərində yerləşən meşə cəngəlliklərinə misal olaraq Belovejskaya Puşşanı (PXR-1 sərhəddindəki qoruğu) göstərmək olar. Respublikanın hər yerində mövcud gölməçələr və göllər balıqçılığın inkişafı və suda üzən quşların artırılması üçün çox əlverişli imkanlara malikdir.

İqlim şəraitinə görə bütün Belarusiya respublikasının ərazisi yumşaq, rütubətli və nisbətən isti iqlim zonasında yerləşir. Bu ərazi Atlant okeanın təsiri altında olub, ildə orta hesabla 600-700 mm yağıntı düşür. Respublikanın şimalında yanvarın orta temperaturu mənfi 6,5 dərəcədən 8 dərəcəyə qədər, Orta hissədə mənfi, 5,8 dərəcəyə kimi soyuq olur. Ərazinin cənubunda qış daha mülayim keçir. Yayda orta temperatur müsbət 18⁰ ilə 20⁰ arasında tərəddüd edir. Respublikanın iqlim şəraiti yem bitkiləri və taxıl əkinləri, kökü meyvəlilərin becərilməsinə çox müsbət təsir göstərir. Belarusiyada orta hesabla hər 100 hektar əkin sahəsinə 57 hektar biçənək və otlaq sahəsi düşür. Biçənək və otlaqlar təbii halda istifadə edilməsinə az yararlıdır. Onların məhsuldarlığını artırmaq üçün meliorativ tədbirlərin görülməsi çox vacibdir. Belarusiyanın bütün ərazisi əsasən çimli-külü torpaq sahələrinə malik, qarışıq meşələr zonasında yerləşir. Respublikanın orta hissəsində yayılmış, lyos xarakterli gilli torpaqlar əkin üçün ən münasib və məhsuldar torpaqlardır. Torpaqların turşuluğunu azaltmaq məqsədilə əhəngləmə aparılır, üzvü kübrələrdən istifadə edilir və qurudulma tədbirləri həyata keçirilir. Respublikanın iqtisadi inkişafı üçün torpağın məhsuldarlığının yüksəldilməsi və meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsini çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Meşə Belarusiyanın başlıca sərvətlərindəndir. Belarusiya ərazisinin 31 faizi meşəlik təşkil edir. Burada meşə sahələrinin azalmasına səbəb vaxtilə meşə sərvətlərindən qəddarcasına istifadə olunması və müharibə illərində Belarusiyada meşələrin bərbad vəziyyətə salınması ilə bağlıdır. Son illərdə Belarusiyada meşələr intensiv şəkildə artırılır, yeni meşə zolaqları salınır. Ərazidə sakit axan sıx sulu çay şəbəkəsinin olması, meşələrdən istifadəni xeyli asanlaşdırır. Çayların çox sulu olması, dərinliyi, bir-birinə yaxın yerləşməsi, düzən sahələrdən sakit axması, gəmiçiliyin inkişafına və çayların kanalla birləşməsinə şərait yaradır. Su enerjisi ehtiyatlarının az olması nəticəsində, çaylar üzərində yalnız ki-

çık və orta böyüklükdə elektrik stansiyaların tikintisi mümkündür. Dneprin hövzəsinə daxil olan çaylardan Bere-zina, Soj, Pripyat, şimala axan çaylardan isə Qərbi Dvina, Neman və başqalarını göstərmək olar.)

Belarusiyanın ərazisində bir sıra qiymətli yeraltı sərvətlər də mövcuddur. Respublikanın ərazisi yanacaq-energetik sərvətlərdən uzun illər boyu yerli yanacaq kimi istifadə olunan torf ehtiyatları ilə zəngindir. Son dövrdə tapılıb istifadəyə verilən neft, kömür və yanar şist ehtiyatları da məlumdur. Neft ehtiyatları, Pripyat vadisində Reçitsa yaxınlığında tapılıb istifadəyə verilmiş Reçitsa, Tişkovsk, Davıdovsk və Şatılov yataqlarında 1964-cü ildən müəyyən edilmiş və 1965-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Kömür isə (daş və boz kömür) Pripyat çayının vadisində 300-1000 m dərinlikdə, Kobrina və Antopolya-İvanovo rayonunda müəyyən edilmiş və istifadəyə verilmişdir. Belarusiyada olan yanacaq-energetik sərvətləri içərisində torfun xüsusi əhəmiyyəti vardır. Təsərrüfat həyatında torfdan geniş tərzdə istifadə olunur. Burada sənaye əhəmiyyətli torf ehtiyatları 3.5 mlrd. ton hesablanmışdır. Torfdan elektrik stansiyalarda yanacaq kimi, maye yanacağın alınması, kimya sənayesinin xammalı və inşaat işlərində təcrid edici material kimi işlənir. 1975-ci ildə Belarusiyada 9.4 mln. t. torf, 7.9 mln. ton neft çıxarılmışdır. Müstəqillik illəri ərzində bu rəqəm bir qədər aşağı düşmüş, lakin son dövrlərdə yeni şirkətlərin apardığı tədbirlər sayəsində respublikada bu sahədə yeni dönüş gözlənilir. Mühəribədən sonrakı illərdə aparılan maqnit anamaliyası axtarışları ilə əlaqədar olaraq respublikanın qərbində dəmir filizi ehtiyatları müəyyən edilmiş, onların sənaye əhəmiyyəti gözlənilir. Burada kimyəvi xammal ehtiyatlarından kalium və daş duz ehtiyatları mövcuddur. Polesiyada Minsk vilayətinin cənubunda Soliqorsk şəhəri rayonunda böyük kalium duzu yataqları istifadəyə verilmişdir. Həmin yataqlar Belarusiyada kimya sənayesinin inkişafı üçün bazadır. Daş duz yataqları isə Qomel vilayətinin

Starobinsk, Slutsk, Petrikov ətrafında tapılıb istifadəyə verilmişdir. Burada daş duz ehtiyatları 22 mlrd. ton hesablanmışdır. Belarusiyada yerli və gətirmə xammal ehtiyatları əsasında kimya sənayesi sürətlə inkişaf edir və onun üçün yerli xammal ehtiyatlarının axtarışı davam edir.)

Əhalisi və əmək ehtiyatları. hələ qədim dövrlərdən Dnepr, Berezina, Pripyat, Soj və qərbi Dvina çaylarının hövzələrində slavyan qəbilələri məskən salmışlar. Onlar qədim Rus dövlətinin tərkibinə daxil idilər. O vaxt Baltik dənizindən Qara dənizə qədər olan daxili su yolu Belarusiyanın ərazisindən keçirdi. Bu varyaklardan yunanlara qədər olan suyu adlandırdı. Bu yolda aparılan nəqliyyat hərəkəti nəticəsində Qara dənizi, Dnepr və Qərbi Dvina çaylarının sahillərindəki slavyan qəbilələri ilə Şərqi Avropa slavyanları arasında əlaqə yaranmış və möhkəmlənmişdir. Belarusiyanın qərb sərhədlərinin coğrafi mövqeyi, onun təsərrüfat inkişafı və əhalinin ərazidə məskunlaşmasına mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, Rusiyanın ərazisinə müdaxiləçilər məhz bu ərazidən daxil olmuş, təsərrüfatı dağıtmış, əhalinin dinc quruculuq işinə maneçilik törətmiş, dinc əhalini qırmışdır. Belə bir vəziyyət Belarusiyanın da təsərrüfat inkişafına maneçilik törətmiş; geri salmışdır. Buna misal olaraq Napoleonun Rusiyaya hücumunu, ağpolyakların müdaxiləsini və alman faşist işğalçılarının basqınlarını göstərmək olar. Bu həm də Belarusiyada əhalinin artımına və ərazidə məskunlaşması və mədəniyyətin inkişafına da əsaslı mənfi təsir göstərmişdir. Alman faşist işğalçıları tərəfindən Belarusiyanın müvəqqəti işğalı zamanı onun iqtisadiyyatına böyük zərər vurmuş, əhalisi isə bəzi ərazilərdə kütləvi şəkildə məhv edilmişdir. Bütün bunlar Belarusiyada müharibədən sonrakı illərdə əhalinin artım dinamikasına mənfi təsir göstərmişdir. Uzun illərdir ki, Belarusiyada əhalinin artımı ləng gedir.

1979-cu il siyahıya alma məlumatına görə Belarusiyada 9,6 mln. nəfər əhali mövcud olduğu halda, 1991-ci ildə 10261 mln, 1992-ci ildə 10281 min nəfər və nəhayət 1998-ci

İldə 10252 min nəfər əhali mövcud olması göstərilir. Burada yaşayan əhalinin milli tərkibi çox müxtəlif olub, əhalinin 80 faizindən çoxu belaruslar, II faizə qədər ruslar, başqa millətlərdən isə polyaklar, yəhudilər, ukraynalılar və bir sıra başqa millətlərdən olan nümayəndələr məskunlaşmışlar. Hazırda respublika əhalisinin ərazidə məskunlaşması qeyri-bərabər xüsusiyyətə malikdir. Ərazidə əhalinin məskunlaşmasının orta sıxlığı 49 nəfərə yaxın olub, əhali Belarusiyanın Şərqində, Qərbinə nisbətən daha sıxdır. Polesiyada və respublikanın Şimalında qismən seyrəkdir. Respublikada sənayenin sürətlə artması, yeni şəhər və qəsəbələrin yaranması nəticəsində şəhər əhalisi də sürətlə artmışdır. Belə ki, 1991-ci ildə Belarusiya əhalisinin 6881 min nəfəri şəhərlərdə yaşadığı halda, 1992-ci ildə 6952 min nəfəri, 1995-ci ildə 7098 min nəfəri və 1998-ci ildə 7160 min nəfəri şəhərlərdə məskunlaşmışdır ki, bu da əhalinin 65 faizindən çoxudur. Belarusiyada 100-dən çox şəhər mövcuddur ki, onlardan 30 şəhərin əhalisi 50 mindən çoxluq təşkil edir. Respublikanın paytaxtı – Minsk şəhərini əhalisi 1.7 milyondan çoxdur. Respublikada başqa iri şəhərlərdən Vitebsk, Qomel, Mogilyov, Brest, Bobruysk, Qrodno və başqalarını göstərmək olar. Qərbi Belarusiyanı Belarusiya respublikası ilə birləşdirildikdən sonra orada olan xutor xarakterli kiçik yaşayış məntəqələr Sovet dövründə iri kəndlər və şəhər tipli qəsəbələrə çevrilmişdir. Sovet dövründə burada Novo-Polotsk, Svetloqorsk, Soliqorsk, Jodino kimi bir sıra iri sənaye mərkəz şəhərləri əmələ gəlmişdir.]

Belarusiya respublikasının sənayeləşdirilməsi ilə bağlı olaraq urbanizasiya prosesi əsasən kənd əhalisi hesabına getmişdir. Respublikanın kənd yaşayış məntəqələrindən şəhərlərə axın prosesi güclüdür. Kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və intensivləşdirilməsi nəticəsində kəndlərdə qalmış artıq işçi qüvvəsi şəhərlərin fəhlə qüvvəsinə çevrilir. Bir sıra başqa dövlətlərdən olduğu kimi Belarusiyadan da başqa ölkələrə hər ili çoxlu adam mühacirətə getmişdir. Belə

ki, 1990-cı ildə Belarusiyan xaricə 34096 nəfər, 1991-ci ildə 22017 nəfər, 1992-ci ildə 9727 nəfər, 1993-cü ildə 6901 nəfər və nəhayət 1997-ci ildə 8891 nəfər əhali köçmüşdür ki, onların da əksəri İzrailə, ABŞ və Almaniyaya köçüb getmişdir. İşçi qüvvəsinin bir hissəsi də MDB ölkələrinə getmişdir.

Belarusiyada yaranan yeni şəhərlər sənaye istehsalının inkişafı ilə bağlı olub, kalium duzu yataqlarının istifadəyə verilməsi ilə Soliqorsk, neft məhsullarının emalı və neft-kimya mərkəzi kimi Novopolotsk, elektrotexnikanın iri mərkəzi kimi Svetloqorsk, avtomobilqayırmanın iri mərkəzi kimi Jodino kimi şəhərlər yaranmışdır.

Təsərrüfatın inkişafı və yeni istiaqəmtlərdə formalaşması

Müasir Belarusiyanın təsərrüfat kompleksinin formalaşmasının bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur. Belarusiya XVIII əsrin sonunda Rusiyanın tərkibinə daxil olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində Belarusiyan kapitalizm şəraiti mövcud olmuş və sonralar burada sosializm sistemi bərqərar olmuş, 75 ildən çox bir müddət ərzində Belarusiyan Sovet sistemi fəaliyyət göstərilməmişdir. Nəhayət Sovet quruluşunun dağılması nəticəsində Belarusiya müstəqil milli dövlət kimi formalaşmağa başlamış, hazırda dünya dövlətləri içərisində Belarusiya sənaye və intensiv kənd təsərrüfatı inkişafı ilə özünə məxsus yer tutur.

Təsərrüfat inkişafının bu dövrlər ərzində, kənd əhalisi arasında təbəqələşmə getmiş, kəndlilərin bir qismi müflisləşmiş, digər hissəsi isə torpaq sahibkarlıqlarına çevrilmiş, nəticədə Belarusiyan 1896-1915-ci illər arasında 642 min kəndli Sibirə köçürülmüşdür. O dövrdə kənd təsərrüfatı istehsalında xüsusilə heyvandarlıqla bağlı sahələr, taxıl əkinləri, kətançılıq sahələri üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı əmtəəlik xarakteri daşımağa başlamış, bu buxamından Belarusiyan Baltik dənizi

sahili limanlarına doğru çəkilən yolların xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Belarusiyada kapitalizmin inkişafı ilə bağlı olaraq sənaye istehsalı da formalaşmağa başlamış, ölkənin ərazisində dəmir yolların salınması Belarusiyada sənayenin inkişafına şərait yaratmışdır. Sənayedə sənətkarlıq müəssisələri üstünlük təşkil edir. Meşə təsərrüfatı, ağac materiallarının ixracı, metal emalı işləri yalnız mexaniki emalatxanalarla bağlı olmuşdur. Mövcud torf ehtiyatlarından demək olar ki, istifadə olunmurdu. Təsərrüfatın inkişafı yerli və gətirmə xammalları əsasında ləng inkişaf edirdi. Onun inkişafı əsasən kənd təsərrüfatı xammallarına istinad edirdi.

Sovet dövründə xüsusi mülkiyyət ləğv edilmiş, təsərrüfat inkişafı ictimai mülkiyyət kolxoz və sovxoz təsərrüfat qurumları əsasında formalaşdırılmışdır. Təsərrüfatın belə inkişaf etdirilməsinin bir sıra üstünlükləri ilə yanaşı, onun bir sıra mənfi cəhətləri də mövcud olduğundan, maddi maraq prinsipi olmadığı, rəqabətin olmaması təsərrüfatın inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Belə bir vəziyyət də belarusiyanın iqtisadiyyatında aydın təzahür olunurdu.

Hələ Sovet dövrünə qədər burada kənd təsərrüfatı xammallarına istinadən yüngül və yeyinti sənaye sahələri inkişaf etmiş, meşə təsərrüfatı üstünlük təşkil edirdi.

Belarusiyada bir respublika kimi Sovet dövlətinin tərkibinə daxil olduqdan sonra burada kənd təsərrüfatı istehsalı ilə yanaşı bir sıra ağır sənaye sahələr də yaradıldı, xüsusilə maşınqayırma sahəsi inkişaf etdirildi. Burada mədən sənayesi, torfun çıxarılması, neft axtarışlarının aparılması və çıxarılması (Reçitsa çayı vadisində), meşə sənayesinin daha da inkişafı, kalium duzu mədənlərinin istifadəyə verilməsi, kimya sənayesinin inkişafı ilə seçilməyə başladı. Vaxtilə Belarusiyanın ərazisi olan və sonradan Polşa Panları tərəfindən işğal olunmuş və Qərbi Belarusiyanın 1939-cu ildə Belarusiya ilə yenidən birləşdirilməsi, belarus xalqının vahidliyini təmin etmiş, lakin 1941-ci ildə alman faşistlərinin SSRİ-yə basqını Belarus xalqının təsərrüfat quruculuğuna

və mədəni inkişafına böyük zərbələr endirmiş, üç milyondan çox canlı insan qüvvəsini məhv etmiş, minlərlə zavod, fabrika dağıdılmış, çoxlu kəndlər və şəhrlər yerlə yeksan etmiş, kənd təsərrüfat istehsalını demək olar, dağıtmışdı. Bütün bunların nəticəsində Belarusiyada minlərlə hektar torpaq sahəsi yararsız hala düşmüşdür. Mühəribədən sonrakı dinc quruculuq illəri ərzində Belarusiyaya vurulan zərərlər aradan qaldırması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş Belarusiyanın sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı nəinki bərpa olunmuş, hətta yeni sənaye sahələri inkişaf etdirilmiş, kənd təsərrüfatı istehsalını aqrar-sənaye kompleksi əsasında yenidən qurulmuşdur. Belarusiya güclü sənaye və aqrar kənd təsərrüfatı respublikasına çevrilmişdi. Belarusiya respublikası güclü ağır sənaye və intensiv inkişaf edən kənd təsərrüfatı rayonu kimi tanınmışdı. Belarusiya digər respublikalar arasında maşınqayırma və metal emalı, mədən kimya, neft-kimya, meşə təsərrüfatı, ağac emalı sənayesi və aqrar-sənaye istehsalına görə fərqlənirdi. Bütün bunlara baxmayaraq belarus xalqı özünü müstəqil hərəkət edə bilən bir xalq kimi tanımırdı, ona bütün sərəncamlar yuxarıdan verilirdi. Bu sərəncamlar bəzi hallarda mənfi nəticələrə də gətirib çıxarırdı.

1991-ci ildən sonra Sovet dövlətinin dağılması, keçmiş respublikaların müstəqil dövlətlərə çevrilməsi nəticəsində Belarusiyada da müstəqil dövlət formalaşmasına başlamış, ictimai mülkiyyət forması əvəzinə xüsusi mülkiyyət forması bərqərar olmuş, torpaq sahələri kəndlilərə verilmiş, iri sahibkarlar yaranmağa başlamış, sənaye müəssisələr, özəlləşdirilərək xüsusi mülkiyyətə çevrilmiş, lakin Belarusiyada keçmiş formada təsərrüfatlar da saxlanılır. Bütün bunlar respublikada məhsul istehsalını artırmış, rəqabətin güclənməsi nəticəsində məhsulun keyfiyyəti yaxşılaşdırılmışdır. Hazırda Belarusiya ağır sənayeli, məhsuldar kənd təsərrüfatı respublikasına çevrilmiş, Belarusiya-Rusiya Federasiyası

arasında dostluq – birlik münasibətləri yaranmış, bu iki slavyan dövləti birgə ittifaqda birləşməkdədirlər.

(Müstəqillik illəri ərzində Belarusiyada sənaye istehsal sahələri inkişaf etmiş, məhsul istehsalı artmışdır. Bunu biz aşağıdakı cədvəldən aydın görə bilərik.)

Sənaye istehsalının əsas göstəriciləri

Trln.belorus manatı

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Sənaye məhsulu (müas. qi.)	41,7	91,9	1267	8207	1,31	184	397	
İstehlak mallar. istehsa.	23,3	45,6	431	2653	44,6	76,1	163	
Ərzaq məhsulları ist.	6,4	16,3	140	995	21,0	35,9	73,2	
Qeyri ərzaq məhsulları	14,7	26,1	26,3	1479	18,9	32,0	72,5	

Cədvəldən aydın olduğu kimi sənaye istehsal sahələri 1991-ci ildən sonra yeni sürətlə artmış və məhsul istehsalının keyfiyyəti yüksəlmişdir. Sənaye istehsal sahələri yenidən qurulmuş və yeni ərazilərə doğru yeridilmişdir. Belə ki, 1994-cü ildə istehlak malları istehsalı 44,6 mlrd. rubl olduğu halda, artıq 1997-ci ildə bu növdən məhsul istehsalı 163 mlrd. rubl, ərzaq məhsullarının istehsalı isə 21,0 mlrd. rubldən 73,2 mlrd. rublə qədər artmışdır. Kənd təsərrüfatı istehsalına gəldikcə isə respublika əkin sahələri 1990-cı illərdəki 6126 min hektardan artıq 1997-ci ildə 6206 min hektara qədər artırılmış, bu sahədə xüsusilə dənli bitkilər, əsasən buğda əkinlərinin artırılmasına xüsusi diqqət verilmişdir.)

Son illərdə Belarusiyanın təsərrüfat inkişafı xüsusi sürətlə artır. Müstəqil dövlətlər arasında Belarusiya maşınqayırma, xüsusilə avtomobil, traktor istehsalı dəzgahqayırma, cihazqayırma, energetik və elektron maşınqayırması, kimyəvi məhsulların istehsalı, ağac emalı, yeyinti və yüngül sənaye sahələri üzrə seçilir. Belarusiyanın təsərrüfat inkişafının kompleksini torf, neft və kömür çıxarma, radiotexnika, inşaat materiallarının istehsalı kimi bir sıra başqa xidmət sahələri tamamlayır. Belarusiyada neft-kimya, mineral kübrələrin istehsalı kimi yeni sahələrinin də inkişafı sürətlə

artır. Belarusiyada neft və kömürün çıxarılması ilə yanacaq-energetika və kimya sənayesinin bazası daha da möhkəmlənmişdir. Burada yaranan yeni şirkətlərin və xarici şirkətlərinin yardımı sayəsində kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi və nəqliyyat sahələrinin təkmilləşdirilməsi sayəsində belarusiyanın iqtisadiyyatı daha da möhkəmlənmişdir. Belarusiyada aparıcı sahə olan maşınqayırma ilə təsərrüfatın başqa sahələri arasında istehsal-texnoloji əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, xidmət sahələri ilə düzgün əlaqələndirilməsi nəticəsində respublikada təsərrüfat kompleksinin tamamlanması başa çatmaqdadır. Bütün dövlətlərdə olduğu kimi Belarusiyada da sənayenin ayrı-ayrı sahələrini bir-birilə bağlayan və kənd təsərrüfatı istehsalının intensivliyini təmin edən mühüm sahə energetika sahəsidir. Övvəllər elektroenergetika Belarusiya iqtisadiyyatının ən zəif halqalarından biri idi. Elektro-energetika təsərrüfatının inkişafında bir-birindən təcrid olunmuş kiçik elektrik stansiyaları üstünlük təşkil edirdi. Son illərdə burada bir sıra iri DRES-lər tikilib istifadəyə verilmiş, Belarusiyanın enerji sistemi Şimal-Qərb və Baltik dövlətlərinin elektrik şəbəkələri ilə birləşdirilmişdi. Hazırda mövcud elektrik stansiyalardan Belqres, Svetloqorsk ətrafındakı Vasilyeviç, Minsk ətrafındakı Smoleviç, Brest vilayətindəki Berezovsk, Vitebsk vilayətindəki Lukolml (2,4 mln. kVt gücündəki) və bir sıra başqa DRES-lər və torf yüzərində işləyən İEM-ləri və bundan başqa gətirmə qaz, kömür və mazutla işləyən bir sıra İEM-lər də mövcuddur. Belarusiyada elektrik enerjisinin istehsalı ildən ilə artır. Belə ki, 1990-cı ildə istehsal olunan 35 mlrd. kVt saat elektrik enerjisi əvəzinə 1997-ci ildə artırılaraq 40 mlrd. kVt saata çatdırılmış, yəni 105 faizdən çox olmuşdur. Respublikada elektroenergetikanın inkişafı ilə sənaye və kənd təsərrüfatı istehsal sahələri və nəqliyyatın inkişafında yeni vüsət almışdır. Burada sənayenin bir sıra yeni sahələri də formalaşdırılır.

Maşınqayırma və metal emalı sənayesi. Bu sahə respublika iqtisadiyyatının mühüm sahəsi olub, aparıcı rol oynayır. Məlum olduğu kimi maşınqayırma kompleksinin ilk mərhələsi olan metal istehsalı burada yoxdur, maşınqayırma kompleksinin ikinci və üçüncü və dördüncü mərhələləri burada formalaşdırılmış, geniş inkişaf tapmışdır. Gətirmə metal üzərində inkişaf etməkdə olan bu sənaye sahəsi, az metal tələb edən və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə istinad edən sahələr üzrə formalaşdırılmışdır. Maşınqayırma əsasən – kənd təsərrüfatı istehsalı üçün, nəqliyyat sahəsi, energetika sahəsi üçün, dəzgahqayırma üzrə, radiotexnika və bir sıra başqa sahələr üçün maşın və avadanlıq istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Belarusiyanın Qomel şəhərində santexnika təchizatı zavodu, Minsk traktor zavodu, Minsk istilik cihazqayırma zavodu, Qrodno avtomobil hissələri zavodu, Bitebsk dəzganhqayırma zavodu, Qomel santexnika təchizatı zavodu, Qomel «Sentralit» çuqunəritmə zavodu, Jodino avtomobilqayırma zavodu, Borisov plastik kütlələr zavodu və bir sıra başqa iri maşınqayırma zavodları və onlarla bağlı başqa müəssisələr mövcuddur. Məlum olduğu kimi maşınqayırma sənayesində konstruksiya materialı kimi plastik kütlələrdən, şüşədən, texniki parçadan və ağac məlumatından da geniş istifadə olunur. Respublikaya maşınqayırma sənayesi üçün tələb olunan metalı Rusiyanın Ural və Ukraynanın Donentsk-Dnepr sahili rayonlarından da gətirilir. Respublikanın maşınqayırma zavodlarındakı mərtəbələrində təkrar əridilən metaldan lazımi məmulatların və maşın hissələrinin hazırlanmasında istifadə olunur. Həm də maşınqayırmaya lazım olan bir sıra mühüm hissələr, qonşuları olan Rusiya və Ukrayna zavodlarından alınır. Maşınqayırma çox mürəkkəb sahə olub, respublikada gətirdikə onun ayrı-ayrı hissələrin istehsalı üçün yeni müəssisələr yaradılır. Mürəkkəb məhsulları istehsal edən bir çox müəssisələr, müxtəlif maşınqayırma zavodları ilə kooperasiya əlaqələri yaradılmışdır. Belə ki, avtomobilqayırma üzrə

9 ixtisaslaşdırılmış müəssisənin, traktorqayırma üzrə 6, kənd təsərrüfatı maşınqayırması üzrə 12, dəzgahqayırma üzrə 20 müəssisə yaradılmış və bunların arasında kooperaisya xarakterli texnoloji əlaqələr yaradılmışdır.)

Belarusiyanın Minsk vilayətinin Jodino şəhərində 1958-ci ildən ilk növbədə 21-40 tonluq, sonralar 75 tonluq və hazırda isə çox sahəli mürəkkəb 120 tonluq yük götürə bilən avtomobillər istehsal edən iri zavod fəaliyyət göstərir. Orada istehsal olunan maşınlar 1965 və 1967-ci illərdə Leypsiqdə keçirilən beynəlxalq sərgilərdə qızıl medallara layiq görülmüşdür. Hazırda müstəqillik illəri ərzində bu zavod daha yaxşı, çox saylı maşınlar buraxır. Respublikanın maşınqayırma müəssisələri əmək ehtiyatları ilə yaxşı təmin olunmuş və nəqliyyat əlaqələr ilə yaxşı idarə olunur. Respublikada yük maşınqayırması ilə yanaşı avtobusların istehsalı yaradılmışdır. Belarusiyada yük maşınqayırmasının iri mərkəzlərindən Minsk, Jodino (yükü özü boşaldan və özü hərəkət edən skreperlər istehsalı), Moqilyovda yedəkçi avtomobillər və özü hərəkət edən skreperlər istehsalı ixtisaslaşdırılmışdır.)

Belarusiyada dəzgahqayırma sənaye sahəsi də inkişaf tapmışdır. Onun ən iri mərkəzlərindən Minsk, Qomel, Vitebsk, Orşa, Molodeçno və Baranoviçi şəhərləridir. Dəzgahqayırma sənayesinin məhsulları bir sıra xarici ölkələrə də ixrac olunur.)

Belarusiya traktor və kənd təsərrüfatı maşınqayırmasının da mərkəzlərindən sayılır. Bu sahədə Belarusiya yerli tələblərlə yanaşı başqa ölkələrin də bu sahədə tələblərinə cavab verə bilən çox müxtəlif sahəli maşınqayırmaya malikdir. Traktorqayırma sahəsi Minsk və Qomel şəhərlərində olub, respublikanın bir sıra başqa şəhərlərində kartof əkən və çıxardan, toxum səpən, taxıl yığan, taya vuran, bağlarda və üzüm plantasiyalarında cərgəaralarını becərən və bir sıra başqa maşınlar istehsal edən sənaye müəssisələri mövcuddur. Burada istehsal olunan traktor və kənd təsərrüfatı ma-

şınlarına yüksək tələbat mövcuddur. Burada kənd təsərrüfatı maşınqayırmasının istehsal prosesi respublikanın təsərrüfat istiqaməti ilə əlaqədar olaraq torpağın qurudulması, ağac kütüklərinin çıxarılması, kanal qazılması, silos doğrınması, kartofun yığılması və əkilməsi, heyvandarlıq fermaları üçün maşınlar istehsalı ilə bağlıdır. Respublikada heyvandarlıq və kənd təsərrüfatının bir sıra başqa sahələri üçün maşınların istehsalı ilə yanaşı, meliorasiya, torf çıxarma, ağac emalı və yol maşınları da istehsal olunur. Kənd təsərrüfatı və torf çıxarma maşınları Qomeldə, yol maşınlarının istehsalı isə Mogilyovda həyata keçirilir. Respublikanın Lida və Bobruysk kimi yeni kənd təsərrüfatı maşınqayırma mərkəzləri də yaranmışdır. Belarusiyada elektrik mühərrikləri, müxtəlif avtomat və yarımavtomat xətləri. «Belarus» markalı radioqəbuledicilər, televizorlar, velisopedlər, motosikletlər, motorrollerlər və hesablayıcı cihazlar istehsal edilir. Belə maşınqayırmanın ən iri mərkəzlərindən Minsk, Qomel, Mogilyov, Vitebsk, Bobruysk, Qrodno və lida kimi şəhərləri göstərmək olar. Maşınqayırma sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq bir çox yardımçı sahələr də yaradılmışdır. Bütün bunlar müxtəlif maşınqayırmanın kütləvi istehsalını səmərəlilişdirir və ərazi – istehsal kompleksinin dolğun inkişafına şərait yaradır.

¶ **Meşə sənayesi.** Bu sahə respublikada geniş şəkildə inkişaf tapmış çox sahəli məhsul istehsalında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada meşə materiallarının tədarükünün əsas mərkəzləri – Qomel, Vitebsk, Minsk və Brest vilayətləridir. Burada ağac tədarükü ilə ağac emalı sahələri arasında uyğunsuzluq vardır. Meşə məhsulları, ağac emalı sənayesinin xammala olan tələbinin yalnız 75 faizini ödəyə bilər, qalan hissəsini də qonşu dövlətlərdən əldə edir. Ağac emalı sənayesində taxta, parket, faner, sellüloza-kağız, kibrit, mebel, musiqi alətləri, standart evlər və süni ipək liflərinin istehsalı əsas yer tutur. Ağac emalı müəssisələri su və dəmir yolları ətrafında – Bobruysk, Borisovo, Roqov, Reçitsa,

Qomel və Mozır şəhərləri ətrafında yerləşdirilmişdir. Kibrit istehsalı Qomel və Borisovda, sellüloza-kağız istehsalı Dobruş, Şklove və Borisovda, standart evlərin istehsalı Vitebskdə mövcuddur. Müharibə illərində Belarusiyada meşələrin qırılması və məhv edilməsi meşə təsərrüfatına böyük ziyan vurmuş, burada meşə xammalının ixracı azalmasına səbəb olmuşdur.

Mədən-kimya sənayesi. Respublikada kalium duzlarının çıxarılması və istifadəyə verilməsi və bir sıra başqa materiallardan istifadə etməklə yaradılmışdır. 1960-cı ildən Storobin şəhəri ətrafında duzsaflaşdırma kombinatı (Soliqorsk mədənləri əsasında) fəaliyyət göstərir. Hazırda burada kalium duzlarının saflaşdırılması və emalı üzrə iki nəhəng kombinat fəaliyyət göstərir. Əvvəllər Belarusiyada kimya sənayesi meşə və torf xammalı əsasında fəaliyyət göstərirdisə indi bu sənaye sahəsi kalium duzları, təbii qaz, neft məhsulları əsasında işləyir və müxtəlif kimyəvi məhsullar istehsal edir. Ağacdən burada süni liflər, skipidar, kanifol, donanma üçün lazım olan yağlar, etil spirti, palıd şirəsi və başqa məhsulların alınması üçün istifadə edilir. Hazırda respublikada azot və kalium kübrələri də istehsal olunur. Qrodnoda azot, Qomeldə isə superfosfat kübrələrin istehsalı, Jlobində illik gücü 30 mln. kvadrat metr olan süni dəri kombinatı, Svetloqorsk və Mogilyovda süni liflər istehsalı zavodları tikilib istifadə verilmişdir. Bütün bunlar mədənkimya sənaye istehsalının hər tərəfli inkişafına istiqamət verir.

Neft-qaz-kimya sənaye istehsalı ən cavan sənaye sahələrindəndir. Bu sənaye sahəsinin ayrı-ayrı sahələri arasında əlaqə hələ zəif olsa da sürətlə artan sahədir. Yerli nefti və kəmərlə alınan neft-qaz məhsulları əsasında Novopolotski-də və Mozırda iri neft ayırma zavodları tikilib istifadə verilmişdir. Qazla işləyən Qrodnodakı azot kübrələri zavodu, Borisovdakı plastik kütlələr zavodu, Borisov, Kriçev, Bobruyskdəki rezin texniki əşyalar istehsalı müəssisələri və başqaları respublikada neft-qaz sənayesinin inkişafı ilə bağlıdır.

Respublikanın zavodlarında sulfat turşusu, yuyucu maddələr, sintetik liflər, etil spirti, azot kübrələr, polietilen, plastik kütlələr, lak-boyaq və başqa məhsullar istehsal olunur. Son illərdə respublikada şin zavodu istifadəyə verilmişdir. Bütün bunlar Belarusiyada böyük kimyanın inkişafına və formalaşmasına şərait yaradır.

Aqrar-sənaye kompleksi. Bu kompleks kənd təsərrüfat istehsalının inkişafına istinadən formalaşmaqdadır. Burada kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı üçün olan imkanlar çox genişdir. Burada aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı əsasən südlük-ətlik heyvandarlığın, donuzçuluq, kartof əkinləri, kətançılıq və taxıl əkinləri əsasında qurulmuşdur. Respublikanın kənd təsərrüfatı istehsalında meyvəçilik, tərəvəzçilik, arıçılıq, quşçuluq kimi sahələrin də rolu böyükdür. Burada torpaq sahələri geniş, lakin çox rütubətli və bataqlıq xarakterli, burada meliorativ tədbirlərin görülməsini tələb edir. Respublikada kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ixtisaslaşdırılması, intensivləşdirilməsi və integrasiyası üzrə bir çox işlər həyata keçirilmiş, kənd təsərrüfatı istehsalı sənaye əsaslarla yenidən qurulmuşdur.

Respublikanın ümumi torpaq fondu 20,7 mln. hektar olub, onun da 11,9 mln. hektarı kənd təsərrüfatı istehsal üçün yararlı sahələr təşkil edir. Respublikada torpaq fondundan istifadəni aşağıdakı cədvəldən daha aydın görə bilərik.

Ümumi torpaq sahəsi və təsərrüfat kateqoriyaları üzrə kənd təsərrüfatına yararlı sahələrdən istifadə olunması
1996-cı il

	Təsərrüfatə yararlı sahələrin miqdarı	Kənd təsərrüfatında yararlı sahələr	O cümlədən:		
			şum	biçənək	otlaq
Kənd təsərrüfatı müəssisələrə və təsərrüf. təhkim olun. torp. mln. h.	11,9	9,3	6,2	1,2	1,7
O cümlədən					
Şəxsi yardımçı təsərrüfatlara min.h.	1022	975	899	...	...
Fermer təsər. təhkim olunan torpaq. min.h.	62	52	44	...	...

Cədvəldən görüldüyü kimi, respublika torpaq sahəsinin 55 faizindən çoxu torpaq fondu kimi istifadə də olub, qalan 45 faizi isə meşə sahəsi, göllər, bataqlılar və gölməçələrdən ibarət olduğundan su altında qalır, ondan torpaq sahəsi kimi istifadə olunmur. İstifadə də olan torpaqlar isə cəmi 11,9 mln. hektar təşkil edir. Onun da 9,3 mln. h isə kənd təsərrüfata yararlı torpaq sahələri təşkil edir.

(Respublikada əkin sahələri müstəqilik illəri ərzində bir qədər artırılmış, belə ki, 1990-cı ildə bütün əkin sahəsi 6126 min hektar olduğu halda, 1995-ci ildə 6150 min hektar və 1997-ci ildə isə 6206 min hektara qədər çatdırılmışdır. Onun da 2894 min hektarı taxıl əkinləri, 810 min hektarı kartof və tərəvəz-bostan bitki əkinləri təşkil etmişdir. Yem bitki əkinləri isə 2342 min hektar olmuşdur. Respublikada taxıl əkinləri ilə yanaşı kartof, tərəvəz-bostan bitkilərinin əkinləri, texniki bitkilərdən isə kətan, şəkər çuğunduru günəbaxan əkinlərinə, heyvandarlığın yem böitgi əkinlərinə diqqət yetirilir. Kartof əkinlərinin bir hissəsi malqaranın, xüsusilə donuzların yemi kimi də istifadə olunur. Belarusiya uzun lifli kətan və kartof əkinləri üzrə yüksək dərəcədə ixtisaslaşdırılmışdır. Burada kətan emalının iri mərkəzləri Orşa, Vitebsk, Baranoviçi və Bobruysk kimi şəhərlər təşkil edir. Kətan bitkisindən iplik, parça və yağ istehsalında istifadə olunur.

Respublikada buğda əkinləri ərazisinin orta, cənub-şərq və şimal hissələrində, arpa şimalında, darı və qarabaşaq isə Polesiyada, kartof əkinləri respublikanın hər yerində, xüsusilə cənub və orta hissələrində, tərəvəz bostan bitkiləri ən çox Polesiyanın qurudulmuş ərazilərində əkilir. Polesiyanın qurudulmuş ərazilərdə bağçılıq sahəsi onun torflu torpaq sahələrində şəkər çuğunduru əkinləri, Qrodno, Minsk və Vitebsk vilayətləri ərazilərində də şəkər çuğunduru və meyvəçilik sahələri inkişaf etdirilir. Respublikada meyvə və giləmeyvələrin ümumi sahəsi 300 min hektardan çoxdur.

Respublikada (bitkiçilik üzrə) kənd təsərrüfatı məhsullarının sənayedə emalı üzrə yaranan emaledici sənaye müəssisələri içərisində şəkər çuğundurunu emalı (Skidel, Qorodes, Slutsk və b.), bütün fermentasiya və bitki yağlarının emal edici zavodlarının əhəmiyyəti getdikcə artır. Bu sahədə bir sıra konserv sənaye müəssisələri də yaradılmışdır.

Belarusiyada aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında heyvandarlığın əhəmiyyəti də böyükdür. Heyvandarlığın inkişafında başlıca vəzifə onun yem bazasının möhkəmləndirilməsi məsələsidir. Bu sahədə Belarusiyanın imkanları çox genişdir. Burada otlaq-biçənək sahələr geniş olub, əkinçilik sahəsində də heyvandarlığın yem bazası məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Heyvandarlığın inkişafında südlük-ətlik maldarlığı aparıcı sahə olub, onun inkişafı donuzçuluq və quşçuluq kimi sahələrlə də yaxşı əlaqələndirilmişdir. Respublikada maldarlığın inkişafı, onun emal edici sənaye müəssisələri ilə əlaqələndirilməsi nəticəsində aqrar-sənaye kompleksi öz təməlini getdikcə möhkəmləndirir. Onu da deməliyik ki, 1991-ci ildən sonra başlamış müstəqillik illəri ərzində bitkiçilikdə olduğu kimi heyvandarlıqda da inkişaf bir qədər azalmış, məhsul istehsalı aşağı düşmüşdür. Lakin əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi xüsusi mülkiyyət əsasında yaranan yeni təsərrüfat qurumları əsasında dirçəliş-canlanma görünməkdədir. Son illərdə təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrində artım, 3 faiz, beş faiz sürəti ilə artır, bu da onu göstərir ki, gələcəkdə bu işdə daha böyük dəyişikliklər gözlənilir.

Belarusiya bitkiçilikdə olduğu kimi heyvandarlıqda da istehsal olunan məhsullarının sənayecə emalı prosesləri sürətlə artır və yeni-yeni müəssisələr yaranır. Respublikanın bütün rayonlarında yağ-süd, yağ-pendir və süd konserv zavodları, ət-süd emalı sənaye müəssisələri yaradılmışdır. Minsk, Orşa, Roqaçov, Lida və Lepel şəhərlərində iri ət kombinantları fəaliyyət göstərir. Belarusiyada çaylar, göllər, su anbarları, bataqlıq xarakterli ərzində balıqçılıq təsərrüfatı istehsalı mövcuddur. Burada balıqartırma sahədə də çox

işlər görülür. Balıqların tutulması və emalı prosesləri də həyata keçirilir.)

Belarusiyada yun darama, gön aşılama və onun sayəsində ayaqqabı sənaye istehsalının inkişafı mövcud olub, bu sahə həm yerli və həm də gətirmə xammal əsasında fəaliyyət göstərir. Sənaye istehsalının belə sahələri Minsk, Mogilyov, Qrodno, Lida kimi mərkəzlərdə yaradılmışdır. Toxucu xammalı emalının müəssisələri gön-ayaqqabı sənaye sahəsi ilə bağlı olub, kimyəvi məhsullar, gətirmə pambıq, ipək və yun məhsullarından da geniş istifadə edir. Svetloqorsk və Mogilyovda kimyəvi liflər istehsalından, Baranoviçidə pambıq parça istehsalı kombinatı, Qrodnoda pambıq liflərindən ipik əyirmə fabriki, Minsk və Qrodnoda zərif mahud kombinatı, Vitebskdə ipək parça, Vitebsk və Qomeldə trikotaj məmulatları istehsal edilir. Buraya pambıq və ipək xammalının bir hissəsi Orta Asiya dövlətlərindən gətirilir. Ümumiyyətlə, respublikada aqrar-sənaye kompleksi üzrə istehsal olunan məhsulların 47 faizi bitkiçilikdən və 53 faizi isə heyvandarlıq məhsullarından alınır.)

Belarusiyada təsərrüfat kompleksinin inkişafında inşaat materiallarının, kimyəvi kübrələri, ümumiyyətlə dağ-mədən sənayesinin inkişafı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun inkişafında nəqliyyat sahələrinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Müəssisələrarası texnoloji əlaqələrin təkmilləşdirilməsi üçün nəqliyyat sahələrin xüsusi rolu mövcuddur. Belarusiya respublikasının ərazisi mütəmadi işləyən dəmir, şose, hava, boru-kəmərlər və su nəqliyyatı yolları ilə təmin olunmuşdur. Respublikada yük dövriyyəsinin 80 faizindən çoxu dəmir yolların payına düşür. Ərazinin hər 1000 kv km sahəyə orta hesabla 26 km dəmir yol xətləri düşür. Burada sıx şose yollar da mövcuddur ki, şose yolları ərazidən xaricə gedən, xüsusilə Rusiya və Avropa dövlətlərinə tərəf hərəkət edən yollarla təchiz olunmuşdur. Daxili su yollarının ümumi uzunluğu 4 min km-ə çatır. 70 kilometr uzunluğundakı

Dnepr-Neman gəmiçilik kanalının çəkilməsi, respublikanın daxili su nəqliyyatının yaxşılaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

Boru-kəmərlər nəqliyyatının inkişafı Ukraynadan buraya çəkilən qaz və Rusiyadan çəkilən neft-qaz kəmərləri hesabına inkişaf edir. Hava nəqliyyatı respublikada geniş inkişaf tapmış, Minsk şəhəri dünyanın bir sıra ölkələri ilə əlaqələndirən hava yollarına malikdir. Belarusiyanın daxilində də hava yollarının böyük təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Belarusiyada vahid kompleksinin inkişafı və formalaşması davam etdirilir.

CƏNUBU QAFQAZ DÖVLƏTLƏRİ

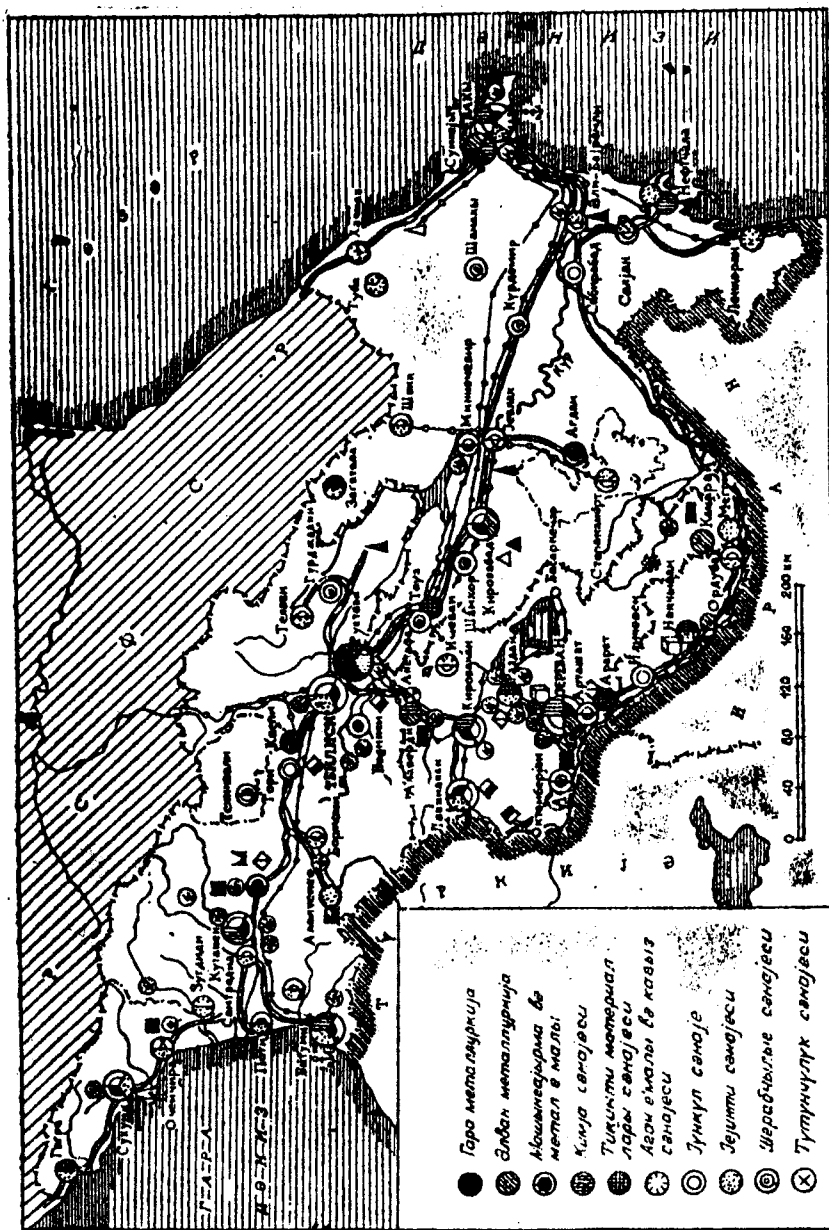
Cənubu Qafqaz dövlətləri dedikdə Baş Qafqazın cənubunda yerləşən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətləri düşünülür. Sovet dövründə Zaqafqaziya respublikaları, bir vaxtlar isə ZSFSR adlanan bu dövlətlər, Sovet dövləti sükut etdikdən (1991 il) sonra müstəqil milli dövlətlər kimi formalaşmışdır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Sahəsi 86,6 min kv km, əhalisi 8,2 mln.

Paytaxtı - Bakı şəhəri

Azərbaycan Baş Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində Xəzərin sahilində, nəqliyyat əlaqələrinə görə çox münasib bir ərazidə yerləşmişdir. Coğrafi mövqeyinə görə cənubu Qafqazın geniş bir hissəsini, kür və Araz çaylarının orta və dənizə tökülən mənsəb hissələrini tutan Azərbaycan, ərazisi və əhalinin miqdarına görə, həm də iqtisadi inkişafına görə və zəngin təbii sərvətləri ilə Cənubu Qafqaz dövlətləri içərisində xüsusilə seçilir. Onun ərazisindəki neft-qaz yataqlarından ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya Türkiyə, Gürcüstan və bir sıra başqa dövlətlər bəhrələnilir. Onun dəmir filizi ehtiyatlarından Gürcüstan, pambığı, ipəyi və meyvə məhsulları, tərəvəz məhsulları, çayından, balıq sərvətindən bir sıra dövlətlərdə də istifadə olunur. Hətta bizim şəffaf təmiz şollar su ehtiyatlarından Türkiyə şirkətləri milyonlar qazanırlar. Lakin öz xalqımız isə bunlardan çox az istifadə edir, amma özü ağır vəziyyətdə yaşayır. Vaxt gələcək bizcə xalq oyanacaq öz sərvətlərindən özü istifadə etməsi üçün imkan tapacaq və sərvətin əsl sahibinə çevriləcəkdir. Zəngin təbii sərvətlərə malik respublikamızın gələcəyi onun iqtisadiyyatının möhkəmlənməsinə doğru aparacaq, ərazisi kiçik

Şəkil №14 Cənubi Qafqaz respublikaları

də olsa, İlahi tərəfindən hər cür sərvətlər bəxş etmiş respublikamızda neftdən tutmuş qızıla, polimetal filizlərə, kimyəvi xammal ehtiyatlara, inşaat materiallarına, qiymətli daşları, müalicə sularına, hər cür yerüstü zəngilliklərinə, zəfərardan tutmuş çay əkinlərinə, müxtəlif meyvə-üzüm, tərəvəz, taxıl və çox müxtəlif heyvanat aləminə bizi möhtac qoymayıb, bunlardan nəyi desək respublikamızda tapmaq mümkündür. Bir sözlə Azərbaycan, xəzinələr sərvətidir, ondan ağılla istifadə edərək xalqımızı maddi cəhətdən ayağa qaldırmaq vacibdir. Subtropik iqlimə malik bu ölkə nadir tapıntıdır, onu qorumaq və ondan bəhrələnmək xalqımıza vacibdir.

Milli dövlət kimi formalaşmaqda olan Azərbaycan çox geniş imkanlara malikdir. Bir milli dövlət kimi Prezident aparatı, Milli Məclisi, nazirlər kabineti, nazirlikliklər, xüsusi mülkiyyət əsasında yaranmış yeni dövlət qurumları – şirkətlər, fermerlər, torpaq sahibkarları yuxarıdan sərəncam gözləmədən öz təsərrüfat inkişafını formalaşdırılması imkanlarına malikdir. Bir dövlət kimi öz qərbi, dövlət bayrağı, dövlət himni, konstitusiyası, dövlət sərhədləri, gömrük sistemi, pul vahidi (manat) rüsumuna malik olub, bazar rəqabəti əsasında yeni istiqamətlərdə inkişaf etməkdədir.

Respublikanın ərazisi şimaldan Rusiya Federasiyası, qərbdən Gürcüstan və Ermənistanla, cənubdan Türkiyə və İranla quru sərhəddə malikdir. Şərqdən isə onun geniş ərazisi Xəzər dənizi ilə əhatə olunur. Belə bir mövqedə yerləşən Azərbaycan öz təsərrüfatını məharətlə irəli apardığı dövrdə qərbdən rus hakim şovinstlərin himayədarlığı ilə mənfur irticaçı dövlət sayılan erməni quldurlarının qəsbkarlıq siyasətinə məruz qalmış, respublikamızın ərazisinin 20 faizindən çoxunu, yəni Dağlıq Qarabağla birlikdə 17 rayonu işğal edərək 1988-ci ildən bu yana 12 ildən çoxdur ki, müharibə şəraitində olub, 1,2 milyon ağır şəraitdə yaşayan qaçqın əhali, hələ də öz yurdlarına qayıtmaq ümidini itirmirlər. Ermənilərin belə mürdar hərəkəti xalqımız tərəfindən tarixən unudula bilməz, unutmaq, yaddan çıxarmaq

vicdanı itirmək deməkdir. Belə bir dözülməz şəraitdə də respublikamız öz təsərrüfat quruduculuğu sayəsində inamla addımlayır, dünya dövlətləri çərçivəsində özünə layiqli yer tutmaqdadır.

Xəzər dənizi, su yolu vasitəsilə Azərbaycan Orta Asiya dövlətləri, Rusiya Federasiyası, qazaxıstan, İran, Volqa-Don kanalı, Azov və Qara dənizlərdən keçməklə dünyanın bir sıra dövlətləri ilə, Bakı-Dərbənd-Rostov dəmir yolu isə Azərbaycanı Rusiya Federasiyanın bir sıra rayon-şəhərləri, Ukrayna, Belarusiya, Baltik sahili dövlətləri ilə əlaqələndirir. Bakı-Tblisi və Bakı-Yerevan dəmir yolları isə Cənubi Qafqaz respublikaları ilə əlaqələndirir. Hazırda müharibə şəraitində olmasına görə Bakı-Yerevan yolu işləmir.

Azərbaycan inkişaf etmiş sənaye – kənd təsərrüfatı ölkəsi kimi dünya dövlətləri içərisində tanınmışdır. Onun neft-qaz sənayesi və neft maşınqayırması məhsulları və neft mütəxəssisləri ilə tanınması ilə o dünyada neft akademiyası kimi layiqli bir ad qazanmışdır. Həm də Azərbaycan pambıq istehsalına görə Cənubi qafqazda yeganə dövlətdir.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi kimi relyef quruluşu da çox mürəkkəbdir. Belə ki, onun şimalından Baş Qafqaz, qərbdən Kiçik Qafqaz və cənubundan isə Talış dağları yüksəlir. Ərazisi dağlıq, ovalıq, təpəlik və düzənlik xarakterindədir. Ərazinin əksər hissəsi (70 faizi) ovalıq, 12 faizindən çoxu dağlıq (hündürlüyü 1500 metrədən hündür olan) sahələr təşkil edir. Ərazinin geniş hissəsi Kür və Araz çaylarının hövzələrini əhatə edən geniş ovalıq xarakterli sahələrdən ibarətdir. Ərazinin dağətəkləri və düzən xarakterli ərazilər əkinçiliyin əsas bazalarıdır. Respublika ərazisinin 12 faizi qədəri meşəlikdir. Ərazinin relyef quruluşunun formaları təsərrüfatın inkişafına bir o qədər maneçilik törətmir.

Respublikanın ərazisi faydalı qazıntılarla da zəngindir. Yanacaq-energetik ehtiyatlardan neft və təbii qaz, dəmir filizləri (Daşkəsən) polimetall filizləri (Filizçay), əlvan metallardan – mis, sink, alunit, qiymətli metallardan – qızıl, gümüş, az tapılan metallar, qiymətli daşlar inşaat materialları, kimyəvi xammallar, mineral sular, müalicə əhəmiyyətli palçıq vulkanları və başqa qiymətli sərvətlərlə də zəngindir. Azərbaycanda neftin çıxarılmasına VII-VIII əsrlərdən başlanmışdır. Həmin dövrdə neft, dayaz torpaq qatlarına yerləşdiyindən, onu dayaz quyulardan vedrə ilə çıxarılır, xam neft şəkilində ixrac edilirdi. Həmin dövrdən Azərbaycana «odlar yurdu» deyilir. Çünki, Abşeroun torpaqları tez alovlanır, doğrudan da odlar yurdu kimi görünürdü. Sovet dövründə aparılan axtarışlar nəticəsində yeni daha zəngin neft yataqları müəyyən edilmiş, neftin və təbii qazın çıxarılmasına həm qurudan və həm də dəniz dibindən başlamış, neft çıxarmanın texnologiyası yeniləşdirilmişdir. Yeni neft yataqlarından Lök-Batan, Qara Çuxur, Qala, Kör-Göz, Siyəzən, Buzovna, Neft daşları, Qum adası, Jiloy adası, Vulkan təpələri, Darvin Bankası, neftli-qazlı yataqlardan isə Qaradağ, Mişovdağ, Kirovdağ və başqalarını göstərmək olar. Hazırda respublikada çıxarılan neftin 65 faizi dəniz neft yataqlarının payına düşür. Respublikadakı neft yataqları içərisində Duvannı dəniz, Sanqaçal dəniz, bulla adası dəniz, Bahar, Pirsaat qaz, Güneşli və başqa yataqlar daha güclü ehtiyatlara malik olub, onların istifadəsinə xarici şirkətlər də qoşulmuş və neft-qaz çıxarma işləri yeni texnologiya əsasında qurumağa başlamışdır. Neftin xaricə ixracının artırması üçün yeni neft-qaz kəmərlərin çəkilişinə başlamışdır. Hazırda respublikada 5-8 min metrə dərinliklərdə mezozoy çöküntüləri içərisində neft axtarışları aparılır, daha zəngin ehtiyatlar müəyyən edilir. Azərbaycanda çıxarılan neftin keyfiyyəti çox yüksək olub, Naftalan nefti müalicə əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda filizli sərvətlərdən dəmir filizləri, alunit, mis, sink, qurğuşun, polimetal filizləri, qızıl, gümüş, kobalt, molibden və başqa sərvətlərin də ehtiyatları mövcuddur. Daşkəsən dəmir filizi yatağının ehtiyatı 300 mln. tona qədər olub, buradan filizi saflaşdırılaraq konsentratlar şəkilində Gürcüstanın Rustavi metallurgiya kombinatına göndərilir. Zeylikdən çıxarılan alunitin əsasında Gəncədə alümin oksidi zavodu fəaliyyət göstərir. Mis əsasən Gədəbəy və Naxçıvan yataqlarında müəyyən edilmişdir. Gədəbəy mis yataqlarından vaxtilə istifadə olunmuş və hazırda isə bu yataqdan istifadə olunmur, lakin göy daş məhlulu isə boş yerə axıb gedir. Qurğuşun və sink yataqları Naxçıvan və Dağlıq Qarabağda, polimetal filizləri isə Filizçay mədənlərində aşkar edilmişdir. Əlvan metal filiz yataqları isə Naxçıvanın ərazisində Gümüşlü və Paraqaçay yataqlarında cəmlənmişdir. Qızılın ehtiyatları Zəngilan və Kəlbəcər rayonlarında və Tərtər çayı hövzəsində müəyyən edilmişdir. Azərbaycanın ərazisi kütkürlü maddələr, yod, brom xammalı – Abşeron və Neftçalada tapılıb istifadəyə verilmişdir. Daş-duz ehtiyatları Naxçıvanın Sustın və Nehrəm yataqlarında tapılıb istifadədir. Azərbaycan çox müxtəlif inşaat materialları ilə də zəngindir. Azərbaycanın İstisu, Badamlı, Sirab, Turşsu kimi müalicəvi əhəmiyyəti olan bulaqların da təsərrüfatın inkişafında çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Ümumiyyətlə Azərbaycan zəngin təbii sərvətlər mənbəyidir.

Azərbaycan təbii şərait xüsusiyyətlərinə görə rəngarəng təsərrüfatın inkişafı üçün münasib xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, dünyada mövcud II iqlim növünün 9-u Azərbaycanın ərazisində mövcuddur. Azərbaycan subtropik iqlim qurşağında yerləşdiyindən onun yayı uzun, isti və qismən də quru keçir. İyul ayının orta temperaturu müsbət 25-28 dərəcə, yanvar ayının orta temperaturu isə müsbət 1-3 dərəcə arasında dəyişir. Kur-Araz ovalığı və Abşeron yarımadasında orta illik yağıntıların miqdarı 250-350 mm, Lənkəran-Astara rayonunda 800-1200 mm-ə qədər olur.

Ərazidə iqlim şəraiti və yağıntıların belə paylanması, təsərrüfatın formalaşması və inkişafına da əsaslı təsir göstərmişdir. Belə ki, Kür-Araz ovalığı və Abşeron quru subtropik rayon kimi formalaşdığı halda, Lənkəran-Astara və Şəki-Zaqatala rayonları isə rütubətli subtropik rayonlar kimi inkişaf tapmışdır.

Azərbaycanın çay şəbəkəsi zəngindir. Başlıca çaylardan Kur, Araz, Alazan, Tərtər, Əkərə, Qudyal, Qusar çayı və Samur kimi çayları göstərmək olar. Respublika çaylarından yalnız Kür çayının Yevlaxdan Xəzərə tökülən hissəyə qədər gəmiçilik üçün yararlı olub, ərazidəki bütün çayların suvarma, şirin su mənbələri, balıqçılıq təsərrüfatının inkişafında böyük təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Dağ çayları axan ərazilərdə daşqınların baş verməsi nəticəsində bir sıra fəlakətlərə də düşər qalırlar. Azərbaycan ərazisində göllər də çoxdur. Bu göllərin bəzilərindən sağlamlıq ocaqlarının tikilməsi, içməli su mənbəyi və balıqçılıq məqsədləri üçün istifadə olunur. Təbii göllərdən Göy-Gölü, Maral gölü və başqalarını göstərmək olar. Süni göllərdən ən böyüyü Mingəçevir gölüdür ki, bu göldən suarmada, elektrik enerjisinin alınmasında, içməli su mənbəyi kimi və balıq sərvətinin artırılmasında istifadə olunur.

Azərbaycan çox müxtəlif növ torpaq və bitki örtüyünə malikdir. Ərazidə boz torpaqlar, şoran torpaqlar, şabalıdı torpaqlar, dağ qara torpaqları, dağ meşə və dağ çəmən torpaqları səciyyəvidir. Kür-Araz ovalığı və Abşeronun bitki örtüyü bir qədər kəsib, dağ ətəyi və dağlıq rayonların bitki örtüyü isə çox zəngindir. Meşəlik sahələr dəniz səviyyəsindən 500-1000 metrəyə qədər hündür olan sahələrdə yerləşir. Meşələrdə palıd, cökə, şabalıd yarpaqlı palıd, dəmir ağacı və başqa növ ağaclar mövcuddur. Quba-Xaçmaz, Şəki-Zakatala, Qazax-Gəncə, Dağlıq Qarabağ, Lənkəran-Astara kimi iqtisadi rayonların təbiəti rəngarəng, çox zəngin qiymətli bitki örtüyünə malikdir. Respublikanın dağətəyi ray-

onlarında bitən itburnu, çay tikanı, ziriş, qara qarağat və bir sıra başqa dərman bitkilərinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Respublikanın ərazisi heyvanat aləmi ilə də zəngindir. Burada ceyran, Cüyür, dağ keçisi, maral, çöl donuzu, qaban, canavar, tülkü, dovşan və başqa heyvan növləri ilə yanaşı kəklik, turac, göyərçin, qartal, sərçə, qaranquş və başqaları kimi qiymətli quşlarla da zəngindir. Sürünənlərdən çoxlu ilanlar da mövcud olub, zəhərli ilanların əksəri Kiçik Qafqaz dağlıq sahədə toplanmış, burada ilan zəhəri kimi qiymətli dərman preparatının hazırlanması xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Azərbaycan qədim tarixə malik çox millətli və əhalicə sıx dövlətlərdən biridir. 1979-cu il siyahıya alma məlumatlarına görə respublikada 6,03 mln. nəfər və 2000-ci il siyahıya alma məlumatlarına görə isə 8 milyondan çox qeydə alınmışdır. Əhali ərazidə qeyri-bərabər yerləşir. Orta sıxlıq hər kv km-ə 88 nəfərdən çoxdur. Əhali Abşeron və Lənkəran-Astara rayonlarında sıx, Kür-Araz ovalığı, Mil, Muğan çöllərində qismən seyrək, yüksək dağlıq sahələrdə isə daha seyrək yerləşir. Qədim əhali məskəni olan Azərbaycanda, əhalinin məskunlaşma tarixi çox qədimdir. Bunu bizə respublikanın ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticələri sübut edir. Azıx mağarası, Saatlı rayonu və Şəki rayonlarının ərazisində aparılan qazıntılar bunu çox aydın sübut edir.

Respublika əhalisinin milli tərkibi çox müxtəlifdir. Azərbaycanda yaşayan əhalinin 78 faizi azərbaycanlılar təşkil edir. Başqa millətlərdən – ruslar, ləzgilər, kürdlər, talışlar, gürcülər, yəhudilər və başqa millətlərin nümayəndələri yaşayır. Vaxtilə burada ermənilər də çox yaşayırdı. 1988-ci ildən sonra erməni-azərbaycan münaqişəsi, qondarma «Qa-

rabag problemi» erməni separatçılarının milli ədavəti, dənizdən-dənizə qədər ermənistan dövlətinin yaradılması barədəki çirkin niyyətlər nəticəsində 12 ildən çoxdur ki, Azərbaycan xalqı müharibə şəraitində yaşayır. Azərbaycanın doğma ərazisi olan «Qarabağ respublikası» elan etmişlər. Məhz belə çirkin fikirlər nəticəsində ermənilər Azərbaycandan ermənistana köçmüşlər. Hazırda Azərbaycanda (Dağlıq Qarabağdan başqa) az miqdarda ermənilər qalmışdır.

Bu münaqişənin nəticəsi olaraq vaxtilə Ermənistanda yaşayan, həm də öz vətəni olan Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlılar, əlavə olaraq Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Gədəbəy, Füzuli və Ağdam kimi 7 rayonun da əhalisi erməni quldurları tərəfindən qaçqın vəziyyətinə salmışlar. Həmin ərazilərdən qaçqın düşmüş əhali, respublikanın daxili rayonlarında çox çətin vəziyyətdə yaşayırlar. Azərbaycanda sənaye istehsalının inkişafı, mövcud şəhərlərin böyüməsi, yeni şəhər və qəsəbələrin yaranması nəticəsində respublikada şəhər əhalisi 1920-ci ildəki 21 faiz əvəzinə artıq 2000-ci ildə 57 faizə kimi artmışdır. Respublikada 65 şəhər və 120-dən çox şəhər tipli qəsəbə vardır. Respublikanın paytaxtı Bakı şəhərində 2 milyondan çox əhali yaşayır. Bakı paytaxt olmaqla iri sənaye, mədəniyyət və ticarət mərkəzi, xəzər dənizində ən iri dəniz limanıdır. Respublika əhalisinin 55 faizi əmək ehtiyatları təşkil edir. Əhalidən sənaye istehsalında sayı 1990-ci ildəki 469,1 min nəfər əvəzinə, müstəqillik illəri ərzində sənaye istehsalında baş vermiş döğunluğun nəticəsində 1997-ci ildə 242 min nəfərə qədər azalmışdır. Buradan görüldüyü kimi müstəqillik illərində Azərbaycanda bir qədər işsizlik vəziyyəti yaranmışdır, lakin bu işsizliyin aradan qaldırılması üçün bir sıra müvafiq tədbirlər həyata keçirilir.

Təsərrüfatı və onun yeni istiqamətlərdə formalaşdırılması

Azadlıq uğrunda daima mübarizə aparmış Azərbaycan xalqı nəhayət 1991-ci ildə Sovet quruluşu dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə etmiş, milli dövlət kimi formalaşmağa başlamışdır. Bu milli azadlığı əldə etmək asan yolla yox, qurbanlar bahasına tamam olmuş, hazırda müstəqilliyi əldə saxlaması üçün daima mübarizə aparır. Bu mübarizələr şəraitində respublikada təsərrüfat inkişafını həyata keçirmək asan başa gəlmir. Respublikada təsərrüfatın inkişafı və formalaşması uzun tarixi mərhələlərdən keçmişdir.

Azərbaycan təsərrüfat kompleksinin inkişafında – neft-qaz-kimya kompleksi, neft maşınqayırması, elektroenergetika, radiotexnika, energetik maşınqayırması, məişət avadanlıqların istehsalı, kənd təsərrüfatı istehsalında isə taxılçılıq, pambıqçılıq, meyvəçilik, üzümçülük, tərəvəzçilik, heyvandarlıq, quşçuluq, balıqçılıq və onların məhsullarını emal edən sənaye istehsal sahələri ilə fərqlənir.

Azərbaycanda neft sənayesinin tarixi çox böyük olmuşdur. Uzun illər boyu burada çıxarılan neft məhsulu əsasında Bakıda, Batumidə, Odessada, Volqaboyunun bir sıra şəhərlərində və Rusiyanın Mərkəz rayonunda neftin emalı zavodları tikilib istifadəyə verilmişdir. Bakı nefti hazırda daha geniş həcmində boru kəmərləri ilə xaricə ixrac olunur. Hazırda Azərbaycanda neftin çıxarılması ilə dünyanın 12-dən çox ölkəsinin 20-dən çox şirkəti fəaliyyət göstərir və burada çıxarılan neftin xaricə ixracı məsələləri ilə məşğuldurlar. Azərbaycanda bir sıra yeni neft yataqlarının istifadəsi üçün bir sıra kontraktlar bağlanmışdır. Bu sahədə Bahar və günəşli kimi yataqların xüsusilə əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycanda təbii qaz ehtiyatları da mövcuddur, lakin bu sahədə respublika öz tələbatını ödəyə bilmir, hətta xaricdən qazın alınmasına tələbat yaratmışdır. Respublikada neft-qaz sənayesi ilə inkişaf edən neft-qaz-kimya kompleksi əsasında süni kauçuk, süni liflər, süni dəri, plastik

kütlələr, sürtkü yağları, yuyucu maddələr və müxtəlif kimyəvi preparatlar da hazırlanılır. Kimya sənayesinə neft və təbii qazdan başqa yerli kükürd kolçedanı, daş-duz, əlvan metal filizlərin tullantıları və başqa xammallardan da istifadə edir. Azərbaycanda kimya sənayesinin iri mərkəzləri Bakı, Sumqayıt, Gəncə və Səlyan kimi şəhərlərdir. Sumqayıtda superfosfat kübrələri, sintetik kauçuk, yuyucu maddələr, polimerlər və başqa məhsullar istehsal edilir. Respublikada istehsal edilən sintetik kauçuk məhsulu əsasında Bakıda 1959-1961-ci illərdə şin zavodu istifadəyə verilmişdir. Son dövrlərdə respublikada kimya sənayesinin bir sıra müəssisələri yeni ərazilərə doğru yeridilir.

Azərbaycanda sənaye kompleksinin formalaşmasında maşınqayırmanın bir sıra sahələri – Azərbaycan elektroenergetika, radiotexnika, neft maşınqayırması və neft avadanlıqlarının istehsalı, cihazqayırma, gəmi təmiri, məişət avadanlıqlarının istehsalı və başqalarının əhəmiyyəti böyükdür. Perspektivli həmin sahələr – «Azərkabel», «Azərelektrolit», «Azərelektroişıq», «Azərelektrosentralit», məişət soyuducuları zavodu, radio zavodu, məişət kondisionerləri kombinatı, mayesiz transformatorların istehsalı müəssisələr, avtomobil hissələrinin istehsalı və başqa müəssisələrdən ibarətdir. Respublika maşınqayırma sənayesinin inkişafı əsasən neft sənayesinə görə iki qrupa ayrılır: birinci qrupa – neft sənayesinə lazım olan ümumi maşınqayırma müəssisələri daxildir ki, onlardan – Bünyad Sərdarov adına, Bakı fəhləsi adına, Dzerjinsk adına, P.Montin adına, Səttərxan adına və Keşlə maşınqayırma zavodlarını göstərmək olar. İkinci qrupa isə təmir müəssisələri daxildir. Dənizin dərinliklərindən neftin çıxarılması üçün «dərinlik özülləri zavodu» tikilmişdir. Respublikada istehsal olunan maşınqayırma zavodlarının məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, dünya standartları səviyyəsinə qaldırmaq üçün bir sıra tədbirlər görülür. Azərbaycan maşınqayırma sənayesinin inkişafı üçün geniş imkanlara, texniki bazaya və çox müxtəlif kadrlara malikdir.

Respublikada məişət xidməti işləri üçün avtobuslar, maşın təmir edici zavodlar mövcud olub, Gəncə şəhərində isə ixtisaslaşdırılmış avtomobil zavodunun tikintisinə başlamış, orada tikinti işləri aparılır. Azərbaycanda yüngül və yeyirnti sənayesi üçün bir sıra maşın və avadanlıqlar da istehsal edilir. Müstəqillik illəri ərzində xarici şirkətlərin köməyi ilə aparılan bir sıra tədbirlər, respublikada ərazi-istehsal kompleksinin daha sürətlə inkişafına təkan verir.

Metallurgiya sənayesinin inkişafı üçün respublikada geniş imkanlar və tələbat olmasına baxmayaraq, onun inkişafı hazırda təmin edici deyildir. Respublikada qara metallurgiyanın xammal bazası olan Daşkəsən dəmir filizi yataqları, Daşkəsən filiz saflaşdırma kombinatı, Sumqayıt boru-prokat zavodu və bir sıra maşınqayırma zavodlarında olan marten sobalarından ibarətdir. Qara metallurgiyadan başqa respublikada əlvan metallurgiya sənayesi də inkişaf tapmışdır. Belə müəssisələrdən Gəncə alümin oksidi zavodu, Sumqayıt alümin zavodu, Binə qəsəbəsi ətrafındakı ovuntu metallurgiya zavodu, filizçay mədəni, Zəylik, Kiçik qafqazdakı bir sıra əlvan metal filiz yataqları mövcuddur. Respublikada əlvan metalların xammal ehtiyatlarının olmasına baxmayaraq onlardan hazırda tam istifadə edə bilmirik.

Respublikada sement, kərpic, kiramid və şüşə istehsalı, mərmər, tikinti daşları, dəmir-beton hitssələrinin hazırlanması, hazır evlərin quraşdırılması zavodları da mövcuddur.

Təsərrüfat istehsalının mühüm sahəsi olan kənd təsərrüfatı istehsalının aqrar-sənaye kompleksi kimi formalaşdırılması, onun sənaye istehsalı ilə uzlaşdırılması və bu iki sahənin vəhdətinin yaradılması prosesindən ibarətdir. Kənd təsərrüfat istehsalı çox müxtəlif növ məhsul istehsalı ilə bağlı inkişaf edirsə, yüngül və yeyirnti sənaye sahələri isə onun məhsullarının emalı prosesləri ilə bağlıdır.

Aqrar-sənaye kompleksi. Ərazi istehsal kompleksinin formalaşmasında mühüm rol oynamaqla, təbii şərait xüsu-

siyyətlərinə görə iki istiqamətdə bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Azərbaycanda əkinçilik çsahəsi heyvandarlığa nisbətən üstün mövqeydədir. Respublikada kənd təsərrüfatı istehsalı üçün yararlı sahələrin miqdarı 4292 min hektar olub, onun da 1885 min hektarı şum sahəsi, 113 min hektarı biçənək və 2175 min hektarı isə otlaq sahələr təşkil edir. Yararlı torpaqların 351 min hektarı xüsusi mülkiyyət kimi ayrılmış, 117 min hektarı yardımçı təsərrüfatların və 197 min hektarı isə fermer təsərrüfatların ixtiyarına verilmişdir. Suvarılan torpaqlar 1,3 milyon hektara qədərdir. Respublikada 1997-ci ildə dənli bitkilərin əkin sahəsi 661 min hektar, texniki bitkilərin əkin sahəsi 230 min hektar olub, pambıq əkinləri 215 min hektar, kartof-tərəvəz-bostan əkinləri 62 min hektar təşkil etmişdir. Dənli bitkilərin əkinləri artırılaraq 1990-ci ildəki 583 min hektar əvəzinə 1997-ci ildə 661 min hektara qədər artırılmışdır. Texniki bitki əkinləri sahəsi isə həmin illəri ərzində 282 min hektardan 230 min hektara qədər azalmışdır. Buna səbəb torpaq islahatlarının keçirilməsi ilə bağlı olub, müstəqilliyi əldə etmiş kəndli öz torpaq paylarından özü istədiyi kimi istifadə etməsi ilə bağlıdır. Respublikada son illərdə çəltik bitkisi əkinləri, şəkər çuğunduru əkinləri kimi qiymətli bitki əkinlərinin də artırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Meyvəçilik, subtropik bitki əkinləri və çayçılığın rolu da çoxdur.

Kənd təsərrüfatının ikinci mühüm sahəsi olan heyvandarlığın inkişafında müstəqillik illəri ərzində bir sıra dəyişikliklər baş verməsinə baxmayaraq malqaranın ümumi miqdarı bir o qədər də azalmamışdır. İri buynuzlu malqarının sayı 1998-ci ildə 1,8 mln. başa qədər olub, 1991-ci il səviyyəsindədir. Quşçuluq sahədə isə bir qədər gərilik baş vermiş, miqdarca xeyli azalmışdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafında iqtisadi rayonlar üzrə bir sıra fərqlər mövcuddur. Belə ki, Abşeronda subtropik əkinçilik, tərəvəz-meyvəçilik-üzümçülük, quşçuluq, Quba-Xaçmaz rayonunda meyvəçilik, taxılçılıq, tərə-

vəz-bostançılıq, quşçuluq, üzümçülük, Lənkəran-Astarada rütubətli subtropik əkinçilik, çayçılıq, fəraş tərəvəzçilik, heyvandarlıq, çəltik əkinləri, Dağlıq Şirvanda taxılçılıq, üzümçülük, meyvəçilik və heyvandarlıq, Şəki-Zaqatalada rütubətli subtropik meyvəçilik, çayçılıq, üzümçülük, tütün əkinləri, heyvandarlıq üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə bir sıra yüngül və yeyinti sənaye müəssisələri də yaradılmışdır.

Azərbaycanda nəqliyyatın bütün növləri mövcuddur. Yük daşımalarda dəmir, şose və su yolları əsas rol oynayır.

GÜRCÜSTAN RESPUBLİKASI

Sahəsi – 69,7 min kv km, əhalisi- 5,5 mln. nəfər

Paytaxtı – Tblisi şəhəri

Gürcüstan Cənubi Qafqazın qərbində, Qara dənizin sahilində, Baş Qafqazın cənub-qərb ətəklərində geniş bir ərazini tutmuşdur. Münasib coğrafi mövqeydə yerləşməsi, Batumi, Suxumi və Poti kimi donmayan dəniz limanlarına malik olması, ona Qara dənizi sahili dövlətlər və dünyanın bir sıra başqa ölkələrlə gəmi nəqliyyatı vasitəsi ilə əlaqə saxlama imkanı verir. Böyük Vətən müharibəsindən qabaq Gürcüstan respublikası dəmir yolla yalnız Azərbaycan və onun paytaxtı Bakı şəhəri ilə əlaqələndirilmişdi. Tbilisi-Bakı-Dərbənd-Rostof dəmir yolu ona Rusiya Federasiyası və SSRİ-nin tərkibinə daxil olan başqa respublikalarla əlaqə saxlamasına imkan verirdi. Lakin müharibədən sonrakı illərdə Qara dənizin sahilindən Armavir-Tuapse-Suxumi-Tbilisi istiqamətində dəmir yolun çəkilməsi ilə əlaqədar respublikanın iqtisadi əlaqələri daha da inkişaf etdirilmişdir. Gürcüstanın şimaldan Rusiya Federasiyası, şərqdən Azər-

baycan, Ermənistanla, cənubundan isə Türkiyə dövlətləri ilə quru sərhədləri vardır.

Sovet dövləti dağıldıqdan sonra Gürcüstan müstəqil milli dövlət kimi formalaşmış, özünün dövlət bayrağı, dövlət himni, konstitusiyasına mənsub olub, Prezident aparatı ilə idarə olunan dövlət kimi, özünün dövlət duması, nazirlər kabineti, nazirliklər, bələdiyyə idarələri, pul vahidi «lari»yə malikdir.

Gürcüstan respublikası iqtisadi inkişafına görə dünya dövlətləri içərisində subtropik təsərrüfatı, ağır sənaye sahələrinin inkişafı, aqrar-sənaye istehsalı və zəngin təbii ehtiyatlarına görə sağlamlıq ocaqları rayonu kimi tanınmışdır. Gürcüstan üzüm şərabları, çay istehsalı, sitrus meyvələri, kurort təsərrüfatı, turizm və alpinizmin vətənidir. O, BMT, Avropa Şurasının üzvü olub, MDB ölkələrinin tərkibinə daxildir.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatlar

Relyef quruluşuna görə Gürcüstan əsasən dağlıq ölkədir. Onun qərb hissəsi rütubətli, şərq hissəsi isə quru subtropik xarakterlidir. Ərazinin qərbində bataqlıqlaşmaya qarşı mübarizə apardığı halda, şərq hissəsində isə quraqlığa qarşı mübarizə və süni suvarma tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Ərazinin şimal, orta və cənub hissələri yüksək dağlıqdır. Respublika ərazisinin yarısından çoxu dəniz səviyyəsindən 1000 metrədən hündür dağlıq, yalnız 13 faizi isə 200 metrə qədər hündür ovalıq-düzənliklər təşkil edir. Kolxida ovalığı qərbində, Kartelidüzənliyi Kür çayının orta axınında, Kaxetiya isə cənub şərqində yerləşir. Gürcüstan təbii sərvətlərlə zəngindir. Filizli sərvətlərdən manqan (Çiaturi), polimetal və nadir metal filizləri mövcuddur. Yanacaq-energetik sərvətlərdən daş-kömür (Tkibuli, Tkvarçeli), boz kömür (Axaltsik), neft ehtiyatları (Kaxetiya və Şirak çölündə), barit, qumbirin, diatomit, talk, mineral boyalar, mineral sular olub, onların əsasında Tsxaltuba, Borjomi, Sairma və b. kurortlar-sanatoriyalar yaradılmışdır.

İqliminə görə Gürcüstan subtropik rayon olub, isti yayı, bol günəşli aydın günlərlə səciyyəvidir. İyul ayının orta temperaturu müsbət 22-25 dərəcə arasında dəyişir. Yanvar ayının orta temperaturu 0 dərəcəyə yaxın olur. İllik yağıntıların miqdarı 400-800 mm-ə çatır. Qərbi Gürcüstan Kolxida ovalığında 3000 mm-ə kimi yağıntı düşür. Belə iqlim şəraiti subtropik əkinçilik, üzümçülük və meyvəçilik üçün əlverişlidir. Gürcüstanın çayları dağ çayları olduğundan zəngin hidroenerji ehtiyatlarına malikdir. Bu çaylarda tez-tez daşqınlar baş verdiyindən təbii fəlakətlərə də düşər qalırlar. Çaylardan şirin su mənbələr, enerji istehsalı, balıqçılıq əhəmiyyəti vardır. Gürcüstanın torpaq örtüyü rəngarəngdir. Burada çoxlu və təbii mənzərələrə malik göllər də mövcuddur.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Gürcüstan qədim yaşayış məskənlərindən biridir. 1979-cu il siyahıya alma məlumatlarına görə Gürcüstanda 5,0 mln. əhali olmuş, 2000-ci il məlumata görə əhalinin miqdarı 5,5 mln. nəfərə qədərdir. Burada əhali əsasən təbii artım hesabına artır, mexaniki artım çox azdır. Sağlamlıq ocaqlarına gəlib-gedənlərin hesabına əhali bir qədər artır. Respublikada 1991-ci ildə 5464 min nəfər və 1998-ci ildə isə 5439 min nəfər əhali olduğu göstərilir. 1998-ci ildə respublikada şəhər əhalisinin miqdarı 3026 min nəfər, kənd əhalisinin miqdarı isə 2413 min nəfər olmuşdur. Ərazidə əhalinin məskunlaşmasının orta sıxlığı 78 nəfər təşkil edir. Dəniz səviyyəsindən 500 metrə qədər hündür olan ərəzilərdə əhalinin 60 faizindən çoxu yaşayır.

Gürcüstanda əhalinin milli tərkibi çox müxtəlifdir. Əhalinin 67 faizi gürcülər, başqa millətlərdən acarlar, abxazlar, osentinlər, ruslar, azərbaycanlılar, ermənilər, yəhudilər və başqa millətlərin nümayəndələri yaşayırlar. Abxazlar və acarlar muxtar respublikalar, osentinlər isə muxtar

vilayət şəklində formalaşmışlar. Hazırda əhalinin 55 faizi şəhərlərdə yaşayır. Respublikanın paytaxtı Tbilisidə 1,2 mln. nəfər əhali məskunlaşmışdır. Başqa iri şəhərlərdən Suxumi, Batumi, Kutaisi, Qori, Rustavi, Çiaturi, Poti və başqalarını göstərmək olar.

Təsərrüfatı və onun yeni istiqamətlərdə formalaşması

Uzun tarixi dövrlərdə formalaşmış Gürcüstanın təsərrüfat kompleksi çox sahəlidir. Burada təsərrüfatın inkişafında energetika, sənayesinin çox böyük rolu olub, Sovet dövründə burada Zemo-Avçala, Rioni, Suxumi, Xrami, Qumati, Ladjanuri kimi SES-in tikintisi həyata keçirilmişdir. İnquri SES-in tam gücü 1,6 mln. kVt hesablanmışdır. Gürcüstanda elektrik enerjisinin istehsalı sürətlə artmasına baxmayaraq, respublikada tələbatı ödəmir. Ona görə də buraya Şimali qafqazdan qaz, Azərbaycandan qaz, neft kəmərləri çəkilmişdir. Respublikada yeni stansiyalar tikilir.

Gürcüstan müstəqil bir dövlət kimi formalaşdıqdan sonra burada xüsusi mülkiyyətə istinadən sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı yenidən qurulur və yeni qurumlar əsasında formalaşdırılır. Sovet dövründə Gürcüstanda yaradılmış sənaye istehsal sahələri əsasında dağ-mədən sənayesi, metallurgiya, maşınqayırma, radiotexnika, elektron sənayesi, yüngül və yeyinti sənaye sahələri yenidən qurulmuş, dünyə standartlarına müvafiq şəkildə formalaşdırılmaqdadır. Cənubi Qafqaz dövlətləri içərisində Gürcüstan meşə doğrama, ağac emalı, kağız-sellüloza istehsalı üzrə yaxşı inkişaf etmişdir. Müstəqillik illəri ərzində sənaye sahələrin özəlləşdirilməsi, texnoloji cəhətdən yenidən qurulması bir sıra müsbət nəticələrə səbəb olmuşdur. Sənaye istehsal sahələri dünyə standartları səviyyəsinə qaldırılır.

Respublikada kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı mineral kübrələrin istehsalı və emalı da inkişaf tapmışdır. Gürcüstanda Marneuli mis filizi yatağı əsasında mis istehsalı sə-

nayesi yaranmışdır. Burada təsərrüfatın aparıcı sahəsi kimi maşınqayırma-dəzgahqayırma, elektrotexnika, elektrovozların istehsalı, avtomobilqayırma, cihazqayırma, kənd təsərrüfatı maşınqayırması kimi sahələr inkişaf tapmışdır. Rustavi metallurgiya mərkəzi Cənubi Qafqaz dövlətləri üçün (Daşkəsən dəmir filizi əsasında) yeganə metal istehsalı müəssisədir. Bu müəssisə ilə bağlı olaraq Gürcüstanda kimya sənayesi də yaranmışdır. Bu müəssisələr sintetik amonyak, azot kübrələri, avtomobil və toxucu sənayesi üçün kord istehsalı ilə bağlıdır.

Gürcüstanda sənayenin ərazi üzrə təmərküzləşdirmə prosesi çox da güclü deyildir. Hazırda burada üç iri sənaye aqlomerasiyası qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu aqlomerasiyalar Tbilisi-Rustavi, İmeretiya və Batumi ətrafında formalaşmışdır. Tbilisi-Rustavi sənaye aqlomerasiyada müxtəlif maşınqayırma, qara metallurgiya, üzvü sintezlər kimyası, azot kübrələrin istehsalı, elektroenergetika, yüngül və yeyinti sənayesinin bir sıra sahələri formalaşdırılmışdır. İmeretiya gürcüstanın dağ-mədən sənaye rayonu olub, manqan, kömür, barit və başqa qazıntıların çıxarılması ilə fərqlənir. Bu aqlomerasiya istilik və hidravlik elektrik stansiyaları ilə tanınmışdır. Kutaisi bu rayonun ən iri sənaye mərkəzidir. Batumi, Tbilisi və Kutaisi şəhərlərindən sonra, güclü sənaye mərkəz olub, həm də Acarıstanın mərkəzidir. Burada kəmərlə alınan təbii qazın və neftin emalı zavodları, çay fabrikanı, şərabçılıq müəssisələri, konserv zavodları mövcud olub, Cənubi qafqazın iri limanı, ticarət mərkəzi sayılır.

Gürcüstanda ümumi torpaq fondu 4,6 milyon hektar olub, onun da 3 milyon hektarı kənd təsərrüfatı istehsalına yararlı, 0,1 milyon hektarı biçənəklər, 1,8 milyon hektarı otlaq sahələr və yalnız 0,8 mln. hektarı isə şumlanan sahələr təşkil edir. Müstəqillik illəri ərzində torpaq islahatlarının keçirilməsi nəticəsində ümumi torpaq sahələrinin 766 min hektarı, kənd təsərrüfata yararlı sahələrin 726,7 min hektarı, şumlanan sahələrin isə 406,9 min hektarı kəndlilərə şəxsi mülkiyyət kimi verilmişdir. Qalan torpaqlar isə dövlət fondu və bələdiyyə mülkiyyətinə kimi ayrılmışdır. Gürcüstanda

kənd təsərrüfatı istehsalında taxıl əkinləri, kartof əkinləri, təvəzçilik, üzümçülük, meyvəçilik kimi sahələrlə yanaşı heyvandarlığın rolu böyükdür. Burada 1990-cı ilə nisbətən müstəqillik illəri ərzində dənli bitki əkinləri xeyli artmış, qalan sahələrdə isə bir o qədər irəlililik hiss olunmur. Buna səbəb əhalinin özünü çörək məhsulları ilə təmin etmə problemi ilə bağlıdır. 1991-ci ildə iri buynuzlu malqaranın sayı 1,3 mln. baş olduğu halda 1998-ci ildə 1,0 mln. başa qədər azalmış, inəklərin miqdarı isə eyni miqdarda 0,6 mln. baş olaraq qalmışdır. Burada malqaranın yem bazası möhkəmdir.

Gürcüstan nəqliyyat və xarici ticarət sahəsində, müstəqillik illəri ərzində xeyli irəliləmiş, yeni nailiyyətlər qazanmışdır. Belə ki, nəqliyyat yollarının yenidən bərpa, ipək yolunun bərpa ilə bağlı olaraq bir sıra işlər görülür. Hazırda Gürcüstan dünyanın 100-ə qədər ölkəsi ilə ticarət – mədəni əlaqələr saxlayır.

ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASI

Sahəsi – 29,8 min kv km, əhalisi – 3,8 mln.yaxın
Paytaxtı – Yerevan şəhəridir.

Cənubu Qafqaz dövlətlərindən olan Ermənistan, coğrafi mövqeyinə görə qapalı vəziyyətdə, şimal-qərbdən Gürcüstan, şimal-şərqdən Azərbaycan, cənub-qərbdən Türkiyə və cənubundan isə İranla quru sərhədlərə malikdir. Relyef quruluşuna görə əsasən dağlıq ölkə olan Ermənistanda alçaq düzən sahələr demək olar ki, yoxdur. Respublikada ən alçaq ərazi dəniz səviyyəsindən 390 metrə hündürdə yerləşən Debed çayının aşağı hissəsi təşkil edir. Buradakı dağlıq sahələr qismən seyrək meşəli və əsasən çılpaq qayalıq xarakterində olan yüksəkliklərdən ibarətdir.

Sovet quruluşu dağıldıqdan sonra müstəqil milli dövlət kimi yenidən təşkil olunmuş, Prezident aparatı ilə idarə olunan, özünün qanun verici milli məclisə, nazirlər kabineti, nazirliklər, dövlət bayrağı, dövlət qerbi, dövlət himni, dövlət

sərhədləri, gömrük aparatı, milli ordusuna malik dövlətdir. Bu dövlət aparatı, daşnakstyun erməni daşnaq partiyası xaricdən erməni diasporları, Rusiya Federasiyasının millətçiləri tərəfindən dəstəklənir, dənizdən-dənizə kimi «Böyük Ermənistan» dövlətini yaratmaq ideyası ilə işğal siyasət aparır. Nəticədə 1988-ci ildən bu günə kimi Azərbaycanın doğma yurdu olan «Dağlıq Qarabağı» və onun ətrafındakı 7 rayonu işğal etmiş, Azərbaycanla müharibə vəziyyətini yaratmış, Ermənistanın özündəki və işğal etdiyi rayonlarda daimi olaraq yaşayan azərbaycanlıları (1,2 mln. nəfəri) bu ərazilərdən zorla qovaraq qaçqın vəziyyətə salınmışdır. Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycana qarşı düşmənçilik iddialarını aparır. Bu sahədə Ermənistanda saxlanan Rus ordusu ona köməkçi çıxmış, Ermənistana dayaq olmuşdur. Ermənistan işğal olunmuş ərazilərini Azərbaycana qaytarmaq istəmir. Ermənistan dünya dövlətləri içərisində işğalçı dövlət kimi tanınmışdır.

Ermənistanda sənaye istehsalı əsasən gətirmə və qismən yerli xammallar əsasında formalaşdırılmışdır. O, nefti, qazı, pambığı və bir sıra başqa məhsullarını Azərbaycandan, qara metalı və kömürü Gürcüstandan alırdı. Buraya Şimali Qafqazdan qaz kəməri çəkilmiş, hazırda İran dövləti də Ermənistanına dayaq olmuş, oradan da bir sıra məhsullar alınır. Ermənistanına xarici diaspor ermənilərin köməyi, Amerika, Fransa, İngiltərədə olan erməni diasporların köməyi ilə həmin ölkələr də Ermənistanına dayaq olmuşdur. Bütün bunların sayəsində Ermənistanın iqtisadiyyatı mühafizə olunur.

Müharibə vəziyyətində respublikada elektrik enerjiyə olan tələbini ödəmək məqsədilə Sevan (Göyçə) gölündən öz başlanğıcını götürən Razdan çayı üzərində vaxtilə tikilmiş kaskadvari su elektrik stansiyalarından istifadə etməklə yanaşı, 1977-ci ildə AES-nin əsası qoyularaq, 1980-ci ildə onun birinci bloku istifadəyə verilmişdir. Həm də burada gətirmə yanacaqda İES-lər də fəaliyyət göstərir.

Ermənistan iqtisadi inkişafında əlvan metallurgiya, kimya sənayesi, az tutumlu maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənayesi (konyak, şərab istehsalı) inşaat materiallarının is-

tehsalı, kənd təsərrüfatı istehsalında üzümçülük, kartof əkinləri, heyvandarlıq sahələri üzrə ixtisaslaşdırılmışdır.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları

Dağlıq relyef quruluşuna malik Ermənistanın ərazisində bir sıra yeraltı sərvətlər də mövcuddur. Respublika ərazisinin 90 faizindən çoxu dəniz səviyyəsindən 1000 metrə qədər hündürdə yerləşir. Ərazinin yalnız 3 faizə qədəri 500 metrədən alçaq sahələr təşkil edir. Respublikanın mərkəzində Alagözvulkanı (4095 m) yerləşir. Dəniz səviyyəsindən 1914 m hündürdə yerləşən Sevan (Göyçə) gölü nəqliyyat, balıqçılıq əhəmiyyətinə malikdir.

Ermənistanın subtropik iqlim zonasında yerləşməsinə baxmayaraq, yüksək dağlıq xarakteri onun iqlimində kontinentallığını artırır. Burada yanvarın orta temperaturu 0 dərəcədən mənfi 8 dərəcəyə kimi aşağı düşür. İyul ayının orta temperaturu isə 24-26 dərəcə olur. İllik yağıntılar 500-600 mm, düzən sahələrdə isə 200-400 mm olur. Burada axan çayların əksəriyyəti Araz çayının qollarıdır. Razdan çayı Sevan (Göyçə) gölündən başlayır və Araza tökülür.

Ermənistanın torpaq örtüyü şaquli zonallıq qanununa uyğun olub, 50 faizi qara torpaqlar, qismən isə küllü və allüvial torpaq növləri xarakterdir. Ərazidə müxtəlif bitki örtüyü olub, ərazinin 9 faizi meşəlik sahələr təşkil edir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Ermənistanın ərazisində əhali sıx yerləşmişdir. 1979-cı il siyahıya alma məlumatına görə burada 3031 min nəfər, 1998-ci məlumatına görə isə 3791 min nəfər qeydə alınmışdır. Ümumi əhalinin 2535 min nəfəri şəhərlərdə və 1256 mini isə kəndlərdə məskunlaşmışdır. Müharibədən sonrakı illərdə buraya bir sıra başqa ölkələrdən erməni mühacirləri köçüb gəlmişlər. Nəticədə burada daimi yaşayan azərbaycanlıları oradan zorla qovulmuş, hazırda ermənistan vahid erməni millətdən ibarətdir. Əhalinin ərazidə yerləşmənin

orta sıxlığı 127 nəfərdir. Repsublika əhalisinin 97 faizi, dəniz səviyyəsindən 800-2400 metr hündür olan ərazilərdə məskunlaşmışdır. Burada şəhər əhalisi 75 faiz təşkil edir. Əmək ehtiyatları ilə təmin olunmuş, müstəqillik illəri ərzində buradan ABŞ-a, İsrailə, Almaniyaya və başqa ölkələrə köçənlərin sayı da çoxdur.

Təsərrüfatı və onun yeni istiqamətlərdə formalaşması

Ermənistanda təsərrüfat inkişafının uzun tarixi vardır. İnqilaba qədər Ermənistan geridə qalmış aqrar rayon olub, sənayecə zəif inkişaf etmişdi. Sovet dövründə o cana gəlmiş, müstəqil milli dövlət kimi formalaşdıqdan sonra Amerika, Fransa, İngiltərə və başqa dövlətlərdən erməni diasporların təsiri ilə həmin dövlətlərin köməyi sayəsində cana gəlmiş Ermənistan indi sənayenin inkişafı ilə özünü göstərə bilər. Əvvəllər burada kiçik mis əritmə müəssisəsi var idisə, indi ağır sənayenin bir sıra sahələri maşınqayırma, dağ-mədən sənayesi, kimya, sənayesi, inşaat materialların istehsalı, energetika, yüngül və yeyinti sənayesinin bir sıra sahələri mövcuddur. Doğrudur həmin sahələrin inkişafında da gətirmə xammallardan istifadə olunur. Sovet dövründə Ermənistan yüksək inkişaf etmiş sənaye və texniki tərəqqiyə istinad edən kənd təsərrüfatına malik olmuşdur. Burada sənaye istehsalı az metal tutumlu, ixtisaslı işçi qüvvəsinə istinad edən sahələr üzrə təkmilləşdirilmişdir. Burada kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən konserv sənayesi, şəkər istehsalı, tütün fermentasiya kimi yeni sahələr də yaranmışdır.

Əlvan metallurgiyanın inkişafı respublikanın iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan aparıcı sahələrdən olub, respublikanın iki arealında Cənub-da Zəngəzur rayonunda və şimalında Allahverdi rayonunda mövcuddur.

Respublikada maşınqayırmanın əsas arealı olan Yerevan sənaye qovşağı, maşınqayırma ilə yanaşı, ona xidmət edən kimya sənayesi məhsulları rezin texniki əşyalar, lak və boyaq, alumin istehsalı üzrə də ixtisaslaşdırılmışdır.

Respublikada sənaye istehsalının mühüm sahələrindən olan yüngül və yeyinti sənaye sahələri əsasən kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlıdır. Müstəqillik illəri ərzində həmin sahələrin inkişafda yeni yaranmış şirkətlər, fermer təsərrüfatları bir sıra irəliləmələr həyata keçirmiş, xüsusilə konyak, şərab istehsalı dünya standartları səviyyəsinə çatdırması üçün geniş tədbirlər görülmüşdür.

Kənd təsərrüfatı istehsalında demək olar ki, irəliləyiş yoxdur. Republika torpaq fondunun ümumi sahəsi 1,7 mln. hektar olub, o cümlədən kənd təsərrüfatına yararlı sahələr 1,4 mln. hektar, şumlanan sahələr isə 0,5 mln. hetardır. Şəxsi yardımçı təsərrüfatlara 65,1 min hektar fermer təsərrüfatlarına isə 454, 1 min hektar torpaq sahəsi ayrılmışdır.

QAZAXISTAN RESPUBLİKASI

Sahəsi 2717,3 min kv km, əhalisi 16 mln. nəf. çox.

Paytaxtı – Astana şəhəridir.

Qazaxıstan Asiya və Avropa kimi iki qitə üzərində yerləşən dövlətlərdəndir. Sahəsinə görə Rusiya Federasiyasından sonra ikinci yeri tutur. Onun ərazisi şimaldan, şimal-qərb və şimali-şərqdən Rusiya Federasiyası, cənub-şərqdən Çin XR və cənubundan isə Orta Asiya dövlətləri - Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstanla qurudan dövlət sərhədlərə malik olub, cənub-qərbdən Xəzər dənizə çıxışa malikdir. Xəzər dənizi respublika iqtisadiyyatında böyük əhəmiyyətə malikdir. Xəzər dənizi Qazaxıstanın nəqliyyat – iqtisadi əlaqələrinə əhəmiyyət kəsb etməklə, həm də respublikanı yanacaq-energetik sərvətlərlə təmin edən yataqların məskəni kimi də qiymətlənir. Xəzər su yolu vasitəsilə Qazaxıstanı dünyanın bir sıra ölkələri ilə əlaqələndirir. Məhz Xəzərin vasitəsilə Qazaxıstan özünün iqtisadi əlaqələrini daha yaxşı təmin edir.

Sovetin tərkibində müttəfiq respublika kimi fəaliyyət göstərən Qazaxıstan, Sovet dövləti dağıldıqdan sonra müstəqil milli dövlət kimi formalaşmış, Prezident aparatı, Nazirlər kabineti, Nazirliklər, iki palatalı parlament (Senat Məclisi), Konstitusiyası, dövlət qerbi, dövlət himni, Gömrük idarələri, müstəqil ordusu (milli ordu), bir sıra başqa dövlət qurumlarına malikdir. Milli dövlət kimi dünyanın 120-dən çox ölkəsi ilə, xüsusilə MDB dövlətləri, Baltik sahil ölkələr, Avropa, Asiya və Amerika qitəsi dövlətləri ilə əlaqə saxlayır. BMT, Avropa şurası, MDB dövlətlərilə birgə ittifaqda olub, özünün müstəqil idarə sisteminə malikdir. Dünya dövlətləri içərisində sənayecə inkişafda olan, heyvandarlıq, taxılçılıq sahədə ixtisaslaşdırılmış, zəngin təbii sərvətlərə malik bir ölkədir. Vaxtilə Qazaxıstan geridə qalmış heyvandarlıq, ovçuluq-xəzçilik ərazisi kimi tanınılırdı. 1954-ci ildən xam və dincə qoyulmuş torpaq sahələrin istifadəyə verilməsi ilə zəngin taxılçılıq dövlətinə çevrilmişdir. Respublika ərazisində formalaşmış Pavlodar-Ekibastuz və formalaşmaqda olan Kustanay-Selinoqrad, Manqışlaq – Quryev, Cimkent- Alma Ata kimi ərazi- istehsal komplekslər müxtəlif təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Bu komplekslər xüsusi mülkiyyətə istinadən yeni istiqamətlərdə inkişaf etməyə başlamışdır.

Müstəqillik illəri ərsində respublikanın ərazisində kənd təsərrüfat istehsalı tamamilə yenidən qurulur – Əvvəlki Sovet dövründəki ictimai mülkiyyət, özəlləşdirilmiş sənaye müəssisələr və torpaq sahələrin olması, torpaqların əhaliyə paylanması, bazar iqtisadiyyatına əsasən kəndlinin öz torpaq sahələrindən şəxsi mülahizələrə görə istifadə olunması, istənilən bitkilərin becərmə imkanları kənd təsərrüfat istehsalında yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalına təkan vermişdir. Heyvandarlıqda da bir sıra keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Bütün bunların nəticəsində Qazaxıstanda təsərrüfatın inkişafı yeni istiqamətlərə yönəldəcək və əhəlinin məişət şəraiti yüksələcəkdir.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları

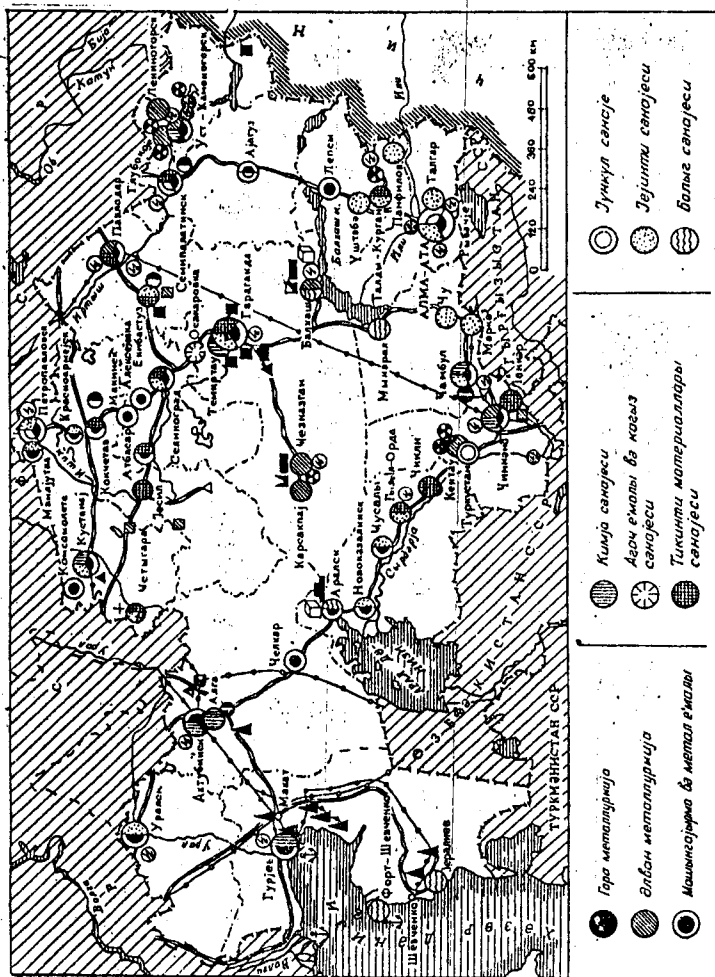
Qazaxıstan çox mürəkkəb təbii şəraitə və zəngin təbii sərvətlərə malik respublikadır. Qazaxıstan relyef quruluşu əsasən düzən, təpəlik və qismən dağlıqdır. Ərazinin geniş bir hissəsi düzənliklər, $\frac{1}{3}$ dəniz səviyyəsindən 300 metrə qədər hündür ərazilər, qalan hissəsi isə dalğavari təpəliklər və qismən də dağlıq sahələr təşkil edir. Dağlıq ərazilər cənub şərqdən Altay, Tarbaqatay, Çunqar Alatausu və Tyanşan dağlarının şimal ətəkləri təşkil edir. Respublika ərazisinin orta hissəsi qırıxıq dağlıq sahələrdən ibarətdir. Respublika ərazisinə şimal-şərqdən Kulunda, Barabin və İşim çölləri daxildir. Qazaxıstanın çöl hissəsi əkinçilik üçün yararlıdır.

Qazaxıstanın ərazisi yeraltı sərvətlərlə çox zəngindir. Burada filizli sərvətlərdən mis, qurquşun, sink., xrom, kadmiyum, manqan, molibden, nikel, polimetal filizləri, dəmir filizi, qızıl, gümüş, platin, cəvə az tapılan metal filizləri mövcuddur. Mineral duzlar, fosforit və nikel ehtiyatlarına görə Qazaxıstan MDB ölkələri icarəsində ilk yerlərdən birini tutur. Mis filizi ehtiyatları əsasən Mərkəzi Qazaxıstanda- Cezqazqan, kounrad, Bozşekül, Sayak, Çatırkul hövzələri, Şərqi Qazaxıstanda Nikolayevsk və Orlovsk yataqlarında olub, perspektiv əhəmiyyətlidir. Polimetal filizləri Leninaqorsk, Zıryanovsk, Karatou, Acisay, Tekeli, Karakaylı kimi yataqlarda, qızıl ehtiyatı isə xam torpaq sahədə, Altay dağlıq hissədə, boksit ehtiyatlarına görə Qazaxıstan Rusiya Federasiyası və Ukraynadan sonra üçüncü yeri tutur. Dəmir filizinin nəhəng yataqları Kustanay vilayətində ərazisində Sokolov- Sarbay, Ayat, Lisakovsk, Atasuda yerləşir. Burada mövcud dəmir filizlərinin keyfiyyəti (45-50 faiz) aşağı da olsa, ehtiyatı coxdur. Həmin filizlərin tərkibində dəmirə yanaşı fosfor, və vannadium metalı da vardır. Emal etmə zamanı həmin filizlərdən fosforlu şlak da alınır ki, ondan mineral kübrələrin istehsalında istifadə olunur. Kustanayda olan filizlər acıq usulla da çıxarılır. Qazaxıstanın cənubunda volfram və nadir metal filizləri də vardır.

Aktubinsk vilayətində yüksək keyfiyyətli xromit, Manqışlaq və Cezqazqanda (Cezdı) manqan filizi ehtiyatları olub, onlardan istifadə olunur.

Qazaxıstanın ərazisi neft, təbii qaz və daş kömür kimi yanacaq sərvətlərlə də zəngindir. Qazaxıstanın Manqışlaq rayonunda Şevçenko, Jetibay, Novı Uzen, Ural-Emba rayonunda Dossor, Makat, Koscaqıl, Karatan, və Prorva kimi qiymətli neft-qaz yataqları istifadəyə verilmişdir. Manqışlaq ətrafında dəniz neft-qaz yataqları müəyyən edilərək istifadəyə verilmişdir. Manqışlaq nefti yüksək keyfiyyətli olub, kükürdsüz və az qətranlıdır. Bu yataqlardan neftlə birlikdə təbii qaz da çıxarılır. Müstəqillik illəri ərzində Qazaxıstanın dəniz şelf rayonunda yeni zəngin neft yataqları müəyyən edilmiş və xarici şirkətlərin köməkliyi ilə bu yataqlardan istifadə etməyə başlamışdır. Hazırda buradan nefti kəmərlə və həm də gəmilərlə Bakıya və buradan da xaricə ixrac edilir. Qazaxıstanda 60-dan çox daş və boz kömür yataqları müəyyən olunmuşdur ki, onun da əksəri daş kömür təşkil edir. Burada daş kömür yataqlarından Karaqanda, Ekibastuz, Maykyuben, Ubaqan, Kustanay və başqalarını göstərmək olar. Respublikada başqa kimyəvi xammal ehtiyatlarından fosforit ehtiyatları, müxtəlif duz ehtiyatlarını göstərmək olar. Aktubinskdəki «İnder» kalium duzu yataqlarının xammal ehtiyatı kimi böyük əhəmiyyəti vardır. Qazaxıstan inşaat materialları ilə də çox zəngindir.

Qazaxıstanın iqlimi çox quru və kəskin kontinentaldır. Burada qışla yayın və gecə ilə gündüzün arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Burada yazda olduğu kimi payızda da çöl-tarla işlərinin sürətlə görülməsi tələb olunur. Yayın isti keçməsi nəticəsində Qazaxıstanın cənubunda pambıq, çəltik, tütün, üzüm, meyvə və şəkər çuğunduru kimi isti sevən bitkilrin yetişdirilməsinə geniş imkanlar mövcuddur. Qazaxıstanda kəskin təzadlı iqlim şəraitinin olması və ərazinin genişliyi spesifik təbii şəraitin yaranmasına səbəb olmuşdur. Burada iyul ayının orta temperaturu 20-26 dərəcə, bəzən 45

ŞAKIL № 15. QAZAXISTAN RESPUBLİKASI.

dərəcəyə qədər olub, qumluq sahələr 70 dərəcəyə kimi qızır. Yanvar ayında temperatur şəraiti mənfi 16-19 dərəcə, ərazinin cənubunda isə mənfi 5 dərəcə olduğu halda, bəzən isə mənfi 45 dərəcəyə kimi aşağı düşür. Yağıntılar ümumiyyətlə az olub, səhralıq və yarım səhralıq hissələrdə 100-200 mm, çöl hissədə 300 mm, dağlıq sahələrdə 1000 mm-ə qədər yağıntı düşür. Yağıntıların əsas hissəsi yay aylarına düşür ki, bu da kənd təsərrüfatı üçün əlverişli şərait yaradır. Süni suvarmaya böyük tələbata malikdir. Veqetasiya dövrü şimalda 190 gün, cənubunda isə 290 gün davam edir.

Respublikadakı çaylardan Ural, Sır-Dərya İrtiş və başqalarını göstərmək olar. Çayların suvarma, enerji əldə etmə, balıqçılıq, şirin su mənbələri kimi əhəmiyyəti böyükdür. Burada olan iri göllərdən Aral, Balxaş, Zəysan, Təngiz və b. göstərmək olar. Kapçaqay su anbarı buradadır.

Respublikada torpaq və bitki örtüyü şimaldan cənuba ketdikcə kəskin şəkildə dəyişilir. Ərazinin şimalında meşə-çöl və çöl hissələrdə qara torpaqlar, yarımsəhra və səhralıq hissələrdə qonur və bozuntul torpaqlara da təsadüf olunur. Respublikanın şimal və orta zolağındakı xam və dincə qoyulmuş torpaq sahələrin istifadəyə verilməsi nəticəsində taxıl əkinləri xeyli genişləndirilmişdir. İndi Qazaxıstan öz əhalisini taxılla təmin etməkdən başqa dünyanın bir sıra başqa dövlətlərinə də taxıl satır. Burada torpağın məhsuldar qatı nazik olduğundan dərin şumlanma tələb olunmur. Yazlıq əkinlər mart ayında yox, may ayında keçirilir.

Respublikada 600-dən çox bitki növlərinə təsadüf olunur. Respublikanın şimalında meşə-çöl və cənubunda isə çöl bitkiləri səciyyəvidir. Çay knarlarında qamışlıqlar yayılmışdır ki, onlardan texniki işlərdə istifadə edilir. Qamışdan kağız istehsalında da istifadə edilir. Yarım səhralıq və səhralıq sahələrdə yovşan və şoranlıq bitkiləri, qumlu səhralarda isə yarpaqsız ağaclar, qara və ağ saksaul ağacları bitir. Dağlıq sahələr daha zəngin bitki örtüyünə malikdir. Burada adda-budda meşəlik sahələr, çəmənliklər mövcuddur ki,

onlar da heyvandarlığın yem bazaları sayılır. Qazaxıstanda bütün ilboyu malqara çöldə otlama imkanlara malikdir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Əhalisi seyrək və ərazisi geniş olan Qazaxıstanda Sovet dövründə xam və dincə qoyulmuş torpaq sahələrin istifadəyə verilməsi nəticəsində müxtəlif respublikadan oraya əsasən Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarusiyadan buraya çoxlu cavanlar dəvət olunması nəticəsində keçmişdə boş qalmış ərazilər canlanmış, yeni şəhər və qəsəbələr yaranmış, nəticədə daimi əhaliyə çevrilmişdir. Beləliklə Qazaxıstanda əhalinin miqdarı artmışdır. Qazaxıstanda əhali 1939-cu ildəki 6 milyondan artıq 1985-ci ildə 15,6 milyona qədər artmışdır. 2000-ci ildə əhalinin miqdarı 14, 8 mln. nəfər olmuşdur ki, əhalinin azalması miqrasiyanın nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar. Müstəqillik illəri ərzində buradan xaricə – Almaniyaya, İzrailə, Fransaya və başqa ölkələrə çoxlu əhali köçüb getmiş, həm də burada əhalinin təbii artımı qismən aşağıdır. Əhalinin milli tərkibi çox müxtəlifdir. Əhalinin 36 faizindən çoxu qazaxlar, başqa millətlərdən isə ruslar, ukraynalılar, belaruslar, özbəklər, taciklər, azərbaycanlılar, türkmənlər və başqa millətlərindən olan əhali təşkil edir. Əhali ərazi üzrə qeyri bərabər yerləşir. Əhalinin orta sıxlığı 6 nəfərə yaxındır. Ümumiyyətlə əhali ərazidə qeyri bərabər yerləşməklə orta sıxlıq şimal vilayətlərdə 8 nəfərdən çox, orta hissədə seyrək 3 nəfərə qədər, Alma-Ata və Karaqanda vilayətlərində 16-19 nəfər və cənubunda isə 15 nəfərə yaxındır. Respublikanın əhalisi 1995-ci ilə kimi az qala 17 milyona yaxınlaşmışdı, lakin müstəqillik illərindən başlamış xarici dövlətlərə iş dalınca köçənlərin hesabına əhali xeyli azalmış, hazırda burada əhali yalnız təbii artım hesabına artır. Respublikada sənayenin sürətlə artması, yeni şəhərlərin əmələ gəlməsi və köhnə şəhərlərin böyüməsi nəticəsində şəhər əhalisi də artmış, 1998-ci ilin məlumatına görə

şəhər əhalisinin miqdarı 57 faizə çatmışdır. Burada iri şəhərlərdən Alma-Ata (əhal. 1,2 mln.), Karaqanda (620 mln.), Pavlodar, Ustkamenaqorsk, Petropavlovsk, Temirtau, Ak-tubinsk, Kustanay, Çimkənd, Cambul, Uralsk, Quryev, Astana (Qazaxıstanın yeni paytaxtı), Qızıl Orda və başqalarını göstərmək olar. Qazaxıstanda yeni əmələ gələn şəhərlərdən Rudnıy, Selinoqrad, Baykonur, Karsakpay, Karatau, Açısay, Zıryanovsk və başqalarıdır.

Respublika əhalisinin yarısından çoxu əmək ehtiyatları təşkil edir. Ümumiyyətlə əmək ehtiyatlarına tələbat olmadığı, ərazinin bəzi hissələrində əmək ehtiyatları çatışmadığı halda digər hissələrdə isə əmək ehtiyatlarının artıqlığı müşahidə olunur. Deməli ərazidə əmək ehtiyatları qeyri bərabər paylanmışdır. Müstəqillik illərində respublikada görülən tədbirlərdən biri də işçi qüvvəsinin işlə təmin etməsi və sənaye müəssisələrinin işçi qüvvəsinə olan tələbatın ödənməsi üçün tədbirlərin görülməsidir.

Təsərrüfatı və onun yenidən formalaşdırılması

Qazaxıstanda təsərrüfatın inkişafı çox mürəkkəb və çətin mərhələlər keçmiş, hazırda mövcud zəngin təbii sərvətlər və intensiv inkişafda olan kənd təsərrüfatı istehsalına istinadən formalaşmaqda olan təsərrüfat inkişafı çox səhəlidir. Burada güclü sənaye istehsalı əsasında kənd təsərrüfatı da yüngül və yeyinti sənaye sahələri ilə birlikdə formalaşmış, xüsusi mülkiyyət əsasında yenidən qurulmaqdadır. Burada Sovet dövründə yaradılmış ictimai təsərrüfat qurumlarının ləğv edilməsi, torpaq islahatlarının keçirilməsi, torpağın kəndlilərə verilməsi, fermer təsərrüfatları, torpaq sahibkarları, icarədar təsərrüfatlar, xüsusi həyatı təsərrüfatlar, şirkətlər, özəlləşdirilmiş sənaye müəssisələrin yaranması respublikada iqtisadiyyatı yeni istiqamətlərə yönəltmişdir.

Qazaxıstanda təsərrüfat kompleksinin formalaşması bir sıra xarakter xüsusiyyətlərə malikdir. Qazaxıstanın müa-

sir ərazisi Rusiya ilə XVIII əsrin əvvəllərindən birləşməyə vadar olmuş, bu proses həmin əsrin 2-ci yarısında başa çatmışdır. Lakin ruslar Qazaxıstanda ilk dəfə XVI əsrin axırlarında məskunlaşmağa başlamışdır. Onlar ilk dəfə Ural və İrtiş çaylarının hövzələrində yerləşmiş, sonralar isə daha cənuba tərəf irəliləmişlər. Qazaxıstanın Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsi orada kapitalist müəssisələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Orada şəhərlər daha da böyümüş, sənətkarlıq müəssisələri, fabrik-zavod sənayesinin rüşeymləri meydana gəlmişdir. Qazaxıstanda köçəri maldarlıq sahəsi getdikcə otraq şəratinə keçməyə başlamışdır. Qazaxıstan çar rusiyasının aqrar-xammal bazası idi. Sənaye istehsalı çox zəif olub, mövcud sənaye müəssisələri isə xırda və əsasən kənd təsərrüfatı xammallarının emalı prosesləri ilə məşğul idi. Mədən sənayesi – qızıl, duz, əlvan metal filizləri və kömürün çıxarılmasından ibarət idi. Emba neft mədənləri XX əsrdə istifadəyə verilmişdir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Qazaxıstanda əlvan metalların istehsalı İngilis, Amerikan və Fransız kapitalın əlində olmuşdur. Sovet dövrünə qədər demək olar ki, Qazaxıstanda dəmir yol nəqliyyatı yox idi. Burada ilk dəfə olaraq XIX əsrin 90-ci illərində Novosibirsk – Semipalatinsk dəmir yol xətti çəkilmişdir. Qazaxıstanın qalan ərazilərdə isə nəqliyyat hərəkəti at və dəvə qüvvəsindən istifadə etməklə həyata keçirilirdi. Bütün bunlara görə burada təsərrüfat inkişafı ləngiyirdi.

Sovet dövründə Qazaxıstanda təsərrüfat inkişafı demək olar ki, yenidən qurulmuş və inkişaf etdirilmişdir. Aparılan geoloji axtarış işləri nəticəsində bir sıra qazıntı yataqları tapılıb, ehtiyatı müəyyən edilmiş və həmin ərazilərdə dəmir yol nəqliyyatı formalaşdırılmışdır. Burada iri sənaye mərkəzlərinin yaradılması, xam və dincə qoyulmuş torpaq sahələrinin istifadəyə verilməsi nəticəsində keçmişdə istifadəsiz qalan ərazilərdə yeni təsərrüfat sahələrin yaradılması, əhalinin məskunlaşması, iri yaşayış məntəqələrin yaranması təsərrüfatın çox sahəli inkişafına səbəb olmuşdur.

Qazaxıstanda sənaye istehsalı böyük sürətlə artmış, kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalı beş dəfədən çox artmış, əkin sahələri əvvəlki 4 milyon hektar əvəzinə artıq 1985-ci ildə 35,2 milyon hektara çatdırılmışdır. 1913-cü ildən 1980-ci ilə kimi Qazaxıstanda taxıl istehsalı 2 milyon tondan 27,5 milyon tona qədər artırılmışdır. Beləliklə Qazaxıstan taxıl idxal edən ölkədən, taxılı ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. Müstəqil dövlət kimi formalaşdıqdan sonra Qazaxıstanda sənaye, kənd təsərrüfatı və nəqliyyatın inkişafı sahədə bir sıra yeni tədbirlər həyata keçirilmiş, sənaye müəssisələr özəlləşdirilmiş yeni yaranan şirkətlər və xarici şirkətlərin, firmaların köməyi ilə mədən sənayesinin inkişaf etdirilməsi, neftin, təbii qazın, filizli sərvətlərin çıxarılması və emalı proseslərinin yeni mütərəqqi üsullarla inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlər görülməkdədir. Bütün bu tədbirlər təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı ilə bağlıdır. Respublikada energetikanın inkişafı yerli yanacaq sərvətləri və su enerjisinə istinad edir. Qazaxıstanda istifadədə olan SES-lərdən İrtişçayı üzərində tikilmiş Ust-Kamenaqorsk, Buxtarma, Sır-Dərya çayı üzərindəki Çardərya və İli çayı üzərində tikilmiş Kapsaqay və başqalarını göstərmək olar. Karaqanda və Kustanay kömür hövzələrinə əsasən tikilən bir sıra DRES-lər də fəaliyyət göstərir. Onlardan Karaqanda, Temir-Tau, Petropavlovsk: Pavlodar, Yermak, Alma-Ata və b. göstərmək olar. Həm də respublikada Özbəkistandan alınan təbii qaz sərvətinə istinadən Cəmbül DRES-i (1,2 mln. kVt gücündə) və atom stansiyası fəaliyyət göstərir. Respublikada elektrik enerjisinin istehsalı 1913-cü ildəki 1,3 mln. kVt. s.-dan 1988-ci ildə 84 mlrd. kVt. s. qədər artırmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq Qazaxıstanda elektrik enerjiyə olan tələbat ödənilməmişdir.

Qazaxıstanda təsərrüfatın inkişafı və ərazi təşkilində nəqliyyatın xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Nəqliyyatın inkişafı Sovet dövründə Qazaxıstanın ərazisindən keçmək şərti ilə Türkistan-Sibir dəmir yol maqistralının çəkilişi ilə Sibirin

taxılı, meşə sərvəti və Kyzbasın kömür yataqlarından istifadəyə yol açmışdır. Bundan əlavə Mərkəzi Qazaxıstandan, Petropavlovskdən də Sibir maqistral xəttinə sarı Selinoqrad-Karaqanda- Balxaş istiqamətində, oradan da Cezqazqana dəmir yol xətti çəkilmişdir. Sonralar Selinoqrad-Pavlodar, Quryev- həştərxan və daha sonra Gizlyara gedən dəmir yol xətti, Sibir və Cənubi Sibir maqistral yollarını birləşdirən yeni Orta Sibir/ Kustanay- Barnaul yolu/ dəmir yolu, Manqışlaq neft mədənlərini Emba neft yataqları ilə birləşdirən və oradan da Orska qədər uzadılan dəmir yol xətləri çəkilmişdir. Kunqrad- Makat- Aleksandrov- Qay dəmir yolunun çəkilməsi ilə Qazaxıstanın cənub rayonlarını və OrtaAsiyanı Rusiyanın Volqaboyu rayonu ilə birləşdirən dəmir yolu çəkilmişdir. Bütün bunlar Qazaxıstanda təsərrüfat kompleksinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qazaxıstanda yeni ərazi istehsal komplekslərinin də formalaşmasına şərait yaradır.

Yanacaq- enerji- metallurgiya kompleksi 50-ci illərdən sonra inkişaf etmiş ən mühüm sahə kimi özünü göstərir. Bu kompleksin emal edici mərhələdən başqa, ilkin mərhələ respublikada sürətlə artır. yeni neft yataqları müəyyən edilir, neft və qazın çıxarılması, xaricə ixracı sahədə böyük tədbirlər həyata keçirilir. Neftin və təbii qazın emalı prosesləri isə bir qədər geridə qalır.

Qazaxıstanda kömür hasilatı orta hesabla 100 mln. tondan çox olduğu halda müstəqillik illəri ərzində kömürün hasilatı getdikcə azalıb, və hal- hazırda 58-60 mln. ton təşkil edir ki, onun da 95 faizi Karaqanda və Ekibatsuz hövzələrinin payına düşür. Respublikada çıxarılan kömürün 1/3- m metallargiya sənayevi üçün yararlı koklaşan kömür növüdür. Bu kompleksin mühüm halqalarından olan qara metallargiya sənayesi respublikada cavan sahələrdən olub, Qazaxıstanın mərkəz hissəsində formalaşmışdır. Turqay yatağında dəmir filizlərinin saflaşdırılması və hasilatı keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq fəaliyyət göstərir. Sokolov-

Sarbay yatağında çıxarılan dəmir filizləri saflaşdırılaraq-konsentrant şəkilində əvvəllər Uralın metallurgiya zavodlarına göndərilirdi. Tyrqayın dəmir filizi kompleks xarakterdə olub, tərkibində kükürd; kobalt, mis, vanadium və başqa metal filizləri mövcuddur. Filizin tərkibindəki müxtəlif metallar çıxarmaqla yanaşı, ondan əlvan metallurgiya və kimya sənayesində xammal kimi də istifadə olunur. Qazaxıstanda qara metallurgiyanın inkişafı Vətən müharibəsi illərində Temirtauda təkrarəritmə zavodu və Aktubinskdə yerli xromitlərin əsasında ferroəritmə zavodlarının tikilməsi ilə başlanmışdır. Müharibədən sonrakı illərdə Temirtau dəmir filizi yatağı əsasında Karaqandada tam dövriyyəli metallurgiya zavodu tikilmişdir ki, hazırda bu müəssisə tam gücü ilə fəaliyyət göstərir. Burada metallurgiya sənayesinin şirin suya olan tələbini İrtiş-Karaqanda kanalının çəkilməsi ilə təmin olunmuşdur. Yanacaq-energetika-metallurgiya kompleksinin ixtisaslaşmasında əlvan metallurgiya sahəsi də mühüm rol oynayır. Qazaxıstanda əlvan metalların istehsal dairəsi qara metalların istehsal dairəsindən daha genişdir. Bu sahədə Mərkəzi Qazaxıstan, filizli Altay, respublikanın cənub əraziləri xüsusilə seçilir. Respublikada əlvan metalların içərisində ən çox yayılanı misdir. Mis filizi yataqlarından Balxaş, Sayak, Ceqqazqan və başqalarını göstərmək olar. Sayak mis mədənləri zəngin ehtiyata malikdir. Ceqqazqan yatağında mislə zəngin yataq sayılır. Ceqqazqan metallurgiya kombinatında 1971-ci ildən elektrolit üsulu ilə misin əritmə prosesi həyata keçirilir.

Filizli Altay Qazaxıstanın əlvan metallurgiyanın mühüm rayonlarından biridir. Burada əsasən qurğuşun, sink filizləri çıxarılır və emal edilir. Az miqdarda da mis istehsal olunur. Ust-Kamenaqorsk-Zıryanovsk ətrafında qurğuşun-sink istehsalı həyata keçirilir. Vaxtilə buradan sink konsentratlarının bir hissəsini Rusiyanın Qərbi Sibir rayonundakı Belovo sink zavoduna göndərilirdi. Filizli Altayda sink sənayesinin inkişafı İrtiş çayının üzərində tikilmiş SES-in ucuz

enerjisi ilə də bağlıdır. Ust-Kamenaqorskidəki titan-magnezium kombinatı Qazaxıstandakı nadir sənaye müəssisələrindən biridir. Altayda əlvan metallurgiyanın inkişafı yalnız onun mədən sərvətləri ilə zənginliyində deyil, həm də onun şirin su və enerji ehtiyatları ilə də təmin olunmasındadır. Cünqar Alatassu və Karatau polimetal filiz ehtiyatlarına malik olub, Cənubu Qazaxıstanın perspektivli əlvan metallurgiya bazasıdır. Çimkəndə qurğuşun zavodu, Tekelidə qurğuşun-sink kombinatı fəaliyyət göstərir. /Turqay boksit yatağı əsasında isə Pavlodarda alümin sənayesi yaradılmışdır. Burada həm alümin oksidinin, həm də alümin metallının əridən zavodlar fəaliyyət göstərir. /Əlvan metallurgiya sənayesi Qazaxıstanda hər tərəfli inkişaf etməsinə baxmayaraq onun da inkişafında həll edilməmiş bir sıra əsaslı məsələlər vardır ki, müstəqillik illərində yeni yaranan şirkətlər, bir sıra xarici şirkətlərlə birlikdə bu məsələlərin həlli, texnoloji proseslərin daha da təkmilləşdirilməsi sahədə bir sıra yeni tədbirlər həyata keçirir.

Enerji – kimya kompleksi cavan sahələrdən olub, hələlik tamamlanmamışdır. Bu kompleks, xüsusilə kimya sənayesi, yanacaq-enerji-metallurgiya kompleksi ilə zəif əlaqələndirmişdir. Koks qazlarından istifadə edilməsində Karaqanda metallurgiya zavodunda bir sıra mühüm tədbirlər görülmüşdür. Burada sintetik amonyak kübrələrinin istehsal sahəsi istifadəyə verilmiş, Karaqanda da karbid-kalsium üsuli ilə əhəng daşı və koks xammalından sintetik kaucukun istehsalı və onunla bağlı bir sıra əlavə kimyəvi məhsulların istehsalı prosesləri yaradılmış, lakin əlvan metallurgiyanın kükürlü tullantılardan istifadə edilməsi işi lazımi dərəcədə qaydaya salınmamışdır. Respublikada kükürlü xammalların çox olmasına baxmayaraq, lazım olan kükürdün bir hissəsini Rusiyadan (Uraldan) alır. Əlvan metallurgiya sənayesinin qarşıda duran mühüm problemlərdən biri də respublikanı öz kükürdü ilə təmin etmək məsələsidir. Hazırda respublikada çıxarılan neftin bir hissəsi emal edilməsi üçün

Quryev-Orsk kəməri ilə Urala, bir hissəsini Bakıya və digər hissəsini isə xam neft şəkilində kəmərlə xaricə Avropa ölkələrinə doğru axıdılır. Manqışlaqdan, Rusiya Federasiyasının Volqaboyu rayonuna Şevçenko-Quryev-Samara istiqamətində, oradan da Avropa ölkələrinə doğru neft kəməri çəkilmişdir. Qazaxıstanda ən iri neft emalı zavodu Quriyevdə yerləşir. Qazaxıstanın neft yataqlarından neftlə birlikdə qaz da çıxır ki, bu qazlardan istifadə olunması işi ildən ilə artır. Belə ki, 1940-cı ildə burada 697 min ton neft çıxarılmışdısa, 1980-cı ildə 35 mln. ton, nəhayət 1997-ci ildə isə 30 mln. tona yaxın neft çıxarılmışdır. Müstəqillik illərində neft çıxarılmasının qismən azalması, bəzi çətinliklərlə bağlı olub, lakin burada yeni yataqların istifadəyə verilməsi, xarici şirkətlərin fəaliyyəti nəticəsində perspektivdə neft və təbii qazın istehsalının xeyli artırılması imkanlarının olduğunu göstərir. Qərbi Sibirdən alınan neftin emalı proseslərini təşkil etməkdən ötrü Pavlodar və Çimkənddə iri neft emalı zavodları tikilmişdir. Şirin suyun çatışmaması nəticəsində Manqışlaqda neftin emalı proseslərinin həyata keçirilməsi hələlik mümkün deyildir. Manqışlaqda qaz emalı zavodu tikilərək istifadəyə verilmişdir. Buradan göründüyü kimi Qazaxıstanda enerji – kimya kompleksi tam formalaşmış qurtarmamışdır. Qazaxıstanın Qaratau dağlıq sahədə çıxarın fosforitlər saflaşdırılaraq emal edilməsi üçün Cambul superfosfat zavodu və Çimkənd fosfor duzları zavodlarına göndərilir.

Qazaxıstanda istehsal edilən maşınların mühüm bir hissəsi xarici ölkələrə ixrac edildiyi kimi, özü də həmin ölkələrdən bəzi maşın növlərini idxal edir. Burada olan maşınqayırma zavodlarının bəziləri Vətən müharibəsi illəri ərzində alman faşistləri tərəfindən işğala məruz qalmış qərb rayonlarından buraya köçürülmüşdür. Maşınqayırmanın iri mərkəzlərindən olan Alma-Atada metallurgiya zavodları üçün avadanlıqlar, yunucu dəzgahlar, rabitə avadanlıqları, Karaqandada – mədən sənayesi və şaxtalar üçün maşın və

avadanlıqlar, Astanada – kənd təsərrüfatı maşınları, Pavlodarda – traktorlar istehsalı sənaye sahələri mövcuddur.

Qazaxıstanda yüngün və yeyinti sənaye sahələrini də özündə birləşdirən **aqrar-sənaye kompleksinin** rolu olduqca böyükdür. Bu kompleks çox sahəli olub, uzun tarixi mərhələlərinə malikdir. Aqrar-sənaye kompleksi bitkiçilik və heyvandarlıq kimi iki mühüm sahə və onun məhsulların emal edən yüngül və yeyinti sənayesi sahələri üzrə formalaşdırılmışdır. Vaxtilə heyvandarlıq üzrə tanınılan Qazaxıstan indi həm də taxılçılıq dövləti kimi tanınılır. Taxılçılıqda aparıcı taxıl növü yazlıq buğda və darı əkinləri təşkil edir.

Qazaxıstanın geniş ərazisində kənd təsərrüfatına yararlı sahələr bir o qədər də çox deyildir. ümumi torpaq sahəsi 181,1 milyon hektar olub, onun da 161,6 milyon hektarı kənd təsərrüfatına yararlı sahələrdən ibarətdir. Şumlanan sahələr 28,7 milyon hektar, biçənəklər 4 milyon hektar, otlaq sahələr isə 125,2 milyon hektar təşkil edir. Respublikada ümumi torpaq sahəsinin 451,2 min hektarı şəxsi yardımçı təsərrüfatlara, 20 milyon hektarı isə fermer təsərrüfatlarına verilmişdir. Kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin isə 391,2 min hektarı şəxsi yardımçı təsərrüfatlara, 19,5 milyon hektarı fermer təsərrüfatlarına təhkim olunmuşdur. Burada kənd təsərrüfatı istehsalına maneçilik törədən yeganə səbəb şirin su ehtiyatlarının azlığı və atmosfer çöküntülərin əraziyə az düşməsidir. Qazaxıstanda dənli bitkilərdən yazlıq buğda, arpa, çovdar, darı, çəltik və qarğıdalı kimi bitkilər, texniki bitkilərdən isə pambıq, tütün, günəbaxan, şəkər çuğunduru, kəndir və dərman bitkisi kimi xaş-xaş əkilir. Ərazinin cənub hissəsində suvarma əkinçilik sahəsi inkişaf etmişdir. Burada pambıq, tütün, üzümçülük meyvəçilik çəltik əkinləri kimi suya və istiyə çox tələbkar əkinçilik sahələri xarakterdir. Respublikada suvarılan sahələrin ümumi miqdarı 2,1 milyon hektardır.

Qazaxıstan respublikası inkişaf etmiş heyvandarlıq, quşçuluq, arıçılıq və balıqçılıq təsərrüfatları ilə də xarakterizə olunur. Balıqçılıq Xəzər dənizi hövzəsində, göllər və çay-

larda, arıçılıq ərazinin şimal və cənub – şərqində geniş tərzdə inkişaf tapmışdır. Quşçuluq təsərrüfatı taxılçılıq rayonlarında həyatı sahələrdə, son illərdə fermer təsərrüfatlarında saxlanılır. Qazaxıstan iri buynuzlu malqaranın sayına görə Rusiya Federasiyası və Ukraynadan sonra üçüncü, qoyun və keçilərin sayına görə isə Rusiya Federasiyasından sonra ikinci yeri tutur. Qazaxıstanda 1991-1998-ci illər arasında iri buynuzlu malqara 9.8 milyon başdan, 4,3 milyon başa, o cümlədən inəklər 3,4 milyondan 2,1 milyon başa qədər, donuzların sayı 3,2 milyondan 0,9 milyon başa qədər, qoyun və keçilərin sayı 35,7 milyondan 10,4 milyon başa qədər azalmışdır. Bütün bunlara səbəb keçirilən islahatlar və özəlləşdirmənin nəticəsi kimi baxmaq olar. Həm də bu keçid dövründə qarşıya çıxan çətinliklərlə bağlıdır. Respublikada yüngül və yeyinti sənayenin inkişafı üçün zəngin xammal ehtiyatları mövcuddur. Burada yüngül sənayesi üçün xammal ehtiyatları pambıq, yun, ipək, dəri, xəz və başqa məhsullar təşkil etdiyi halda, yeyinti sənayesi üçün – un, düyü, şəkər çuğunduru, kərə və bitki yağları, ət, süd məhsulları, balıq, üzüm, meyvə-tərəvəz məhsulları, bal və başqa məhsullar təşkil edir. Ət emalının iri müəssisələrindən Semipalatinsk və Petropavlovskidəki ət konservləri, ət məhsullarını istehsal edən iri ət kombinatları göstərmək olar. Bu müəssisələrin məhsullarının bir hissəsi Qazaxıstanın daxilində istifadə etməklə yanaşı, onun mühüm bir hissəsi başqa xarici ölkələrə də ixrac olunur. Hazırda həmin müəssisələr texnoloji proseslərin təkmilləşdirməsi nəticəsində yenidən qurulmuş, indi burada hazırlanan məhsullar dünya standartlarına uyğun hazırlanılır. Alma-ata və Cəmbül vilayətləri ərazilərində şəkər çuğunduru əkinləri ilə bağlı olaraq şəkər zavodları tikilmiş və respublika tələbatı üçün şəkər istehsal olunur. Süd məhsullarının emalı prosesləri, yağ istehsalı, konservləşdirilmiş süd məhsullarının istehsalı, pendir istehsalı südlük-ətlik malqaranın inkişafı ilə bağlı olaraq Şimalı Qazaxıstan və Altay dağlarının ətəklərində, həm də Qazaxıstanın

cənub vilayətlərində inkişaf etmişdir. meyvə-tərəvəz konservləri və şərab istehsalı, tütün emalı zavodları əsasən Alma-ata və bir sıra cənub şəhərlərində inkişaf etmişdir. Un-yarma, makaron sənayesi isə əsasən respublikanın iri şəhər və yaşayış məntəqələrində yerləşmişdir. Respublikada balıq ovlama və balıq emalı, konservləşdirmə müəssisələri əsasən Quryevdə və dəniz sahilı yaşayış məntəqələrində mövcuddur.

Qazaxıstanın ərazisi təbii-coğrafi və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə görə bir sıra fərqlərə malikdir. Bu fərqlərə görə Qazaxıstanın ərazisi beş rayona-Şimal, Cənub, Qərb, Şərq və Mərkəz rayonlarına ayırmaq olar. Bu rayonlar həm yerüstü və həm də yeraltı sərvətlərin, iqlim şəraitinin xüsusiyyətlərinə görə bir birindən fərqlənirlər. Bu ərazilərdə əhəlinin məskunlaşmasında da əsaslı fərqlər vardır.

ORTA ASIYA DÖVLƏTLƏRİ

(Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan və Qırğızistan)

Bu dövlətlər həqiqətən Asiya qitəsinin demək olar ki, ortasında yerləşmiş, təbii-coğrafi və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən çox az fərqlənir, onların oxşar cəhətləri isə çoxdur. Əvvəlcə dini xüsusiyyətlərə görə onlar hamısı müsəlman ölkələrdir. Ərazinin quruluşuna görə az-çox dağlıq şəraiti, səhralıq vəziyyəti, isti yaya və soyuq qışa malk olmaları, yağintıların azlığı, yeraltı sərvətlərlə zənginliyi, əhalisinin bir-birini başa düşən dillərdə danışması, təsərrüfat məşğuliyyətinə görə uyğunluğu hamısında pambıq, taxıl, tərəvəz-bostan əkinləri, meyvəçilik, üzümçülük, barmaçılıq, həm də çox-çox səhəli maldarçılıq, xüsusilə qoyunçuluq, xəzli və qaragül dəri və qismən isə piyli qoyunçuluğun inkişafı, dəvə və atların saxlanması ilə xarakterizə olunur. Bütün Orta Asiya dövlətləri, xüsusilə Türkmənistan və Özbəkistan süni suvarmaya tələbkardırlar. Nəqliyyat iqsadi əlaqələrə görə bu dövlətlər bir birilə və başqa ölkələrlə müş-tərək əlaqələrə mənsubdur. Vaxtilə Sovetin tərkibində müttəfiq respublikalar şəklində fəaliyyət göstərən bu ərazilər, indi müstəqil milli dövlətlər kimi formalaşmışdır. Hazırda bu ölkələrin hamısı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olub, MDB-ə daxilirlər.

ÖZBƏKİSTAN RESPUBLİKASI

Sahəsi - 447,4 min kv km, əhalisi - 23,9 min nəfər.

Paytaxtı- Daşkənd şəhəri

Coğrafi mövqeyinə görə Asiya qitəsində, Orta Asiya dövlətlərinin Mərkəzində yerləşmiş, qərbdən Türkmənistan, Şimaldan Qazaxıstan, Şərqdən Qırğızıstan, Cənub-şərqdən Tacikistan və cənubdan isə Əfqanıstanla qurudan dövlət

sərhədlərinə malik milli dövlət olan Özbəkistan, dünyanın bir sıra ölkələri ilə dəmir, şose, hava yolları ilə əlaqədə olmasına görə onun coğrafi mövqeyi münasib sayılır.

Özbəkistan Sovet hökuməti dağıldıqdan sonra müstəqil milli dövlət kimi formalaşmış, hazırda dünya dövlətləri içərisində özünə məxsus yeri tutur. Hazırda Prezident ap ratı ilə idarə olunan Özbəkistan bir palatalı 250 deputata malik qanun verici məclisi, Nazirlər kabineti, nazirliklər, dövlət bayrağı, dövlət himni, milli ordusu, dövlət sərhədləri, gömrük idarə sisteminə malik olub, pul vahidi isə müstəqilliyin ilk illərində «sumkupon», 1994-cü ildən sonra isə «sum» hesab olunur. Özbəkistan BMT-yə və MDB ölkələrin tərkibinə daxildir. Müstəqillik illərində respublikada keçmiş ictimai mülkiyyət formaları yeni xüsusi mülkiyyət formaları qurumlarla əvəz olunmuşdur. Sənaye istehsalında şirkətlər, kənd təsərrüfatı istehsalında isə fermerlər, icarədarlar, torpaq sahibkarları və şəxsi həyatı təsərrüfat formaları yaranmışdır. Respublikada torpaq islahatlarının keçirilməsi, kəndlilərə torpaq sahələrinin paylanması kənd təsərrüfatı istehsalının yenidən qurulması və yeni istiqamətlərdə inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır.

Özbəkistan Orta Asiyada başlıca olaraq pambıqçılığın bazası, qaragül dərillərin istehsalı, ipək məhsulları, kənaf, çəltik, üzümçülük (əsasən kışmış üzümü), meyvəçilik, tərəvəz-bostan bitki əkinləri, heyvandarlığın inkişafı ilə tanınmış ölkədir. Bütün bunların inkişafı suvarma əkinçiliklə bağlıdır. Orta Asiya ölkələrində mövcud suvarma əkinçilik sahələrinin 60 faizindən çoxu Özbəkistanın payına düşür. Respublikada pambıqçılıq kompleksi, maşınqayırmanı, kimya sənayesini, bir sıra başqa infrastruktur sahələri, elmi idarələrini və yüngül yeyinti sənaye sahələrini də özünə birləşdirir. Ümumiyyətlə ərazidə təsərrüfat sahələrin inkişafı və ərazi təşkilinə pambıqçılıq kompleksinin böyük təsiri vardır. Lakin onu da deməliyə ki, müstəqillik illərində respublikada pambıqçılıq kompleksi bir qədər zəifləmiş, onun əkin

sahələri xeyli azalmışdır. Buna səbəb kəndlinin öz idarəsi ilə payına düşən torpaq sahəsindən bazar tələbatına uyğun fəaliyyət göstərilməsindədir. Müstəqilliyin keçid dövründə respublikada bir sıra çətinliklər yaranmış, lakin bu çətinliklər müvəqqəti olub, getdikcə aradan qaldırılır və pambıqçılıq kompleksi isə yenə də öz hegamonluğunu saxlayacaqdır.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları. Respublikanın relyef quruluşu əsasən düzən-səhralıq, Mərkəz və cənub şərq hissələri tədricən yüksələn dağətəyi və dağlıq ərazilərdən ibarətdir. Ümumiyyətlə respublikanın 4/5 hissəsi düzənlik sahələr təşkil edir. Bu düzənliklərin geniş hissəsi Turan ovalığı təşkil edir. Ərazinin şərqində Tyan-Şan və hissar-Alay dağ sistemləri yerləşir. Fərganə vadisi və Amu-Dəryanın aşağı axını respublikanın əhalicə sıx əraziləridir. Amu-Dəryanın Aral gölünə (dənizinə) tökülən delta hissəsində bataqlıqlaşmış sahələrə də rast gəlinir. Həmin ərazilərdə müntəzəm olalaq qurutma tədbirləri həyata keçilir.

Özbəkistanın iqlimi kəskin kontinentaldır. İyul ayının orta temperaturu Nukus yaxınlığında 26 dərəcə, Buxara ətrafında 30 dərəcə Termez yaxınlığında isə 32 dərəcəyə qədər olur. Qış mövsümündə havalar əsasən tutğun keçir və ərazi tez-tez şiddətli şaxtalara məruz qalır. Yanvar ayının orta temperaturu Nukus yaxınlığında mənfi 5,3 dərəcə, Daşkənd ətrafında isə mənfi 2 dərəcəyə qədər olur. Qış aylarında ərazinin temperaturu şimalında mənfi 20 dərəcəyə qədər aşağı düşür. Yayda torpaq örtüyünün üst qatı 60 dərəcəyə, qumluq ərazilər isə 70 dərəcəyə kimi qızır. Yağıntılar ərazidə qeyri bərabər paylanmışdır. Ən az yağıntı yarımsəhra və səhra zonaları /80-90 mm/, çox yağıntı isə hündür dağətəyi və dağlıq sahələrə /890-1000 mm/ düşür. Yağıntıların 70 faizindən çoxu qış və yaz aylarında yağır.

Respublika ərazisindən axan çaylar çox seyrək olub, bütün çaylar Amu-Dərya, -Sır-Dərya çay hövzələrinə daxildir. Çaylar əsasən başlanğıclarını yüksək dağlardan, qar və

buzlaqların ərinməsinəndən götürürlər. Ən iri çaylardan Amu-Dərya, Sır-Dərya, Zərəfşan, Çirçik, Qaşqadərya, Surxandərya, Akbura, Ahəngəron, İsfara, Qaradərya və başqlarını göstərmək olar. Çayların ümumi enerji ehtiyatı 7,1 mln. kvt. hesablanılmışdır. Onların illik enerji istehsalının potensialı 107 milyard kvt. s. hesablanılmışdır. Hazırda bu imkanlardan tam istifadə olunmur. Çayların suvarma, şirin su mənbələri və balıqçılıq əhəmiyyəti vardır. Ərazidə olan ən böyük göl Aral gölüdür, ona böyüklüyünə görə dənizdə deyilir. respublikada Kattakurqan, Kayrakqum, Çardərya, Kuyumazar, Qasansay, Tyuyabuquz /Daşkənd dənizi/, Çarvak və başqa süni su anbarları da vardır. Özbəkistanın suvarma sistemləri bəndlər, arxlar su bölüşdürücü sistemlərdən ibarətdir. Respublikadakı ən iri kanallardan Böyük Şimal, Cənubi Fərqanə, Cənubi Acıçöl və başqlarını göstərmək olar.

Özbəkistanın torpaq və bitki örtüyü də çox müxtəlifdir. Burada qumlu gilli, çingilli, çay kənarlarında çəmənlər və bəzi ərazilərdə bataqlıqlaşmış torpaqlar, dağətəyi sahələrdə şabalıdı, qara çöl torpaq növlərinə təsadüf olunur. Bitki örtüyü qismən kasıbdır. Vahələr ətrafında zəngin bitki örtüyü olub, səhralarda ksərofil yarımköl xarakterli nadir bitki növləri mövcuddur. Meşəlik sahələr yox dərəcəsinədəkdir. Ümumiyyətlə otlaq sahələr də azdır.

Özbəkistanın ərazisi çox müxtəlif faydalı qazıntılarla da zəngindir. Burada mis, qurquşun, sink, qızıl, kömür, neft, təbii qaz, müxtəlif kimyəvi xammallar, inşaat materialları, mineral sular və b. ehtiyatlar mövcuddur. Orta Tyanşanda bismut filizi, Almalıq ətrafında siyenit-dioritli mis filizi, Kurqaşinkan və Uçlaq ətrafında polimetal filizləri, Kuzaksay, Köçbulaq, Kualdı, Murıntaü, Koknatas və b. Vulkanöqen qızıl mədənləri, Cənubu Tyanşanda İnqic, Köytaş və Uçat volfrom yataqları, Fərqanə dərəsində Perm çöküntülərinin məhsuldar laylarında neft /Cənubi Aləmşık, Əndican, Palvaktəş və b./, Ahəngəron ətrafında boz kömür ehtiyatları istifadəyə verilmişdir. Karbon çöküntüləri ara-

sında mərmər ehtiyatlarından /Amankutan, Qazqan/ geniş istifadə olunur. Respublikada zəngin daş duz və kalium duzu /Tyubekan yatağı/, daş kömür /Şarqun yatağı/, Kolçedan-polimetal filizi yataqları /Xandizinsk/ Buxara-Xive depressiyasında – qazlı, Carkan, Karaulbazar-Sarıtaş, Urta bulak, Şaxnaxtı yataqları kimi neft, təbii qaz yataqları mövcuddur. Özbəkistanda qeyri filizlərdən sənaye əhəmiyyətli fluorit, çöl şpatı qrafit, mədən mumu, kükürd və çoxlu inşaat materialları çıxarılır. Burada bir sıra termik sular və iri artezyan quyuları vardır ki, onlardan hərtərəfli istifadə olunur. Özbəkistanda yeraltı sərvətlərin öyrənilməsi üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilir ki, bu sahədə xarici şirkətlərin gördüyü işlər də təqdirə layiqdir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları. Özbəkistan, Özbək xalqının qədim məskəni olub, Orta Asiya dövlətləri içərisində ən çox və ən sıx əhaliyə malik ölkədir. Burada əhalinin miqdarı təbii artım hesabına ildən ilə artır. belə ki, 1991-ci ildə burada əhalinin miqdarı 20708 min nəfər idisə, artıq 1995-ci ildə 22563 min, 1998-ci ildə 23868 min nəfər və nəhayət 2001-ci ildə 24,5 milyona qədər olmuşdur. Respublikada 1998-ci ildə əhalinin 9059 min nəfəri şəhərlərdə və 14809 min nəfəri kənd yaşayış məntəqələrində yaşayırdılar. Bütün illərboyu Özbəkistanda kənd əhalisi şəhər əhalisindən çox olmuşdur. Buna səbəb əhalinin əsas məşğuliyyəti və qazanc yeri kənd təsərrüfatı istehsalının olması ilə bağlıdır. Respublikada əmək ehtiyatları ümumi əhalinin 60 faizindən çoxdur. Müstəqillik illərində buradan da daimi yaşamaq üçün İsrailə, Almaniyaya, qismən də Yunanıstan və ABŞ-a keçən əhali də çoxdur. Əhali respublika ərazisi üzrə demək olar ki, bərabər yerləşmişdir. Lakin bəzi ərazilərdə əhali seyrəkdir. Respublikada əhalinin orta sıxlığı hər kv km-ə 54 nəfərə yaxındır. Qaraqalpaq muxtar respublikada orta sıxlıq 6 nəfər olduğu halda, Daşkənd vilayətində 270 nəfərdən çox, Ferqanədə isə 285 nəfərə yaxındır. Özbəkistanda əhalinin milli tərkibi çox müxtəlif olub, 66 faizi özbəklər təşkil

etməklə, yerli xalqlardan qaraqalpaqlılar, uyqurlar, başqa xalqlardan ruslar, tatarlar, qazaxlar, taciklər, koreyalılar, ukraynalılar, belaruslar, qırğızlar, yəhudilər, türklər, azərbaycanlılar ermənilər və başqa xalqların nümayəndələri yaşayırlar.

Sovet dövründə zəlzələ nəticəsində Daşkənd şəhəri dağılmış, sonradan bütün respublikaların köməkliyi sayəsində əvvəlki ərazidən bir qədər kənarda daha böyük şəhər bərpa olunmuş, respublikada yeni şəhər və qəsəbələr yaranmış, nəticədə şəhər əhalisi xeyli artmış, bütün bunlara baxmayaraq respublikada kənd əhalisi şəhər əhalisindən çoxdur. Hazırda ümumi əhalinin yalnız 45 faizi şəhər əhalisini təşkil edir. İri şəhərlərdən Daşkənd, Əndican, Buxara, Namanqan, Kokand, Fərqanə, yeni şəhərlərdən Çirçik, Ahəngəron, Almalıq, Bekabad, Nəvai və başqalarını göstərmək olar. Özbəkistanda əhalinin yarıdan çoxu əmək ehtiyatlarını təşkil edir, hətta burada artıq işçi qüvvəsi yaranmışdır.

Təsərrüfatı və onun yeni istiqamətlərdə formalaşması. Təsərrüfat inkişafına görə Özbəkistan inkişafda olan ölkə kimi tanınmışdır. Orta Asiya dövlətləri içərisində sənaye istehsalının inkişafına görə seçilir. Respublikada kənd təsərrüfatı istehsalı və yeraltı sərvətlərdən istifadə olunması nəticəsində formalaşan sənaye istehsalına görə sürətlə inkişaf edən ölkədir. Hər şeydən qabaq Özbəkistanda pambıqçılıq kompleksi qabarıq şəkildə özünü göstərir. 1996-cı ildəki məlumata görə respublikanın ümumi torpaq sahəsi 29,7 mln. h. olub, onun da 541 min hektarı şəxsi yardımçı təsərrüfatların və 268 min hektarı fermer təsərrüfatlarının istiva-dəsinə verilmişdir. Şum sahəsi 4,1 mln. hektar, biçənlər 100 min hektar, otlaq sahələr isə 18.9 mln. hektar təşkil edir. Respublikada kənd təsərrüfata yararlı sahələrin 1,5 milyon hektarında pambıq becərilir. Suvarma əkin sahələri 3,9 mln. Hektardır ki, onun da çox hissəsində pambıq becərilir. Pambıq əkinləri respublika əhalisinin əsas məşğuliyyət

sahəsidir. Pambıqçılıq kompleksi pambıq əkinləri, yığım, onun məhsullarının emalı prosesləri pambıq çiyyidindən yağ istehsalı, iplik əyirmə, pambıq parça toxuma, kənd təsərrüfatı maşınqayırması, kimyəvi kübrələrin istehsalı və başqa sahələr özündə birləşdirir. Əkinçilikdə pambıqdan başqa şəkər çuğunduru, taxıl əkinləri, tərəvəz-bostan bitkilərinin becərilməsi, yem əkinləri, bağçılıq-üzümçülük, başqa sahələrdən baramaçılıq, südlük-ətlik malqara, qoyunçuluq, arıçılıq kimi sahələrlə xarakterik kənd təsərrüfatı istehsalı ilə xarakterizə olunur. Torpaq islahatlarının keçirilməsi və torpaq sahələrinin kəndlilərə paylanmasıdan sonra pambıqçılıq kompleksinin ayrı-ayrı sahələri arasındakı əlaqələr bir qədər dəyişdirilmişdir. Belə ki, müstəqillik illəri ərzində əkin sahələri bir qədər azalsa da taxıl əkinləri və kartofun becərilməsi bir qədər artmış, buna səbəb yeni torpaq payı almış kəndlilər həmin sahələrdən ailə güzəranı üçün tələb olunan istiqamətdə hərəkət etməsi, çörəyə olan tələblərinin ödəməsindən irəli gəlir. Ümumiyyətlə Özbəkistan yenə pambıqçılıq, taxılçılıq və heyvandarlıq xarakterli olub, getdikcə sənaye ölkəsinə çevrilməkdədir. İpəkçilik Özbəkistanın qədim təsərrüfat sahələrindəndir. MDB ölkələrində istehsal olunan ipəyin 60 faizindən çoxu Özbəkistanın payına düşür.

Özbəkistanda sənaye, kənd təsərrüfatı istehsalına istinadən inkişaf etməklə yanaşı, mövcud yeraltı sərvətlərindən istifadə etməklə də tənzimlənir. Daşkənd və Ferqanə sənaye qovşağında pambıq yığım emalı, pambıq kombaynları, traktorlar, kultivatorlar, toxucu və başqa maşınqayırmanın istehsal sahələri yerləşir. Çirçik kənd təsərrüfatı maşınqayırması, Səmərqənd də soyuducular və bir sıra pambıqçılıq sahəsi üçün maşınqayırması, Daşkənd də kimya və inşaat maşınqayırma, elektrotexniki vəsait istehsalı və elektromaş zavodları fəaliyyət göstərir. Kokand elektromaş, Əndican elektroaparatlar zavodu, Çirçik və Nəmanqan transformatorlar zavodu və başqa müəssisələr fəaliyyət göstərir. Respublikada yüngül və yeyinti sənayesi üçün maşın və ava-

danlıqlar, məişətdə işlənən cihazların istehsalı da mövcuddur. Burada dəzgahqayırma, nəqliyyat və yol maşınları, ekskavatorlar, liflər və başqa vəsait də hazırlanılır. Respublikada 100-dən çox pambıq təmizləmə zavodları vardır ki, onların hamısı pambıqçılıq rayonlarında fəaliyyət göstərir. Yeyinti sənayesi üzrə respublikada pambıq yağının emalı, pendir və süd məhsullarının istehsalı, ət emalı, şərabçılıq, meyvə-tərəvəz konservlərin istehsalı, şəkər istehsalı və başqa sənaye sahələr inkişaf tapmış və ərazi üzrə demək olar ki, bərabər yerləşdirilmişdir. Ərazidə köçəri maldarlığın rolu böyük olub, respublikanın Buxara vilayəti və Qaraqalpaq muxtar respublikasında qaragül dərilili qoyunçuluğun inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Enerji-Kimya və Enerji-Metallurgiya kimi sənaye sahələri Özbəkistan üçün cavan sahələrdir. Buxara və Qaşqadərya vilayətləri ərazilərində təbii qaz yataqlarının tapılıb istifadəyə verilməsi yeni iri elektrik stansiyaların tikilib istifadəyə verilməsi, üzvü sintezlər kimyasının inkişafına səbəb olmuşdur. Burada elektroenergetikanın inkişafı sənayesi, kənd təsərrüfatı və nəqliyyatın inkişafına da öz təsirini göstərir. Burada mövcud iri elektrik stansiyalardan – Kuvasay, Ahəngəron, Nevai, Taxitaş və Sır-Dərya kimi DRES-ləri, Ferqanə SES-i göstərmək olar.

Özbəkistanın ərazisi təsərrüfat ixtisaslaşmasına görə 6 iqtisadi rayona – Daşkənd, Ferqanə, Səmərqənd-Karşi, Buxara-Qızılqum, Aşağı Amur və Surxandəryaya ayrılır. Bu rayonlar təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşmasına görə bir-birindən fərqlənir. Müstəqillik illərində həmin rayonların inkişafında bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir.

TÜRKMƏNİSTAN RESPUBLİKASI

◀ Sahəsi 491,2 min kv km, əhalisi – 4,7 mln. nəfər.
Paytaxtı – Aşxabad şəhəri ▶

◀ Coğrafi mövqeyinə görə Asiya qitəsində, Orta Asiya dövlətlərinin qərbində, Xəzər dənizinin sahilində geniş bir ərazidə yerləşmiş Türkmənistan, ərazisinin böyüklüyünə görə Orta asiya dövlətləri içərisində birinci yeri tutur. Respublika ərazisinin 4/5 hissəsi Qaraqum səhrasından ibarətdir. Türkmənistanın ərazisi şimaldan Qazaxıstan, şərqdən Özbəkistan, cənubdan İran və Əfqanıstanla quru dövlət sərhədlərinə malik olub, qərbdən onun ərazisi Xəzər dənizinin suları ilə yuyulur. Türkmənistanın qərbdən dənizlə əhatə olunması, ölkənin iqtisadi inkişafına və nəqliyyat əlaqələrinin möhkəmlənməsinə, dünya okeanına çıxmasına imkan verir. Xəzər Türkmənistana dünyanın bir sıra ölkələri ilə nəqliyyat əlaqələrin saxlanmasına imkan verdiyi kimi, dəniz sahillərindən neft və qazın çıxarılması, balıq sərvəti, Qara-Boqaz-Qol körfəzindən mirabilitin çıxarılmasına görə də qiymətlənir.

Keçmişdə Sovetin bir müttəfiq respublikası kimi fəaliyyət göstərmiş Türkmənistan, Sovet hökuməti dağıldıqdan sonra müstəqil milli dövlət kimi təşkil olunmuş, Prezident aparatı, 50 nəfər deputatdan ibarət milli məclisi, parlament idarəsi, Nazirlər kabineti, Nazirliklər, milli ordusu, dövlət sərhədləri, gömrük idarə sistemi, dövlət bayrağı, dövlət himni, dövlət qerbi, konstitusiyası, milli pul vahidi «manat» malik dövlət kimi formalaşmışdır. Sovet dövründəki ictimai qurumlar əvəzinə dövlət müstəqilliyi illərində xüsusi mülkiyyətə arxalanan – şirkətlər, fermer təsərrüfatları, torpaq sahibkarları, icarədarlar, şəxsi həyatı təsərrüfatlar kimi yeni qurumlar yaranmışdır.

Tarixən formalaşan iqtisadi inkişafına görə Türkmənistan zərif-uzun lifli və qaba pambıq növləri, qaragül qoyunçuluq, kişmiş üzüm növlərinin becərilməsi, tərəvəz-bostançılıq, neft-qaz çıxarmasına görə mədən sənayesinin inkişafı ilə Orta Asiya dövlətləri içərisində xüsusi ilə seçilir. Respublikanın ərazisində (həm quruda və həm də dənizdə) neft-qaz yataqları müəyyən edilmiş və istifadəyə verilmişdir. Qaraqum səhrasının altında gizlənən zəngin təbii qaz ehtiyatlarının istifadəyə verilməsi ilə respublikanın iqtisadiyyatını yüksəltdi, dünyanın bir sıra ölkələrinə boru kəmərləri ilə neft və təbii qazı ixrac etməklə əhalinin maddi məişət şəraitini təmin etməsinə şərait yaratmışdır. Türkmənistan ipəkçilik, balıqçılıq, dünya ticarətində şöhrət tapmış gözəl na-xışlı türkmən xalçaları ilə də tanınmışdır.

Müstəqillik illərində Türkmənistanda xüsusi mülkiyyət formaları əsasında iqtisadiyyat yenidən formalaşır və onun təsərrüfat ixtisaslaşmasında yeni istiqamətlər yaranır.

Təbii şəraiti və təbii sərvətləri. Respublikanın relyef quruluşu çox da mürəkkəb olmayıb, ərazinin 84 faizini bar-xanlar və qum təpələrindən ibarət olub Qaraqum səhrası tutur. Ərazinin cənub qərbində Kopetdağ dağlıq sahə, qərbində neftlə zəngin Nebitdağ yüksəkliyi, cənub şərqində Amu-Dərya, Tecen, Murğab, çaylarının düzən ovalıq sahələri yerləşir. Qərbdə Xəzərin sahilində yerləşən qaraboğaz-qol körfəzi mirabilit duzları ilə zəngindir.

İqlimi kontinentaldır. Yay istə keçir, ərazidə torpağın üst qatı qumluq sahələr 75-80 dərəcəyə kimi qızır. Qış soyuq keçir, bəzən temperatur mənfi 20-25 dərəcəyə kimi aşağı düşür və sərt şaxtalarla məruz qalır. Yağıntılardan azlığı və buxarlanmanın sürətlə getməsi süni suvarmaya ehtiyacı artırır. Səhralarda suyun mənbələri yeraltı sular təşkil edir. Həmin sular əksər hallarda şor olmaqla, həm də çox dərində yerləşir. Türkmənistanda başlıca suvarma mənbəyi Amu-Dəryanın özü, Tecen və Murğab çaylarıdır. Şirin suyun azlığı və süni suvarma imkanlarının məhdudluğuna görə

Türkmənistanda əkin sahələri (I faiz) azlıq təşkil edir. Respublika ərazisində olan kiçik çaylardan da suvarma işlərində istifadə olunur. Respublikanın şimal və qərb hissələrdə şirin su çatışmır, məhz ona görə bu əraziyə gəmilərlə Bakıdan şirin su daşınılır, həm də Türkmənistanın iri dəniz limanı Türkmənbaşı şəhəri ətrafında dəniz suyunun şirinləşdirilməsi, duzdan təmizlənmə prosesləri həyata keçirilir.

Bitki örtüyünə görə Türkmənistan zəngin deyil, ərazinin 84 faizi səhralar təşkil edir, meşə sahəsi demək olar ki, yoxdur. Qaraqum səhralıq sahəsi malqarının otlaması üçün əhəmiyyət kəsb edir.

/ Türkmənistanın ərazisi yeraltı sərvətlərlə zəngindir. Yanacaq-energetik sərvətlərdən neft, təbii qaz və qismən kömür ehtiyatlarına malikdir. Neft ehtiyatları, əsasən sahil-dəki dəniz neft yataqları, türkmənbaşı ətrafındakı yataqlar, Nebitdağ, Murgab, Çələkan yataqlarında, təbii qaz ehtiyatları neftlə birlikdə çıxarılan təbii qazlardan başqa Qaraqum səhrasının cənub şərqində, Kopetdağ ətəklərində və bir çox başqa ərazilərdə müəyyən olunmuş, istifadəyə verilmişdir/ Çələkan yarımadasında mədən mumu (ozekrit), Qaraqum səhrası və Gaurdağda kükürd yataqları mövcuddur. Qərbi Türkmənistan xörək duzu və qaraboğazqol körfəzində mirabilit ehtiyatları çoxdur. Respublikanın ərazisi inşaat materialları ilə də zəngindir. Bütün bunlardan geniş şəkildə istifadə olunur. Xarici şirkətlərin köməyi sayəsində neft-qaz ehtiyatlarından getdikcə çox istifadə olunur, buradan neft-qaz kəmərləri çəkilərək bir sıra xarici ölkələrə, hətta Azərbaycan da təbii qaz ixrac edilir. Öldə etdiyi gəlirdən istifadə etməklə əhalinin maddi məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, Aşxabad şəhəri, respublikanın yol nəqliyyat işləri təbii şərait xüsusiyyətləri, ekoloji şəraitin yaxşılaşdırılması işləri həyata keçirilir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları. Türkmənistan əhalicə seyrək və milli tərkibcə müxtəlif respublikadır. Türkmən xalqı qədimdən burada məskunlaşmış və maldarlıq, əkinçilik,

xüsusi suvarma əkinçilik işləri ilə məşğul olmuşlar. Respublikada olan əhalinin 65 faizi türkmənlər, 16 faizi ruslar, 9 faizi özbəklər, 3 faizi qazaxlar təşkil edir. başqa xalqlardan tatarlar, azərilər, ukraynalılar, erməniləri və başqa millətlərin nümayəndələri yaşayırlar. Türkmənistanda əhali əsasən təbii artım nəticəsində çoxalır. Müstəqillik illəri ərzində Türkmənistanda əhali mütəmadi şəkildə artır. belə ki, 1991-ci ildə burada əhalinin sayı 3714 min nəfər idisə, 1995-ci ildə 4450 min və 1998-ci ildə 4687 min nəfər olmuşdur. Hazırda burada əhalinin miqdarı 4,7 mln. nəfərdən çoxdur. Bununla yanaşı şəhər və kənd əhalisinin də sayı artmış, lakin kənd əhalisi şəhər əlahisindən çoxdur. Əhali ərazi üzrə qeyri-bərabər yerləşmişdir. Respublikada əhalinin orta sıxlığı 9,5 nəfər təşkil edir. Türkmənistanın qərbində 3 nəfər, Kopetdağ ətkələrində 100 nəfərdən çox olub, Tecen, Murğab və Amu-Dərya çaylarının vahidlərində qismən əhali sıx yaşayır. Qaraqum səhralıq hissəsində isə köçəri maldarlardan başqa əhali yaşamır.

Türkmənistanda Sovet dövründə sənayenin inkişafı şəhərlərin böyüməsi və yeni şəhərlərin yaranması ilə şəhər əhalisi də mütəmadi olaraq artmış 1926-cı ildə şəhər əhalisi 14 faiz, 1985-ci ildə 47 faiz olduğu halda artıq 1998-ci ildə 49 faizə qədər çatmışdır. İri şəhərlərdən respublikanın paytaxtı Aşxabad (0,5 mln), Cərcö, Taşauz, Marı, Türkmənbaşı, Tecen, Bayraməli, Murqab, yeni şəhərlərdən Nebitdağ, Bezmeyin, Çələkan və başqalarını göstərmək olar. Əhalinin əsas hissəsi kənd təsərrüfatı istehsalında, qismən az hissəsi isə sənaye, nəqliyyat, məişət işləri və başqa sahələrdə çalışır. Müstəqillik illərində bir qədər işsizlik vəziyyəti yaranmışdır. Lakin belə vəziyyət getdikcə normallaşdırılır. Əhali arasında neft, qaz sənayesi, xalçaçılıq, suvarma əkinçilik sahədə mütəxəssislərin sayı getdikcə artır.

Təsərrüfat və onun yeni istiqamətlərdə formalaşması. Türkmənistanda çox sahəli sənaye və intensiv inkişafda olan kənd təsərrüfatı istehsalı olub, burada təsərrüfat inki-

şafının qədim tarixi vardır. Respublikada ümumi məhsul istehsalının yarısından çoxu sənaye məhsulları təşkil edir. Təsərrüfat ixtisaslaşmasına görə Türkmənistan özünün nefti, təbii qazı, kimyəvi məhsullar, maşınqayırma, şüşə istehsalı, əlvan rəngli xalçaların toxunması, (qaragül qoyunçuluğu, uzun lifli zərif pambıq növü və bostan-tərəvəz bitkilərinin becərilməsi ilə seçilir) Xəzər dəniz limanları olan Bakı şəhəri ilə Türkmənbaşı arasında bərə nəqliyyatının yaradılması Orta Asiya və Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında mədəni-iqtisadi əlaqələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Türkmənistanda istehsal olunan məhsullar dünyanın 80-dən çox ölkəsinə ixrac olunur.

(Türkmənistanda kənd təsərrüfatı istehsalına yararlı torpaq sahələri 40,5 mln. hektarı təşkil edir ki, onun da 900 min hektarı suvarılan torpaqlardır. Müstəqillik şəraitində yaranan şəxsi mülkiyyət və fermer təsərrüfatları yararlı torpaqların geniş bir hissəsindən istifadə etməklə yüksək məhsul əldə etməyə çalışırlar. Pambıqçılıq və heyvandarlıq Türkmənistanın aparıcı sahələrindəndir.) Həmin sahələrlə bağlı olaraq Türkmənistanda sənaye istehsalının xüsusilə yüngül və yeyinti sənayenin, maşınqayırma, kimya, yanacaq-energetika, inşaat materiallarının istehsalı kimi sahələr də formalaşmışdır. Bu sahədə neft-qaz sənayesi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. mövcud sənaye sahələr içərisində dağ-mədən sənayesi sürətlə inkişaf edir və bu sahədə yeni rayonlar müəyyən olunur. Son illərdə Murğab dərəsində zəngin qaz yataqları tapılıb istifadəyə verilmişdir. Respublikada qaz çıxarma və onun emalı prosesləri getdikcə artır.

Türkmənistanda nəqliyyat əlaqələrinin yaxşılaşdırılması üçün Cərco-Konqrad-Makat-Saratov dəmir yol xətti çəkilmiş, nəticədə Türkmənistanın daxili nəqliyyat əlaqələri yaxşılaşdırılmışdır. Təsərrüfatın ixtisaslaşmasına görə Türkmənistanın ərazisi beş rayona – Mərkəz, Qərb, Cənub-Şərq, Şərqi və Şimali Türkmənistana bölünür.

TACİKİSTAN RESPUBLİKASI

Sahəsi – 143,1 min kv km, əhalisi – 6,1 mln. nəfər
Paytaxtı – Düşənbə şəhəri

(Tacikistan Orta Asiyada Pamir, Tyanşan, Hissar-Alay dağ silsilələri üzərində yerləşməklə, qərbdən və şimaldan Özbəkistan və Qırğızistanla, şərqdən Çin Xalq Respublikası və cənubundan isə Əfqanıstanla dövlət sərhədlərinə malikdir. 74 ili Sovetin tərkibində müttəfiq respublika kimi fəaliyyət göstərən Tacikistan, Sovet hakimiyyəti dağıldıqdan sonra müstəqil milli dövlət kimi formalaşmışdır. Müstəqil dövlət kimi Prezident aparatı, dörd ildən bir seçilən qanun verici bir palatalı parlament sistemi, dövlət bayrağı, dövlət himni, dövlət sərhədləri, gömrük idarələri, müstəqil ordusu, konstitusiyası, Nazirlər Şurası, Nazirliklər, xüsusi mülkiyyət əsasında formalaşmış şirkətlər, fermer təsərrüfatları, torpaq sahibkarları, şəxsi həyatı təsərrüfatlara malikdir. Tacikistan dağlıq ölkə olmasına baxmayaraq pambıqçılıq, taxılçılıq, maldarlıq, xüsusilə qoyunçuluq, üzümçülük və dağ-mədən sənayesi üzrə ixtisaslaşmış, sənaye və intensiv kənd təsərrüfatı ölkəsidir.)

(Tacikistanın coğrafi mövqeyi onun iqtisadi inkişafı üçün bir o qədər də əlverişli deyildir. Onun ərazisi yüksək dağlıq sahədə yerləşməklə, dövlətlərarası magistral yollar-dan, dəniz və okeanlardan uzaqlıqda yerləşmişdir.) Tacikistan ərazisinin 93 faizi dağlıq olub, onun da yarısı dəniz səviyyəsindən 3000 metr-dən hündürdədir.

Respublikada sənayenin inkişafı mövcud energetik ehtiyatlar, zəngin yeraltı sərvətlər, kənd təsərrüfatı xammal energetik və sənaye məhsullarına olan tələbatla bağlıdır. Tacikistan pambıqçılıq, üzümçülük, meyvəçilik, ipəkçilik, ətirşah çiçəyindən yağ istehsalına görə MDB ölkələri içəri-sində tanınmışdır.) Burada elektroenergetika, kimya, maşın-

qayıрма, yüngül və yeyinti sənaye istehsal sahələri üzrə seçilir. Tacikistanda Nurek, Roqun, Sanqtudi kimi su elektrik stansiyaları, alumin zavodu, qızıl filiz kombinatı, Kulbay akkumlyator zavodu, Qənibədam, Kulyab və Feyzabad kimi şəhərlərdə toxucu fabrikləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Dağlıq və Dağətəyi zonada kartof əkinləri üçün baza yaradılmışdır. Hazırda Tacikistan müstəqil milli dövlət kimi özünü idarə edir, onun pul vahidi «rubl»dir.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları. Relyef quruluşu görə Tacikistan yüksək dağlıq ölkədir. Ərazinin dağlıq xarakteri heyvandarlığın, xüsusilə qoyunçuluğun inkişafına əlverişli şərait yaradır. Respublikanın dağ dərələri və düzən vahələrdə əkinçilik, xüsusilə pambıqçılıq, taxıl əkinləri, meyvəçilik və üzümçülük inkişaf etdirilir.

İqlimi əsasən kontinentaldır. Lakin ərazinin formaları iqlimin də müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Yanvar ayının orta temperaturu cənubunda mənfi 2 dərəcə və şimalında isə mənfi 20 dərəcəyə qədər aşağı düşür. Pamir dağlıq sahədə isə mənfi 63 dərəcəyə kimidir. İyul ayının orta temperaturu ərazinin şimalında 30 dərəcə, Pəmirdə isə 0 dərəcə olur. Yağıntılar qeyri-bərabər paylanır, belə ki, ərazinin cənub dərəlik sahələrdə 1600 mm, aşağı düzən və dağətəyi sahələrdə 1500 mm qədər olur.

Tacikistan ərazisindən axan Amu-Dərya, Sır-Dərya, Zərəfşan, Tarim, Vəhş kimi çaylar öz başlanğıclarını qar və buzla örtülü yüksək dağlardan götürür. Bu çaylar dərin dərələrlə axaraq zəngin enerji ehtiyatlarına malikdir. Respublikada Kayrakkum, Nurek, Fərhad və başqa təsərrüfat əhəmiyyətli su anbarları da vardır.

Tacikistanın torpaq və bitki örtüyü şaquli zonalıq qanunauyğundur. Burada bozumlu, tünd bozumlu, qara və açıq şabalıdı torpaq növləri mövcuddur. Bitki örtüyü də müxtəlifdir. Alçaq düzən sahələrdə səhra bitki örtüyü, otlaq, çəmənliklər genişdir, meşə sahəsi azdır. Ümumiyyətlə Tacik-

kistanın torpaq və bitki örtüyü bir sıra xarakter xüsusiyyətlərə malikdir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları. Taciklər qədim xalqlardan olub, bu ərazidə çox qədimdən məskunlaşmışdır. Əhali ərazidə qeyri-bərabər yerləşmişdir. Əhali ən çox ərazinin qərbindəki çay dərəlik sahələrdə və dağ ətəklərində suvarılan əkinçilik rayonlarında toplanmışdır. Tacikistanda təbii artım yüksəkdir. 1991-ci ildə əhalinin sayı 5358 min nəfər, 1995-ci ildə 5786 min və 1998-ci ildə isə 6067 min nəfərdən çox olmuşdur. Burada kənd əhalisi şəhər əhalisinə nisbətən (1998-də kənd əhalisi 4423 min nəfər, şəhər əhalisi 1644 min nəfər olmuş) çoxdur. Şəhər əhalisi 36 faizdən bir qədər çoxdur.

Əhalinin milli tərkibi müxtəlifdir. Əhalinin 57 faizi taciklər, 17 faizi özbəklər, 8 faizindən çoxu ruslar təşkil edir. başqa millətlərdən tatarlar, almanlar, qırğızlar, ukraynalılar, yahudilər, bədəxşanlılar, azərbaycanlılar və başqa millətlərin nümayəndələri təşkil edir. əhalinin ərazi üzrə paylanması qeyri-bərabər olub, orta sıxlıq 42 nəfərdən çoxdur. Əhalinin 90 faizindən çoxu dəniz səviyyəsindən 1600 metr hündür olan sahələrdə məskunlaşmışdır. Ən az sıxlıq Pamirdə olub, hər kv km-ə 2 nəfərə qədər düşür. Burada iri şəhərlərdən Düşənbə, Kulyab, Xoroq, Nurek, Kayrakkum və başqalarını göstərmək olar. Ölkə əmək ehtiyatları ilə təmin olunmuşdur.

Təsərrüfat və onun yeni istiaqəmətdə formalaşması. Tacikistan inkişaf etmiş sənaye və intensiv kənd təsərrüfatı respublikasıdır. Sovet dövründə burada bir sıra iri sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmiş, sənaye məhsullarının istehsalı artırılmışdır. Tacikistanın təsərrüfat inkişafında dağ-mədən sənayesi, pambıqçılıq, üzümçülük, meyvəçilik və heyvandarlıq sahələrinin mühüm əhəmiyyəti olub, kimya, metallurgiya (xüsusilə əlvan metallurgiya) və maşınqayırma sahələri aparıcı rol oynamışdır. Respublikanın təsərrüfat kompleksində pambıqçılıq, əlvan metal filizlərinin çıxarıl-

ması və emalı, ipəkçilik, toxuculuq, taxılçılıq, xalçaçılıq, yağ-piy sənayesi, konserv istehsalı və şərəbçilik kimi sahələr mühüm yer tutur.

Müstəqillik illəri ərzində Tacikistanda sənaye məhsul istehsalının bəzi sahələri bir qədər azalsa da onların ümumi artım tempi gözlənilir. Tacikistan iqtisadiyyatında maşın-qayırma və metal emalı, metallurgiya (xüsusilə əlvan metallurgiya) sənaye sahələrin rolu getdikcə artır. energetika sənayesi, sənaye istehsal sahələrinin aparıcısı olub, Sovet dövründə burada bir sıra güclü elektrik stansiyalar tikilib, istifadəyə verilmişdir. Su enerjisi üzərində tikilən stansiyalardan Vəhş çayı üzərində Qolovnaya, Nurek çayı üzərində Nurek, Sır-Dərya üzərində Kayrakkum, Sentralnaya, Vorzob kimi SES-lər tikilib istifadəyə verilmiş, İEM-lərdən isə Düşənbə İEM, Yavan İEM, kimi stansiyalar tikilmişdir. Beləliklə, respublikada elektrik enerjisinin istehsalı 1940-ci ildəki 62,1 mln. kVt.s. əvəzinə 1985-ci ildə 15,7 mlrd. kVt.s., nəhayət 1998-ci ildə isə 15 mlrd. kVt.s.-dan bir qədər az elektrik enerji istehsal olunmuşdur. Burada əlvan metalların pirometallurgiyası, üzrə filizlərin çıxarılması, saflaşdırılması inkişaf tapmış, lakin emal etmə prosesləri bir o qədər inkişaf etməmişdir. Filiz saflaşdırma müəssisələrində qurğuşun, sink, volfram və qalay konsentratları emal edilir (Respublikanın paytaxtı Düşənbədə toxuculuq, maşınqayırmanın bir sıra müəssisələri fəaliyyət göstərir)

Respublikada yeyinti sənayesi ümumi sənaye məhsulunun 25 faizindən çoxunu verməklə, əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı prosesləri üzərində qurulmuşdur. Müstəqillik illərində sənayenin mövcud müəssisələrin özəlləşdirilməsi nəticəsində sənaye istehsalı təkmilləşdirilmiş, yeni yaranan şirkətlər onların texnoloji proseslərinin yaxşılaşdırılmasına, dünya standartları səviyyəsinə qaldırmağa çalışır.

Tacikistanda aqrar-sənaye kompleksi getdikcə mürəkkəb xarakter alır. Bu kompleks əkinçilik və heyvandarlıq mərhələləri üzrə formalaşmışdır. Respublikada ümumi tor-

paq sahəsi 9,4 mln. hektar olub, onun da 4,2 mln. hektarı kənd təsərrüfatına yararlıdır. Otlaq sahələr genişdir. Şumlanan sahələr isə 0,8 mln. hektardır. Sovet quruluşunda fəaliyyət göstərən təsərrüfat qurumları ləğv edildikdən sonra burada olan torpaq sahələrindən şəxsi mülkiyyət kimi həyatı təsərrüfatlarda, fermer təsərrüfatlarında və başqa qurumlar üzrə istifadəyə başlamışdır. Kənd təsərrüfatı istehsalında suvarılan sahələr 700 min hektara qədər olub, Böyük hissar, Dalverzin, Böyük Fərqanə, Şimali Fərqanə, Vəhş kimi bir sıra suvarma kanalları fəaliyyət göstərir. Burada dənli və texniki bitkilərlə yanaşı, ətirşah çiçəyi, kəndir, küncüt, günəbaxan və bir sıra başqa bitkilər də becərilir. Buğda, arpa, qarğıdalı kimi bitkilər əsasən dəmyə şəraitdə, çəltik əkinləri və pambıq suvarılan sahələrdə, tərəvəz-bostan bitkiləri, meyvəçilik, üzümçülük bir sıra ərazilərdə becərilir.

Heyvanlarlıq sahəsi ərazidə geniş xarakterdə fəaliyyət göstərir, əsasən ətlik-yunluq, ətlik-südlük istiqamətlərində inkişaf etdirilir. Burada arıçılıq, baramaçılıq, quşçuluq kimi təsərrüfat sahələrin rolu da çoxdur.

Tacikistanda nəqliyyat əlaqələri əsasən avtomobil və hava nəqliyyat sahələri üzrə idarə olunur. Dəmir yollar (903 km) azdır, yeni yolların çəkilişi üçün tədbirlər görülür.

Təsərrüfat ixtisaslaşmasına görə Tacikistan beş rayona Şimal (dağ-mədən sənayesi, pambıqçılıq, üzümçülük, tərəvəzçilik, ipəkçilik), Zərəfşan (heyvandarlıq, taxılçılıq), Cənubi Tacikistan və Karateqin (taxılçılıq) və Dağlıq bədəxşan (heyvandarlıq) rayonu kimi tanınmışdır.

QIRĞIZISTAN RESPUBLİKASI

Sahəsi – 199,9 min kv km, əhalisi – 4668 min kv km
Paytaxtı – Bişkek şəhəri

Qırğızıstan dağlıq ölkə olub, Orta Asiya respublikalarının şimal-şərqində, Tyanşan dağlıq sahədə yerləşmişdir. O, şimaldan Qazaxıstan, qərbdən Özbəkistan və Tacikistan, cənubundan isə Çin Xalq respublikası ilə həm sərhəddir. Sovet dövlətinin tərkibində müttəfiq respublika kimi fəaliyyət göstərən Qırğızıstan, Sovet dövləti dağıldıqdan sonra müstəqil milli dövlət kimi təşkil olunmuşdur. Hazırda Prezident aparatı ilə idarə olunan, qanunverici orqan Ali Soveti və 70 üzvündən ibarət Xalq nümayəndələr məclisi, Nazirlər kabineti, Nazirliklər, dövlət sərhədləri, dövlət bayrağı, dövlət himni, dövlət qerbi, milli ordusu, gömrük idarələri, vahid pul rüsumu «Som», yeni yaranmış xüsusi mülkiyyətə arxalanan şirkətlər, fermer təsərrüfatları, torpaq sahibkarları və başqa qurumlara malik olub, dövlət dili qırğız dilidir.

Burada əkinçilik üçün yararlı sahələr azdır, Talas, Çu və İli çaylarının vahidləri, Ferqanə vadisi əkinçilik üçün qismən yararlıdır. Qalan ərazilərdən heyvandarlığın yem bazaları kimi istifadə olunur.

Təsərrüfat ixtisaslaşmasına görə Qırğızıstan əlvan metal filizləri (civə, sürmə və bir çox başqa az tapılan metal filizlərin) çıxarılması, metal kəsən dəzgahların istehsalı, nəqliyyat və kənd təsərrüfatı maşınların istehsalı, elektron cihazqayırması, yüngül və yeyinti sənaye sahələsinin inkişafı (yun darama, iplik əyirmə, ət-süd məhsullarının emalı, pambıq təmizləmə, şəkər istehsalı, tütün fermentasiya sənayesi, xaşxaşın emalı və b.) və kənd təsərrüfatının bəzi sahələri ilə seçilir. Maşınqayırma sənayesinə görə Qırğızıstan Orta Asiya dövlətləri içərisində Özbəkistandan sonra ikinci yeri tutur. Orta Asiya ölkələrində çıxarılan kömürün əksər

hissəsi, metal kəsən dəzgahların 90 faizi, yun parça istehsalının 4/5 hissəsi Qırğızistanın payına düşür. Sovet dövründə burada hidro enerjisi və istilik elektrik stansiyaları tikilib istifadəyə verilmişdir. Burada tikilən SES- lərdən Alamedinsk SES-lər (altı stansiya), Üç-Kürqan SES, At Başı SES, Toktoquq SES, Kürpsay SES kimi stansiyalarla yanaşı respublikada istilik elektrik stansiyalarda mövcudur. Elektrik enerjisinin istehsalı 1940-ci ildəki 51,6 mln. kVt.s. dan 1985-ci ildə 11,2 mlrd. Kvt.s. qədər artırılmış, müstəqillik illərində isə (2000-ci ildə) bu rəqəm azalaraq 9,5 mlrd. kVt.s. qədər olmuşdur. Elektrik enerjisi istehsalının artırılması məqsədilə burada Taş-Kumır, Şamaldı say və Kumbartin kimi SES-lərin tikisi başa çatdırılmışdır. Müstəqillik illərində respublikada bir sıra islahatlar həyata keçirilmişdir.

Təbii şərait və təbii ehtiyatlar. Dağlıq ölkə olan qırğızstanın bütün ərazisi dəniz səviyyəsindən 500 metrədən hündürdə yerləşir. Ərazinin 50 faizindən çoxu dəniz səviyyəsindən 1000-3000 metrə qədər hündür sahələrdir. Respublikanın düzən əraziləri və İsik-Kul gölü ətrafında əhalinin əksər hissəsi məskunlaşmışdır. Dağ çöllər və çəmənliklər Qırğızistanın əsas kənd təsərrüfatı rayonlarıdır. Otlar ərazinin 50 faizindən çoxdur. Respublikanın şimalındakı meşələrdə küknar, Fərqanə dərəsindəki meşələr yunan qozu və başqa cür meyvələrlə zəngindir. Meşələr cəmi ərazinin 5 faizi qədərdir. İqlimi kontinental xarakterlidir. Yanvarın orta temperaturu dərəlik və düzən sahələrdə mənfi 1,5-8 dərəcəyə qədər, orta dağlıqda mənfi 8-20 dərəcə arasında təbəddüd edir. Yüksək dağlıqda isə mənfi 28 dərəcəyə kimi aşağı düşür. İyul ayının orta temperaturu dərəlik sahələrdə 20-27 dərəcə, orta dağlıqda 10-17 dərəcə, yüksək dağlıqda isə 5 dərəcə və daha aşağı olur. İqlim şəraitinə görə müxtəlif dənli bitkilər, hətta pambıq, tütün, şəkər çuğunduru və başqa bitkilərin əkini mümkündür. Bu ərazidən axan Narın, Qaradərya, Talas, Çu, İli və Qızılsu kimi çaylardan təsərrüfatda istifadə olunur. Burada təbii göllər də vardır. Onlar-

dan ən böyüyü İssık-Kul gölüdür, onun nəqliyyat, balıqçılıq, turizmin inkişafı, sağlamlıq ocağı kimi əhəmiyyəti vardır.

Sovet dövründə aparılan geoloji axtarışlar nəticəsində buradan bir sıra yeraltı sərvətlər tapılıb istifadəyə verilmişdir. Yanacaq ehtiyatlardan daş kömür, neft, təbii qaz, əlvan metal filizləri qurğuşun və sink ehtiyatları, sürmə, civə, kükürd və başqa sərvətlər istifadəyə verilmişdir. Kömür yataqları əsasən Ferqanə dərəsində, neft Oş ətrafında və İssık-Kul gölü ətrafında mövcuddur. Müstəqillik illəri ərzində yeraltı sərvətlərin öyrənilməsinə yeni şirkətlər xüsusi əhəmiyyət verir.

Əhalisi və əmək ehtiyatları. Qırğızıstan əhalicə sıx olmayıb, Orta Asiyada üçüncü yerdədir. Orta sıxlıq 23 nəfərdən bir qədər çoxdur. Əhalinin ümumi miqdarı 1998-ci ildə 4668 min nəfər olub, təbii artım başqa Orta Asiya ölkələrinə nisbətən aşağıdır. Əhali ərazidə qeyri-bərabər məskunlaşmış olub, 4/5 hissəsi 1600 metrədən hündür olmayan sahələrdə yerləşir. Burada şəhər əhalisi kənd əhalisinə nisbətən azdır. Şəhər əhalisi ümumi əhalinin 35 faizi qədərdir. Müstəqillik illəri ərzində şəhər əhalisi sənaye müəssisələrində baş vermiş durğunluqla əlaqədar getdikcə azalır.

Respublika əhalisinin milli tərkibi müxtəlifdir. Əhalinin 50 faizinə qədər qırğızlar, 30 faizinə qədər ruslar, 10 faizi özbəklər təşkil edir. başqa millətlərdən – ukraynalılar, tatarlar, qazaxlar təşkil edir. İri şəhərlərdən Bişkək, Oş, Talas, Narın, Kızıl-Kiya, Rıbaçye, Qarasu və başqalarını göstərmək olar. Əmək ehtiyatları ilə təmin olunmuşdur.

Təsərrüfatı və onun yeni istiqamətlərdə formalaşması. Burada təsərrüfat istehsalının inkişafı uzun mərhələlərdən keçmiş, əvvəllər qırğızlar maldarlıq sahədə məşğuliyyət növü tapmış, Sovet dövründə burada tapılıb istifadəyə verilən yeraltı sərvətlər və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı proseslərinin təşkili nəticəsində sənaye istehsalı canlanmışdır.

Qırğızıstanda təsərrüfatın ərazi təşkilində bir sıra özünə xas xüsusiyyətlər mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər coğrafi

mövqeyi, təbii şəraiti və əhalinin tarixən qazandığı vərdislərdən irəli gəlir. Dövlətlərarası əmək bölgüsünə görə Qırğızıstan əlvan metallurgiyası, sürmə, civə, istehsalı, kənd təsərrüfatı maşınqayırması, elektrotexniki məmulatlarının istehsalı, cihazqayırma, yun və ipək parça istehsalı, şəkər istehsalı, heyvandarlıq məhsullarının emalı ilə seçilir. Respublikada ümumi məhsul istehsalının 56 faizi sənayenin və 44 faizi isə kənd təsərrüfatı istehsalının payına düşür. Burada istehsal olunan məmulatlardan elektrotexniki avadanlıq, kənd təsərrüfatı maşınları, dəzgahlar, texnoloji avadanlıqlar, fiziki cihazlar, əlvan metallar, tütün fermentasiya məhsulları, ipək və yun parçalar dünyanın 80-dən çox ölkəsinə ixrac olunur. Hazırda Qırğızıstan sənaye və kənd təsərrüfatı ölkəsi kimi tanınmışdır. Burada müstəqillik illəri ərzində sənaye və kənd təsərrüfatı istehsal sahələrində bir sıra irəliləmələr baş vermişdir. Maşınqayırmanın iri sənaye müəssisələri Bişkəkdə (qırğızavtomaş, fiziki cihazlar zavodu, «ağıreletromaş», avtomobilqayırma), elektrotexniki müəssisələr Prejivalskdə, Mayli-Saye və Kadji-Sayedə, avtomobil təmiri Tokmakda, Oşda yerləşdirilmişdir.

Yanacaq – energetik sahə Qırğızıstanın mühüm sənaye sahəsi kimi hələ XIX əsrin 60-cı illərindən inkişafa başlamış, Sovet dövründə daha da inkişaf etdirilmişdir. Əlvan metallurgiya üzrə civə, sürmə, qurğuşun və sink istehsalı xarakterdir. Kadamyay sürmə «antimon» kombinantının hazırladığı sürmə məhsulu dünya bazarlarında etalon vəzifəsini görür. Respublikada yüngül sənayesinin inkişafı maşınqayırmadan sonra ikinci yeri tutur. Qırğızıstan toxucu kombinantı, ipəkəyirmə, trikotaj fabrikalari, gön-ayaqqabı müəssisələr, tikiş sənaye sahələri yüngül sənayenin əsas sahələridir. Respublikada yeyinti sənaye müəssisələri - süd-ət emalı, un-üyütmə, çörək bişirmə, şəkər istehsalı, qənnad məhsulları, likyor-araq, konserv, tütün fermentasiya, şampan şərablarının istehsalı və başqa məhsullarla xarakterdir. Şəkər istehsalı müəssisələr Çu dərəsində yerləşmişdir. Qırğı-

zıstan Orta Asiyada istehsal edilən şəkərin 3/4 hissəsini verir. Müstəqillik illəri ərzində qırğızıstanda sənaye istehsalında bir qədər durğunluq baş vermişsə də, ümumiyyətlə 1996-cı ildən sonra getdikcə artım hiss olunur. Sənaye istehsalı özünü əvvəlki ritmə qaytarır. Sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, xüsusi mülkiyyətə çevrilməsi, rəqabətin güclənməsi, məhsul istehsalının keyfiyyətinin artırılması, dünya standartları səviyyəsinə çatdırılmasınada bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Burada **kənd təsərrüfatı istehsalına** yararlı torpaq sahəsi 10 mln. hektardan çox olub, şumlanan sahələr isə 1,3 mln. hektar təşkil edir. şəxsi yardımçı təsərrüfatlara verilən sahələr 167 min hektar, kəndli fermer təsərrüfatlara isə verilən torpaqlar 1495 min hektar olub, yeni qurumlara keçməsi kənd təsərrüfat istehsalının daha məhsuldar inkişafına səbəb olmuşdur. Respublikada kənd təsərrüfatı istehsalının aparıcı sahə heyvandarlıq təşkil edir. Əkinçilikdə aparıcı sahə texniki bitki əkinləri təşkil edir. Texniki bitkilərdən Çu dərəsində şəkər çuğunduru, efir yağlı bitkilər, Ferqanə dərəsində pambıq, Talas vadisi və cənubi qərb hissədə tütün, Issık-Kul çökəkliyi və Tyan-Şan dərəlik sahələrdə xaşxaş bitkisi becərilir. Çu və Talas vadilərində dənli bitkilərdən buğda, arpa, vələmir, kökü meyvəliyələrdən kartof əkinləri xarakterdir.

Qırğızıstanın ərazisi coğrafi mühit şəraiti və təsərrüfatın ixtisaslaşmasına görə – Çu dərəsi, Talas dərəsi, Issık-Kul çökəkliyi, Mərkəzi Tyanşan, Daxili Tyanşan və Cənubi Qərbi Qırğızıstan kimi 5 rayona ayrılır. Respublikanın ərazisində əsas nəqliyyat vasitəsi avtomobil və hava yolları təşkil edir. Qırğızıstan hazırda dünyanın 80-dan çox ölkəsi ilə mədəni-iqtisadi əlaqələr saxlayır.

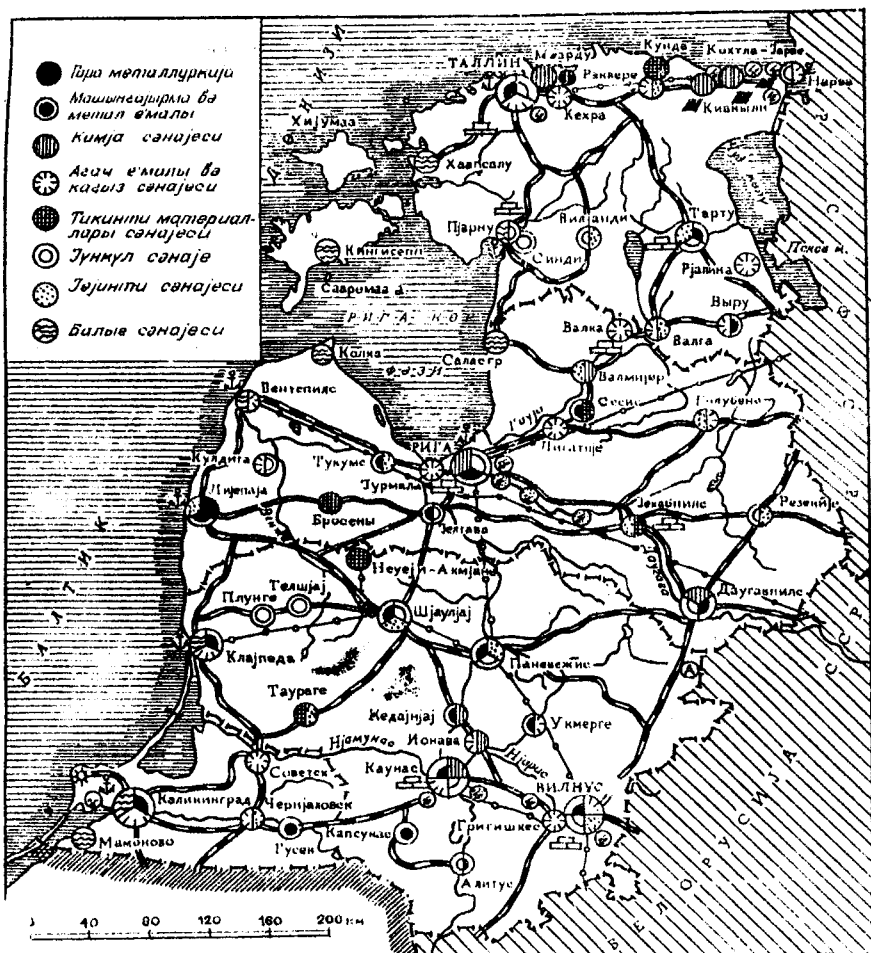
BALTİK SAHİLİ DÖVLƏTLƏR

Adından məlum olduğu kimi Baltik dənizi sahilində yerləşən bu ölkələr – Litva, Latviya və Estoniya qədimdən bu ərazidə formalaşmış və müxtəlif tarixi mərhələlərdən keçmişdir. Onlar əvvəllər Almaniyanın və sonralar Çar rusiyanın tərkibində olmuş, sonralar müstəqil dövlətlər kimi təşkil olunmuş, daha sonra Sovet İttifaqının tərkibinə daxil edilmiş, Vətən müharibəsi dövründə alman faşizmin zərbələri altında qalmış, Sovetin tərkibində bir qədər qaldıqdan sonra yenidən ayrılmaq uğrunda mübarizə aparmış, nəhayət hələ Sovet dövləti dağılmamış onun tərkibindən çıxaraq müstəqil Baltik dövlətləri kimi formalaşmışdır. Onların hər üçü qədim mədəniyyətə malik dövlətlərdir.

LİTVA RESPUBLİKASI

Sahəsi 65,2 m in km, əhalisi – 3,7 mln. nəfər
Paytaxtı – Vilnyus şəhəri

Litva dövləti coğrafi mövqeyinə görə çox münasib bir ərazidə Baltik dənizi sahilində yerləşməklə Cənub-Qərbdən Polşa Xalq respublikası, şərqdən və cənubdan Belarusiya, şimaldan Latviya və şimali-qərbdən Rusiyanın ərazisi olan Kalininqrəl vilayəti ilə quru dövlət sərhədlərinə malik olub, şimaldan ərazisi. Baltik dənizin suları ilə yuyulur. Hazırda Litva bir dövlət kimi Prezident aparatı idarəsi altında olub, burada qanun verici aparat 141 deputatdan ibarət qurumları vasitəsilə xarakterizə olunur. Bir dövlət kimi BMT-yə və Natoya daxildir. Dövlətlərarası əmək bölgüsünə görə Litva dövləti-maşınqayırma, metal emalı, yüngül və yeyinti sənaye sahələri, məhsuldar maldarlığın inkişafı ilə seçilir. Sovet dövründə burada energetika, dəzqahqayırma, dəqiq maşınqayırma, çihazqayırma, kimya sənaye sa-

ŞAKIL 17 BALTİK SAHİLİ ZESPUBLİKALAZI

hələri inkişaf etdirimişdir. Burada 200-dən çox iri sənaye müəssisələr tikilmiş və nəticədə Litva aqrar ölkədən sənaye-çə inkişaf etmiş ölkəyə çevrilmişdir. Respublikada enerji istehsalı inkişafı etdirilmiş 1940-ci ildə ki 81mln. kVt.s. dan 1985-ci ildə 21 mlrd. kVt.s. qədər artırılmışdır. Litvada elektron, elektrotexnika, radiotexnika, hesablamaçı maşınlar və cihazqayırma, dəzgahqayırma kimi sahələr inkişaf etdirilmişdir. İğnalinsk atom elektrik stansiyası, Kayşyadoris hidroakkumulyasiya elektrik stansiyası, Gedaynyay kimya zavodu, Majeykyay neftayırma zavodu tikilib istifadəyə verilməmişdir. Respublikada kənd təsərrüfatı istehsalının mexanikləşdirilməsi, kimyalaşdırılması, elektriklişdirilməsi həyata keçirilmiş, damazlıq maldarlıq bazası yaradılmışdır. Müstəqillik illərində Litva öz təsərrüfat inkişafını yenidən qurur. Yeni yaranan fermer təsərrüfatları, şirkətlər təsərrüfatın yenidən qurulması, yüksək və daha keyfiyyətli məhsul istehsalına başlamışdır. Hazırda Litvada istehsal olunan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları dünyanın əksər ölkələrinə göndərilir və maraqla qarşılanır. Litvanın xarici ticarəti əsasən Avropa dövlətləri, MDB ölkələri, Asiya və Yaxın Şərq dövlətlərlə həyata keçirilir. Hazırda ölkədə 400-ə yaxın fermer təsərrüfatı və 30-a qədər müxtəlif şirkətlər fəaliyyət göstərir.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları

Litvanın relyefi moren çöküntülərindən ibarət olub, əsasən düzən xarakterlidir. Onun relyef quruluşunun formalaşmasında dördüncü dövrün buzlaq sürüşmələrinin böyük təsiri olmuşdur. Buzlaşmanın nəticələri kimi qalmış moren çöküntüləri hazırda da ərazidə geniş yayılmışdır. Ərazidəki çökək sahələrdə göllər və gölməçələr əmələ gəlmişdir.

Yeraltı sərvətlərlə zəngin olmayıb, burada torf, əhəng daşları, təbaşir, gips, dolomitlər, mergellər, müxtəlif inşaat

materialları, dənizin sahilində kəhrəba, son illərdə ərazidə neft ehtiyatları istifadə verilmişdir.

Litvanın iqlimi mülayim dəniz iqlimindən kontinental iqlimə keçid xarakter daşıyır. Yanvar ayının orta temperaturu mənfi 5 dərəcə, iyul ayının orta temperaturu isə müsbət 17 dərəcə olur. İllik yağıntıların miqdarı 630 mm-ə çatır. Yağıntıların çoxluğu, buxarlanmanın zəif getməsi nəticəsində bataqlıqların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Respublika ərazisindən axan çaylar düzən xarakterlidir, sakit axına malikdir. Əsas çaylardan Neman və Vilyanı göstərmək olar. Onların gəmiçilik, su enerjisinin əldə olunması, meşə axıtma və şirin su əhəmiyyətləri vardır. Respublika ərazisində olan ən böyük göl Drisviyato (Drukşyay) gölüdür ki, onun sahəsi 45 kv km-dir. Göllərin əksəri moren xarakterlidir. Çay və göllərdən balıqçılıq və suda üzən quşların artırılması üçün istifadə olunur.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Litva xalqının formalaşması və hazırkı ərazidə məskunlaşmasının qədim tarixi vardır. Litvanın ərazisində sinfi cəmiyyət V-VI əsrlər də əmələ gəlmişdir. Litvalılar bir xalq kimi XVII əsrdə formalaşmışdır. Litvalılar müstəqillik uğrunda uzun müddət polyaklara, isveçlərə, almanlara və başqa yadellilərə qarşı, həm də Rusiyaya qarşı mübarizə tarixi keçmişdir. 1795-ci ildə Litvanın böyük bir hissəsi və 1814-cü ildə isə bütün Litva ərazisi (Klaypeda rayonundan başqa) Rusiya ilə birləşdirilmişdir. Lakin Litva xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsi davam etmişdir. 1940-cı ildə Litva bir respublika kimi Sovetin tərkibinə daxil edilmişdir. Litva xalqı müstəqillik uğrunda mübarizəni davam etmiş, nəhayət 1990-cı ildə Litva Sovetin tərkibindən çıxmış və müstəqil milli dövlət kimi təşkil olunmuşdur. Dünya xalqları arasında sülh məramını keçirməkdədir. 1979-cu ildə Litvada 3,4 milyon nəfər əhali yaşadığı hala hazırda burada

əhali 3,7 milyondan çoxdur. Şəhər əhalisi ilə kənd arasındakı fərq böyükdür, şəhər əhalisi kənd əhalisindən təxminən iki dəfə çoxdur. 1997-ci ildə şəhər əhalisi 65 faiz təşkil etmişdir. Əhalinin milli tərkibi müxtəlifdir, litvalılar ümumi əhalinin 80 faizindən çoxdur, başqa millətlərdən ruslar, polyaqlar, belaruslar, yəhudilər və başqaları yaşayırlar. Respublikada əhalinin orta sıxlığı 55 nəfər olmaqla, əhali ərazidə demək olar ki, qeyri-bərabər yerləşir. Litvada iri şəhərlərdən paytaxtı Vilnyus (600 min nəfər), Kaunas, Klaypeda, Şyaulay, Birs-tonas, Neringanı, Neuyayn və başqalarını göstərmək olar. Əmək ehtiyatları ilə təmin olunmuşdur.

Təsərrüfat və onun yeni istiqamətlərdə formalaşması

Aqrar yolla inkişaf edən və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan Litva 1940-cı ilə kimi xarici kapitaldan asılı idi. Həmin dövrdə Litvada təsərrüfatın inkişafı südlük-ətlik maldarlığı, donuzçuluq üzrə ixtisaslaşdırılmışdı. Sovet dövründə burada təsərrüfat yenidən qurulmuş, yeni sənaye sahələri yaradılmışdır. Litva sənayecə inkişaf etmiş bir ölkəyə çevrilmişdir. Respublikada metala tələbatı az olan və ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbatı olan sənaye sahələri elektron, elektrotexnika, radiotexnika, hesablama maşınlarının istehsalı, dəzgahqayırma, cihazqayırma kimi sənaye sahələri üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Burada gəmiqayırma, kimya. Yüngül və yeyinti sənayesinin bir sıra sahələri də yaradılmışdır. Ağac emalı sənayesinin inkişafı ilə burada mebel və kağız-sellüoza istehsalı da inkişaf etmişdir. mebel istehsalı Vilnyus və Kaunasda, kağız-sellüoza istehsalı Klaypedada, Kaunas və Vilnyusda mövcuddur. Kimya sənayesinin inkişafı qismən yerli və əsasən gətirmə xammallarına istinad edir. Litvada sənayenin aparıcı sahələrindən biri də yüngül və yeyinti sənaye sahələri təşkil edir. Yüngül sənayecə nisbətən yeyinti sənaye daha çox sahəli xarakterdə yaşayır. Litvada sənaye sahələri ərazi üzrə demək olar ki, bərabər şəkildə

yerləşir. İri sənaye mərkəzləri Vilnyus, Kaunas, Panevejis, Şyaulay, Klaypeda və başqa şəhərlər təşkil edir. Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı üçün Litvada olan imkanlar Latviya və Estoniyadan çoxdur. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinə görə Litva Baltik sahilində birincidir. Respublikada kənd təsərrüfat istehsalına yararlı torpaqlar 3,6 mln. hektar olub, onun da 2,4 mln. hektarı şumlanır. Dənli bitkilərdən buğda, arpa, çovdar, vələmir, texniki bitkilərdən kətan, şəkər çuğunduru, köklü meyvəliyələrdən kartof əkinləri xarakterikdir. Sovet dövründə təşkil olunmuş ictimai qurumlar əvəzinə, müstəqillik illərində 1990-cı ildə 62 fermer təsərrüfatı yaradılmışdısa, artıq 1994-cü ildə 371 fermer təsərrüfatı yaradılmış, taxıl istehsalı Sovet dövrünə nisbətən artırılmışdır. Yeni yaranan təsərrüfat qurumları şirkətlər, fermer təsərrüfatları və başqaları məhsuldarlığı artırmaq, keyfiyyətini yüksəltmək üçün hər tərəfli tədbirlər görürlər.

Litva respublikası nəqliyyat yolları ilə yaxşı təmin olunmuşdur. Dəniz və okeanlarla əlaqə yaratmaq üçün donmayan Klaypeda kimi iri limana malikdir. Burada dəniz yollarının uzunluğu 2 min km-dən çox, avtomobil yollarının uzunluğu 34 min km, çay yollarının uzunluğu isə 628 km-dir. Rusiya və Ukraynadan buraya qaz kəmərləri çəkilmiş, hava yolları ilə də yaxşı təmin olunmuşdur.

Coğrafi mühit şəraiti və təsərrüfatın ixtisaslaşmasına görə Litva respublikasının ərazisi Şərq, Kaunas, Şyaulay-panivejis və Klaypeda kimi dörd mikrorayona ayırmaq olar.

LATVIYA RESPUBLİKASI

Sahəsi – 64,6 min km km, əhalisi – 2,5 mln. Nəfər
Paytaxtı – Riqa şəhəri

Coğrafi mövqeyinə görə Baltik dənizi sahilində yerləşmiş və Donmayan limanlara malik Latviya dövləti cənub-qərbdən Litva, şimal-şərqdən Estoniya, cənub-qərbdən Belarusiya və cənub-şərqdən Rusiya Federasiyası ilə quru dövlət sərhədlərinə malikdir. Şimaldan onun ərazisinin geniş bir hissəsi Baltik dənizi sularında yuyulur. Respublikanın dəniz sahilindəki Riqa, Ventspils, Liyepaya və başqa Liman şəhərləri respublikanın mədəni-ticarət əlaqələri və balıqçılıq təsərrüfatında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. dənizin limanları, dəmir, avtomobil yolları ilə daxili rayonlar, iri sənaye mərkəzləri, xammal bazarları ilə yaxşı əlaqələndirilmişdir. Məhz bütün bunlara görə respublikanın coğrafi mövqeyi çox əlverişlidir. Latviya baltik ölkələri içərisində sənayecə daha yaxşı inkişaf etmişdir. latviya qədim sənaye rayonu olub, yeni istehsal sahələrin mənimlənməsində mühüm rol oynayır. Latviya maşınqayırma, elektron, elektrotexnika, energetika, sellüloza-kağız, mebel istehsalı, kimya sənaye, toxuculuq sənaye sahələri üzrə aparıcı mövqeyi tutmaqla, intensiv kənd təsərrüfatı, südlük-ətlik malqara saxlanması və donuzçuluğun, balıqçılığın inkişafı ilə ixtisaslaşdırılmışdır.

Uzun tarixi dövr ərzində latış xalqı isveçlərə, almanlara, alman faşizmin zülmünə, Polyakların zülmünə, Çarizmin təzyiqinə qarşı azadlıq mübarizəsi aparmış, 1940-cı ildə Sovetlərin tərkibinə daxil edilmiş və nəhayət 1990-cı ildə onun tərkibindən də çıxaraq müstəqil milli dövlət kimi formalaşmışdır. Hazırda Latviya Prezidenti aparatı, qanunverici Milli Məclis (bir palatalı parlament - seym) tərəfindən idarə olunan dövlət olub, nazirlər kabineti, nazirliklər, xüsusi mülkiyyət əsasında formalaşmış yeni qurumlar üzrə idarə

olunan dövlət kimi, özünün dövlət sərhədləri, gömrük idarələri, dövlət bayrağı, dövlət himni, konstitusiyası, milli pul vahidi «Lat»-a malikdir. Latviya BMT və Natonun üzvüdür.

Latviyada sənayenin inkişafı və respublikanı enerji ilə təmin olunması məqsədilə burada bir sıra SES-lər, İES-lər və İEM-lər tikilib istifadəyə verilmişdir. İri SES-lərdən Dauqavpils, Playvin, Riqa, Kequm SES-ləri, Riqa İEM-i və başqalarını göstərmək olar. Riqada sənaye robotları zavodu və «Sarkanays Metallurqs» zavodları istifadəyə verilmişdir. Riqa şəhəri çox müxtəlif maşınqayırma və cihazqayırmanın mərkəzidir.

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatlar

Respublikanın relyef quruluşu qədim buzlaşmanın qalıqları olan moren çöküntüləri ilə örtülmüş düzən təpəlik xarakterlidir. Respublika mərkəzi hissəsində Riqa-Yelqova düzənliyi yerləşir ki, bu düzənliyin qərbində Vidzem, Latqal-Kurzem (200 m) yüksəklikləri vardır. Venta çayı bu yüksəkliyini iki hissəyə qərbi və şərqə Kurzemlərə ayrılır.

Təbii ehtiyatlardan burada torf, əhəng daşları, dolomitlər, müxtəlif başqa inşaat materialları, mineral sular, müalicə palçıqları vardır. Torf ehtiyatları 13 mlrd.t. hesablanmışdır. Dəniz, göl və çaylardan balıqların artırılmasında istifadə olunur. Meşə ərazinin çox geniş sahəsini tutur.

İqlimi dəniz iqlimindən kontinental iqlimə keçid xarakterindədir. Yanvar ayının orta temperaturu mənfi 5 dərəcə, iyul ayının orta temperaturu 17 dərəcə olur. İllik yağıntıların miqdarı 500-600 mm-dir. Maksimum yağıntılara iyul-avqust aylarında təsadüf olunur. Latviya sıx çay şəbəkəsinə malikdir. İri çaylardan Dauqava, Liyelupa və qayadır. Ərazidə bir sıra göllər də vardır, göllər və çayların balıqçılıq, suda üzən quşların saxlanması üçün istifadə olunur. Torpaq fondu və bitki örtüyü çoxnövlüdür. Latviyanın

ərazisinin 38 faizi meşəlik sahələr təşkil edir. Bu meşələrdən sənayedə az istifadə olunur.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Latış xalqı qədim xalqlardan olub, bu ərazidə çoxdan məskən salmışdır. Əhalinin təbii artımı azdır, bu xalqın milli xüsusiyyətlərindən də asılıdır. 1985-ci ildə Latviyada əhalinin miqdarı 2588 min nəfər olduğu halda, 1991-ci ildə 2657 min və 1994-cü ildə 2530 nəfər olmuş, 1991-ci ildən sonra əhalinin azalması iqtisadi vəziyyətlə bağlı olub, həm də müstəqillik illəri ərzində əhali arasında daimi yaşayış yerini dəyişməklə, başqa ölkələrə getməklə əlaqədardır. Latviyada əhalinin milli tərkibi müxtəlifdir. Əhalinin 54 faizindən çoxu latışlar, 25 faizi ruslar, başqa millətlərdən belaruslar, pol-yaklar, yəhudilər, ukraynalılar və başqaları təşkil edir. Ruslar və yəhudilər əsasən şəhərlərdə yaşayırlar. Burada sənayenin inkişafı və yeni şəhərlərin yaranması ilə şəhər əhalisi də artmış, 1995-ci ildə 74 faizdən çoxdur. Latviyada iri şəhərlərdən Riqa, Dauqavpils, Liyepaya, Ventspils, Rezekne və kurort şəhəri olan Yurmalanı göstərmək olar. Riqada əhali 895 min, Dauqavpilsdə 130 minə qədər olub, hələ əhalisi milyona çatan şəhər yoxdur. Əmək ehtiyatları ilə yaxşı təmin olunmuşdur.

Təsərrüfatı və onun yeni istiqamətlərdə formalaşması

Latviyada təsərrüfat kompleksinin formalaşmasının böyük tarixi vardır. Latviyada və ümumiyyətlə Baltik sahilı dövlətləri sənayecə inkişaf tapmış ölkələrdəndir. Çar Rusiyasının tərkibində olarkən də Latviya iri sənaye rayonu kimi tanınmışdı. Peterburqa yaxın yerləşməsi və latış xalqının bu sahədə fədakarlığı böyükdür. Həmin dövrdə burada vaqon-qayıрма, elektrik nəqliyyatı üçün dartıcı motorlar, mikroavtobuslar, avtomat telefon stansiyaları; radioqəbuledicilər,

soyuducular, avtomobil cihazları, kompyuter texnikası və başqa sahələr üzrə ixtisaslaşmışdır. Ən iri sənaye mərkəz Riqa şəhəridir. Baltik sahilində mövcud vahid təkrar metal əritmə zavodu Latviyanın Liyepaya şəhərində hələ XIX əsrdə yaradılmışdır. Son illərdə bu zavod yenidən qurulmuşdur. Latviya keyfiyyətli maşınların vətəni sayılır. Sənaye istehsalında yüngül sənayenin də əhəmiyyəti böyükdür. Gətirmə pambıq, ipək və yun məhsullarından yüksək keyfiyyətli parçalar toxunulur. Burada hazırlanan məhsullar dünya bazarlarında yüksək qiymətlə qəbul olunur.

Ərazi istehsal kompleksinin mühüm halqalarından biri də ağac emalı və sellüloza-kağız istehsalı sənayesidir. Latviyada ağac tədarükü işləri əsasən respublikanın şimal, şimal-qərb və Dauqava çayının aşağı axınında inkişaf tapmışdır. Ağacdən burada faner, mebel, kibrit və sellüloza-kağız istehsalı, Riqa şəhərində, həm də Riqaın ətrafındakı Sloke şəhərində fəaliyyət göstərir. Ventspils və Dauqavpils şəhərlərində müasir quruluşlu, yeni texnologiyaya əsasən qurulmuş mebel fabrikaları fəaliyyət göstərir.

Latviyanın təsərrüfat kompleksində yeyinti sənayesi – balıq məhsullarının emalı, süd-ət məhsullarının istehsalı, şəkər istehsalı müəssisələri geniş yer tutur. Yeyinti sənayenin iri müəssisələri Riqada, balıq məhsulları emalının iri müəssisələri Liyepayada, Ventspilsdə və dəniz sahilindəki başqa məntəqələrdə, iri süd emalı müəssisələri – Latviyanın şimal və şərq hissələrində əsasən Rezekne şəhərində, şəkər istehsalı, şəkər çuğunduru əkinləri ilə bağlı olaraq Yelqava, Liyepaya və Yekapilsdə yerləşdirilmişdir. Latviyada meyvə-tərəvəz konservlərinin istehsalı kimi yeni sahədə inkişaf etdirilir.

Təsərrüfat kompleksində kimya sənayenin də rolu artır. Bu sahə maşınqayırma sənayesi ilə əlaqələndirilmiş, həmçinin kənd təsərrüfatı istehsalına da xidmət göstərir. Onun məhsullarının bir hissəsi başqa dövlətlərə də göndərilir. Kimya sənayesində əcazılıq, lak-boyaq və plastik

kütlələrin istehsalı Riqada, plastik kütlələr, sintetik liflərin istehsalı, Dauqavpilsdə və ona yaxın məntəqələrdə, şüşə lifləri Valmeyerdə olub, həmçinin burada plastik kütlələrdə istehsal olunur. Latviya təbii coğrafi mühit şəraiti və təsərrüfat inkişafına görə Mərkəz, Qərb, Şimal-Qərb və Cənub-Şərq rayonlara ayırmaq olar.

Bu mikrorayonlarının kənd təsərrüfatı istehsalının qarşısında duran başlıca vəzifə istehsal etdiyi məhsullarının əmtəəlik əhəmiyyətini artırmaq və sənaye istehsalı üzrə onun səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Milli dövlət kimi formalaşdıqdan sonra burada yaranmış yeni təsərrüfat qurumları, istehsal sahələrin özəlləşdirilməsi, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin bərqərar edilməsi ilə respublikanın iqtisadiyyatında yeni tədbirlər həyata keçirirlər. Hazırda Latviyada 300-dən çox fermer təsərrüfatı və 20-dən çox müxtəlif şirkətlər fəaliyyət göstərir. Latviyada təsərrüfat inkişafının bir sıra sahələrində xarici şirkətlərin də fəaliyyəti güclənmişdir. Latviya dünyanın 100-ə qədər dövləti ilə mədəni, iqtisadi və ticarət əlaqələri saxlayır. Bir milli dövlət kimi BMT və NATO-nun üzvüdür, həm də Avropa şurasına daxildir.

ESTONIYA RESPUBLİKASI

Sahəsi 45,2 min kv km, əhalisi – 1,5 mln. nəfər.

Paytaxtı – Tallin şəhəridir

Baltik dənizin sahilində yerləşən, geniş dəniz sahillərinə malik, ərazinin bir hissəsi adalar şəklində dənizdə yerləşən Estoniya dövləti ətraf ölkələrlə və uzaqda yerləşən dövlətlərlə əlaqələr saxlanması üçün çox münasib coğrafi mövqeyə malikdir. Tallin, Narva və Pyarnu kimi donmayan liman şəhərləri, ərazidən keçən sıx dəmir, şosse və hava yolları

rı Estoniyanın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Estoniya ərazisinin 9 faizi adalardan ibarətdir.

Dünya dövlətləri içərisində Estoniya özünün yanar şist yataqları, torf ehtiyatları və onların əsasında yaranmış elektroenergetika sahəsi, maşınqayırma, kimya, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinə görə tanınmışdır. Burada südlük mal-qara və bekon donuzçuluq sahələri də xarakterdir.

Estoniya dövləti çox mürəkkəb tarixi dövrlər keçirmişdir. 1917-ci ildə Estoniyada da Sovet hakimiyyəti qurulmuş, lakin bir qədər sonra 1919-cu ildə Sovetlər hakimiyyəti devrilərək, yenidən burjua respublikası elan olunmuş, 1934-cü ilin mart ayında burada faşist çevrilişi olmuş, 1940-cı ildə yerli əhalinin köməyi ilə faşist hökmranlığı ləğv edilərək, yenidən Sovetlər hakimiyyəti bərqərar edilmişdir. 1941-ci ilin dekabr ayında Estoniya alman faşist qoşunları tərəfindən müvəqqəti olaraq işğal edilmiş, 1944-cü ildə isə Sovet qoşunları tərəfindən azad edilmiş və Sovet respublikasına çevrilmişdir. 1990-cı ildə Estoniya Sovetin tərkibindən çıxmış və müstəqil milli dövlət kimi formalaşmışdır. Hazırda Estoniya Prezident aparatı ilə idarə olunan, bir palatalı qanunverici «Seym» parlament idarəli dövlət olub, Nazirlər kabineti, Nazirliklər, xüsusi mülkiyyətə istinadən yaranan yeni qurumlar, dövlət bayrağı, dövlət himni, konstitusiyası, milli ordusu, dövlət sərhədləri, gömrük idarələri, pul vahidi «kron» fəaliyyət göstərilir. BMT-nin, NATO-nun və Avropa Şurasının üzvüdür. Dünya dövlətləri içərisində sülh məramı ilə tanınılır. Təsərrüfat ixtisaslaşmasına görə Estoniya inkişafda olan sənaye və kənd təsərrüfatı ölkəsi kimi tanınmışdır.

Energetika sənayesi, energetik sərvətlər, balıqçılıq, maşınqayırma, kimya sənayesi, yüngül, xüsusilə toxuculuq və yeyinti sənaye sahələri, heyvandarlığın, xüsusilə bekon donuzçuluq, quşçuluq və balıqçılıq inkişafı ilə fərqlənir. Estoniya ərazisinin ifrat dərəcədə rütubətliyi, burada bataqlıq sahələrin, göllər, gölməçələrin əmələ gəlməsi, ona görə də

meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsini və yararlı torpaqların artırılmasını tələb edir.

Təbii şərait və təbii ehtiyatları

Ərazinin relyef quruluşu əsasən düzən xarakterli olub, moren çöküntüləri ilə örtülmüşdür. Onun dəniz sahilləri çox parçalandığından, burada münasib körfəz və limanlar yaranmışdır. Estoniyanın dəniz Ekvatoriyasında 800-ə qədər ada vardır ki, onlardan da ən böyükləri Saaremaa, Xiiyuma, Muxu və Vermisidir.

Yeraltı sərvətlərdən yanar şistlər (geoloji ehtiyatı 3,5 mlrd.t.), torf, fosforitlər, əhəng daşları, dolomitlər və başqa inşaat materialları mövcuddur. Burada yanar şistlərdən təbii qaz, maye yanacağı, kimyəvi məhsullar da alınır. Yanar şistlər və torf ehtiyatlarından elektrik stansiyalarda yanacaq kimi də istifadə olunur.

Estoniyanın iqlimi dəniz iqlimindən kontinental iqlimə keçid xarakterindədir. Yanvar ayının orta temperaturu mənfi 6 dərəcəyə qədər, iyul ayının orta temperaturu müsbət 17 dərəcəyə qədər olur. Veqetasiya dövrü 190 günə kimi davam edir. Yağıntılardan miqdarı 600-700 mm, ən çox yağıntılar iyul-avqust aylarına düşür.

Estoniyanın ərazisi daxili sularla da zəngindir. Ərazidəki çaylar qısa və sıxdır. İri çaylardan – Narva, Pyarnu, Emayıqi və başqalarını göstərmək olar. Ərazidə çoxlu göllərdə mövcuddur, onlardan istifadə olunur. Çaylar və göllərdən balıqçılığın artırılması, meşə axıtma, suda üzən quşların saxlanması və şirin su mənbələri kimi istifadə olunur.

Torpaq örtüyü müxtəlif olub, əsasən çimli-küllü, daşlıq və münbit karbonatlı torpaqlardan ibarətdir. Lakin ifrat dərəcədə rütubətlik əkinçiliyə bir qədər maneçilik törədir. Ona görə də meliorativ tədbirlər həyata keçirilir. Estoniyanın ərazisi qarışıq meşələr zonasına daxil olduğundan növ

tərkibi də müxtəlifdir. Ərazinin 36 faizi meşəlikdir. Mebel, parket, kibrit və başqa məhsullar istehsal olunur.

Əhalisi və əmək ehtiyatları

Estoniyanın ərazisində yaşayan xalqlar eramızdan əvvəl iki mininci ildə əkinçilik və maldarçılıqla məşğul olmuşlar. Eston xalqı XII-XIII əsrlərdə təşəkkül tapmışdır. Eston xalqı uzun tarixi dövr ərzində isveçlərə, almanlara, polyaklara və ruslara qarşı azadlıq uğrunda mübarizə aparmış, nəhayət indiki milli müstəqilliyə nail olmuş və müstəqil milli dövlət kimi formalaşmışdır. 1985-ci il məlumatına görə burada 1,5 mln. nəfərə qədər, əhali yaşayırdı. 1990-cı ildə əhalinin miqdarı 1571 min nəfərə qədər, müstəqillik illərində isə 1991-ci ildə 1566 min 1994-cü ildə 1545 min nəfər və 1995-ci ildə 1542 min nəfərə qədər olmuşdur. Əhalinin 74 faizi şəhərlərdə yaşayırlar. İri şəhərlərdən respublikanın paytaxtı Tallin, Tartu, Pyarnu, Viru, Vilyandi, Koxtle-Yarve və başqalarını göstərmək olar.

Estoniyada əhalinin milli tərkibi müxtəlifdir. Əhalinin 75 faizi estonlar, 20 faizi ruslar təşkil edir. Başqa xalqlardan ukraynalılar, belaruslar, finlər və başqa xalqların nümayəndələri yaşayır. Respublika ərazisində əhali qeyri-bərabər yerləşmiş olub, orta sıxlıq 35 nəfərdən çoxdur. Əmək ehtiyatları ilə yaxşı təmin olunmuşdur.

Təsərrüfat və onun yeni istiqamətlərdə formalaşması

Ərazidə təsərrüfat inkişafının formalaşmasının uzun tarixi olub, müstəqillik uğrunda eston xalqının apardığı mübarizələr orada təsərrüfat inkişafının formalaşmasında öz təsirini göstərir. Estoniya 1721-ci ildə Niştadt sülh müqaviləsinə görə Rusiyanın tərkibinə daxil edilmişdi. Onun Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsi hər iki ölkə üçün müsbət tə-

sir göstərmişdir. O, dövrdə Estoniyada sənaye sənətkarlıq müəssisələr xarakterində idi. Sovet dövründə burada sənaye istehsalı daha da artırılmış, Baltik ölkələri içərisində yanacaq-energetika bazasına çevrilmişdir. Burada yanar şistlərdən istifadə etməklə yaradılan elektrik stansiyaların enerji qüvvəsindən artıq qalan hissəsi ilə qonşu ölkələrə də enerji verir. Respublikada sənaye ilə kənd təsərrüfatı istehsalını əlaqələndirən, nəqliyyatın ritmik işləməsini təmin edən əsas sahə elektroenergetikadır. 1940-cı ildə Estoniyada 190 mln.kVt. saat elektrik enerjisi istehsal olunmuşdusa, 1970-ci ildə 11,6 mlrd. kVt.s və 1985-ci ildə 20,0 mlrd. kVt.s.-dan çox elektrik enerjisi istehsal olunmuşdur. Müstəqillik illərində onun istehsalı bir qədər aşağı düşmüşdür ki, bu da tələbat və qarşıya çıxan bəzi çətinliklərlə bağlıdır. Orada olan iri elektrik stansiyalardan Pribaltika DRES, Estoniya DRES, Tallin İEM və başqalarını göstərmək olar. Yanar şistlərdən enerjidən başqa, maye yanacaq, kimyəvi məhsullar, yanar qaz və inşaat materiallarının da alınmasında istifadə olunur. Maşınqayırma sənayesinin bir sıra məhsulları şist sənayesi kompleksi ilə bağlıdır. Yanar şistlər ən çox Koxtle-Yarve ətrafından çıxarılır. Sovet dövründə buradan şistdən alınan qazı axıtması üçün Tallin-Leninqrad qaz kəməri də salınmışdı.

Estoniyada başqa təbii sərvətlərdən fosforitlər və əhəng daşları da çıxarılır ki, həmən məhsuldan Maardu şəhərində fosforit unu və Kunda şəhərində əhəng daşının emalı kombinatı fəaliyyət göstərir. Estoniyada meşə doqrama, ağac emalı və sellüloza-kağız sənayesi sahələri mühüm yer tutur. Estoniyada maşınqayırma, xüsusilə elektrotexniki və ağır maşınqayırma, dəzgahqayırma və cihazqayırmanın rolu da çoxdur.

Estoniyada ən mühüm və tarixi köklərə malik sahələr – yüngül və yeyinti sənaye sahələridir. Yüngül sənaye respublikada istehsal olunan sənaye məhsulunun 25 faizindən çoxunu verir. Tallin və Narva şəhərləri ətrafında toxuculuq

sənayesinin bütün növləri — pambıq, yun, ipək və kətan parçaların toxunması üzrə çox məşhur müəssisələr mövcuddur. Estoniyada toxunan parçalar yüksək keyfiyyətli olub, dünya bazarlarında böyük şöhrət qazanmışdır. Yüngül sənaye sahəsi üzrə burada gön aşılama və ayaqqabı istehsalı da inkişaf etmişdir. Respublikada yeyinti sənayesi — balıq, ət, süd məhsullarının emalı, yağ və pendir istehsalı ilə ixtisaslaşdırılmışdır. Kərə yağı istehsalı və süd emalı sahələri mütəmadi artır və həmin məhsulların mühüm bir hissəsi ölkədən ixrac olunur.

Estoniyada kənd təsərrüfatı istehsalı südlük — ətlik heyvandarlıq bekon donuzçuluğu, quşçuluq, kartof əkinləri və xüsusilə balıqçılıq təsərrüfatı üzrə formalaşmışdır.

Estoniyada kənd təsərrüfatı istehsalına yararlı torpaq sahəsi 1,6 mln. hektardan çox olub, onun da 1 mln. hektarı şumlanan sahələr, 0,5 mln. hektarı biçənəklər və 0,25 hektarı isə otlaq sahələr təşkil edir. Müstəqillik illəri ərzində bataqlıqların qurudulması, qiymətli xəzli vəhşi heyvanların saxlanması və artırılması sahədə bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Rəqabətlə bağlı olaraq son dövrlərdə malqara məhsullar keyfiyyətcə də yaxşılaşdırılmışdır. Əkinçilikdə dənli bitki əkinlərindən buğda, arpa, çovdar, vələmir, texni bitkilərdən uzun lifli kətan, şəkər çuğunduru, bostan — tərəvəz bitkiləri, kartof əkinləri əsas yer tutur. Quşçuluq, arıçılıq, balıqçılıq kimi təsərrüfat sahələrin də əhəmiyyəti böyükdür.

Burada nəqliyyatın bütün sahələri dəmir yollar bir min km, avtomobil yolları 26,4 min km, dəniz və daxili su yolları, liman təsərrüfatı, boru — kəmərlər nəqliyyatı, hava yolları ilə yaxşı təmin olunmuşdur.

Hazırda Estoniyada icarədarlar, aksioner cəmiyyəti, kooperativlər, fermer təsərrüfatları, müxtəlif şirkətlər fəaliyyət göstərir. Estoniya dünyanın 70-dən çox ölkəsi ilə mədəni-ticarət əlaqələri saxlayır.

1999-cu ildə Rusiya Federasiyasında əhalinin miqdarı

Ərazilər	Daimi əhali min. nəfər	Ərazi min kv km	Əhalinin sıxlığı	Şəhər əhalisi faizlə	Şəhərlər miqdarı
Rusiya Federasiyası	146.328 nəf.	17078,4	8,6	73,2	1091
Şimal rayonu	5747	1466,3	3,9	76	68
Şimali-Qərb rayonu	7914	196,5	40,3	86,7	55
Mərkəz rayonu	29360	485,1	60,8	83,1	252
Volqa-Vyatka ray.	8351	263,3	31,5	70,5	65
Mərkəzi Qarator- paq rayonu	7813	16,77	46,6	62,4	50
Volqaboyu rayonu	16851	536,4	31,4	73,1	94
Şimali Qafqaz ray.	17587	355,1	49,5	55,3	105
Ural rayonu	20349	824	24,7	74,4	150
Qərbi Sibir rayonu	15114	2427,2	6,2	71,1	87
Şərqi Sibir rayonu	9030	4122,8	2,2	71,5	73
Uzaq Şərqi rayonu	7261	6215,9	1,2	75,9	70
Kaliniqrad vilayəti	951	15,1	63	77,3	22

Rusiya Federasiyasında yanacaq ehtiyatlarının çıxarılması

Yanacaq növləri	1970	1980	1990	1995	1999
Neft, qaz kondensatı ilə mln.t.	285	547	516	307	303
Xam neft...	282	541	506	298	295
Qaz mlrd.kub.m	83,3	254,2	641,2	595,5	591
Kömür mln.t.	345.	391.	395.	263.	249.
O cüm. Daş kömür	215.	246.	257.	177.	169.
—"– koklaşan köm.	65,4	82,7	93,1	60,6	52.
Qonur kömür...	130	145.	138.	85,9	79.

1999-cu ildə MDB ölkələrində əsas demoqrafik göstəricilər

Ölkələr	2000-ci ilin əvvəli üçün min nəfərlə	Hər 1000 nəfərə ümumi koeffisiyentlər			Şəhər əhali faizlə
		doğulan- lar	ölənlər	təbii artım	
Azərbaycan	8014	17,4	6,2	11,2	52,2
Ermənistan	3805	11,6	6,3	5,3	66,9
Belarusiya	10148	8,8	13,4	-4,6	69,8
Gürcüstan	5445	10,7	7,5	3,2	55,2
Qazaxıstan	14896	14,7	10,2	4,5	55,1
Qırğıstan	4897	22,0	7,4	14,6	34,1

Moldova	3645	12,5	11,8	0,7	45,8
Rusiya Federasiyası	145600	8,4	14,7	-6,3	73
Tacikistan	6188	25,0	5,8	19,2	27,0
Türkmənistan	4994	21,6	6,5	15,1	43,6
Özbəkistan	24582	25,5	5,8	19,7	37,8
Ukrayna	49707	8,7	14,9	-6,2	67,6

MDB ölkələrində əsas sənaye məhsullarının istehsalı

Ölkələr	Neft mln.t	mln.t	Kömür r mln.t	mln. t	Təbii qaz mlrd.kun.m		Elektrik enerjisi isteh.mlrd.kVt. saat		Qara metal prokatı ist. mln.t	
	1994	1999	1994	1999	1994	1999	1994	1999	1994	1999
Azərbaycan	11,1	13,8	-	-	7,9	6,0	17,5	18,1	0,03	0,03
Ermənistan	-	-	-	-	-	-	5,6	5,7	-	-
Belarusiya	2	1,8	-	-	0,3	0,3	31,4	26,5	0,7	1,3
Gürcüstan	-	0,1	-	0,01	0,01	-	-	8,1	0,1	0,01
Qazaxıstan	20,3	30,0	104	58,2	4,5	9,9	65,1	47,3	2,3	3,2
Qırğıstan	0,1	0,1	0,8	0,4	0,004	0,03	12,7	13,1	-	-
Moldova	-	-	-	-	-	-	8,2	1,1	0,5	0,6
Rusiya Fed.	316	305,0	271	249	607	591	876	845	35,8	40,9
Tacikistan	0,03	0,02	0,1	0,02	0,03	0,04	17	15,8	-	-
Türkmənistan	4,1	4,3	-	-	35,6	35,2	10,5	10,1	-	-
Özbəkistan	5,5	8,1	3,8	3,0	47,2	55,6	47,5	453	0,3	0,3
Ukrayna	4,2	3,8	94,4	81,7	18,3	18,0	201	171	17	19,3

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. И.А.Родионова. Экономическая география и региональная экономика. – Москва, Изд. Московский Лицей. – 2002 г.
2. İ.S.Osmanov. SSRİ-nin iqtisadi coğrafiyası. İqtisadi rayonlar hissəsi. Dərs vəsaiti. Bakı. - Maarif nəşriyyatı. 1989.
3. А.Т.Хрушшов. География промышленности СССР. – 1985 г.
4. Ю.Г.Саушкин. Экономическая география. «История. Теория. Методы. Практика». «Мысль». Москва. 1973г.
5. А.Т.Хрушшов. Географические основы государственной региональной политики в России. // Вестник МГУ. Сер. 5. География №4. 1999.
6. Статистический Сборник. Всемирный Банк. Москва. -2002 г.
7. Социально-экономические, географические характеристики Российской Федерации. Москва. МГУ. - 2000 г.
8. Географический Энциклопедический Словарь. Географические названия. Москва. Мосетская Энциклопедия. 1986 г.

Nəşriyyatın direktoru:
Baş redaktor:
Mətbəə üzrə direktör
müavini:

Balakişi Ağayev
Məmməd Əlizadə
Ələs Qasımov

Çapa imzalanmışdır: 12.03.2004-cü il.
Formatı 60x84 1/16. Həcmi 21,5 ç.v.
Sifariş 40. Sayı 500.

Bakı Universiteti nəşriyyatı,
Bakı - 370148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
BDU Nəşriyyatının mətbəəsi